

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ - Dr. Ülkü KÖKSAL / Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK / Prof. Dr. Mehmet OKUR /
Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ / Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR / Prof. Dr. Ülkü ELİUZ - Dr. Elif ÖKSÜZ
GÜNEŞ / Yrd. Doç. Dr. Fırat CANER / Yrd. Doç. Dr. Çiğdem USTA / Yrd. Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ /
Arş. Gör. Pellin SEÇKİN / Dr. Muzaffer UZUN - Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR / Arş. Gör. Berk
YILMAZ / Yrd. Doç. Dr. Hanife ÇAYLAK / Yrd. Doç. Dr. Badegül CAN EMİR / Doç. Dr. Mustafa Zeki
ÇIRAKLI / Yrd. Doç. Dr. Fehmi TURGUT - Arş. Gör. Öznur YEMEZ / Öğr. Gör. Dr. Selim KARYELİOĞLU -
Yrd. Doç. Dr. Serdal FİDAN / Arş. Gör. Ayşula KURT

2016

Zamanın İzleri... 2016

Muhacirlik olgusu, dört zümre ortaya çıkarır: Gidenler, kalanlar, ölenler, geri dönenler... Geride kalan bu dört zümre de sosyal bilimcilerin en özgün çalışma konularını oluşturur. Bu bağlamda bizler, kültürel belleğimizin inşası amacına yönelik yeni bir zümre olarak “hatırlayanlar” arasına girmek istedik. Zamanın izlerini takip çabamız bizi, bölgemizde yüz yıl önce yaşanan ve Doğu Karadeniz insanının belleğinde iç sızlatıcı hatıralar barındıran tarihsel muhacirlik süreçlerine ışık tutma arzusuyla yola çıkardı. Muhacirliğe çıkışın 100. yılında hazırlanan bu eser, Trabzon muhacirlerinin aziz hatıralarına ithaf edilmiştir.

KTÜ Edebiyat Fakültesi olarak geçen yıldan aldığımız ilhamla “her yıl için bir kitap” hedefi çerçevesinde işgali, göçü ve muhacirliği; tarihsel, edebî, sosyolojik ve dilbilimsel çerçevelerden ele aldık. Fakültemizin Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Rus Dili ve Edebiyatı ve Sosyoloji bölümlerinin akademisyenleri tarafından kaleme alınan yazılardan oluşan bu eserin, dünyanın hâlâ savaşlar, işgaller ve kitlesel göçlere tanıklık ettiği bu günlerde, bazı şeyleri yeniden düşünmemize vesile olacağını ümit ediyoruz. Bu çalışmanın, insanlığın barışa ve sağduyuya ulaşması temennisiyle “surda bir gedik” açması en büyük arzumuzdur.

İŞGAL, GÖÇ VE MUHACİRLİK

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ZAMANIN İZLERİ: İŞGAL, GÖÇ VE MUHACİRLİK

-100. Yılında Trabzon Muhacirlerinin Aziz Hatırasına-

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ZAMANIN İZLERİ: İŞGAL, GÖÇ VE MUHACİRLİK

Editör:

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL

Yayın Kurulu:

Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ

Yrd. Doç. Dr. Miraç TOSUN

Yrd. Doç. Dr. Savaşkan Cem BAHADIR

Danışma Kurulu:

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ

Düzeltili:

Arş. Gör. Emre TÜRKMEN

Arş. Gör. Esra POLAT

Sekreteryası:

Arş. Gör. Hüseyin YADİGAROĞLU

Arş. Gör. Eyyüp YILMAZ

Kapak Tasarımı:

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Reşat SÜMERKAN

Baskı: KTÜ Matbaası, TRABZON

Tel.: 0 462 377 21 44

1. Baskı: Aralık 2016

Baskı Adedi: 500

ISBN:

Adres: KTÜ Yayınları Satış Bürosu

Tel: 0462 377 22 32

-Üniversiteler yayın yönetmeliğinin 6. maddesine göre bu eserin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara aittir.-

© Bu eserin herhangi bir kısmının izinsiz ve kaynak gösterilmeden alıntılanması, internet sitelerinde yayınlanması, pdf ya da kitap şeklinde parayla satılması yasaktır. Aksi eylemde bulunanlar telif hakları yarasından doğan tüm yükümlülükleri peşinen kabullenmiş sayılırlar.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	5
ÖN SÖZ	7
ZAMANIN İZLERİ: “İŞGAL GÖÇ VE MUHACİRLİK” HAKKINDA <i>Yrd. Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL</i>	9
OSMANLI, RUS VE FRANSIZ BELGELERİNDE TRABZON’UN İŞGALI VE MUHACİRLİK <i>Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ- Dr. Ülkü KÖKSAL</i>	15
18. YÜZYIL OSMANLI İRAN SAVAŞLARINDA GÖÇ OLGUSU <i>Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK</i>	47
İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE KIRIM SAVAŞI SONRASINDA KAFKASYA’DAN ANADOLU’YA VE BALKANLARA YAPILAN GÖÇLER <i>Prof. Dr. Mehmet OKUR</i>	57
RUS İŞGALI VE SONRASINDA GÜMÜŞHANE’DE MUHACİRLİK <i>Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ</i>	77
TRABZON’DA MUHACİRLİK ANLATILARI <i>Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR</i>	117
UZAMDAN KOPUŞ: GURBET ANLATILARI <i>Prof. Dr. Ülkü ELİUZ- Dr. Elif ÖKSÜZ GÜNEŞ</i>	131
GÖNÜLLÜ SÜRGÜNÜN ARZU OLARAK ÜRETİMİ: BİR İDEOLOJİK AYGIT OLARAK REŞAT NURİ’NİN ÇALIKUŞU ADLI ROMANI <i>Yrd. Doç. Dr. Fırat CANER</i>	149
GÖÇ VE METAFOR <i>Yrd. Doç. Dr. Çiğdem USTA</i>	161

TÜRKÇEDE “GÖÇ” SÖZCÜĞÜ VE TÜREMİŞ BİÇİMLERİ

Yrd. Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ.....173

DİLE GELEN “GÖÇ”

Arş. Gör. Pelin SEÇKİN.....187

MUHACİRLİK BAĞLAMINDA “YOL”A DAİR ÇAĞRIŞIM ALANLARININ İNŞASI: NAR AĞACI

Dr. Muzaffer UZUN- Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR.....197

RUS İŞGALİNDE MAÇKA’DA YAŞANAN HADİSELER VE İŞGALİN SÖZLÜ KÜLTÜR ÜRÜNLERİNE YANSIMALARI

Arş. Gör. Berk YILMAZ.....217

ELEŞTİREL SÖYLEM ANALİZİ BAĞLAMINDA GÖÇMEN YAZAR SERGEY DOVLATOV’UN ESERLERİNE YAKLAŞIM

Yrd. Doç. Dr. Hanife ÇAYLAK.....231

MUHACİRLİK YOLUNDA: GELİBOLU’DA BEYAZ RUSLAR

Yrd. Doç. Dr. Badegül CAN EMİR.....251

I PITY THE POOR IMMIGRANT: BOB DYLAN’IN ŞARKILARINDA YAZINSAL BİR MOTİF OLARAK GÖÇ

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI.....265

İNGİLİZ VE AMERİKAN GÖÇMEN TİYATROSUNDA FARKLI OLANLA YÜZLEŞME HİKÂYELERİ

Yrd. Doç. Dr. Fehmi TURGUT- Arş. Gör. Öznur YEMEZ.....305

GÖÇ, GÖÇMENLİK (MUHACİRLİK) VE YANSIMALARI: SURİYELİ GÖÇMENLER ÖRNEĞİ

Öğr. Gör. Dr. Selim KARYELİOĞLU- Yrd. Doç. Dr. Serdal FİDAN.....323

DOĞU KARADENİZ KÜLTÜREL İMGELEMİNDE “GURBET” DENEYİMİNE FENOMENOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Arş. Gör. Ayşula KURT.....351

SUNUŞ

Tarihin her devrinde insanlar yaşadıkları coğrafyalardan başka yerlere sürüklenmiştir. Bu hareketlilik insandan çevreye ve çevreden de insana etki eden bir değişim getirmiştir. Söz konusu hareketliliği sağlayan “göç” çevreye dair algıları, düşünceleri, siyasi ve ekonomik bütün değişkenleri etkileyen bir âmildir. Göçün bu derece etkileyici ve belirleyici olması toplumların siyasi ve kültürel hayatına da tesir etmiştir. Nitekim Batı merkezli bir bakışla Kavimler Göçü tarihsel bir sürecin dönüm noktası olmuşken, Müslümanlar açısından da Hicret İslam tarihinin takvim başlangıcı olarak kabul görmüştür.

Dünyanın en stratejik geçiş noktalarının merkezinde olan Anadolu da bu manada göçlerin kalpgâhı konumundadır. Hâliyle ilk çağlardan günümüze Anadolu, göçün şekillendirdiği merkezî bir coğrafya olmuştur. Bugün de dünyanın ve ülkemizin en önemli gerçeği ve sorunları arasında göçler yer almakta, söz konusu olgu güncelliğini korumaktadır.

KTÜ Edebiyat Fakültesi öğretim elemanları geçen yıl olduğu gibi bu yıl da kurumsal tecrübe, bilgi birikimi ve tesanütlerini ortaya koyarak meydana getirdikleri ikinci eserle, hâlihazırda göçleri ve muhacirleri konuşan dünyada bu olgunun tarihsel, dilbilimsel, sosyolojik yönlerini ortaya koymuşlardır. Fakültemiz öğretim elemanlarınca tarihi anlamaya çalışmak, hatırlamak, bugüne ve geleceğe yön vermek önemli bir görev olarak benimsemiştir. Bu bağlamda çalışmanın bilim dünyasına da ciddi bir katkı yapacağı aşikârdır. Eserin 100. Yılında Doğu Karadeniz Muhacirlerine ithaf edilmesi ise hem bireysel aidiyet duygularımız hem de kurumsal yapımız itibarıyla bölgemiz insanına karşı bir sorumluluk olarak addedilmelidir.

Sonuç olarak kitabın vücuda gelmesinde katkı sağlayan Üniversitemiz Edebiyat Fakültesi öğretim elemanlarına gayretleri için teşekkür eder, bu emek ürünü eserin akademik dünyaya hayırlı ve faydalı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Süleyman BAYKAL

Rektör

ÖN SÖZ

Tarihle yaşıt bir olgu olarak göç; ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle birey veya toplulukların bir ülkeden bir başka ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitmesi, hicret, muhaceret vb. gibi isimlerle adlandırılır. Bilindiği gibi tarih boyunca göçler dünya tarihini tebarüz ettirmiştir. Kavimler göçü, coğrafi keşifler, Avrupa ve Asya’da göç hareketleri coğrafyaları kültürel ve siyasi olarak şekillendiren en ehemmiyetli amillerin başında gelmektedir. Göç, Türk tarihi için de temel bir olgudur. Anayurdumuzdan başlayan göç, Anadolu’nun vatan edilmesine dek sürmüştür. Bu süreç Türklerin bütün dünya üzerine yayılmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti zamanında Balkanların iskânı önemli bir kültürel taşınmayı getirmişken Rumeli’nin kaybı sonrası Anadolu’ya geri dönüş de yeni bir sosyo-kültürel yapı ortaya çıkarmıştır. Göçler son olarak kurtarılan Anadolu’yu tekrar son ve ebedi vatanımız hâline getirmiştir. Türk ve dünya tarihini bu denli ilgilendiren göç ve muhacirlik, ilmî çalışmalara da zengin malzeme sunmaktadır. Bugün hâlâ sosyal ve siyasi yaşantımızı, uluslararası ilişkileri bu denli etkilemeye devam eden göçler, hem sebep süreci açısından işgal hem de göçün doğal bir sonucu olarak muhacirlik yönünde fakültemizin yeni çalışmasına da yön vermiştir.

Edebiyat Fakültesi olarak 2015’ten aldığımız ilhamla bu yıl yine 100 yıl öncesine giderek “100. Yılında Trabzon Muhacirlerinin Aziz Hatırasına” ithafen bir tetkik yapmayı uygun gördük. Üniversitelerin evrensel misyonları yanında yerel anlamda da görevleri olduğu gerçeğinden hareketle giriştiğimiz bu eser, bölgemizin yaşadığı ve Doğu Karadeniz insanının belleğinde acı hatıralar barındıran tarihsel muhacirlik süreçlerine de ışık tutan bir katkı amaçlamaktadır.

Fakültemizin bu ikinci eseri; Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Rus Dili ve Edebiyatı ile Sosyoloji bölümlerinin kıymetli akademisyenleri tarafından kaleme alınan çalışmalardan müteşekkildir. Onların bu özverisi mevcut bir girişimi sürdürmenin başlatmaktan daha zor olduğu gerçeğinden hareketle yeni çalışmaların da devamı yönündeki inancımızı bir kat daha artırmaktadır. Ciddi bir gayret ve mesai gerektiren, aynı zamanda alanlarında önemli faydalar sağlayacak bu incelemelerin hazırlanmasında emeği geçen fakültemiz mensuplarına teşekkürü bir borç bilirim. İlaveten kitabımızın bu aşamaya gelmesinde katkı sağlayan Üniversite Yönetim Kurulumuza ve Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Süleyman BAYKAL’a teşekkür eder, çalışmanın ilim camiasına faydalı ve hayırlı olmasını temenni ederim.

Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK

Dekan

ZAMANIN İZLERİ: “İŞGAL, GÖÇ VE MUHACİRLİK” HAKKINDA

“Gurbet eli bizim için yapmışlar,
Çatısını çok muntazam çatmışlar,
Ölüm ile ayrılığı tartmışlar,
Elli dirhem fazla gelmiş ayrılık”

**

“Üç derdim var birbirinden geçilmez,
bir ayrılık, bir yoksulluk, bir ölüm”

Ayrılığı, ölümü de kapsar şekilde farklı bir yere koyan Karacaoğlan, bu ünlü dizelerinde asırlar öncesinden muhacirlerin duygularına tercüman olmuştur âdeta. Çünkü her muhacirlik hikâyesi *ayrılık, gurbet, yoksulluk* ve *ölümle* örülmüştür...

Göç üzerine yapılacak her çalışma, içerisinde acı hatıralar barındırmaktadır. Zira göç, geride birşeyler bırakmayı gerektirir. Geride kalan ise sadece mekân değildir... Gurbette ise hayata tutunmanın güçlüğü, uyum ve sabır en önemli hususlar hâline gelir. Pek çok kez zorunluluğun getirdiği göçler, “Coğrafya kaderdir” sözünü bir kez daha anlamlandırmaktadır. Türk’ün tarihini de coğrafya değiştirmiş, onlar göçü hikâyesinin odak noktasına koyarak kaderini göç ile birlikte şekillendirmiştir. Göç, Türkleri Altaylardan Anadolu’ya getirmiş, üzerinde yaşadığımız toprakları bize vatan kılmıştır. Osmanlı Devleti’nin son yıllarında ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında bu defa Anadolu’ya yoğun bir göç yaşanmış, muhacirler, mübadiller ülkemizin sosyo-kültürel iklimini oluşturmuştur. Muhacirleri “*kaybedilmiş topraklarımızın canlı hatıraları*” olarak tanımlayan Atatürk de “*Muhacir diye küçümsenenler, tarihin yazdığı savaşlarda en geriye kalanlar, yani düşmanla sonuna kadar dövüşenler, çekilen ordunun ric’at hatlarını sağlamak için kendilerini feda edenler ve düşman karşısında kaçmak, çekilmek nedir bilmeyenlerdir.*” sözleriyle konuya yaklaşmaktadır.

Muhacirlik olgusu ortaya dört zümre çıkarır; gidenler, kalanlar, ölenler ve geri dönenler. Bizler ise belleğimizin kültürel inşası amacına yönelik yeni bir zümre olarak “hatırlayanlar” arasına girmek istedik. Doğu Karadeniz’deki Muhacirliğe Çıkışın 100. Yılında hazırlanan bu eser, bu nedenle Trabzon muhacirlerinin aziz hatıralarına ithaf edilmiştir. Bu hatıraya küçük bir atıf yapmak adına aşağıdaki satırları paylaşmayı uygun görüyoruz. Trabzon’un Rus işgalinden kurtulduğu günlerde Ruşen Eşref’in gazeteci merakına yakalanan anne-kız, o büyük trajedinin en küçük ama en anlamlı

sahnesini oluşturmakta üzerine başka bir söz söylenmeyecek şekilde o acıyı zihinlerimize kazıtmaktadır. Belki de o genç kız, yaşadıkları acılara ancak zihninin kendisine oynadığı oyunla tahammül edebilmekteydi.

“Zağanos Paşa Köprüsü’nde derin hendekli taze sarmaşıklar akan kale duvarlarının dibinde gördüğüm bu manzarayı unutamıyorum... Genç bir kız, başından örtüsü düşmüş, yerlerde aranıyor, teneke parçalarını toplayıp kucağına dolduruyor. “*Nene buldum boncuklarımı, buldum boncuklarımı*” diye yanbaşındaki kadına söylüyordu. Kadın ağlayan sesiyle beni yanına çağırıyor. “*Üç yıldır çektiğimiz elvermedi gibi, bak, Allah bu sefer de başımıza bu acıyı verdi.*” Kaç gündür bu divane kız çadırdan kaçıp ikide bir evinin temellerinde boncuklarını arıyormuş... Oradan kendisini çekmeye çalışanlara o kadar hiddetleniyor ki... Kurbağa sesleriyle dolu derin derenin boşluklarında ses ne acıklı çınlıyordu: “*Boncuk arıyorum daha, boncuk arıyorum...*”

Bizler, binlerce yıllık geçmişimizin hesabını vermeye hazır bir hâlde sorumluluğumuzu yerine getirmek noktasında Zamanın İzlerini takip çabamızı sürdürmekteyiz. KTÜ Edebiyat Fakültesi olarak “her yıl için bir kitap” düşüncesi çerçevesinde ilk olarak 2015 yılında yola çıkmıştık. Bu ikinci kitapla da göçü, muhacirliği, savaşı; tarihsel, edebî, sosyolojik ve dilbilimsel olmak üzere farklı bakış açılarıyla ele aldık. Dünyanın hâlâ savaşlar, işgaller ve kitlesel göçleri yaşadığı şu günlerde bazı hususları yeniden düşünmek adına bu çalışmanın katkı sağlayacağı umudunu taşımaktayız. Bu yönüyle insanlığın barışa ve sağduyuya ulaşması amacıyla “surda bir gedik” açmak arzusundayız.

Fakültemizin değerli mensupları, çalışma alanlarındaki birikimlerini ortaya koymuş ve çok kıymetli vakitlerini sarfederek bu eseri meydana getirmişlerdir:

Prof. Dr. Hikmet Öksüz ve Dr. Ülkü Köksal, “Osmanlı, Rus ve Fransız Belgelerinde Trabzon’un İşgali ve Muhacirlik” başlıklı makalelerinde Trabzon’un işgalini ve yaklaşık iki yıl süren muhacirliği, Osmanlı ve Rus arşiv belgeleri ile Fransız basını üzerinden yeni verilerle ve farklı bir boyutta ele almaktadırlar.

Prof. Dr. Temel Öztürk, “18. Yüzyıl Osmanlı-İran Savaşlarında Göç Olgusu” isimli çalışmasında asırları aşan Osmanlı-İran savaşlarını göç boyutunda incelemekte, konuyu arşiv kaynaklarına dayalı olarak izah etmektedir.

Prof. Dr. Mehmet Okur, “İngiliz Belgelerine Göre Kırım Savaşı Sonrasında Kafkasya’dan Anadolu’ya ve Balkanlara Yapılan Göçler” adlı araştırmasında modern Türkiye’nin sosyo-kültürel şekillenmesinde oldukça

etkili olan Kafkas göçlerinin bir bölümüne İngiliz arşiv evrakı merkezinde bakmakta, bu insanlık dramının bölgedeki konsolos raporlarına nasıl yansıdığı üzerinde durmaktadır.

Doç. Dr. Uğur Üçüncü, “Rus İşgali ve Sonrasında Gümüşhane’de Muhacirlik” başlıklı makalesinde gerek arşiv kayıtları gerekse sözlü kültür malzemesinden yararlanarak zengin içerikli bir çalışma kaleme almakta, dönemin panoramasını canlı bir şekilde sunmaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Hanife Çaylak, “Eleştirel Söylem Analizi Bağlamında Göçmen Yazar Sergey Dovlatov’un Eserlerine Yaklaşım” isimli incelemesinde Sergey Dovlatov’un eserleri çerçevesinde göçün nasıl vücut bulduğu sorusuna yanıt aramakta, yazarın kullandığı belirli dilsel yapılar vasıtasıyla ideoloji-güç, değerler, kimlik gibi çeşitli toplumsal olguları okuyucuya nasıl aktardığını ortaya koymaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Badegül Can Emir, “Muhacirlik Yolunda Gelibolu’da Beyaz Ruslar” adlı çalışmasında Ekim Devrimi’nin ardından Bolşevik rejime muhalif olan ve Türkiye’ye göç eden Beyaz Rusların hikâyesini konu edinmekte, Gelibolu göçmenleri arasında yer alan Yazar İvan Lukaş’ın *Çıplak Saha* adlı eseri çerçevesinde Beyaz Rusların kimliklerini korumaya çalışarak verdikleri sosyal, ekonomik, kültürel mücadeleyi kaleme almaktadır.

Prof. Dr. A. Mevhibe Coşar, “Trabzon’da Muhacirlik Anlatıları” başlıklı yazısında birinci kuşak anlatılarına yer veren dönem kaynaklarını incelemekte, muhacirliği kitlesel bir kıyım olarak niteleyerek yaşanan acıları farklı bir boyutuyla gözler önüne sermektedir.

Prof. Dr. Ülkü Eliuz ve Dr. Elif Öksüz Güneş, “Uzamdan Kopuş: Gurbet Anlatıları” isimli makalelerinde, Orhan Kemal’in eserleri bağlamında; göç, sosyal adalet, yozlaşma gibi kavramlar ekseninde Anadolu insanındaki “gurbet” kavramını sosyolojik bir sorun olarak ele almakta konuya dilbilim yönünden yaklaşmaktadırlar.

Yrd. Doç. Dr. Fırat Caner, “Gönüllü Sürgünün Arzu Olarak Üretimi: Bir İdeolojik Aygıt Olarak Reşat Nuri’nin Çalığı Adlı Romanı” başlıklı çalışmasında; Ziya Gökalp’in çerçevesini çizdiği ‘Halka Doğru’ hareketinin ilkeleri doğrultusunda gelişen “Anadolu’ya gitme” olgusunu Çalığı romanı özelinde irdelemekte, gidiş arzusunu güdüleyen faktörleri farklı bir noktadan değerlendirerek sunmaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Çiğdem Usta, “Göç ve Metafor” başlıklı incelemesinde çağdaş metafor teorisine göre metaforu tanımlamakta, “göç” kavramının özdeşleştirilmesinde kullanılanları üzerinde durarak metaforların kavramın inşasında nasıl kullanıldığını yer vermektedir.

Yrd. Doç. Dr. Bahadır Güneş, “Türkçede “Göç” Sözcüğü ve Türemiş Biçimleri” isimli yazısında kavram özelliği itibarıyla pek çok anlamı olan “göç” sözcüğünün Türk dilinin en eski yazılı ürünlerinden çağdaş dönem yazılı ürünlerine kadar izlerini sürerek, “göç” olayının söz varlığı bağlamında Türk Milletinin dolayısıyla Türk dilinin ayrılmaz bir parçası hâline geldiğine değinmektedir.

Dr. Muzaffer Uzun ve Prof. Dr. A. Mevhibe Coşar, “Muhacirlik Bağlamında “Yol”a Dair Çağrışım Alanlarının İnşası: Nar Ağacı” adlı çalışmalarında bir bağdaşıklık unsuru olan “sözcüksel bağdaşıklık” çerçevesinde Nazan Bekiroğlu’nun “Nar Ağacı” adlı romanında, “yol ve yola dair” kavramların çağrışım alanlarını tespit ederek incelemektedirler.

Arş. Gör. Berk Yılmaz, “Rus İşgalinde Maçka’da Yaşanan Hadiseler ve İşgalin Sözlü Kültür Üzerine Yansımaları” başlıklı makalesinde, Doğu Karadeniz’deki Rus işgalini Maçka ilçesi özelinde konu edinmekte, hadiselerle sözlü kültür öğeleri çerçevesinden yaklaşılarak tarihî folklorik malzemeyi ortaya koymaktadır.

Arş. Gör. Pelin Seçkin, “Dile Gelen ‘Göç’” isimli incelemesinde “göç” kavramının Türk toplumunda nasıl algılandığı, toplumdaki karşılığının ne olduğu ve dil aracılığıyla nasıl yansıtıldığını belirleme amacıyla söylem çözümlemesi yöntemi kullanarak türkülerdeki göç’ü ele almaktadır.

Doç. Dr. Mustafa Zeki Çıraklı, ““I Pity The Poor Immigrant: Bob Dylan’ın Şarkılarında Yazınsal Bir Motif Olarak Göç” adlı çalışmasında, Bob Dylan’ın hayatı ekseninde göç veya sürgünün izlerini sürmekte, Dylan’ın şarkı sözleri üzerinden tarihsel-biyografik yaklaşım kullanılarak alegorik okuma yöntemiyle ulaştığı sonuçları sunmaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Fehmi Turgut ve Arş. Gör. Öznur Yemez “İngiliz ve Amerikan Göçmen Tiyatrosunda Farklı Olanla Yüzleşme Hikâyeleri” adlı makalelerinde; edebiyat tarihinin sayısız eserinde göç ve alt kavramlarının farklı şekillerde ele alınması gerçeğinden hareketle, Batı tiyatrosunun kökü olan Antik Yunan’dan bir oyunla başlayarak İngiliz ve Amerikan tiyatrosunda doğrudan bu tür öyküleri anlatan veya onların izlerini süren göçmen tiyatrosunu, bazı oyunlara göndermeler yaparak konu edinmektedirler.

Öğr. Gör. Dr. Selim Karyelioğlu ve Yrd. Doç. Dr. Serdal Fidan “Göç, Göçmenlik (Muhacirlik) ve Yansımaları: Suriyeli Göçmenler Örneği” isimli incelemelerinde göç olgusunu Suriyeli göçmenler ekseninde ele almakta, konunun kuramsal boyutu yanında göçmenlerle yapılan görüşmelerden çıkan sonuçlara da yer vermektedirler.

Arş. Gör. Aşşula Kurt “Doğu Karadeniz Kültürel İmgeleminde “Gurbet” Deneyimine Fenomenolojik Bir Yaklaşım” adlı yazısında Doğu Karadeniz’de gurbet ve gurbetçilik olgusunu cinsiyet kültürü içindeki yerinden hareketle toplumsal ve kültürel muhayyiledeki yansımalarıyla incelemektedir.

Bu kitabın hazırlanması aşamasında nitelikli yazılarını esirgemeyen Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim elemanlarına emek, sabır ve zamana riayet gibi hususlarda özellikle müteşekkirim. Ayrıca çalışmaya beni yönlendiren Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR’a; kıymetli hocam Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ’e; değerli yayın, danışma, sekreteryaya ve düzelti kurullarımıza; yayınınızın baskı aşamasına katkı veren Okt. Veysel USTA’ya; sürecin kesintisiz ve düzgün bir şekilde akışını sağlayan ve desteklerini sunan Dekanımız Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK’e; eserimizin hayata geçişini sağlayan Üniversitemiz yönetimine ve Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Süleyman BAYKAL’a teşekkürü bir borç bilirim.

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL

Editör

OSMANLI, RUS VE FRANSIZ BELGELERİNDE TRABZON'UN İŞGALİ VE MUHACİRLİK

Hikmet ÖKSÜZ*

Ülkü KÖKSAL**

Giriş

Savaş “büyük çapta bir düello” olarak tanımlanmaktadır.¹ Birinci Dünya Savaşı da 28 Haziran 1914’te başlayan ve etkileri günümüze kadar devam eden büyük bir düellodur. Sömürge yarışının zirveye ulaştığı, bloklaşmanın şekillendiği 20. yüzyılın başlarında dünya çapında bir savaşın ortaya çıkması hiç de şaşırtıcı olmamıştır. 19. yüzyıl boyunca süren rekabet, aşırılıklar ve çatışmalar neticesinde 1914 yılında Avrupa’nın ortasında fitili ateşlenerek Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Sırbistan arasında başlayan savaş, kısa sürede geniş alanlara yayılmıştır. Balkan Savaşı olarak doğan, birkaç gün içerisinde Avrupa Savaşı’na dönüşen; birkaç ayda ise Dünya Savaşı hâlini alan bu büyük düelloda önceleri tarafsız kalsa da 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile imzaladığı gizli ittifak anlaşması, Osmanlı Devleti’ni de savaşın taraflarından biri haline getirmiştir.

8/9 Ağustos 1914 gecesi Goben ve Breslav adlı iki Alman savaş gemisi Çanakkale Boğazı’ndan Marmara Denizi’ne giriş yapmış, ardından Osmanlı donanmasına katılmıştır. Bu iki geminin ve yanındaki diğer Osmanlı gemilerinin 29 Ekim’de Rus limanlarını bombalaması sonucunda Rusya, 2 Kasım 1914’te Osmanlı Devleti’ne resmen savaş ilan etmiştir.² Osmanlı Devleti ise 14 Kasım’da Cihad-ı Mukaddes ilan etmiştir. Böylece hem Osmanlı Devleti hem de Doğu Karadeniz bölgesi açısından sancılı yıllar başlamıştır.

Trabzon’un İşgali

Trabzon, Birinci Dünya Savaşı öncesinde askerî ve stratejik açıdan çok önemli bir konuma sahipti. İstanbul ile III. Ordunun merkezi

---

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON. h.oksuz@ktu.edu.tr

** Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, TRABZON. ukoksal@ktu.edu.tr

¹ Carl Von Clausewitz, *On War*, Oxford University Press, London 2007, s. 13.

² Osmanlı Devleti Rusya ile müttefiki İngiltere ve Fransa’ya savaş ilanı için 11 Kasım 1914 tarihine kadar beklemiştir. Figen Atabey, *Karadeniz’de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 18-19.

konumundaki Erzurum’u birbirine bağlayan en kısa yolun geçtiği lojistik ikmal güzergâhında ve Anadolu’nun iç kesimlerini İstanbul ile bağlayan deniz yolunun stratejik bir noktasında yer alması gibi etkenlerle özel bir önem verilen Trabzon’da, savaşın başlangıcında sahil koruma bataryaları tesis edilmeye başlanmış, fakat şehrin düşmesine kadar tamamlanamamıştır.³

Rusya açısından da Trabzon önemli bir geçiş güzergâhıydı. Rusya’nın yüzyıllardır sürdürdüğü Karadeniz’in güneyine inme politikalarının kilit noktasında olan Trabzon ve Karadeniz sahilindeki diğer liman şehirleri işgalin gerçekleştiği 1916 yılı baharına kadar Rus Donanmasının bombardımanına uğramıştır. Rusların öncelikli hedefi Karadeniz’deki Osmanlı ticaretini ve Kafkas Cephesinde yer alan III. Ordunun ikmal hattını engellemektir.⁴ Bu süreçte Müslüman halkın göçe zorlanması, Pontusçu faaliyetlerin ve Ermeni tedhişinin zemin kazanmasını sağlamak da Rus donanmasının hedefleri arasındaydı.⁵ Nitekim bu amaca yönelik ilk olarak 17 Kasım 1914’te 19 parçalık bir Rus donanması Trabzon’u bombardıman etmiştir.⁶ Oldukça ani gelişen bu olayda Trabzonlular ufukta görülen gemileri Türk donanmasına ait sanarak sevinçle sokaklara dökülmüş, fakat sonradan düşman gemileri olduğu anlaşılınca dağlara, Boztepe’nin ardındaki sırtlara kaçmaya başlamışlardır.⁷ Bu tarihten sonra Rus donanması Karadeniz sahili boyunca liman ve şehirleri bombardımana devam etmiştir.⁸ 1915 yılı içerisinde kara ve denizden yapacakları faaliyetler için ordunun donanımını arttıran Ruslar, Erzurum civarında devam eden kara savaşlarına Trabzon üzerinden yapılan ikmali kesmek ve Rus ordusuna destek sağlamak için Rize Limanı’nı ele geçirmeyi öncelikli hedef olarak belirlemiştir.⁹

Bir yandan da kara harekâtını sürdüren Ruslar, Osmanlı ordusu tarafından Köprüköy Muharebeleri’nde durdurulmalarına rağmen Sarıkamış

³ Sebahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 1-2.

⁴ Türklere önemli ölçüde avantaj sağlayan bu bölge Ruslar açısından da bir o kadar tehlike arz etmekte ve ele geçirilmesi gereken öncelikli yerler arasında görülmekteydi. Enis Şahin, “İngiliz The Times Gazetesine Göre Trabzon’un İşgali”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 1, Güz 2006, s. 119.

⁵ Hikmet Öksüz- Veysel Usta, “I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanması’nın Trabzon ve Çevresini Bombalaması”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 24, Sayı 1, Bahar 2014, s. 28.

⁶ Özel, s. 2; Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon’un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 1986, s. 4-5.

⁷ Bu ilk bombardımanda 3 resmi, 18 özel bina harap olmuş, 3 kişi hayatını kaybetmiş, 13 kişi yaralanmıştı. Tahrip olan binalar arasında Rus Konsoloshanesi de vardı. Özel, s. 2; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2013, s. 218-220; Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş- Hicret Anıları*, A Grafik Yayınları, Trabzon 2011, s. 222-225; *Bir ömür Bir Şehir- Trabzon’lu Gazeteci Cevdet Alap’ın Anıları*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Trabzon 2008, s. 30-31.

⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Öksüz- Usta, s. 26-51.

⁹ Şahin, s. 124.

Harekâtının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine batıya doğru ilerlemeye başlamıştır. Ruslar ağır kış koşulları nedeniyle bahar mevsimine kadar bekledikten sonra Mayıs 1915'te yeniden harekete geçerek yaz aylarında Karakilise'ye kadar Osmanlı topraklarını işgal etmiştir. 1915 yılı sonbaharından 1916 yılı başlarına kadar Doğu Cephesi'nde görülen sakinlik Rusların komuta kademesinde yaptığı değişiklikler ve ordusunu çeşitli takviyeler ile güçlendirmesi gibi hazırlıkların ardından yeniden saldırıya geçmeleriyle bozulmuştur.¹⁰ İleri harekâtle 11 Şubat 1916'da yeniden harekete geçen Rus ordusu 16 Şubat'ta Erzurum'u işgal etmiştir.¹¹ Erzurum için yaklaşık iki yıl sürecek kara günleri başlatan bu işgal, Trabzon ve çevresinde de büyük bir paniğe neden olmuştur.¹² Önceleri yüksek kesimlere, köylere çıkan halk¹³ artık evini yurdunu bırakıp, canını kurtarmak uğruna daha batıya doğru göç etmeye başlamıştır.¹⁴

Ruslar 1916 yılı başından itibaren karadan yaptıkları harekâtlarının yanı sıra Karadeniz sahili boyunca da faaliyetlerine hız vermiştir. Hopa'dan ilerlemeye başlayan Rus deniz birlikleri Şubat 1916'da Arhavi'ye ulaşmıştır. Şehrin solunda Türklerin daha güçlü olmasından dolayı Rus komutanlar, direkt saldırının kayıplara neden olacağını düşünerek 2100 özel asker, 2 dağ topu ve 2 makineli tüfek müfrezesinden oluşan taktik çıkarma birlikleri ile Türk siperlerinin arkasına saldırı planlamış, sabaha karşı sahile çıkılıp Türk birliklerinin arkadan vurulmasını hedeflemişti. Türk ordusu ise bu cephenin karadan aşılmasının zorluğunu bildiğinden cepheyi özellikle deniz tarafından güçlendirmiş, sahilde siperler ve telli engeller hazırlamıştı. Bu nedenle Ruslar yan taraftan çıkartma yapmayı uygun bulmuş, ilk gün savaş gemileri ile cepheye atışlar yapmaya başlamıştır.¹⁵ 4 Şubat'ta Türk birliklerinin coğrafi açıdan üstünlüğü ağır Rus topları karşısında dayanamamış ve Türk bataryaları etkisiz hale getirilmiştir. Öğle saatlerinde Rus kuvvetleri Arhavi'ye çıkarak nehrin batısına konuşlanmıştır. Ruslar hedefledikleri gibi tutundukları bölgeden ilerleyişlerini sürdürmüş, donanmalarından aldıkları

¹⁰ Mustafa Çolak, "Birinci Dünya Savaşı'ndaki Sarıkamış Felaketinden Sonra Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi", *İlkadımdan Cumhuriyete Milli Mücadele*, Ed. Osman Köse, Mavi Yay., İstanbul 2008, s. 74.

¹¹ Erol Kaya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil- Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, Cilt 1, Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan- Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 532.

¹² Lermioğlu, s. 252; Mediha Kayra, *Hoşça Kal Trabzon*, Çev. Cahit Kayra, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 42-43.

¹³ Tarakçıoğlu, s. 7.

¹⁴ Lermioğlu, s. 254.

¹⁵ Novikov, N., *Операции Флота Против Берега На Черном Море В 1914-1917 Годax*, (Operatsiya flota protiv berega na černom more v 1914-1917 g. M: voyenizdat NKO, SSCR 1937), 4. Baskı, Petersburg 2003, s. 105-108.

yoğun ateş desteği ile 7 Şubat'ta Ardeşen'e ilerlemiştir. Bunun üzerine 13 Şubat'ta Fındıklı Deresi'nin batı yakasına çekilen Türk güçleri direniş devam etmiştir. Türk birlikleri 15 Şubat gecesi Rus deniz birliklerine karşı gece taarruzu ile bir üstünlük sağlasa da 19 Şubat'ta Büyükdere-Fırtına Deresi hattının batı yakasında savunma mevziisi oluşturmuştur.¹⁶ Bu arada ele geçirdiği bölgeyi korumak ve olası karşı saldırıları engellemek amacıyla donanmasını da güçlendiren Rus birlikleri 4 Mart sabahı denize çıkarak Büyükdere Vadisi mevziisine yaklaşmıştır. Bölgede öğle saatlerinde başlayan ateşe Türkler karşılık vermişse de Ruslar çıkartma alanını bombalamayı sürdürmüştür. Ayrıca "Jarkiy"(18. Piyade Taburu) ve "Strogiy"(65. Piyade Taburu) adlı iki taburda toplam 1975 piyade askeri, 2 topçu, makineli tüfek bölüğü için 150 asker ve 100'den fazla atı Batum'dan gemilere bindirerek bölgeye göndermişlerdir. Karanlık bastırınca saldırmak üzere 18 saat Hopa'da bekletilen çıkartma birliği, 5 Mart'ta iki sıra halinde Pazar'a doğru yola çıkmıştır. Ertesi sabah erken saatlerde Pazar'a yaklaşan birliklerin büyük kısmı Pazar'ın doğusuna, kalanı da kasabanın batısına çıkarılmıştır. 20-25 dakikada karaya çıkan birlikleri kısa sürede Türk birliklerinin ateşine maruz kalmış, fakat Rus savaş gemilerinin açtığı karşı ateş sonucunda Ruslarda ölü ve yaralı yokken Türk ordusu esirler vermiştir. Lyahov'un karadan ulaştığı bölgede Türkler dağlara doğru çekilmiştir. Bu arada Ruslar, Türkler birliklerinin bu bölgede güçlenmesini önlemek için Çayeli'ne saldırı ihtimalini de düşünmüşlerdir. Fakat tepelerin hareket etmeye müsait olmamasından dolayı Ruslar yine aynı şekilde çıkartma harekâtı yapmayı planlamış, buradaki Türk siperlerini bombalamaya başlamıştır. Rusların yaptığı keşif sonuçlarına göre Komutan Lyahov çıkartmanın aynı gün yapılmasını istemiş, fakat gemilerin kömürlerinin bitmek üzere olduğu anlaşılınca operasyon için 7 Mart gecesi uygun bulunmuştur. Bu arada akşam saatlerinde, Türk Birliklerine Trabzon yönünden Çayeli'ne doğru güçlü bir destek ve takviye hazırlığı olduğu bilgisi Lyahov'a ulaşmış, bunun üzerine birliklere hemen çıkartma emri verilmiştir. Yine karanlığın basmasıyla çıkartma bölüğü Pazar'dan Çayeli'ne yaklaşmıştır. Kısa sürede ve ufak kayıplarla tepeye ulaşan Ruslar bir top ve esirler almıştır. Türklerin dağlara çekilmesi ve çıkartma birliğinin ana kuvvetlerinin de ulaşmasıyla 7 Mart'ta Çamlıhemşin'in batısındaki tepe ele geçirilmiş, Türk birlikleri de sabaha kadar takip edilmiştir. Türklerin Taşlıdere bölgesinde tutunma denemesi ise ateş edilerek engellenmiş, Rus birlikleri Rize'nin batısındaki yüksekliklere ulaşan Türk birliklerinin pek fazla direnişi ile karşılaşmadan Rize'yi işgal etmiştir. Böylece Ruslar için çok önemli bir hedef olan Rize Limanı ele geçirilmiştir. Limanın bazı

¹⁶ Mehmet Bilgin, *Rus İşgalinde Trabzon Direnişi*, Serander Yayınları, Trabzon 2014, s. 31.

gemilerin yaklaşabilmesi için uygun olması Ruslara ikmal açısından da önemli bir avantaj sağlamıştır.¹⁷

Artık Trabzon operasyonuna hazırlanan Rus birlikleri Osmanlı deniz filosunun Ruslara göre pasif olmasını da fırsat bilerek Rize’de geçici savaş limanı oluşturmuş, sahil koruma topları ve mayınlama gibi önlemler almıştır. Bu arada Trabzon operasyonu için de birkaç senaryo düşünülmüştür:

Trabzon’un deniz tarafından operasyon yapılarak ele geçirilmesi,
Hem deniz hem karadan ele geçirilmesi,
İç kesimlerin bırakılıp sahil boyunca hareket edilmesi,
Cephe gerisine çıkarma birlikleri ile operasyon yapılması.

Rus deniz birlikleri, söz konusu senaryolar çerçevesinde rakibin hazırlanmaya fırsat bulamaması ve gerekli desteği alamaması dolayısıyla çıkartma birliklerinin yardımıyla operasyon yapılmasını tercih ediyor, hatta Türk donanması denizaltılara henüz sahip değilken gerçekleşmesini uygun görüyordu.¹⁸

Türkler açısından bakıldığında Rize’nin işgali bölgedeki Müslüman halk nezdinde oldukça üzüntü yaratmıştı. Rize ve civar bölge halkı Rusların önünden kaçmak üzere perişan bir halde yaya olarak batıya doğru göç etmeye başlamıştı.¹⁹ Rus ordusu ise Of civarında sivil halkın da desteğiyle yoğun bir Türk direnişi ile karşılaşmıştı.²⁰ Kalapotamoz (İyidere), Baltacı ve Karadere bölgesinde oluşturulan sivil müdafaa hattı Bayburt yoluyla gelen imdat kuvvetleri ile güçlendirilmeye çalışılmıştı. Ayrıca Çanakkale Savaşı’na katılan bir grup asker de Tirebolu’ya çıkarılmış buradan Trabzon’a sevk edilmişti. Of’ta sivil askerlerce oluşturulan müdafaa hattı 21 gün süreyle bölgeyi fedakârca ve kahramanca savunmuş,²¹ fakat yapılan takviyeler neticesinde Rus birliklerinin güçlü 19. Türkistan Alayı ile 26 Mart’ta başlayan saldırısı Türk siperlerini yoğun ateş altına alarak dağıtmış ve akşam saatlerinde Of işgal edilmiştir.²² 30 Mart’ta ise Humurgan (Eski Sürmene Merkezi) Rus Birlikleri tarafından ele geçirilmişti.²³ Bu süreçte Of’la Sürmene arasında Türk denizaltıların bulunması nedeniyle bölgenin çıkartmaya uygun olmaması²⁴ Rus birliklerinin burada birkaç gün

¹⁷ Novikov, s. 109-113.

¹⁸ Novikov, s. 114-116.

¹⁹ *Bir ömür Bir şehir...*, s. 31.

²⁰ Altay Yiğit, *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Karadeniz Muharebeleri*, İstikbal Matbaası, Trabzon 1950, s. 113-117.

²¹ Lermioğlu, s. 258-261; Bilgin, *Rus İşgalinde...*, s. 36.

²² Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz’de Bir Derebeyi Ailesi Sarıalızadeler (Sarallar)*, Serander Yayınları, Trabzon 2006, s. 152; Özel, s. 5; Yiğit, s. 117.

²³ Bilgin, *Rus İşgalinde...*, s. 38; Bilgin, *Doğu Karadeniz’de...*, s. 152.

²⁴ Novikov, s. 126.

beklemesine yol açmıştı. Ruslar bu arada bir hafta içinde takviye asker ve malzemenin Rize Limanı'na getirilmesini beklemeye başlamıştı. Of'taki Rus siperleri de bu süre içinde Türk gemisi Breslav tarafından Rus filosunun fark etmesine kadar bombalanmıştır. Aynı şekilde Türk denizaltıları Batum ve Rize'deki taşıma gemilerine saldırmak için 1 Nisan'da Trabzon'a, 4 Nisan'da Sürmene'ye ulaşmıştır.²⁵ Ruslar ise Of ve Sürmene'nin ardından Türk birliklerinin 14.000 kişilik kuvvetle sağlam bir savunma hattı oluşturduğu Karadere'ye dayanmıştır.²⁶ Yapılan keşiflerde buradaki Türk kuvvetlerinin özellikle Çanakkale Cephesi kapandığı için Gelibolu kolordusundan aldığı destekle güçlendiği anlaşılmıştı. Hatta bu bölgede 5000 kişilik bir Alman birliği bulunduğu dair bilgiler elde eden Ruslar daha sonra bunun uydurma olduğunu öğrenmişti. Trabzon operasyonu için hazırlıklarını sürdüren Rus kuvvetlerinin deniz müfrezesi iki kazak birliği tarafından güçlendirilmiş,²⁷ Sürmene'ye varmadan Karadere sahilinin sağ tepelerinde mevzilenmişti. Türk kuvvetleri ise nehrin sol tarafındaydı. Türk birliklerinin bölünmüş olarak yer alması Rus yaya askeri için zorluk yaratmıştı. Ayrıca Türklerin elinde taşınabilir seyyar toplarla 20.000 kişinin olduğunu düşünen Ruslar 14 Nisan'da Karadere Vadisi'ne atışa başlamış, öğle saatlerinde Karadere'nin solu ve Sürmene'deki yerleşim yerlerini bombalamıştır. Buradaki Türk direnişi ise oldukça güçlüydü. Yine de komutan Lyahov kararlı bir şekilde saldırıya devam edilmesini emretmiş ve böylece Türk savunma mevzilerini yaran Ruslar yaklaşık 1100 ölü ve yaralı ile bu hattı ele geçirmiştir. 14 saat süren bir mücadele sonucu deniz kuvvetlerinin üstünlüğü sayesinde ilerleyen Ruslar Türk birliklerini takibe başlamıştır. Dürbünlerin katkısı ve bölgenin nispeten açık bir alan olması gemilere de nokta atışı şansını vermiş, bu durum Türk birliklerinin çekilişini zora sokmuştur. Böylece Ruslar Sürmene'yi de alarak batı yönünde 8 km ilerlemiş, bu saldırılarda iki Rus gemisi toplam 1220 top mermisi harcamıştır. 15 Nisan sabahı Yanbolu'yu (Yakındere?) bombalamaya başlayan Rus birlikleri Türklerin tutunmaya çalıştığı Kalkos (Yeşilyalı) köyünü ele geçirmiş, Arsin İskelesi'ndeki yerleşim yerlerine ateş açmıştır. Akşam saatlerinde ise Arsin Rusların eline geçmiştir. Böylece 12 km daha ilerleyen Ruslar Trabzon operasyonu için cepheyi 15 km uzakta kurmuştur. Bu arada 15 Nisan'da Batum'a gönderilen ve 16 Nisan'da limana ulaşan bazı Rus gemileri 19 Nisan'da tören amaçlı kullanılmak üzere Trabzon'a çağırılmıştı.²⁸ Rus Komutan Lyahov Trabzon'da güçlü bir savunma

²⁵ Novikov, s. 135; Bilgin, *Rus İşgalinde...*, s. 39.

²⁶ Öksüz- Usta, s. 32.

²⁷ Rus birliklerinin sayısı 32.500'e ulaşmış, donanması ise 2 savaş gemisi, 2 hücum botu, 8 torpido gemisi, 8 LPD-4 mayın temizleyici ve devriye botları ile güçlendirilmiştir. Öksüz- Usta, s. 32.

²⁸ Novikov, s. 142-143.

bekliyordu. Hatta destroyer desteği ve kara harekâtı ile ilerlemeyi planlıyordu. Lyahov Trabzon'a düzenlemeyi düşündüğü operasyon öncesinde durumu şu şekilde değerlendirmişti:

“Karadere'deki çatışmada Türkler çok kötü yenildi. Çünkü aralıksız ve inatla takip edildiler. Toparlanmak için fırsat bulamadılar. Gelibolu'dan yeni gelen subaylar dahi teslim oluyordu. Bugün Mesolay-İzi-Megalla-Kaoştol(Kuştul?) hattını ele geçirdik. Böylelikle 1444 m. yükseklikte hâkimiyet kuruldu. Kavata Burnu'ndaki yükseklik de alındı. Sonra ordu durdu. Sahildeki subayların söylediğine göre Boztepe'de 4 tane 152 mm 2 tane de 120 mm top vardı. Sanki yokmuş gibiydiler. Yakın zamanda şehre getirilmiş ve kurulmamış iki top bataryası olabilirdi.”²⁹

Türk tarafı ise bir karar vermek durumundaydı. Neticede Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, yayınladığı bir beyanname ile Rus ilerleyişinin hızla sürmesi üzerine halkın şehri terk etmesini ve Yoroz Burnu'nun arkasına geçmesini istedi.³⁰ Kendisi son ana kadar görevi başında beklemiş, Rus ordusunun Değirmendere'ye yanaşması üzerine vilayete ait evrakları da alarak valilik görevi için Ordu kazasına geçmek üzere yola çıkmıştı.³¹ Kısa süre içinde şehri hızlıca boşaltan Türkler savaş araçlarını da yok etmişlerdi. Ordu ile birlikte bütün halk da gitmiş,³² şehir adeta terkedilmiş bir halde kalmıştı. Bu durum iki gün daha devam etmişti. 18 Nisan'da saldırıdan korkan Rumlar Lyahov'a delege göndererek Rusların şehri bombalamamasını istedi.³³ Rus komutan Lyahov şehrin düşüşünü de bu Rumlardan öğrenmişti. Böylece Kafkas ordusunun lojistik anlamda çok iyi bir üs kazanması ile Rus komutanlar sahiliden içeriye doğru yapılacak harekâtlarda artık burayı kullanılabilecekti.³⁴

Ruslar 19 Nisan'da Maçka'yı (Cevizlik),³⁵ 20 Nisan'da da Akçaabat'ı işgal ettiler.³⁶ Cephanelerini getirmek ve Yoroz Burnu'ndan güneydeki ormanlık alana kadar hâkimiyet kurmak hedefleriyle Rize'nin batısında en uygun yer olarak gördükleri Akçaabat'ta da askeri liman kurmak istemişler ve bu amaçla çalışmalara başlamışlardı. Diğer taraftan Trabzon'un alınması ile Rus Kafkas Ordusu Erzincan'a yol almış, bu defa cephaneye deniz tarafından taşınabilmişti. Özellikle Erzurum'un alınması ile kara ikmal hattı

²⁹ Novikov, s. 144-145.

³⁰ Yiğit, s. 88.

³¹ Lermioğlu, s. 269.

³² Şehirde çoğu yaşlı olmak üzere az sayıda Türk kalmıştı. Enver Uzun, *Rus İşgal Komutanı S.P. Minstlov'un Günlüğü*, Eser Ofset, Trabzon 2008, s. 29.

³³ Özel, s. 6; Rumlar başlarında Hrisantos olmak üzere Rusların Trabzon'a girişini Erzurum yolu üzerinde sevinçle karşılamışlardı. Lermioğlu, s. 272.

³⁴ Novikov, s. 146.

³⁵ Bilgin, *Rus İşgalinde...*, s. 114.

³⁶ Lermioğlu, s. 275; Goloğlu, s. 228; Özel, s. 7.

o denli uzamıştı ki cephane taşımak için uygun değildi. Çünkü savaş alanı Anadolu'nun içindeydi. Akçaabat'ı sınır olarak belirleyen Ruslar deniz operasyonunu bitirmişti. Yudenitç'e göre Akçaabat ve Trabzon arasındaki yol sahil boyunca denizden tehdiye açıktı. Bu yüzden burada cephane ikmal hattını istememişti. Cepheyi Yoroş Burnu'nun arkasına taşımak büyük ölçüde bölgeyi genişletecekti. Öyle ki bu bölgede Trabzon'u savunmak için çok sağlam destek gerekliydi. Buna da ne ordu ne de araç gereç yeterli değildi. Kara kuvvetleri ise doğal limanın olmaması ve tehlikelere açık olmasına rağmen Trabzon'da liman yapılması fikrinin arkasında durdu.³⁷

Ruslar askerî güçlerini arttırmak için Mayıs ve Haziran aylarında Trabzon'un doğusundaki Kovata Burnu sahilinden iki ayrı çıkartma yapmışlardır.³⁸ Taşıma gemilerine en uygun yer olması dolayısıyla seçilen bu mevkiiden yapılan çıkartma için Rusların 127. Tümeni 13 Mayıs'ta Mariupol'den bindirilmişti. Bu tümende planlanan 2200 at, 700 at arabası ve 10.000 pund yükten fazla olmak üzere 17.000 çıkartma askeri, 4300 at 1500 at arabası ve 60.000 pundluk yük bulunmaktaydı. Sabah saatlerinde işaret verilerek Rize'deki gibi batıdan çıkartma yapıldı. Askerlerin denizci olmaması çıkartmayı uzatmış, sağanak yağmur da ara verilmesine neden olmuştu. Bu arada Türk gemisi Breslav (Midilli) ve denizaltıların bölgeye çıkış yaptığı haberi geldiği için Rus filosu tedbir almış, fakat daha sonra bu haberin asılsız olduğu anlaşılmıştı. 20 Mayıs öğle saatlerinde tamamlanan çıkartmada 16.840 asker, 4208 at ve büyükbaş hayvan, 36 top, 1385 at arabası, tekerlekli mutfak, 60.000 pundluk yük indirilmişti. Rusların 123. Tümeni ise 30 Mayıs'ta Mariupol'den gemilere yüklenmişti. 2 Haziran sabahı yapılan çıkarmada 17.825 asker, 2197 at ve büyükbaş hayvan, 800 at arabası, 800 ton yük getirilmiş fakat 1050 asker, 300 at, 100 at arabası ve 650 ton yük hemen indirilmeyip daha sonra Trabzon'a yerli taşıma araçları ile aktarılmıştır. Böylece Trabzon harekâtını bitiren Ruslar bundan sonra Trabzon'un korunması, güvenliğin sağlanması ve Kafkas Ordusunun ikmal üssü olarak ordunun beslenmesi için gereken lojistiğin toplanmasına yönelmişti. Denizden koruma için ise Batum Müfrezesi ve eski hat gemileri Batum'da toplanmış, böylece bu güçlerle bölge Goben (Yavuz) gemisinden korunmaya çalışılmıştır.³⁹

Bu çıkartmaların ardından oldukça güç kazanan Rus birliklerine karşı Türk birlikleri de çeşitli takviyelerle güçlendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle sahilden içerideki bölgelerde Türk direnişi oldukça güçlüydü.⁴⁰ Akçaabat'ı

³⁷ Novikov, s. 147-148.

³⁸ Novikov, s. 150; Özel, s. 7.

³⁹ Novikov, s. 155-164.

⁴⁰ Rusları Solaklı Deresi boyunca sürmeye karar veren Türk birlikleri 22-23 Haziran'da yaptığı taarruzla Madur Dağı-Polut hattında Rusları ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Fakat 14

işgallerinin ardından Rusların sahilde batıya doğru ilerleyişi üzerine Türk birlikleri önce Çarşıbaşı (İskefiye), ardından Vakfıkebir (Fol Deresi) bölgesinde savunma hatları oluşturmuştu. 21 Temmuz'da başlayan Rus saldırıları neticesinde önce Çavuşlu ardından Görele'ye çekilen birlikler son olarak Harşit Deresi boyuna gerilemiştir.⁴¹

Ruslar işgal yılları içerisinde özellikle askerî amaçlı olarak Karadeniz sahilinden iç bölgelere yollar inşa etmeye başlamıştır. Ayrıca bölgede ortaya çıkan hastalıklar ile ilgili de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. 1917 yılında veba hastalığının yok edilmesi için gazeteler yoluyla bilgilendirme, dersler verme, temizlik önlemleri alma, aşılama gibi çalışmalar sürdürülmüştür. Bu süreçte Ruslar tarafından Batum'da oluşturulan komisyon vasıtasıyla Trabzon ve Batum arasındaki sahil şeridi denetim altında tutulmuştur. Trabzon'da bu dönemde Rus askerleri arasında liman, limanın batısı, telgraf bölüğü ve Karskale Alayında 24 veba hastası kaydı tutulmuştur.⁴² Rus işgalinin ardından İmparatorun emriyle Trabzon'un sıhhi durumu da araştırılmış ve bir rapor hazırlanmıştır. Şirokogorov'un raporuna göre sıhhi durumu gözlemlmek için şehir altı parçaya bölünmüş, her bölüme bir doktor atanmış ve bu bölge doktorlarının faaliyetleri şehir doktorları tarafından denetlenip veriler toplanmıştır. Şehir doktorları ise şehir ve limandan sorumlu durumdaydılar. İncelemeler neticesinde sağlık problemlerinin sebepleri ve çözüm için gerekli olan hususlar şu şekilde belirlenmiştir:

Şehir sokakları ve boş evler işgücü eksikliği nedeniyle temizlenememektedir.

Sıhhi Branşlar Enstitüsü (Kurumu) kurulmuştur.

Seyyar araçların eksikliği endişe vericidir.

Pislikler denize döküldüğü için duba ve sandal gereklidir.

Hastalıklar, sağlık açısından en büyük tehlike olan ilkel kanalizasyon sistemi ve su şebekesinden kaynaklanmaktadır.

Salgın olarak tifo hastalığı mevcuttur.

Nemlizade suyu (Değirmendere) özellikle kaliteli bir su olarak görülmektedir.

Temmuz'da Rusların başlattığı taarruz karşısında III. Ordu kademeli olarak ricat ederek Erzincan'ın batısına çekilmişti. Türk birlikleri 10 Ağustos 1916'da Kemah-ı Şarkî-Kelkit-i Garbî-Harşit Deresi (Tirebolu) hattına gerilemiştir. *Mecmua-i Askeriye*, 1 Teşrin-i Sâni 1332-1 Şubat 1337, No: 20-24, s. 787-788.

⁴¹ Bilgin, *Rus İşgalinde...*, s. 49.

⁴² *Вестник* (Vestnik arhihov Armenii), 2 (36), Ереван 1973, s. 130.

*Bu ihtiyaçların düzeltilmesi için de 150 bin ruble yardım gerekmektedir.*⁴³

Bu süreçte Erzurum'da ise tifüs hastalığı büyük ölçüde kontrol altına alınmış Erzurum kaleleri temizlenerek yardımlar yapılmıştır. Rus General Yanuşkin bu bölgeye su teknisyeni gönderme sözü vermiştir.⁴⁴

Askerî ve sıhhi çalışmaların yanında şehirde geniş çaplı incelemeler de yapılmıştır. Arkeolog Uspenski başkanlığındaki bir heyet bu çerçevede görevlendirilmiş, Trabzon'un tarihi eserleri büyük bir yağmaya uğramıştır. Elde edilen eserlerin büyük bölümü daha sonra Rusya'ya götürülmüştür.⁴⁵

İşgalin Fransız Gazetelerindeki Yansımaları

Trabzon'un düşüşü Avrupa basınında geniş yankı bulmuş, genel olarak tarihsel bir intikam şeklinde algılanmıştır. Rusların Kafkas cephesindeki başarıları ve özellikle de Trabzon'un işgali müttefikleri İngiliz⁴⁶ ve Fransız basınında da geniş yer bulmuş ve memnuniyetle karşılanmıştır. İngiliz *The Times* gazetesinde Rus işgali, Xenophon'un Anabasis'indeki "Onbinlerin Dönüşü"ne benzetilmiştir.⁴⁷ Trabzon'un işgalinin hemen ardından Fransız gazeteleri de "Trabzon'un Alınışı" olarak verdikleri haberlerde işgali müttefik Rusya'nın "parlak zaferi" olarak adlandırmışlardı. Trabzon'un Rusların eline geçişinin öneminden bahseden Fransız basını, özellikle Erzurum'un işgalinden sonra bu bölgenin de Rus kontrolüne alınmasını "*Asya'daki müttefiklerimizin muzaffer yürüyüşü yeni ve görkemli bir aşamaya işaret ediyor*" şeklinde yorumlamıştı. Gazetelerde Petrograd'daki özel muhabirlerinden aldıkları bilgilere göre Rusların bu ilerleyişinin zorluklarından da bahsedilmekteydi. Özellikle Rize'nin alınmasının yaklaşık üç hafta içinde gerçekleştiği, bundan sonra Rusların Türklerin güçlü direnişleri ile karşılaştığı, Kalapotamos ve Baltacı Deresi gibi bölgelerde coğrafi şartların da müttefiklerini oldukça zorladığından söz ediliyordu. Ayrıca Köprüköy Muharebeleri'nden sonra Enver Paşa tarafından bu bölgeye takviye birlikler yollanmasının Türk direnişini

⁴³ *Вестник* (Vestnik arhihov Armenii), 2 (54), No: 6, Ереван 1979, s. 121-122.

⁴⁴ *Вестник* (Vestnik arhihov Armenii), 2 (54), No:4, Ереван 1979, s. 120.

⁴⁵ Yapılmış arkeolojik kazılar ve elde edilen eserler hakkında ayrıntı bilgi için bkz. Veysel Usta, "Rus Bilimlri Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 153, 2004; Şehirde gerçekleştirilen imar faaliyetleri için bkz. Yakov Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, Çev. Erdoğan Altınkaynak, TTK Yayınları, Ankara 2013.

⁴⁶ Trabzon'un işgalinin İngiliz basınındaki yankıları ile ilgili çalışmalar için bakınız. Enis Şahin, "İngiliz "The Times" Gazetesine Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 1, Güz 2006, s. 117-140; Muzaffer Başkaya, "İngiliz Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'da Rus İşgali", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 17, Güz 2014, s. 85-100.

⁴⁷ Şahin, s. 12.

arttırdığına yer verilmekteydi. Türklerin Karadere’de oluşturduğu son savunma hattına özellikle işaret eden Fransız basını, buradaki “kanlı ve çetin” çarpışmalarda Rusların güçlü filosu ve kara birliklerinin sıkı desteği sayesinde başarılı olduğunu eklemekteydi. Trabzon’un Asya Türkiye’sinin önemli bir liman kenti olduğu ve 28.500 km karelik bir alanda yer aldığı; 870.000 kişinin yaşadığı vilayetin merkezinin 35.000’i Müslüman olmak üzere 55.000 nüfusa sahip olduğu da verilen bilgiler arasındaydı.⁴⁸ Esasında Fransızların müttefikleri Rusya’nın başarısına bu denli ilgilerinin tek sebebi savaşın genel seyri değildi. Nitekim yazı içerikleri doğrudan konuyu Ermenilere getirmekte ve bu şekilde bir kurtarıma görüntüsü de verilmek isteniyordu. Nitekim “Trabzon’un Alınışı ve Ermenilerin Dirilişi” başlıklı bir yazıda açıkça propaganda öğeleri kullanılmıştır.⁴⁹

Fransız basını işgalin ardından Trabzon’la ilgili yayınlarını sürdürmüştür.⁵⁰ Trabzon’un Türkler tarafından fethedilmesini sütunlarına taşıyan Fransızlar “1461’de II. Mehmet’in Askerleri Tarafından Trabzon’un Alınışı” başlıklı yazıda “18 Nisan 1916” tarihini “Trabzon’un büyük ve şanlı bir günü” olarak nitelemiş, “*Karadeniz’in bu güzel şehrinin gelişen bir Grek (Yunan) imparatorluğunun başkenti olacağı*” şeklinde yorumlar yapılmıştır. Yazılarda 1204 yılında “Latinlerin yerleştiği” bölgenin daha sonra Türkler tarafından alındığına dair geniş bir tarihçeye de değinilmiştir.⁵¹ Fransız basını Trabzon’un 1461 yılında fethinin “*Türk ordusunun muhteşem tarihinin en ünlü bölümlerinden birini oluşturduğu*” ifadeleriyle bu fethin önemine de vurgu yapmıştır.⁵²

⁴⁸ *Les Journal Des Debats*, 20 Avril 1916, s. 1; Trabzon’un nüfusu ile ilgili yapılan bir başka değerlendirmede 1913 yılında 12.000 Rum, 8.000 Ermeni olmak üzere toplam 45.000 nüfusun yaşadığı bilgisi verilmiştir. *Le Temps*, 20 Avril 1916, s. 2; Nüfus rakamları Osmanlı resmî verilerine göre ise şu şekildedir: I. Dünya Savaşı başladığında Trabzon Vilayetinde 921.128 (%82) Müslüman, 201.819 (% 18) Gayrimüslim olmak üzere toplam 1.222.947 kişi yaşıyordu. Trabzon’un işgalinin gerçekleştiği sırada ise şehrin nüfusu 42.233’ü Müslüman, 20.301’i Rum ve 165’i Ermeni olmak üzere toplam 62.699 kişiydi. Süleyman Beyoğlu, “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon (1914-1919)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Yayını, Trabzon 1999, s. 479, 482.

⁴⁹ Oldukça uzun bir şekilde kaleme alınan yazıda Osmanlı Devleti’nin tehcir uygulaması konu edilerek Almanların bu duruma müttefikinin iç meselesi olarak yaklaşip sessiz kaldığına dair ifadeler de değinilmektedir. *Le Figaro*, 20 Avril 1916, s. 1.

⁵⁰ Trabzon’un düşüşünü konu alan haberlerden biri de *L’illustration* dergisinde yer almaktadır. Dergide Grandük Nikola önderliğindeki Rus ilerleyişinin Fransa’nın yararına olduğunun altı çizilmekte, ayrıca Mart 1916’da Karadeniz’de Midilli gemisiyle girişilen mücadeleye de değinilmektedir. *L’illustration*, 29 Haziran 1916, No 3830, s. 116.

⁵¹ Gustave Schlumberger yazısında antik döneme atıfla Hıristiyanlığa, aziz Eugene’e ithafen Türklerin daimi köleliğini umduğunu ifade etmektedir. *Les Journal Des Debats*, 20 Avril 1916, s. 3.

⁵² *Le Figaro*, 20 Avril 1916, s. 1.

Trabzon'un stratejik önemi de Fransızların dikkat çektiği bir husus olmuştur. Şehrin, iç kesimleri sahile bağlayan önemli bir güzergâhta, İran, "Ermenistan" ve Erzurum'un kalbinde yer alan önemli bir çıkış noktası olduğu, eski dönemlerden beri ticari faaliyetlerin yapıldığı kadim bir yol üzerinde bulunduğu da vurgulanan esaslar arasındaydı. Fransız gazetelerinde Rusların Batum tarafından denize ulaşmak için demiryolları inşa etmek zorunda kaldığı, şimdi Trabzon'un alınışı ile Rus ordusunun inşa edilecek liman ile işlerinin oldukça kolaylaşacağı ve ordusunun ikmalini rahatça yapabileceği yorumlarına yer verilmiştir.⁵³ Trabzon'un alınması ile önemli bir askeri merkez olan Bayburt Çoruh hattına yaklaşıldığı, dolayısıyla Türk direnişinin oldukça zayıfladığı da ifade edilmiştir.⁵⁴

İşgal Sürecinde Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Ruslar, Nisan 1916'da karargâhını Trabzon'da kurmuştu. Trabzon bölgesi komutanlığı görevi ise Alman asıllı Rus Generali Şvartz'a verilmişti.⁵⁵ Şvartz şehre yerleştikten sonra Türkçe ve Rusça bir bildiri yayımlayarak Trabzon'un Rus imparatorluğuna dâhil edildiğini, Rus kanunlarının geçerli olacağını, burada yaşayan halkın Rus tebaasına geçtiğini, bu nedenle herkesin eşit haklara sahip olduğunu, düzeni bozanların cezalandırılacağını hatta Sibiry'a sürüleceğini bildirmişti.⁵⁶ Göç etmeyip şehirde kalan Türk-Müslüman halkın Rus, Rum ve Ermenilerin kötü muamelelerine karşı tek dayanağı bu dönemde Trabzon'da da şubesi açılan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si olmuştur. Özellikle Ermeni ve Rum saldırılarına karşı Türk- Müslüman halkın canını malını korumak için yoğun çaba harcayan cemiyet zaman zaman halka silah desteği de yapmıştır.⁵⁷

Trabzon'un işgali ile birlikte batıya göç etmek zorunda kalan muhacirler ise yanlarına alabildikleri az sayıda eşyalarıyla karadan veya denizden yolculuk yaparak güvenli bir bölgeye ulaşmaya çalışmışlardır. Muhacirlerin bu amaçla yaptıkları uzun ve meşakkatli yolculukları öncelikle Giresun, Ordu ve Samsun gibi Karadeniz sahili boyunca devam etmiş, Rus ilerleyişinin sürmesi ile Sivas, Kayseri, Eskişehir, Ankara gibi iç bölgelere; Kastamonu, Bolu ve İstanbul olmak üzere de batıya doğru devam etmiştir.⁵⁸

⁵³ *Le Figaro*, 20 Avril 1916, s. 1.

⁵⁴ *Le Figaro*, 20 Avril 1916, s. 1.

⁵⁵ Goloğlu, s. 228.

⁵⁶ Betül Aslan, "Rus İşgali Altındaki Trabzon Türk Halkına Uzanan Bir Kardeş Eli: Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil- Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, Cilt 1, Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan- Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 549-550.

⁵⁷ Özel, s. 13.

⁵⁸ Lermioğlu, s. 295; Kaya, s. 537; Volkan Aksoy, "Trabzon'da Rus İşgali ve Muhacirlik", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s. 844-847.

Muhacirlerin yaşadığı bu acı süreçte çeşitli zorluklarla karşılaştığı, biçare kaldıkları, pek çoğunun canını kurtarmak için düştüğü bu yolculukta hastalandığı veya öldüğü muhakkaktır.⁵⁹ Muhacirlikte yaşanan zorlukların başında nakliye araçlarının sınırlılığı, yiyecek ve barınma sorunları, kötü hava şartları ve salgın hastalıklar gelmektedir.

Muhacirlerin karşılaştığı ilk güçlük yolculuğun güvenli biçimde nasıl ve ne şekilde yapılacağıydı. Trabzon'un varlıklı aileleri temin ettikleri kayıklarla yolculuğa çoktan çıkmıştı. Valilik askeri hizmete tahsis edilen kayıkları öncelikle asker ve memur ailelerinin naklinde kullandığı için geriye kalan halk kendi imkânlarıyla göçe başlamıştı.⁶⁰ Kayıkçıların fiyatları arttırması genellikle fakir ve kimsesiz ailelerin deniz yoluyla kaçma umudunu da azaltıyordu. Kimi yine de bir şekilde kayık temin etmeye, kimileri Harşit'in sularına kapılmak uğruna yolculuğu bu yönden devam ettirmeye, kimi de yayla ve dağları aşarak⁶¹ canını kurtarmaya çalışıyordu. Rusların önünden kaçmak için sahil boyunca yapılacak yolculukta iki seçenek bulunuyordu: deniz yolculuğu yapmak veya Tirebolu civarındaki Harşit Nehri'nden geçerek batıya daha güvenli bir yere ulaşmak. Her iki seçenek de tehlikelerle doluydu. Bir şekilde kayık bulabilen muhacirlerin denizden yaptığı yolculuk Rus bombardımanları nedeniyle oldukça tehlikeliydi.⁶² Birçok kez muhacirler ya canlarını ya da yanlarına alabildikleri az sayıda eşyalarını Karadeniz'in sularında bırakmıştı. Harşit Nehri ise geçişin oldukça zor olduğu bir yerdi. Bu yolculuk da pek çok muhacirin hayatını kaybetmesine yol açmıştı. Dolayısıyla muhacir kabileleri daha yolculuğun başında kayıplar vermeye başlamıştı.⁶³

Osmanlı Devleti savaş şartları içerisinde, elindeki imkânları ölçüsünde muhacirlere çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Aşair ve Muhacirin

⁵⁹ 1919 yılında Tasvir-i Efkâr gazetesinde resmi devlet istatistiğine dayalı olarak verilen bilgilerde Rus işgaline maruz kalan vilayetlerden Trabzon Vilayetinde 1.100.264 Müslümanın 354.142'sinin mülteci durumunda olduğu belirtilmekteydi. 1919 yılı itibarıyla bu nüfusun sadece 130.999'u memleketlerine dönüş için hazır. 223.143 kişi ise muhacirlik yıllarında hayatını kaybetmişti. *Tasvir-i Efkâr*, Sayı 2722, 11 Mayıs 1919.

⁶⁰ Lermioğlu, s. 296.

⁶¹ Mesut Çapa- Hamza Topsakal, "Sözlü Tarih Kayıtlarına Göre Akçaabat'ta Rus İşgali ve Muhacirlik", *Dünden Bugüne Akçaabat*, Sempozyum Kitabı, Akçaabat Belediyesi Yayını, Trabzon 2014, s. 257.

⁶² Rusların sahil boyunca sivil asker demeden bombardımanları çok sayıda muhacirin ölümüne yol açmıştı. Lermioğlu, s. 274; Daha Aralık 1914'te Rusların, Trabzon'dan dönmekte olan Derince Vapuru yolcularına yaptıkları muamele durumu gözler önüne sermektedir. Yozoz Burnu'nda dört Rus torpidosuna rastlayan vapur önce torpillenmiş, ardından yolcular kayıklara bindirilip vapur batırılmıştır. Torpidolar kayıktakilere kendilerini takip etmelerini söylemiş yolcuların kaybolmalarını sağladıktan sonra oradan uzaklaşmışlardır. 16 saat denizde kalan yolcular 14 Aralık'ta Tirebolu'ya çıkabilmiştir. *BOA, DH. EUM*, 5. Şube, 9/62.

⁶³ Lermioğlu, s. 296-297.

Komisyonu⁶⁴ vilayetlere gönderdiği yazılarla muhacirlerin gittikleri bölgelerde iskânı hususunda Rum ve Ermenilerden kalan evlerde yerleşmelerinin sağlanması ve gerekli kolaylıkların gösterilmesi yolunda çaba sarf etmiştir.⁶⁵ Harbiye Nezareti de 28 Ağustos 1915 tarihinde gönderdiği bir yazı ile “*mülteciler hakkında mükellefiyet-i askeriye maddesinde de aynı muhâcirin gibi muâmele edilmesi*” gerektiğini bildirmiştir.⁶⁶

Muhacirlerin gerek buldukları bölgede gerekse gidecekleri bölgelerde olumsuzluklardan etkilenmemesi için de çeşitli tedbirler alınmıştır. Örneğin Dâhiliye Nezareti 8 Aralık 1915 tarihinde Trabzon Vilayetine gönderdiği bir şifre ile Trabzon’dan batıya göç etmek isteyen muhacir ve mültecilerin, vilayette ortaya çıkan kolera salgını⁶⁷ nedeniyle hastalığın ortadan kalkmasına kadar başka bölgelere sevk edilmemesine karar verildiğini bildirmiştir.⁶⁸

Kafkas Cephesi’nde en çetin savaşların sürdüğü ve Rus ilerleyişine paralel olarak özellikle Erzurum bölgesindeki halkın göç etmek zorunda kaldığı 1916 yılının Şubat ayında, mevsim şartlarının da getirdiği olumsuzluğa binaen en fazla barınma sorunu göze çarpmaktaydı. Bu nedenle söz konusu sorunun emval-i metrukenin kullanılması yoluyla çözüme kavuşturulması yönünde adımlar atılmıştır. Talat Paşa imzasıyla 26 Şubat 1916 tarihinde Trabzon Vilayetine gönderilen şifrede savaş bölgesinden gelecek mülteciler için Sivas, Canik ve Çorum’un iskân bölgesi⁶⁹ olarak

⁶⁴ Osmanlı Devleti’nde muhacir veya mülteci meseleleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sürekli gündemde olmuştur. II. Meşrutiyet yıllarına kadar geçici komisyonlar ile çözülmeye çalışılan sevk ve iskân meseleleri Balkan Savaşları sonrası yaşanan yoğun göç dalgasının ardından 1913 yılında İskân, Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinin kurulmasıyla genel olarak daha sistemli bir yapıya kavuşturulmuştur. Volkan Martin, “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, Aralık 2011, s. 17-18; İskân, Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti 1916 yılında Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi adıyla yeni bir teşkilata dönüştürülmüştür. “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Hakkında Kanun” adıyla hazırlanan kanuna göre şube merkezleri ve taşra müdüriyetleri için de birer nizamname hazırlanması kararlaştırılmıştır. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 2, 30 Kanun-ı Sani 1331 (1915), s. 575-576.

⁶⁵ Kaya, s. 541.

⁶⁶ *BOA, DH. ŞFR, 55/282.*

⁶⁷ Savaşın başından itibaren tifo ve kolera gibi salgın hastalıklar Trabzon’da pek çok kişinin yaşamını yitirmesine yol açmıştı. Tarakçıoğlu, s. 6.

⁶⁸ *BOA, DH. ŞFR, 58/238.*

⁶⁹ Osmanlı Devleti Rus saldırılarının artması ile birlikte Doğu Cephesi ve Karadeniz bölgesinde oluşan muhacir akımını mümkün olduğunca sorunsuz atlattık için çeşitli tedbirler almıştır. Muhacirlerin mağdur olmasını önlemek için ülke mıntukalara ayrılarak iskân ve işe işleri bir program dâhilinde yürütülmüştür. Canik ve Sivas vilayet ve livaları da I. Mıntika içerisinde sevkîyat merkezi olarak belirlenmişti. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913- 1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 232.

kabul edildiği, buralara gelen mültecilerin vilayete bağlı yerlere, civar vilayet ve livalara gönderileceği belirtilmiştir. Ayrıca terkedilmiş evlerin mültecilerin yerleşmesi için kullanılacağı, iaşe ve iskân için gereken emval-i metruke kıymetlerinin takdiri ve bedelinin muhacirin tahsisatından ödenmesi konularının tasfiye komisyonlarına da bildirildiği, meselenin çözümü için Sivas Vilayeti ile irtibat içinde olunması gerektiği hatırlatılmıştır.⁷⁰ Dâhiliye Nezareti aynı tarihte Sivas Vilayetine gönderdiği bir şifre-telgrafla, Erzurum bölgesinden Sivas'a gelmekte olan mültecilerin civar vilayetlere de sevk ve iskânları hususunu görüşmek üzere Umûr-ı Mülkiye Heyet-i Teftîşîye Müdürü Hamdi Bey'in görevlendirildiği bildirmiş, bu bölgede yoğunluğun fazla olmaması için gelecek olan mültecilerin peyderpey Kayseri, Yozgat, Niğde ve Kırşehir ile vilayete bağlı diğer iskâna müsait yerlere sevk edilmelerini emretmiştir. Nezaret, mültecilerin iskân ve iaşesi için nakden 5000 lira göndermiş, ayrıca emvâl-i metrûke arasında bulunan zahire, elbise ve eşyaların da bu hususta kullanılabilceğini belirtmiştir.⁷¹

Trabzon'un işgali ile birlikte tüm Karadeniz sahili boyunca muhacir sayısında dikkate değer bir artış olmuştur. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey Ordu Kazasından yürüttüğü valilik görevi esnasında muhacirlerin sorunları ile yakından ilgilenmeye çalışmıştır. Trabzon'un işgalinin hemen ardından 80.000'i aşkın muhacir Giresun, Ordu ve Tirebolu'ya sığınmış, burada oldukça zor koşullarda barınan muhacirlerin durumu Cemal Azmi Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. Bölge, esasen askeri sakıncalar dolayısıyla iskân mıntıkasına dâhil olmamakla birlikte iaşesini de Sivas ve Samsun'dan sağlıyordu. Muhacir iskânı için belirlenen Canik bölgesi ise çok sayıda muhacirin akın etmesi ile yoğunlaşmış ve kısa süre içinde artık daha fazla insan kabul edemeyecek düzeye ulaşmıştı. Bu bölgede vesikası veya ruhsatı olanlar haricinde muhacir kabul edilmemesi üzerine pek çok muhacir geri gönderilmeye başlanmıştı. Cemal Azmi Bey "*büyük bir zaruret ve mecburiyet*" içerisinde Samsun'a gönderdiği muhacirlerden yaklaşık 10.000'inin Terme, Ünye ve Çarşamba'nın dağ köylerine yerleştirilmesini sağlamıştı. Aç ve perişan halde Terme ve Ünye kazalarından iade edilmekte olan yaklaşık 5000 muhacir için çareler arayan vali, Samsun'da muhacirlerin çok kötü şartlarda kalması ve çok sayıda kişinin ölümü üzerine de "*hiçbir makamın bu acı vaziyete bir çare aramamasından*" yakınmaktaydı.⁷²

1916 yılının yaz aylarında muhacirlerin çetin yolculuğu devam etmekteydi. Bu dönemde de Samsun yoluyla özellikle iç bölgelere doğru yoğunlaşan kalabalığın kontrollü bir şekilde iskânı için Dâhiliye Nezareti tarafından bazı talimatlar yayınlanmıştı. Sivas Vilayetiyle Canik

⁷⁰ BOA, DH. ŞFR, 61/122.

⁷¹ BOA, DH. ŞFR, 61/124.

⁷² BOA, DH. ŞFR. 554/171-7.

Mutasarrıflığına gönderilen 14 Ağustos 1916 tarihli şifre telgrafla, Üçüncü Ordu'nun kuzey bölgesinden vilayet/liva dâhiline gelmekte olan mültecilerin iskân edilmek üzere Ankara ve mülhakatına sevk edilmeleri istenmiştir.⁷³

Mültecilerin yoğunluğu zaman zaman istenmeyen olaylara da meydan veriyordu. Bu dönemde oldukça kalabalık bir nüfusa ev sahipliği yapan Samsun'da mülteciler oldukça zor şartlarda barınıyordu. İmkânsızlıklara ilave olarak zabita memurlarının kötü muamele ve saldırıları da olumsuzlukları körükleyen etkenlerdendi. Bu durumun Dâhiliye Nezareti tarafından haber alınması üzerine Talat Paşa, Canik Mutasarrıflığına gönderdiği 16 Ağustos 1916 tarihli şifre telgrafta hadiselerin hızlı bir şekilde tahkik edilerek bu işi yapanların şiddetle cezalandırılmasını istemişti.⁷⁴ Aynı şekilde Ünye'de bulunan Trabzon mültecilerinin de iaşe edilmediği ve bunlara yardımda bulunulmadığı yönünde bilgiler alınması üzerine sefalet içinde bulunan halkın durumuna dair iddialar sorgulanmış, konu ile ilgili olarak Ünye Kaymakamı hakkında mülteciler tarafından yapılan şikâyetlerin incelenip araştırılarak neticesinin bildirilmesi talep edilmişti.⁷⁵ Aynı şekilde Trabzon Vilayetinden de (6 Kasım 1916) Giresun'da mültecilerin iskân ve iaşeleriyle sağlık durumlarının düzeltilmesi hakkında yapılan müracaatlara rağmen kaymakam vekili ve merkez tabibinin lakayt tavırlarından dolayı tedbirlerin alınmadığı, bazı mültecilerin bakımsızlıktan dolayı emir ve talimatlara aykırı olarak Ordu'ya hareket ettikleri iddialarının doğruluk derecesi sorulmuştu.⁷⁶ Canik Mutasarrıflığına gönderilen 30 Ocak 1917 tarihli telgrafta ise Bafra'da muhacir ve mültecilerin ev, arazi ve tohumluk verilerek iyi bir şekilde iskân edilmedikleri gibi yerleşmiş bulunan mültecilerin de meskenlerinden çıkarılmakla olduğunun anlaşıldığı belirterek durumun düzeltilmesi emredilmekteydi.⁷⁷

Mültecilerin mağduriyet çekme nedenlerinden biri de kendilerine tahsis edilmesi yönünde müteaddit yazılar bulunmasına rağmen emval-i metrukeden kalan evlerin yerli eşraf veya bazı memurlar tarafından az bir ücretle veya kiralama adı altında işgal edilmiş olmasıydı. Dâhiliye Nezareti 1916 yılı Eylül ayında vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği bir yazıyla himayeye ve yardıma muhtaç onca mülteci ve muhacir var iken bu gibi evlerin eşraf ve mütehâyizana verilmesinin kesinlikle uygun olmayacağını, bu yerlerin hemen boşaltılarak muhacir ve mültecilere tahsis edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁷⁸ Kısa bir süre sonra 14 Ekim 1916 tarihinde Ankara,

⁷³ BOA, DH. ŞFR, 67/6; BOA, DH. ŞFR, 67/3.

⁷⁴ BOA, DH. ŞFR, 67/19.

⁷⁵ BOA, DH. ŞFR, 67/263.

⁷⁶ BOA, DH. ŞFR, 70/37.

⁷⁷ BOA, DH. ŞFR, 72/124.

⁷⁸ Söz konusu telgraflar Ankara, Adana, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Mamuretülaziz, Erzurum, Aydın, Bitlis, Beyrut, Suriye, Konya, Musul, Van

Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Adana, Konya, Halep vilayetleriyle Niğde, Kayseri, Urfa, Maraş, Eskişehir Mutasarrıflıklarına gönderilen bir telgrafta da aynı şekilde emvâl-i metrûkeden memurlara ve ahaliye kiralanan evlerin hemen tahliyeleriyle sadece muhacirin ve mültecilere tahsis edilmesi emredilmişti.⁷⁹ Nezaret, bundan sonraki tarihlerde mültecilerin iskân ve işe işlerinin talimat ve tebliğlere göre yapılıp yapılmadığı ve verilen emirlere ne derece uyulduğunu denetlemek için zaman zaman memurlar görevlendirmiştir. Bu amaçla Ekim 1916'da Ankara, Niğde ve Kayseri muntikalarına Erzurum Valisi Midhat Bey memur edilmiş, mültecilerin sefaletlerine meydan verilmemesi ve 10 günde bir bilgi aktarılması istenmiştir.⁸⁰

Muhacirlerin belli bölgelerde yoğunlaşması iskân ve işe durumunu da zora sokmaktaydı. Bu sorunun çözümü için mültecilerin gerek geldikleri, gerekse gönderildikleri vilayetlere çeşitli talimatlar iletilmiştir.⁸¹ Örneğin Samsun'daki muhacirlerin bir kısmı kayıklarla Sinop'a gönderilmişti. Nakliye vasıtalarının eksikliği dolayısıyla daha ileriye gönderilmesi mümkün olmayan bu muhacirler ile ilgili olarak Dâhiliye Nezareti 1 Kasım 1916'da Canik Mutasarrıflığına bir yazı göndermiş, bunların burada kalmasını uygun görmüş, ancak bölgede artık bir kişinin bile işesinin mümkün olmadığını belirterek bundan dolayı mültecilerin Havza üzerinden yönlendirilmesini emretmiştir.⁸² Aynı tarihte Kastamonu Vilayetinden Sinop'a gelmekte olan mültecilere bazı binaların tahsis edilmesi istenmiştir.⁸³ Benzer şekilde 6 Kasım 1916'da Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığına gönderilen bir yazıyla, mutasarrıflığın merkez ve mülhakatında boş olduğu bildirilen terkedilmiş binalara yerleştirilmek üzere Konya'da bulunan mültecilerden 316 aile gönderileceğinden, livanın işe açısından bunu kaldırıp kaldıramayacağını bildirilmesi talep edilmiştir.⁸⁴

Aynı yılın sonlarında Çorum'da 5.000 mültecinin ahır ve samanlıklarda üst üste bulunduğu ve bu yüzden aralarında salgın hastalıklar ortaya çıktığı yönünde haberler çıkmış, bu mültecilerin şehirdeki umumi meskenlere eşit olarak dağıtılarak iskân edilmeleri halinde bu durumun

---

Vilayetleriyle Urfa, İzmit, Eskişehir, Canik, Karesi, Kayseri, Niğde, İçel, Bolu, Teke, Cebel-i Lübnan, Zor, Kale-i Sultaniye, Karahisâr-ı Sahib, Kütahya, Menteşe, Maraş Mutasarrıflıklarına gönderilmişti. Bkz. *BOA, DH. ŞFR*, 68/155.

⁷⁹ *BOA, DH. ŞFR*, 69/148.

⁸⁰ *BOA, DH. ŞFR*, 69/150.

⁸¹ Ekim 1916'da Erzurum ve Trabzon'dan gelip Samsun'da bulunan 79.100 muhacirin büyük çoğunluğu Trabzonluydu. 1919 yılı itibarıyla Çoğunluğu Trabzon muhacirleri olmak üzere Samsun'da 116.672, Kastamonu'da 14.749, Bolu'da 5732, Ankara'da 122.228, Sivas'ta 94.163 muhacir bulunmaktaydı. Kaya, s. 539.

⁸² *BOA, DH. ŞFR*, 69/152.

⁸³ *BOA, DH. ŞFR*, 69/147.

⁸⁴ *BOA, DH. ŞFR*, 69/205.

ortadan kalkacağına dair bölgede bulunan Askeri Sıhhiye Müfettişi Nail Bey tarafından bilgi verilmesi üzerine gerekli tedbirlerin acilen uygulanması gerektiği bildirilmiştir.⁸⁵ Bu dönemde Bolu'ya da çok miktarda mülteci gelmiş ve benzer sorunlar yaşanmıştır. Nezaretçe, ibate ve iâşe hususunda son derece sıkıntı çekilen Bolu'ya mülteci gönderilmemesi hususunun Kastamonu Valiliği tarafından mülhakata tebliği istenmiştir.⁸⁶

Trabzon muhacirlerinin bir kısmı 1916 yılı yaz aylarında Konya taraflarına yönlendirilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise 19 Ağustos 1916 tarihinde Kayseri Mutasarrıflığına gönderdiği bir yazıyla 185 nüfusun Konya'ya iskan edildiğini ancak burada doğu aşiretleri yerleştirileceğinden Trabzon mültecilerinin artık bu bölgeye gönderilmemesini istemiştir.⁸⁷ Nezaret ayrıca savaş bölgelerinden gelen mültecilerin kendilerine belirlenen alanlara gidebilmeleri için geçtikleri yolların tren hattı güzergâhına tesadüf ettiğini, mümkün olduğu takdirde hattın devam ettiği yerlere kadar bu vasıttan faydalanabileceklerini bildirmiş, böylelikle yolculuğun zorluklarından mümkün mertebe kurtulmalarını hedeflemiştir.⁸⁸ Nitekim Ekim 1916'da Ankara Vilayetinden nakledilecek muhacir ve mültecilerin hafta içinde üç trenle sevki yapılacağından, bunların Hat Komiserliğiyle irtibata geçilerek nakillerine başlanması istenmiştir.⁸⁹ Bu süreçte Konya Vilayeti dâhilinde bulunan muhacir ve mültecilerden bir kısmı merkezden izin alınmadan Adana'ya gönderilmiş, Nezaret bu durumun sebebini sorarak, vilayet dâhilinde iskânları kararlaştırılan muhacir ve mültecilerin başka mahallere sevklerine teşebbüs olunmaması yönünde ikazda bulunmuştur.⁹⁰

Muhacirlerin iç bölgelere sevki konusunda zaman zaman askeri tedbirler de dikkate alınmıştır. Kafkas Cephesi'nde Osmanlı ordusunun zorlandığı, Rusların güçlenerek ilerlediği dönemde mültecilerin sevkinde güvenlik endişeleri artmaktaydı. Trabzon'a gönderilen 2 Ekim 1916 tarihli telgrafta askeri gereklilik dolayısıyla ordu kumandanlıklarının özel izni olmadıkça hiçbir karye ve kasabanın tahliyesine ve ahalisinin firarına meydan verilmemesi, Ordu kasabasıyla civarından çıkarılacak mültecilerin de Terme ve Çarşamba'dan gönderilmeyerek Niksar yoluyla Sivas'a sevk edilmeleri istenmiştir.⁹¹ Muhacirîn Müdür-i Umumisi Şükrü Bey de, III. Orduya yazdığı 25 Aralık 1916 tarihli telgrafında, mültecilerin iskân mahallerine ulaşınca kadar geçtikleri yerlerde askeriye tarafından kendilerine ve bilhassa hastalarına yardım edilmesinin Harbiye Nezaretine

⁸⁵ BOA, DH. ŞFR, 69/234.

⁸⁶ BOA, DH. ŞFR, 70/198.

⁸⁷ BOA, DH. ŞFR, 67/49.

⁸⁸ BOA, DH. ŞFR, 67/205.

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR, 69/2.

⁹⁰ BOA, DH. ŞFR, 69/97.

⁹¹ BOA, DH. ŞFR, 68/160.

yazıldığını, hangi şekillerde yardım yapılabilceği yönünde öneriler varsa gerçekleştirilmesine çalışılacağını beyan etmiştir.⁹²

Mültecilerin iâşesi için gerekli olan temel maddelerin başında buğday gelmekteydi. Sivas bölgesine gelen mültecilerin iâşesi için gerekli olan 3,5 milyon kilo buğdayın Üçüncü Ordu için Sivas Vilayetinden satın alınacak 17 milyon kilo buğdaydan ayrılması düşünülmüşse de Harbiye Nezareti bu durumun ilerde sıkıntıya neden olacağını Dâhiliye Nezaretine bildirmiş, vilayetteki mültecilerin Ankara'nın doğusunda iskân edilmeleri halinde vilayet dâhilindeki hububatın tamamen orduya ayrılacağını, bu durumda mülteciler için gerekli olan zahirenin başka yerlerden temini ve mültecileri Ankara ve Konya gibi vilayetlere sevk etmek zorunluluğunun ortaya çıkacağını belirtmiştir.⁹³

Muhacirler yanlarına sınırlı sayıda eşya alabildiklerinden barınma ve iâşe hizmetleri ile birlikte özellikle iklim koşullarının ağırlaştığı dönemde giyecek ihtiyaçları da ortaya çıkıyordu. Ordu ve Giresun'da Cemal Azmi Bey'in de yoğun çabaları ile diğer iskân alanlarına göre oldukça rahat olan muhacirlerin giyimlerini karşılamak amacıyla valinin hanımının başkanlığında memur ve eşraf ailelerinin desteğiyle mülteci elbise dikiş komisyonu oluşturulmuştu.⁹⁴ Çok sayıda mültecinin bulunduğu Sivas Vilayetinde giyecek ihtiyacının karşılanması amacıyla muhacirin tahsisatından elbise tedarik edilmesi yönünde Dâhiliye Nezareti tarafından da talimat verilmişti.⁹⁵ Hükümet mültecilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için sevk edilen Ermenilerin geride bıraktıkları eşyaların kullanılması yoluna da gitmiş, bu eşyalar Muhacirin Tahsisatı'ndan karşılanan paralarla satın alınmıştı. Dâhiliye Nezareti'nden 13 Kasım 1916'da Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta, Kayseri'de Abranoszâde ve Yusufyan mağazalarında bulunan giyecek malzemelerinin mültecilere verilmek üzere muhacir'in tahsisatından satın alınması ve oradaki mültecilerin ihtiyacından fazlasının civar vilayetlere gönderilmek üzere miktarının bildirilmesi istenmişti.⁹⁶ Bununla birlikte Talat Paşa, Trabzon Vilayetiyle Canik Mutasarrıflığına gönderdiği 16 Ocak 1917 tarihli telgrafta; dâhile alınan

⁹² BOA, DH. ŞFR, 71/171.

⁹³ BOA, DH. ŞFR, 68/132_1.

⁹⁴ Beyoğlu, s. 483.

⁹⁵ BOA, DH. ŞFR, 69/25.

⁹⁶ BOA, DH. ŞFR, 69/266; Dâhiliye Nezareti, muhacir ve mülteciler için işe yarar eşyaların satın alınması için sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilere ait mallarla da ilgilenmiştir. 6 Aralık 1916 tarihinde Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen şifre telgrafta Deutsche Bank'da rehinli olarak bulunan Yusufyan'a ait malların satın alınması için banka yetkilileriyle müzakerelerde bulunulmuş, malların cins ve fiyatlarının araştırılması istenmiştir. BOA, DH. ŞFR, 70/244.

Rumlardan metruk emval-i menkul ve gayr-ı menkule hakkında yapılacak muameleyle ilgili bilgi vermişti.⁹⁷

Dâhiliye Nezareti, mültecilerin sevk, iskân ve işeleri için çeşitli vilayetlere muhtelif miktarlarda para göndermiştir. Zira iskân ve işe işlerinin düzenli yürütülmesi mültecilerin sıkıntılarını azaltmak açısından son derece önemliydi. Nezaret, 14 Eylül 1916 tarihinde Erzurum, Trabzon, Sivas, Konya, Ankara, Adana, Halep, Musul, Diyarbakır, Mamuretülaziz vilayetleriyle İçel, Teke, Urfa, Canik, Karahisar-ı Sahip, Maraş, Zor, Kayseri, Niğde Mutasarrıflıklarına gönderdiği telgrafta mültecilerin sayısını, iskân ve işeleri için ne kadar para sarf edildiğini sormuş ve acilen cevap verilmesini istemiştir.⁹⁸ Bu arada mülteci ve işe meselelerini incelemek üzere Talat Paşa da Anadolu'ya gitmeye karar vermiş,⁹⁹ bu bölgelerde mülteciler hakkında gerekli açıklamaların yapılabilmesi için vesikaların ve diğer vasıtaların şimdiden hazırlanması gerektiği de ilgili mutasarrıflıklara bildirilmiştir.¹⁰⁰ 1916 yılı içinde Canik Mutasarrıflığına mültecilerin masraflarına karşılık muhacirin tahsisatından 7000 lira,¹⁰¹ aynı yıl Ekim ayı içinde mültecilerin sevk, işe ve iskânları için kullanılmak üzere Kayseri¹⁰² ve Ankara Mutasarrıflıklarına 20.000'er lira yollanmıştır. Ayrıca Çorum ve Yozgat için 15.000'er lira,¹⁰³ Sivas, Çorum ve Tokat'a 10.000'er lira yollanmıştır.¹⁰⁴ Daha sonra Sivas, Ankara, Yozgat, Çorum, Amasya, Tokat, Niğde ve Kayseri'ye toplam 45.000 lira gönderilmiştir.¹⁰⁵ Yine Ekim ayı içerisinde mültecilerin sevk, işe ve iskânları için kullanılmak üzere Amasya Mutasarrıflığına 10.000 lira,¹⁰⁶ Çorum'a 15.000 lira,¹⁰⁷ Tokat'a 10.000 lira, Yozgat Mutasarrıflığına 15.000 lira¹⁰⁸ aktarılmıştır. Aynı ay içinde mültecilerin sevk, işe ve iskânları için kullanılmak üzere 10.000 lira Canik Mutasarrıflığına çıkarılmıştır.¹⁰⁹ Nezaretin mülteciler için gönderdiği nakdi yardımlar Kasım ayında da sürmüştür. Bu amaçla Niğde Mutasarrıflığına

⁹⁷ “Boş kalan yerlere ve bilhassa sahildekilere mülteciler iskân olunur. Emlak-ı menkule kiliselerde ve depolarda muhafaza olunacaktır. Bunlardan çabucak bozulması söz konusu olanlar satılabilir. Eşyaların bedelleri sahibi adına, sahipleri belli değilse eşyanın bulunduğu köy adına nezaret emrine emaneten Ziraat Bankalarına tevdi olunacaktır. İzin alınmadan mültecilere eşya dağıtılamaz.” BOA, DH. ŞFR, 72/28.

⁹⁸ BOA, DH. ŞFR, 68/11.

⁹⁹ BOA, DH. ŞFR, 69/163.

¹⁰⁰ BOA, DH. ŞFR, 69/179; BOA, DH. ŞFR, 69/181; BOA, DH. ŞFR, 69/185.

¹⁰¹ BOA, DH. ŞFR, 68/78.

¹⁰² BOA, DH. ŞFR, 69/163.

¹⁰³ BOA, DH. ŞFR, 69/166.

¹⁰⁴ BOA, DH. ŞFR, 69/167.

¹⁰⁵ BOA, DH. ŞFR, 69/169.

¹⁰⁶ BOA, DH. ŞFR, 69/171.

¹⁰⁷ BOA, DH. ŞFR, 69/173.

¹⁰⁸ BOA, DH. ŞFR, 69/177.

¹⁰⁹ BOA, DH. ŞFR, 69/185.

20.000 lira,¹¹⁰ 30 Kasım 1916 tarihinde de Sivas Vilayetine, Maliyeden banka vâsıtasıyla 47.000 lira aktarıldığı bildirilmiştir. Bu paranın 12.000 lirası Tokat'a, 12.000 lirası Amasya'ya, 12.000 lirası Karahisar-ı Şarki'ye ve 13.000 lirası da merkeze aitti. Mülhakata ait paraların acilen mahallerine iletilmesi ve özellikle muhacirin ve mültecilere sarf edilerek başka yere sarf edilmemesi gerektiği de ayrıca vurgulanmıştır.¹¹¹ 21 Aralık 1916 tarihinde Trabzon Vilayetine hazinece aktarılan 28.000 liranın 20.000 lirasının zaruri ihtiyaçlara sarf edilmesi, kalanının ise mültecilerin iskân, iaşe ve sevklerine ait ödemelere kullanılması istenmiştir.¹¹² Nezaretin muhacirlere ayırdığı ve vilayetlere gönderdiği tahsisat 1917 yılında da devam etmiştir. Ankara Vilayetine yollanan 30.000 liranın 10.000 lirası Çorum'a ayrılmış ve özellikle Sungurlu'da bulunan muhacirlere kullanılması yönünde talimat verilmiştir.¹¹³ Sinop'ta bulunan muhacirlerin iaşesi için gerekli buğdayın dışardan alınması halinde kıyyesinin 12 kuruşa mal olacağı, dolayısıyla aylık 15.000 liradan fazla para sarf edilmesi gerektiğinden tahsisatın yetersiz olması nedeniyle muhacirlerin civar mahallere nakledilmesi, nakledilemeyenler için ise erzak parasının muhacirin tahsisatından ayrılıp buğday temin edilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁴

Muhacirlik sürecinde devletin üzerinde durduğu hususlardan biri de önceleri maddi durumları iyi olup savaş ve muhacirlik nedeniyle ticaret veya herhangi bir işle meşgul olamayıp mağdur olan ailelerin tespit edilmesi olmuştur. Bu amaçla 26 Kasım 1916 tarihinde Erzurum Vilayetine gönderilen telgrafta; mültecilere günlük olarak verilen ve en fazla 3 kuruş olan ücretin yaşadıkları yerlerde daha evvelden durumu iyi olan ancak mevcut durumda hiçbir işle ve ticaretle meşgul olamayarak zor durumda kalmış ailelerin ihtiyaçlarını karşılamadığı belirtilerek, bu durumda olanların tespit edilip, bunlara verilecek maaş miktarının takdiri, ödemenin yapılabilmesi için isimleriyle ailelerinin kaç kişi oldukları, memleketlerindeki zenginlik dereceleri ve mevkileriyle hâlihazırdaki durumlarının nezarete bildirilmesi istenmiştir.¹¹⁵ Aynı husus Aralık ayı içerisinde Canik Mutasarrıflığına da bildirilmiş, mültecilerden memleketlerinde itibar sahibi olan ve şimdi zaruret içinde bulunanlara mahallerince uygun görüldüğü takdirde maaş verilmesi amacıyla öncelikli olarak bu durumda olanların bir defterinin tutulması ve nezaret onayından geçmeden işlem yapılmaması tebliğ edilmiştir.¹¹⁶

¹¹⁰ BOA, DH. ŞFR, 69/186.

¹¹¹ BOA, DH. ŞFR, 70/151.

¹¹² BOA, DH. ŞFR, 71/54.

¹¹³ BOA, DH. ŞFR, 74/47.

¹¹⁴ BOA, DH. ŞFR, 74/45; BOA, DH. ŞFR, 74/79.

¹¹⁵ BOA, DH. ŞFR, 70/115.

¹¹⁶ BOA, DH. ŞFR, 71/52.

Bütün bu gayret ve tahsisatlara rağmen ilerleyen zamanlarda gerek savaş koşullarının kötüleşmesi gerekse her bölgede muhacir hareketliliğinin artması işleri içinden çıkılamaz hale getirmiştir. Dâhiliye Nezareti 1917 yılının bahar aylarından itibaren mültecilerin tamamının sevk, iâşe ve iskânları için gerekli maddi desteği çok fazla karşılayamamaya başlamıştı. Bu çerçevede 20 Mart 1917 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir yazıda bu günlerde fazla miktarda para gönderilmesine imkân olmadığından, mülteciler arasında en fazla yardıma muhtaç olanların iâşeleri için sarfiyatta bulunulması istenmiştir.¹¹⁷ Nezaret Trabzon Vilayetine de 21 Mart 1917 tarihinde acil ibareli gönderdiği bir telgrafta geçici bütçede muhacirin tahsisatının bitmiş olması dolayısıyla havale gönderilmesine imkan olmadığını, eksikliğin umumi bütçeden karşılanacağını bildirilmiş, bu süre içerisinde mevcut havale tükendiği taktirde mültecilerin bir haftalık iâşe masraflarının ordu tahsisatı ile temini yoluna gidilmesini önermiştir.¹¹⁸

Aynı tarihlerde Üçüncü Ordu Kumandanlığına yakın bölgelerde de ahalinin iâşe sıkıntıları had safhadaydı. Dâhiliye Nezaretinin 25 Mart 1917 tarihinde Trabzon Vilayetine acil ibaresiyle gönderdiği telgrafta mahsul sâhibi olan yerli ahalinin ellerindeki erzakı gizlediği için fiyatların yükseldiği, buna ilaveten mültecilerin yevmiyelerinin geçimlerini sağlayacak miktarda olmadığı kaydediliyordu. Hatta özellikle cepheye yakın mıntıkada olanların ve bir kısım yerli ahalinin topladıkları otları yiyerek hayatlarını sürdürmeye çalıştıkları bildirilerek mevcut erzakın ahaliye düzgün bir şekilde dağıtılması ve sonrasında bilgi verilmesi talep ediliyordu.¹¹⁹

1917 yılının bahar aylarında mülteci sayısının belli bölgelerde yoğunlaşmasına paralel olarak iâşe ve barınma sorunları da ileri derecedeydi. Özellikle Samsun bölgesinden Sinop'a çok sayıda mülteci gönderilmişti. Bu konuda Kastamonu Vilayetinden gelen bilgilere göre tedbir almayı uygun gören Dâhiliye Nezareti, Sinop bölgesinde erzak kıtlığı olduğunu, Nezaretten izin alınmaksızın bu bölgeye sevk yapılmasının uygun olmadığını belirterek, Rumların naklinden sonra Samsun'da iskân için yeterli bina bulunmasına rağmen mültecilerin bir kısmının firar edip Sinop'a gitmesinin önlenmesi gereği üzerinde durmaktaydı.¹²⁰ Nezaret, Kastamonu Vilayetine de bir yazı göndererek durumun Canik Mutasarrıflığına bildirildiğini belirtmiştir. Bu arada bölgede sevkiyat-ı hariciye memuru olarak görev yapan Tunalı Hilmi Bey'in ifadesine binaen Sinop'ta Rumlardan kalan evlere yerli zengin eşrafın yerleştirildiği, ayrıca

¹¹⁷ BOA, DH. ŞFR, 74/175.

¹¹⁸ BOA, DH. ŞFR, 74/200.

¹¹⁹ BOA, DH. ŞFR, 74/254.

¹²⁰ BOA, DH. ŞFR, 75/96.

mültecilerin işlemlerini yürütmek için görevlendirilen memurların¹²¹ 300 kuruş maaşla nüfus veya muhasebe-i hususiye memuru olarak iskân edildiği, Canik Livasına resmi sevk evrakıyla mülteci gönderildiği haberlerinin de incelenerek sonucunun bildirilmesi istenmiştir.¹²² Aynı yılın Eylül ayında Sinop'ta çıkan yangın da birçok mülteciyi açıkta bırakmıştır. Kastamonu Vilayetine gönderilen bir yazı ile bunlardan yolculuğu kaldıracabilecek olanların Ankara Merkez Sancağına sevkleri ile kalanının vilayet tarafından uygun bir bölgelere yerleştirilmesi yoluna gidilmiştir.¹²³

Osmanlı Devleti mültecileri sefalet durumlarına göre de bir sınıflamaya tabi tutuyor, yardımları mümkün olduğunca doğru yerlere ulaştırmaya çalışıyordu. Fakat birkaç ay geçmesine rağmen Ankara ve Sivas Vilayeti ile Canik Mutasarrıflığından talep edilen bazı mültecilerin isim listeleri henüz Nezarete ulaştırılmamıştı. Bu gecikmenin mültecilerin sefaletini arttıracak endişesiyle cetvellerin derhal hazırlanıp postaya verilmesi ısrarla talep edilen konular arasındaydı.¹²⁴ 1917 yılının Mayıs ayında Samsun bölgesinde mültecilerin iaşesine yönelik bazı sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Sorunun kaynağı Amasya Mutasarrıflığının bu konuda destek ve kolaylık sağlayamaması olarak görülmüştü. Bu husus Sivas Vilayetine de tebliğ edilmiş ayrıca Samsun'dan Merzifon'a emirlere aykırı olarak sürekli mülteci sevk edilmesi dolayısıyla bu bölgenin artık yükü kaldıramamasına yol açtığı belirtilmişti. Bu nedenle özellikle Merzifon ve Çorum bölgesine sevk veya firara kesinlikle izin verilmemesi gerektiğinin altı çizilmişti.¹²⁵ Söz konusu durum Sivas Vilayetine de bildirilmiş ve özellikle iâşe konusunda Amasya mutasarrıflığının destek olması ve kolaylık sağlaması yönünde tebligat yapılması istenmişti.¹²⁶ Amasya'ya mülteci gönderilmemesi

---

¹²¹ Mültecilerin iskân ve iâşe işlemleri için çeşitli zamanlarda memur alımı gerçekleştirilmiştir. 1917 yılının Nisan ayında Trabzon Vilayetinde görev yapacak memurların asgari 5, azami 10 kuruş yevmiye almaları uygun görülmüştü. *BOA, DH. ŞFR, 75/211*. Ayrıca memurların ek görevleri için ayrıca bir ücret alması kanuna aykırı olmakla birlikte mülteci işlemleri ile ilgili görev yapan memurların nakliye ücreti ve diğer masraflarının muhacirun tahsisatından alelusul belirlenmesinin uygun olduğu bildirilmiştir. *BOA, DH. ŞFR, 76/243_78*; Örneğin muhacirlerin işleri ile ilgilenen memurların memurin-i mülkiyeden olması esastı. Üçüncü Ordu Kumandanlığı bölgesinde muhacir ve mültecilerin iâşe ve diğer işlemleri ile ilgilenmek üzere muhacir komisyonlarına muhacirler arasından uygun kişilerin görevlendirilmek istenmesi uygun bulunmamıştı. *BOA, DH. ŞFR, 79/11*.

¹²² *BOA, DH. ŞFR, 75/102*.

¹²³ *BOA, DH. ŞFR, 79-A/138*.

¹²⁴ *BOA, DH. ŞFR, 76/68*.

¹²⁵ *BOA, DH. ŞFR, 76/94*.

¹²⁶ *BOA, DH. ŞFR, 76/102*.

gerektiği aynı zamanda Trabzon Vilayetine de yazılmış, ruhsatsız gelenlerin iâşe ve iskân edilmeyerek geri gönderilmesi gerektiği ifade edilmişti.¹²⁷

Muhacirin tahsisatının bitmek üzere olduğu 1917 yılının Mayıs ayı ortalarında Nezaret, Canik bölgesine üç milyon kuruşluk bir havâlenâmeyi göndermek üzere hazırlamıştı. Ancak Üçüncü Ordu Kumandanlığı vekâletinin bir telgrafıyla Samsun, Ünye, Çarşamba mültecilerine birkaç aydan beri yevmiye verilmemesinden dolayı perişan bir halde buldukları yönünde haberler alınması üzerine Nezaret, muhâcirin tahsisatından mevcut havale varken her şeyden önce iâşelerinin temini gereken mültecilerin yevmiyelerinin verilmemesini ve yeterli derecede tahsisât veya nakit yoksa niçin Nezaretten talep edilmediğini araştırmaya başlamıştı.¹²⁸

Aynı dönemde Canik Sancağında bulunan mültecilere uygun şartlarda bakılmadığı gibi sıhhi durum da kötüydü. Samsun'da ekmeğin kıyyesi 25-30 kuruşa çıkmıştı.¹²⁹ Oysa ihtiyacını Samsun'dan sağlayan Ordu ve Giresun'da ise alınan tedbirler sonucunda mısır ununun kıyyesi 12 ve buğday ununun okkası 15 kuruşa satılmaktaydı. 1917 yılının ilk yarısında Samsun'a nakledilen yaklaşık 2000 civarında mültecinin maruz kaldığı bu elim vaziyet birçok defa şikâyet edilmiş, bunun üzerine bu bölgeye sevkiyata son verilmişti. Bölgede oluşan zorlukların sadece sancağın yokluk ve yoksulluğundan kaynaklanmadığı, bölgenin bir o kadar mülteciye ev sahipliği yapacak derecede imkânlarla sahip olmasına rağmen ilgisizlik ve bazı yolsuzluklar da olumsuz tabloya sebebiyet vermişti. Bölgede köyler ve kasabalar “mülteci mezaristanı” hâline dönüşmüştü. Ünye- Samsun caddesinin iki tarafının da kabristanlar yapılmış olması karşısında hiçbir makamın bu duruma çare aramadığı Trabzon Vilayeti tarafından nezarete bildirilmişti.¹³⁰

Muhacirlerin geçimlerine katkı sağlayan en önemli unsur verilen yevmiyelerdi. Ancak onun da dağıtımı her zaman düzgün bir şekilde gerçekleşmiyor, yanlış uygulamalarla bazı yolsuzluklar da söz konusu oluyordu. Örneğin Trabzon Vilayeti dâhilinde bulunan mültecilerden 10 ila 60 yaş arasındakilerin yevmiyelerinin kesildiği ve yol işlerinde çalışmaya zorlandıkları haberleri üzerine Dâhiliye Nezareti her mültecinin böyle ağır

¹²⁷ BOA, DH. ŞFR, 76/105; Amasya-Merzifon bölgesi verimli arazileri, meyve ağaçları ve ürün bolluğu nedeni ile Trabzon muhacirlerinin tercih ettiği bölgeler arasındaydı. Kayra, s. 83.

¹²⁸ BOA, DH. ŞFR, 76/217.

¹²⁹ Canik Livası dâhilinde ekmeğin fiyatının her geçen gün artmaya devam etmesi üzerine Dâhiliye Nezareti durumu Üçüncü Ordu Kumandanlığına bildirerek liva dâhilinde Mısır ekmeğinin okkasının 20, buğday ekmeğinin okkasının ise 35 kuruşa yükseldiği bir ortamda 100 para yevmiye alan mültecilerin ve diğer ahalinin acınacak durumda olduğunu belirtmiştir. BOA, DH. ŞFR, 77/33.

¹³⁰ BOA, DH. ŞFR, 76/226.

muameleye tabi tutulmasının uygun olmadığı, merkezin bu konu hakkında bilgisi bulunmadığını bildirerek bir an önce muhtaç mültecilerin yevmiyelerinin verilmesini emretmişti.¹³¹ Yaşanan sıkıntılardan biri de mülteci yevmiyelerinin her bölgede aynı miktarda verilmesi esasına rağmen farklı miktarlarda ödeme yapılmasıydı. Örneğin Kayseri’de ihtiyaca binaen mülteci yevmiyeleri arttırılmış mutasarrıflığa gönderilen bir yazı ile tahsisatın yetersiz olduğu belirtilmişti. Buna cevaben ise hiçbir bölgede yevmiyelerin yükseltilmediği, dolayısıyla Kayseri’dekilerin de arttırılmasının uygun olmadığı belirtilmiş, bir an önce eski şekliyle ödenmesi istenmiştir.¹³² Aynı şekilde Canik Mutasarrıflığı mülteciler için belirlenen yevmiye miktarını 3 kuruş yerine 5 kuruş olarak hesaplamış ve Nezaretten Ordu, Giresun, Tirebolu kazaları ve Canik’te bulunan mülteciler için 1.590.000 liralık havale talep etmişti. Nezaret ise bütçede bilimum mültecilerin sevk, iaşe ve diğer masrafları için 2 milyon lira bulunduğunu ve bu isteğin yerine getirilemeyeceğini bildirmiş, mülteciler hakkındaki talimatnamede yevmiyenin geçimini sağlayamayan büyükler için 3 kuruş, çocuklar için 60 para olarak belirlendiğini, herhangi bir artırım yapılması yönünde hiçbir bölgeye izin verilmediğini, dolayısıyla yevmiyelerin hangi izinle arttırıldığına kendilerine bildirilmesini istemişti.¹³³ Sivas Vilayetinde ortaya çıkan olumsuzluklardan biri ise mültecilere verilmesi gereken yevmiyelerdeki ödeme aksaklıklarıydı. İskân masrafları kısmından 1917 yılı yaz aylarına kadar yaklaşık 22.500.000 kuruşluk havale yapılan vilayete bağlı Merzifon’da, Trabzon mültecilerinden İskenderzade Ahmet Efendi ve rüfekasına 3 ay yevmiye verilmemesi üzerine durumun acilen incelenerek sonucunun bildirilmesi ve hatta gerekiyorsa Merzifon’a para gönderilmesi gereği üzerinde durulmuştur.¹³⁴ Dâhiliye Nezareti Trabzon Vilayetinin de aralarında bulunduğu birçok vilayete ve bazı mutasarrıflıklara 4 Eylül 1917 tarihinde gönderdiği bir yazı ile vilayet/ liva dâhilinde kaç nüfus yardıma muhtaç aile olduğunun acil olarak incelenip bildirilmesini tekraren istemiştir.¹³⁵

Mültecilerin iaşe meselesinde aksaklıklar çıkması Nezareti, iaşe işlerini daha planlı bir şekilde yürütmek amacıyla tedbir almaya sevk etmişti. Nitekim Trabzon Vilayeti ve Canik Mutasarrıflığından hasat mevsimine kadar ve hasattan sonra bir yıl içerisinde ahali ve mültecilerin iaşesi için

¹³¹ BOA, DH. ŞFR, 76/243_92.

¹³² BOA, DH. ŞFR, 79/36.

¹³³ BOA, DH. ŞFR, 79/212.

¹³⁴ BOA, DH. ŞFR, 79/210.

¹³⁵ BOA, DH. ŞFR, 79-A/33; Yaklaşık bir ay sonra bazı vilayet ve mutasarrıflıklara yeniden gönderilen yazı ile kimsesiz aile miktarlarının belirlenip bir hafta içinde cevap verilmesi istenmiştir. BOA, DH. ŞFR, 80/71.

gereken maddelerin neler olduğunun acilen bildirilmesi emredilmişti.¹³⁶ Aynı şekilde civar vilayet ve mutasarrıflıklara da bir yazı gönderilerek ilerde iâşe ile ilgili sıkıntı yaşanmaması için gelecek mevsim hasada kadar mültecilerin iâşesinin sağlanması amacıyla, harman mevsimindeki ürün bolluğundan istifade edilerek yeterli derecede erzakın satın alınmasının gerektiği yönünde planlamalar yapılması istenmiştir.¹³⁷

Samsun ve Trabzon bölgesinde iâşe açısından sıkıntı içinde olan mülteciler için çare arayan Dâhiliye Nezareti bu kez Sivas vilayetinden ne kadar mülteciyi barındırabileceği veya mültecilerin buldukları bölgede kalmaları halinde de en azından iâşelerinin sağlanmasında destek olunup olunamayacağının belirlenmesi konusunda bilgi almıştır.¹³⁸

Osmanlı Devleti savaşı içerisinde yetim kalmış çocukların da korunması için çalışmalarını sürdürmüştür. Dâhiliye Nezareti içerisinde Trabzon Vilayeti ve Canik Mutasarrıflığının da bulunduğu birçok bölgeye gönderilen bir yazı ile vilayet ve livalar dâhilinde ne kadar muhacir, mülteci, Rum ve Ermeni yetim bulunduğunun, kız-erkek, Müslim-gayrimüslim olarak miktarının belirlenmesini, ayrıca ne kadarının Darüleytamlara yerleştirilip, ne kadarının açıkta kaldığının ve iâşelerinin nasıl temin edildiğinin acil olarak bildirilmesini istemiştir.¹³⁹ Bu arada Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Dâhiliye Nezaretine Sivas'ta mültecilerin oldukça kötü şartlarda barındığı, muhacirin komisyonlarının mültecilerin iskân ve iâşeleri konusunda lakayt kaldığı, ayrıca vilayet dâhilinde bulunan yüzlerce kimsesiz mülteci çocuğun aç ve perişan olup etrafa hastalık saçtığını belirten bir telgraf göndermişti. Bunun üzerine Sivas Vilayetine gerekli tedbirlerin alınması ve mülteci işleri ile ilgili görevli olup bu şekilde tavırlar sergileyen memurlar hakkında inceleme başlatılması yönünde emir verilmiştir.¹⁴⁰ Muhacir işleri ile ilgilenen memurların ilgisizliği dolayısıyla başka şikâyetler de Nezarete ulaşmaya devam etmiştir. Örneğin Tokat Muhacirin Memuru Haşmet Efendi'nin görevini suiistimal ettiği haberleri üzerine incelemenin

¹³⁶ BOA, DH. ŞFR, 77/42; Devlet özellikle doğu bölgesinden gönderilen mültecilerin ise uygun bölgelerde iskânı çalışmalarını yürütüyordu. Bu amaçla İçel Mutasarrıflığına gönderilen bir telgrafla bölgenin mülteci iskânı için gereken şartları taşıdığını ve yanlarında hayvanları bulunan bazı aşiretlerin bölgeye nakline karar vererek ne kadar mülteci kabul edilebileceğini sormuştu. BOA, DH. ŞFR, 77/77.

¹³⁷ BOA, DH. ŞFR, 79/34.

¹³⁸ BOA, DH. ŞFR, 78/235.

¹³⁹ BOA, DH. ŞFR, 78/204; Ordu'da Cemal Azmi Bey'in öncülüğünde ve Samsun'da bazı hayırseverlerin himayesinde birer "eytam mektebi" açılmıştı. Fakat bütün gayretlere rağmen kimsesiz ve aç kalmış çocukların çok azı korunabilmiştir. Lermioğlu, s. 298; Giresun'da ise 300 çocuk için bir eytam hane ile 100 çocuğa terzilik, kunduracılık, marangozluk gibi kurslar açılmıştı. Ayrıca yardımseverlerin bağışlarıyla kimsesiz kadın ve çocukları çalışmaya alıştırılmak amacıyla darü'l mesai kurulmasına başlanılmıştı. Kaya, s. 541.

¹⁴⁰ BOA, DH. ŞFR, 78/242.

tamamlanarak suçunun sabit görülmesi halinde memuriyetine son verilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁴¹ Oysaki devlet, elden geldiğince iskân işlerinin düzgün ilerlemesi için yoğun çaba sarf ediyordu. Nitekim muhacir işlerini teftiş için görev yapan memurların kullanması amacıyla Kayseri’de bir de otomobil dahi temin edilmişti. Tamir edilerek gerekli şahıslara tahsis edilmesi planlanan otomobilin mülkiye memurlarına teslimi için Ordu kumandanlığı ile iletişime geçilmiş, askeriyyeden alındıktan sonra başka amaçla kullanılmaması ve iyi bir şekilde muhafazası yönünde tavsiyelerde bulunulmuştu.¹⁴² Bu arada çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir yazı ile denetim ve kontrol işleri için görevlendirilmiş olan mülkiye ve sıhhiye müfettişlerinden mülteci işleri ile ilgilenenlerin yevmiye ve masraflarının iskân faslından ödenmesi tebliğ edilmiştir. Dâhiliye Nezareti de mülkiye müfettişlerinin göreve hemen başlamalarını temin için iskân faslından 5000 kuruşa kadar avans verilmesini uygun görmüştür.¹⁴³

Muhacirler gerek yolculukları esnasında gerekse iskân edildikleri bölgelerde salgın hastalıklarla mücadele etmek zorundaydı. Muhacirlerin yoğunluğu, ayrıca açlık, bakımsızlık ve alınan tedbirlerin etkisiz ve yetersizliği gibi durumlar salgın hastalıkların hızla yayılmasını, dolayısıyla insan kaybını arttıran unsurlardandı. Çarşamba, Terme, Samsun gibi bölgelerde sıtma hastalığı yaygındı. Ordu, Ünye ve Amasya gibi yerlerde ise açlık dışında hastalıktan ölen sayısı oldukça azdı.¹⁴⁴ Bu arada mülteciler için Ordu’da büyük bir hastane açılması yönünde talep üzerine Dâhiliye Nezareti Canik Mutasarrıflığına gönderdiği bir yazı ile böyle bir hastaneye gerek olup olmadığının incelenip bildirilmesini istemişti.¹⁴⁵ Salgın hastalıklar zaman zaman nakilleri de engelliyordu. Nitekim Dâhiliye Nezareti Sivas Vilayetine gönderdiği 25 Mart 1917 tarihli bir telgrafla Elbistan’da salgın hastalık ortaya çıktığını, ayrıca 12.000 askerin de sevkine başlandığını belirterek Darende’deki mültecilerin bu bölgeye naklini uygun görmemişti.¹⁴⁶

---

¹⁴¹ BOA, DH. ŞFR, 79/132.

¹⁴² BOA, DH. ŞFR, 79/118.

¹⁴³ BOA, DH. ŞFR, 79/253.

¹⁴⁴ Lermioğlu, s. 298.

¹⁴⁵ BOA, DH. ŞFR, 79-A/87.

¹⁴⁶ BOA, DH. ŞFR, 74/246.

SONUÇ

18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon için iki yıl sürecek ızdıraplı bir süreç başlamıştır. 93 Harbi'nin travmalarını henüz atlatamayan Doğu Karadeniz insanı için bu defa çok daha ağır bir döneme girilmiştir. Rusların Harşit Nehri'ne kadar Doğu Karadeniz kıyılarını ele geçirmeleri ile başka bir devletin boyunduruğu altına girmek istemeyen ve canını kurtarmak uğruna göç etmek zorunda kalan bölge ahalisi adeta insan seli hâlinde daha güvenli bir bölgeye ulaşmaya çalışmıştır. Nereye ve nasıl gideceğine bakmadan ve belki de bir daha asla geri dönemeyeceğini bilerek sadece canlarını kurtarmak uğruna başlayan bu yolculuk bazıları için daha başlamadan sona ermiş, bir şekilde güvenli bir bölgeye ulaşanlar ise yaklaşık iki yıl süren “*muhacirlik*” dönemi süresince açlık, barınma ve sağlık sorunları ile boğuşmak zorunda kalmıştır. Trabzon Muhacirlerinin ilk durağı Tirebolu, Giresun ve Ordu gibi yerleşim yerleri olmuştur. Daha sonra Samsun, Amasya bölgelerine dağılan birçok muhacir Sivas, Ankara, Konya, Kayseri gibi iç bölgelerle; Bolu, Kastamonu, İzmit ve hatta İstanbul olmak üzere batı bölgelerinde de iskân edilmiştir.

Osmanlı Devleti savaş şartları içerisinde olmasına ve türlü imkânsızlıklara rağmen muhacirlerin sevk, iâşe ve iskân işlemleri ile ilgili gerekli desteği sağlayıp çeşitli tedbirler almıştır. Muhacirlerin yoğunlaştığı, barınma ve iâşe açısından sıkıntı çekilen bölgelerle irtibata geçilerek sorunların çözümüne dair çeşitli talimatlar verilmiş; muhacirlerin emval-i metrukelerde barınmalarının sağlanması, muhacir komisyonlarına nakden para gönderilmesi ile iâşe ve ibatelerinin temini, hastaların tedavilerinin sağlanması, hastalıkların önlenmesi, yetim çocukların himaye edilmesi gibi pek çok konuda destek olunmuştur. Fakat yine de sayısız muhacirin hayatını kaybetmesine engel olunamamıştır. Devletin sağladığı imkânlar ve alınan tedbirlere rağmen kabilelerin kalabalık olması, savaş şartlarının giderek ağırlaşmasının getirdiği olumsuzluklar, salgın hastalıklar veya zaman zaman bölgesel bazda ortaya çıkan suiistimaller trajediyi daha da ağırlaştırmıştır.

İşgalin sona erdiği 1918 yılı bahar aylarından itibaren Trabzon muhacirlerinin önemli kısmı memleketlerine geri dönmüştür, çok az bir kısmı ise muhacirlik yıllarında yerleştiği bölgelerde kalmayı tercih etmiştir. İşgal ve muhacirlik yıllarının Trabzon insanının bedeninde ve ruhunda yarattığı travma kadar Rusların şehirde oluşturduğu tahribat da insanların yeni bir hayata başlamalarını oldukça zora sokmuş, bu süreçte devletin desteği ve Hilal-i Ahmer cemiyetinin yardımları ile bölge insanı yeniden yaşama tutunmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM, 5. Şube)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Rus Arşiv Kaynakları

Novikov, N., *Операции Флота Против Берега На Черном Море В 1914-1917 Годax*, (Operatsiya flota protiv berega na çernom more v 1914-1917 g. M: voyenizdat NKO, SSCR 1937), 4. Baskı, Petersburg 2003.

Вестник (Vestnik arhihov Armenii), 2 (36), Ереван (Erivan) 1973.

Вестник (Vestnik arhihov Armenii), 2 (54), No: 4, Ереван (Erivan) 1979.

Вестник (Vestnik arhihov Armenii), 2 (54) No: 6, Ереван (Erivan) 1979.

Gazeteler ve Dergiler

Месмua-i Askeriye, 1 Teşrîn-i Sâni 1332- 1Şubat 1337, No: 20-24.

Tasvir-i Efkâr, 11 Mayıs 1919, Sayı 2722.

Le Figaro, 20 Avril 1916.

Le Temps, 20 Avril 1916.

Les Journal Des Debats, 20 Avril 1916.

L'illustration, 29 Haziran 1916, No 3830.

Kitaplar ve Makaleler

AKSOY, Volkan: “Trabzon’da Rus İşgali ve Muhacirlik”, 100. Yılı Münasebetiyle *I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, ss. 833-855.

ASLAN, Betül: “Rus İşgali Altındaki Trabzon Türk Halkına Uzanan Bir Kardeş Eli: Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil- Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, Cilt 1, Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan- Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, ss. 549-559.

ATABEY, Figen: *Karadeniz’de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

BAŞKAYA, Muzaffer: “İngiliz Basımına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon’da Rus İşgali”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 17, Güz 2014, ss. 85-100.

BEYOĞLU, Süleyman: “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon (1914-1919)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Yayını, Trabzon 1999, ss. 479-488.

BİLGİN, Mehmet: *Doğu Karadeniz’de Bir Derebeyi Ailesi Sarıyaladeler (Sarallar)*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.

_____ : *Rus işgalinde Trabzon Direnişi*, Serander Yayınları, Trabzon 2014.

Bir ömür Bir Şehir- Trabzon’lu Gazeteci Cevdet Alap’ın Anıları, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Trabzon 2008.

CLAUSEWITZ, Carl Von: *On War*, Oxford University Press, London 2007.

ÇAPA, Mesut- TOPSAKAL, Hamza: “Sözlü Tarih Kayıtlarına Göre Akçaabat’ta Rus işgali ve Muhacirlik”, *Dünden Bugüne Akçaabat*, Sempozyum Kitabı, Akçaabat Belediyesi Yayını, Trabzon 2014, ss. 255-263.

ÇOLAK, Mustafa: “Birinci Dünya Savaşı’ndaki Sarıkamış Felaketinden Sonra Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi”, *İlkadımdan Cumhuriyete Milli Mücadele*, Ed. Osman Köse, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2008, ss. 69-79.

DÜNDAR, Fuat: *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913- 1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

GOLOĞLU, Mahmut: *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2014.

KAYA, Erol: “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon Muhacirleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil- Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, Cilt 1, Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan- Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kül. Müd. Yayınları, Trabzon 2002, ss. 531-547.

KAYRA, Mediha: *Hoşça Kal Trabzon*, Çev. Cahit Kayra, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2005.

KEFELİ, Yakov: *Anılar (1916-1919)*, Çev. Erdoğan Altınkaynak, TTK Yayınları, Ankara 2013.

LERMİOĞLU, Muzaffer: *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Anıları*, A Grafik Yayınları, Trabzon 2011.

MARTTIN, Volkan: “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, Aralık 2011, ss. 14-30.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İctima Senesi 2, 30 Kanun-ı Sani 1331 (1915).

ÖKSÜZ, Hikmet- USTA, Veysel: “I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanması'nın Trabzon ve Çevresini Bombalaması”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 24, Sayı 1, Bahar, 2014, ss. 25-51.

ÖZEL, Sebahattin: *Milli Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

ŞAHİN, Enis: “İngiliz The Times Gazetesine Göre Trabzon'un İşgali, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 1, Güz 2006, ss. 117-140.

TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit: *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 1986.

USTA, Veysel: “Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 153, 2004, ss. 11-24.

UZUN, Enver: *Rus İşgal Komutanı S.P. Minstlov'un Günlüğü*, Eser Ofset, Trabzon, 2008.

YİĞİT, Altay: *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Karadeniz Muharebeleri*, İstikbal Matbaası, Trabzon 1950.

18. YÜZYIL OSMANLI İRAN SAVAŞLARINDA GÖÇ OLGUSU

Temel ÖZTÜRK*

Giriş

Göç; genelde devlet otoritesinin zayıfladığı, kıtlık ve salgın hastalıkların vuku bulduğu durumlarda, halkın kendini emin hissettiği bölgelere demografik olarak hareket etmesi sonucu ortaya çıkar. Osmanlı tarihinde bunun en belirgin dönemini 16. ve 17. yüzyıllarda görebiliriz. Zira 16. yüzyıl sonlarında İran ile başlayan savaşlar sırasında Anadolu'nun doğusunun İran saldırılarına açık hale gelmesi yanında tarihe damga vurmuş Celali İsyanlarının da vuku bulması ile halkın büyük kitleler hâlinde göç dalgasına kapılması sonucu Üsküdar'dan Karaman'a, Halep'ten Bağdat'a, Sivas'tan Erzurum ve Van'a kadar yerleşim birimlerinden ancak dörtte biri meskûn olarak kalabilmiştir.¹ Tabii bu dönem içerisinde halkın yerini yurdunu terk etmesi sadece bahsi geçen bu olaylar sonucu ortaya çıkmıyordu. Savaş hâlinde kaynaklanan otorite boşluğuna bağlı olarak resmi görevlilerin ve askerlerin haksız uygulamaları da söz konusu süreci tetikliyordu. Bilhassa 18. yüzyıla doğru sekban ve sarıca gruplarının zulümleri halkın yurdunu terk etmesine neden olurken, tefecilerin eline düşenler de büyük baskı altında kalıyordu.

Ekonomik açıdan hem fiyatların hem de üretimin olumsuz yönde etkilendiği göç sürecinde halkın yanında devlet de zarar görmekteydi. İnsanların buldukları yerleri terk etmeleri arazilerin boş kalmasına, üretimin ve buna bağlı olarak da verginin düşmesine neden olmaktaydı. 18. yüzyıldan önce yaşanan bu tarz göç hareketleri karşısında devletin aldığı en önemli tedbir adalet-nameler ile iskân kanunlarının çıkarılmasıydı. Bu yolla yerel yöneticiler uyarılmakta hatta gerektiğinde ağır bir şekilde de tembih edilmekteydiler. Amaç öncelikle huzur ve güven ortamının sağlanması akabinde boş kalan toprakların kaçan halk tarafından tekrar senlendirilmesi idi. Aslında devletin bu hassasiyeti bir tarafa halkın mahalli idarecilerin zulmünden kurtulmaları için göç unsurunun halk nezdinde bir avantaja dönüşmesi de söz konusudur. Bahsi geçen göç olgusunun bu sebepleri 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılda bu çerçevede gelişirken 18.

---

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON. tozturk61@gmail.com

¹ Mücteba İlgürel, "Celâ-yı Vatan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt 7, Ankara 1993, s. 238.

yüzyıldaki İran savaşları döneminde de küçük nüanslara rağmen benzer ölçülerde ortaya çıkmakta ve benzer tedbirlere başvurulmakta idi.

Göçün Sebepleri

Savaş zamanları sivil halkın güvenliğinin sağlanması amacıyla cephelemler veya güvenlik açısından tehlikeli olan bölgelerden uzak yerlere bir göç hareketinin olması gayet doğaldır. Günümüzde de aynı sosyal koşullarda irdelenen mesele tarihî süreçte de benzer şartlarda gelişmekteydi. Aradaki en önemli fark ulaşım ve kullanılan silah teknolojisinin etkilediği alandı. Yani günümüzdeki silah teknolojilerinin çok geniş bir alanı etkilemesi sonucu göç dalgaları daha geniş bir çemberde yaşanırken tarihte bilhassa yeniçağ dönemlerinde en güçlü silah olarak kabul edilen topun sadece birkaç kilometrede etkili olması cephe alanlarının kısmî bir coğrafya üzerinde gerçekleştiği ve göç dalgalarının da bu kısmî coğrafya üzerinde uygulandığı söylenebilir. Ancak bu yaklaşım her ne kadar cephe merkezli bir göç dalgası temelinde kurulmuş olsa da savaş zamanı eşkıyalık ve vergi baskılı ekonomik gelişmelere bağlı daha geniş coğrafyaları etkileyen bir göç dalgası da muhtemel olabilir. O halde konunun hem cephe merkezli hem de diğer unsurlara bağlı oluşabilecek göç dalgalarının mevcudiyetinin irdelenebilmesi için 18. yüzyıldaki İran savaşları hakkında kısa bir bilgi aktarmak elzemdir.

Konumuzla ilgili olan dönemin İran savaşları yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. 1723 yılında başlayıp 1746 yılına kadar aralıklarla devam eden savaşlar çeşitli cephelemlerde meydana gelmiştir. 1723'ten kesintilerle 1727 yılına kadar devam eden İran savaşlarının ilk safhasında Hemedan-Kirmanşah merkezli olan Irak cephesinden başka Azerbaycan ve Kafkasya cephelemleri olmak üzere üç cephelemlerde savaş yapılmıştır. 1731'den itibaren aralıklarla 1736'ya kadar devam eden İran savaşlarının ikinci safhasında da Bağdat merkezli güney cephesi ve Kafkasya merkezli kuzey cephesi olarak cephelemler konumlanmış oldu. 1743-1746 arası İran savaşlarının son safhasında yine güney ve kuzey cephelemleri bu kez Musul ve Kars merkezli olarak konumlandı.² Bahsi geçen cephelemler içerisinde coğrafi bölge olarak Trabzon'u etkileyecek muhtemel bir göç dalgası Azerbaycan ve Kafkasya'yı da içeren kuzey cephelemlerine yönelik bir alanın etkisinde düşünülebilir. Ancak dönemin ulaşım ve savaş teknolojisi göz önünde bulundurulursa Trabzon'u gündeme taşıyacak bir göç olgusunun savaş cephelemlerinden ziyade savaşın diğer unsurlarıyla bağlantılı olan sosyal gelişmeler sonucu ortaya çıkacağı kuvvetle muhtemeldir.

² İran savaşları ve cephelemler hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Cezar vd., *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt 5, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 2444-2447, 2478-2479, 2523-2529; Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınevi, Trabzon 2011, s. 26-27.

Savaş unsurları içerisinde en önemli sosyal olgulardan biri eşkıyalık hareketleridir. Sefer zamanı şehrin yöneticileri ve askerleri cephelere çağrıldığından şehrin güvenliği tam olarak sağlanamayıp eşkıyalık hareketleri kendisini göstermekteydi. Otorite boşluğundan doğan bu eşkıyalık hareketleri siyasi ve adi olaylar özelliği taşımaktaydı.³ Bu tür hareketler halk kesiminden ziyade daha çok seferlere katılmayan veya seferden kaçan askerî kesim tarafından gerçekleştirilen girişimlerdir. Hatta bunlara şehir yöneticileri de katılabilmektedir. Mesela bu yönde Trabzon mütesellimlerinden İran seferine katılmayanlar cezalandırılmıştır.⁴ Asker taifesi arasında bilhassa yeniçeri, sekban ve levent grupları eşkıyalık olaylarıyla bağlantılı idi. Dönem içerisindeki eşkıyalık olaylarında halkın çarşı ve pazarlarda dükkânlarını kapatmalarına sebep olanlar yer aldığı gibi⁵ halka yaptıkları zulümlerden ötürü teşkilatlarına son verilen sekbanlar da bulunmaktaydı.⁶ Bu yönde halkın da aralarında yer aldığı eşkıyalık hareketlerinin önlenmesi için emirler gönderilmekte ve eşkıyaların cezalandırılması bildirilmekteydi.⁷ Hatta bu yönde bölgede önde gelen bazı aşiret gruplarının eşkıyalıkları sonucu denizden kaçmak isteyenler dolayısıyla eyaletin tüm sahil kazalarına emirler gönderilmişti.⁸ Bazen bu uygulamalar karşısında Erzurum'daki askerî birliğin eşkıyalığı önlemesi için bölgeye sevk edilmesi,⁹ bazen de daha geniş çaplı olarak adalet fermanlarının yayınlanması gibi tedbirler gündeme gelmekteydi.¹⁰

Göçe sebebiyet verecek savaş unsurları arasında ekonomik gelişmeler de dikkat çekmektedir. Olağanüstü olarak değerlendirilen savaş anında tüm ekonomik kaynakların öncelikle bu alana yönlendirilmesi halkın ihtiyaçlarını ikinci planda bırakmaktadır. Zira savaş için gerekli olan tüm lojistik faaliyetler tamamen ekonomik kaynaklarla sağlanmaktadır. Bilhassa aralıklı da olsa hem zaman hem de coğrafi mekân olarak uzun süren savaşlar mevcut ekonomik imkânları kısa zamanda tüketeceği gibi yeni kaynak arayışlarına da zemin hazırlamaktadır. Bu kaynak arayışları doğal olarak kendini yeni vergi ihdası veya mevcut vergilerin artırılması şeklinde göstermektedir. İşte tam bu noktada ağır vergiler karşısında ezilen halk tepki olarak göç etmeyi denemekte ve daha iyi şartlara sahip olabileceği yerlere yönelmektedir.¹¹ Ayrıca savaş zamanı otorite boşluğundan ötürü yerel yöneticilerin sergilediği

³ Şaban Bayrak, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Eşkıyalık Olayları*, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1998, s. 7.

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Atik Şikâyet Defterleri*, No: 100, s. 361.

⁵ *BOA, Mühimme Defteri (MD)*, No: 138, s. 43-44.

⁶ *Trabzon Şer'iyeye Sicili (TŞS)*, No: 1889, s. 135.

⁷ *TŞS*, No: 1885, s. 110, 142, 170.

⁸ *TŞS*, No: 1905, s. 33.

⁹ *TŞS*, No: 1907, s. 91.

¹⁰ *TŞS*, No: 1906, s. 76.

¹¹ *TŞS*, No: 1916, s. 87.

ekonomik yolsuzluklar da işin cabası olarak ortaya çıkmaktadır.¹² Bu tür gelişmeler üretimin aksamasını hatta durmasını gündeme getirmektedir. Böyle durumlarda toprağı işlemeyi teşvik açısından çeşitli bölgelere (Bayburt, Tercan, Kelkit) Trabzon ambarından tohumluk olarak buğday ve arpa verilmekteydi.¹³

Göç

18. yüzyıl Osmanlı-İran savaşlarına bağlı olarak Trabzon'da bir göç olgusunun yaşanıp yaşanmadığı her şeyden önce dönemin nüfusunun ortaya konulmasıyla anlaşılabilir. Burada karşı karşıya kaldığımız en önemli sorun bu döneme yönelik olarak Trabzon nüfusunu yansıtan resmî net verilerin olmamasıdır. Zira dönemin Trabzon'unun nüfusunu ancak malî kaynaklara yönelik avarız ve cizye kayıtları üzerinden tahmini olarak ifade edebiliriz.

İran savaşları sırasında Trabzon'daki nüfus değerlendirildiğinde; çok sayıda insanın cephelere sürülmesi, yaşanan göç olayları ve Trabzon gibi önemli bir üs merkezine ciddi surette asker sevkiyatı yapılması gibi durumların geçici nüfus artışına sebebiyet verdiği gözlemlenebilir. Bu sonuncu ile ilk unsurun savaşın rutin işlemlerine bağlı geçici gelişmeler olması nüfus ile göç olgusu arasındaki bağlantıyı net olarak ortaya koymaz. Zira İran savaşlarında askerî bir üs olan Trabzon, asker sevkiyatı bakımından yoğun bir dönem yaşamıştır.¹⁴ Hatta savaş sırasında alınan esirler ile güvenliklerinin tesisi için İran hanları ve şehzadeleri yanında bazı İran devlet ricalini de Trabzon'da görmektediriz.¹⁵

Öte yandan meseleyi reel nüfus üzerinden irdelemeye kalktığımızda İran savaşları döneminde 1724'te 413,5 hane 1 rub olan Trabzon avarız hanesinin bundan sonraki tarihlerde düşmeye başladığını görürüz. 1726-1728 yılları arasında avarız hane sayısı 397,5 hane 1 ruba gerilemiştir. 1728'de bu sayı 381,5 haneye gerilemekle beraber, 1733'ten itibaren uzun bir müddet 380,5 hane yarım rub olarak kalmıştır. Ancak 1743'ten sonra Trabzon Sancağının avarız hanesinde kısmi artışlar olmuş ve hane sayısı İran savaşları sonuna kadar 389,5 hane 1,5 rub olarak tespit edilmiştir. Hane sayısı üzerindeki bu değişim her ne kadar mevcut malî veriler üzerinden yapılan nüfus hesaplamalarında kısmi bir göçün yaşandığına dair yorumlara neden olsa da aslında bu durum malî uygulamalar çerçevesinde bazı

¹² Öztürk, s. 230-233.

¹³ TŞS, No: 1908, s. 8-9.

¹⁴ Bkz. Öztürk, s. 73-91.

¹⁵ BOA, MD (Zeyli), No: 14, s. 49; BOA, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD), No: 9916, s. 52; BOA, Cevdet-Hariciye, No: 5283; BOA, Ali Emiri, Mahmud I, No: 15686; BOA, Bâb-ı Âsâfi Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi (A. DVN. MHM.), Dosya No: 4, Vesika No: 15; TŞS, No: 1885, s. 7, 9, 120, 121, 194; TŞS, No: 1901, s. 63; TŞS, No: 1903, s. 133; TŞS, No: 1905, s. 52; TŞS, No: 1910, s. 38, 55; TŞS, No: 1914, s. 12; TŞS, No: 1915, s. 10, 19.

kazaların gelir bakımından vergi sisteminde farklı yerleşim birimlerine bağlanmasından kaynaklanmaktaydı. Zira Trabzon'a bağlı kazalar baz alınarak yapılan incelemelerde avarız hane sayılarının İran savaşları döneminde önemli bir değişikliğe sahip olmadıkları gözükür. Gayrimüslim nüfusu ortaya koyan cizye açısından da durum pek farklı değildir. Dönem içerisinde bu vergi üzerinden yapılan bazı teknik hesaplamalar sonucu gayrimüslim nüfus yaklaşık 9000 olarak gözükmemektedir. Buna avarız vergi kayıtlarındaki teknik hesaplamalar sonucu ulaşılan Müslüman nüfus miktarı olarak 30.000'i eklersek İran savaşları dönemi için Trabzon'da toplam olarak yaklaşık 40 bin kişiden bahsedebiliriz.¹⁶

Trabzon nüfusunun bu dönemde 40 bin civarında olması aynı yüzyılın ikinci yarısında bilgi veren çalışmalara oranla çok düşük olarak yorumlanmaktadır. Zira yüzyılın ikinci yarısında Trabzon nüfusu 100 bin kişi olarak gösterilmekte bunun 10 bininin gayrimüslim olduğu belirtilmektedir.¹⁷ Hatta 16. yüzyıl gibi önceki dönemlerde de Trabzon nüfusu daha yüksek görünmektedir.¹⁸ Bu durum öncelikle nüfus tespitinde kullanılan kaynakların teknik özelliklerinden doğan sorunlara bağlı olarak izah edilebilir. Yani 18. yüzyıldaki İran savaşları döneminde mevcut nüfus, dönemin icmal avarız ve cizye kayıtlarına göre ortaya konulmaktadır. Bu kaynaklar da vergi sistemi merkezli hazırlandığı için vergilerden muaf olanlar burada gözükmemektedir. Haliyle nüfusun düşük miktarda olması ve tahmini rakamların ortaya konulması gayet muhtemeldir. Diğer yandan nüfusun bu dönem için düşük gösterilmesi yukarıdaki izaha binaen ayrıca bir göç hareketinin burada yaşanmış olabileceğini de düşündürmektedir. Zira 18. yüzyılda nüfusun azalmasında eşkıya hareketlerinin,¹⁹ idarecilerin kanun dışı yaptıkları yolsuzlukların, savaşların getirdiği ekonomik sıkıntıların, vebanın, dışa ve içe yönelik göçlerin büyük payı vardır.²⁰

Trabzon'da yaşanan göç hareketleri çoğunlukla İstanbul'a yönelik olan ev göçlerinden oluşmaktaydı. Dışa yönelik olarak değerlendirilen bu göçler Trabzon'dan İstanbul'a yapılabildiği gibi bazen Anadolu'nun çeşitli yerleşim birimlerinden Trabzon'a da yapılmaktaydı.²¹ Göç eden halkın çoğu reaya taifesinden olup İstanbul'a geldiklerinden vergiler toplanmamakta göç

¹⁶ Bkz. Öztürk, s. 175-185.

¹⁷ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 63.

¹⁸ Bkz. M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 123-266.

¹⁹ Bkz. Öztürk, s. 161-170.

²⁰ M. Hanefi Bostan, "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Ankara 2007, s. 144-149.

²¹ TŞS, No: 1898, s. 41.

edenlere düşen vergi miktarı da şehirde kalan reaya üzerinden tarh edildiği için halk zorluk içerisinde bulunmaktaydı. Zaten savaşların getirdiği ağır yük bir de bu kısır döngü içerisinde halkın göçe başvurmasına zemin hazırlamaktaydı. Trabzon açısından içe yönelik yapılan göçler de bu tür sebepler yanında eşkıya baskısı altında olanları da içeriyordu. Bilhassa levent eşkıyası sebebiyle büyük bir baskı altında kalan birçok Anadolu reayasını Trabzon'a gelip yerleşmekteydi. 1743'te böyle bir baskıdan kaçan Erzurum, Bayburt, Kelkit, Şiran gibi bazı kazalardan ve Karahisar Sancağından bazı reaya Trabzon'a göç etmişti.²² Yine yaklaşık bundan bir sene önce vergilerden bunalan halkın Arhavi'de de topraklarını bırakarak başka bölgelere göçtüğü anlaşılmaktadır.²³ Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelip Trabzon dışında farklı bölgelere göç etmek isteyenler burayı göç güzergâhları üzerinde önemli bir yer olarak da görmekteydiler. Zira burası deniz ve kara ulaşımı açısından oldukça dikkat çekici bir konumdaydı. Böylece İran savaşları dolayısıyla Erzurum ve civarından birçok göçmen Rumeli ve Kırım yakalarına geçmek amacıyla Trabzon'a geliyordu.²⁴

İran savaşları döneminde Trabzon kendi içinde de bir nevi içe dönük göç hareketleriyle de karşı karşıya kalmaktaydı. Eyaletin yerleşim birimleri çerçevesinde cereyan etmesi hasebiyle bir çeşit iç göç olarak ifade ettiğimiz bu hareketlilik bilhassa eşkıya saldırıları sebepleriyle yaşanmaktaydı. 1724 yılında Görele'de olan Kürtünlü (Çepni) reayasından 500 ev, buldukları yerden firar ederek Ordu, Canik vs. kazalara yerleşip eşkıyalık yapmaya başlamışlardı. Bu tür hareketler karşısında devlet göçün önlenmesi için çeşitli tedbirler almakta Trabzon'daki bu göçe yönelik de Kürtünlü reayasının asıl vatanları olan Görele'ye yerleştirilmeleri için yöneticilere emirler gönderilmekteydi.²⁵ Göçün önlenmesinde bu emirlere riayet Osmanlı tarihi boyunca büyük önem taşımaktaydı.

Göçün Önlenmesi

Göç olgusu ülkenin üretim sürecinden vergi gelirlerine kadar birçok alanı olumsuz yönde etkilediğinden devlet yöneticileri bu tür girişimlerin yasaklanması için çeşitli tedbirleri uygulamaya koymuştur. Bunların başında şüphesiz göçün önlenmesi için çıkarılan emir ve adalet-nameler yer almaktaydı. Burada göçün doğmasına sebep olan meselelerin hallinden ziyade göç etmek isteyenlere yerel yöneticiler tarafından müsaade edilememesi yönünde katı emirler yer almaktaydı. Yöneticilerin bu emirlere

²² TŞS, No: 1907, s. 176.

²³ BOA, Trabzon Ahkâm Defteri, No: 1, s. 50.

²⁴ TŞS, No: 1907, s. 170.

²⁵ BOA, MAD, No: 9913, s. 40.

uyması zorunluydu. Aksi durumda önce tembih olunmaları akabinde şiddetle cezalandırılmaları kesin bir dille bildirilirdi.²⁶

18. yüzyılda sadece Trabzon için değil ülkenin tümüne yönelik bilhassa Anadolu'nun sol kolundaki tüm yerleşim birimlerine, buralardan İstanbul'a yapılan ev göçünün önlenmesi için emirler gönderilmekte idi.²⁷ Emirlerin temel amacı göçü önlemek ve buna bağlı olarak reayanın yerini yurdunu bırakmasıyla meydana gelebilecek üretim ve vergi gelirlerinin azalmasını engellemektir. Bu vesile ile göçün önlenmesine yönelik bahsi geçen emirler tüm yerleşim merkezlerindeki yöneticilere hitaben gönderilir, ve bu işle ilgilenmek üzere bir de mübaşir görevlendirilirdi.²⁸ Devlet göçü önleme maksadıyla yüzyıl boyunca benzer emirleri sürekli bir şekilde yöneticilere göndermiştir. Hatta yüzyılın ikinci yarısındaki Rus savaşı zamanında da İstanbul'a yapılan ev göçünün önüne geçilmesi yönünde göç edenlerin iskelelerden bırakılmamasına dair Trabzon'dan Rumeli Kavağı'na kadar olan yöneticilere emirler gönderilmişti.²⁹

Devletin göç hareketleri karşısında aldığı tedbirlerin bir diğeri iskân hareketleri uygulanarak bilhassa eşkıyalığın önlenmesi için aşiretlerin yerleşmesine önem verilmesiydi. Trabzon'da Çepni taifesinin göç olgusu içerisindeki yer değiştirmeleri bu yönde değerlendirilebilir. Ayrıca devlet yerini yurdunu bırakıp göç eden halkın tekrar anavatanına dönmesi için zirai destekler de uygulamaktaydı. 1743'te Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Trabzon'a gelen göçmenlere tekrar eski yerlerine dönmeleri karşılığında devletin ambarından kendilerine tohumluk buğday ve arpa verileceği bildirilmişti.³⁰ Ancak devletin İran savaşları döneminde aldığı bu tedbirler kısmi sonuçlar ortaya koysa da dönem içerisinde göçmenlerin yine ya İstanbul'a, ya da kuzeyde faklı bölgelere gidebilmek amacıyla Trabzon'a geldiği veyahut burada kalmayı tercih ettiği, yüzyıl boyunca göçün önlenmesine yönelik gönderilen emirler üzerinden anlaşılmaktadır.

²⁶ BOA, *Trabzon Ahkâm Defteri*, No: 1, s. 4; Göç hakkında ayrıca bkz. Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Cilt 14, Sayı 25, 1982, s. 171-195.

²⁷ TŞS, No: 1883, s. 57.

²⁸ TŞS, No: 1898, s. 41.

²⁹ TŞS, No: 1931, s. 88.

³⁰ TŞS, No: 1907, s. 176.

SONUÇ

Tarih boyu göç yolları üzerinde yer alan Trabzon 18. yüzyıldaki İran savaşları döneminde de birtakım göç hareketiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde yaşanan göçler temelde savaşın getirdiği olumsuzluklar nezdinde meydana çıkmıştır. Eşkıyalık ve ekonomik sorunlar bunların başında gelmekteydi. Bu unsurlar insanların tedirgin olmasına ve yerlerini ve yurtlarını bırakmalarına da neden oluyordu.

Trabzon'da bahsi geçen dönemde yaşanan göç hareketleri hem iç hem de dışa yönelik gelişmekteydi. Bölge içerisinde belli aşiret gruplarının (bilhassa Çepni taifesi) yerlerini terk edip yine eyalet içerisinde kendi istekleri doğrultusunda herhangi bir yere yerleşmeleri bunun açık bir görüntüsüdür. Genelde ev göçü olarak ortaya çıkan dış göçe yönelik hareketler ise gerek Trabzon yerleşimleri gerekse Anadolu'nun çeşitli yerlerinde İstanbul veya kuzeyin değişik yerlerine gitmek amacıyla Trabzon'u bir geçiş bölgesi olarak kullananlar arasında vuku bulmaktaydı. Tabii ki bunlar arasında dışarıdan Trabzon'a yerleşmek için gelenler de bulunmaktaydı. Zira dönem dönem her ne kadar tarihî süreçte temel nüfus kaynakları olmasa da vergi kayıtları Trabzon hane yapısındaki değişiklikleri göstermektedir. Tüm bu uygulamalar bölgede içe ve dışa yönelik bir göç hareketini ortaya koyarken söz konusu durum devleti de oldukça tedirgin etmekteydi.

Devlet 18. yüzyıldan önceki dönemlerde olduğu gibi bu yüzyılda da kontrol dışı yapılan yer değiştirmelerden oldukça zarar görmekteydi. Zira yerini yurdunu terk edip göç hareketi içerisine giren reyanın durumu, sadece üretime ve vergi geliri bakımından hazineye darbe vurmuyor göç ettiği yerde de uyum sağlayamadığından farklı ekonomik sorunlar yanında birçok güvenlik dışı hareketlerin meydana gelmesine de sebebiyet veriyordu. Tüm bunları önlemek amacıyla öncelikle göçün temelindeki sorunu çözmeye yönelik yerel yöneticilere emirler gönderilirken bir taraftan da göçün önlenmesi ve her ne sebeple olursa olsun göç edenlere müsaade edilmemesi için adalet-nameler yayınlanıyordu. Bu emirlere uymayanların sert bir şekilde cezalandırılacağı açıkça vurgulanmaktaydı. Hatta devlet bu caydırıcı tedbirler yanında göç eden reyanın üretime teşviki açısından zirai destekleme yoluna da başvurmaktaydı.

Görüldüğü üzere 18. yüzyılda yaşanan İran savaşları sırasında savaşın ortaya koyduğu bazı olumsuzluklara bağlı olarak Trabzon'da kısmi de olsa bir göç yaşanmıştır. Gerek içe gerekse dışa dönük yaşanan bu göçler karşısında devlet, Trabzon'daki yöneticileri sert bir şekilde uyarak bunun önüne geçmeye çalışmıştır. Ancak bu uygulamalar bir nebze sonuç dahi göç olgusu içerisinde kontrol dışı yer değiştirmeler yine de meydana gelmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, A. DVN. MHM, Dosya No: 4, Vesika No: 15.

BOA, Ali Emiri, Mahmud I, No: 15686.

BOA, Atik Şikâyet Defterleri, No: 100.

BOA, Cevdet-Hariciye, No: 5283

BOA, MAD, No: 9913, 9916.

BOA, MD (Zeyli), No: 14.

BOA, MD, No: 138.

BOA, Trabzon Ahkâm Defteri, No: 1.

TŞS, No: 1883, 1885, 1889, 1898, 1901, 1903, 1905, 1906, 1907, 1908, 1910, 1914, 1915, 1916, 1931.

Basılı Kaynaklar

BAYRAK, Şaban: *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Eşkıyalık Olayları*, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi SBE, Malatya 1998.

BOSTAN, M. Hanefi: "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Ankara 2007, ss. 144-149.

BOSTAN, M. Hanefi: *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

CEZAR, Mustafa vd. (Haz.): *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt 5, TTK Yayınları, Ankara 2011.

İLGÜREL, Mücteba: "Celâ-yı Vatan", *TDVİA*, Cilt 7, Ankara 1993, ss. 238-240.

JORGA, Nicolae: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epečeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

ÖZKAYA, Yücel: "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *TAD*, Cilt 14, Sayı 25, 1982, ss. 171-195.

ÖZTÜRK, Temel: *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınevi, Trabzon 2011.

İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE KIRIM SAVAŞI SONRASINDA KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA VE BALKANLARA YAPILAN GÖÇLER

Mehmet OKUR*

Osmanlı Devleti'nin ilk 400 yılında daha çok Balkanlara olmak üzere dışa doğru gerçekleşen göçler daha sonraki 200 yılda tersine dönmeye başlamış ve bu süreç farklı nedenlerle de olsa cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Türkiye'ye yönelik göçte Kafkas halkları ciddi bir yekûn tutmaktadır. Çar I. Petro'dan itibaren emperyal bir politika izlemeye başlayan Rusya, Kafkasya'yı ele geçirmek için Osmanlı Devleti ile defalarca savaşmış ve bu süreçte bölgedeki nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslümanlara ağır baskılar uygulamıştır. Rusya'nın baskıları nedeniyle büyük bir kısmını başta Türkler olmak üzere çeşitli etnik gruplara ait Müslümanların oluşturduğu Kafkasya halkı yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Özellikle Kırım Savaşı sonrası büyük boyutlara ulaşan bu göçler bir insanlık dramı olmaktan başka Kafkasya, Anadolu ve Balkanların siyasi, idarî ve demografik yapısının şekillenmesinde de başlıca rol oynamıştır.¹

Osmanlı Devleti'nin girdiği hemen her savaşı mağlubiyetle kapattığı 18. yüzyılın ikinci yarısında başlayan süreç, beraberinde önemli bir sorunu da ortaya çıkarmış oldu. Bu sorun yıllar önce fethedilen topraklara yerleşen, oraları kendilerine vatan edinen insanların daha sonra yalnızca Hristiyan olmamaları nedeniyle yurtlarından zorla sökülüp atılmaları ve binlerce can kaybından öte gittikleri yerlerde sosyo-ekonomik değişimlere yol açmalarıdır.² Özellikle Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı savaşlar sürecinde ve bu savaşların ertesinde Rusya'nın uyguladığı iskân siyaseti sonucunda başta Türkler olmak üzere çeşitli etnik guruplara ait Müslüman halklar Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.³ Kaybedilen topraklardan gelen Müslüman ve az da olsa gayrimüslim ahali hem gittikleri yerlerde

---

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON.

okur25@yahoo.com

¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 15-20.

² Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1865-1876)", *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s. 677; Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 2011, Sayı 31, s. 18.

³ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınevi, Trabzon 2006, s. 20.

mevcut yerli ahali ile uyum problemi⁴ hem de Osmanlı Devleti'nin sağladığı vergi muafiyeti ve toprak imkânlarına rağmen ekonomik sıkıntılar çekmişlerdir.⁵

Osmanlı Hükümeti'nin ilk kitlesel bir göçle karşılaşması 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile olmuştur.⁶ Söz konusu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Kırım üzerindeki egemenliğini yitirdiği gerçeğini kabul etmiş ve bölgede Rusların onaylayacağı bir Han'ın yönetimi altında bağımsız bir devletin varlığını tanımıştır.⁷ Bu devlet ise bağımsızlığını ancak 1783'e kadar sürdürebilmiş ve o tarihten sonra Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne bazen kitle hâlinde bazen de münferit şekilde göçler başlamıştır.⁸

Rusya özellikle savaş dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak gördükleri Kırım Türklerinin ve Kafkas Müslümanlarının varlığından büyük rahatsızlık duymuş, bu topluluklara baskı uygulamak ve ülke içerisinde çeşitli yerlere sürgün etmek gibi politikalar izlemiştir. Rusya'nın, özellikle Kırım Türkleri üzerindeki baskılarını arttırması, hatta 19. yüzyılda gerçekleşen her Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Rus idarecilerin bu yönde propaganda yapması gerek Kırım Yarımadası gerekse Kafkasya'daki Müslüman toplulukların bir an önce Osmanlı topraklarına göç etme düşüncesini pekiştirmiş, 19. yüzyılda yapılan Osmanlı-Rus harplerinin

⁴ İbrahim Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Ahalisine Gelen Muhacirlerin İskânı ve Kafkas Muhacirleri ile Yerli Halkın İlişkileri", *Yeni Türkiye*, Temmuz-Aralık 2015, Yıl 21, Sayı 74, s. 741.

⁵ Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl başında nüfus kıtlığı sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Verimli toprakların büyük bir bölümü, hem toprak imtiyazı düzenindeki karışıklık hem de siyasal ve askerî politika yüzünden ekilip biçilemiyordu. Buna karşılık gıda ve hammadde talebi hızla yükseliyordu. İşte Osmanlı idaresi bu ihtiyacı karşılamak için 1856'da yeni bir nüfus politikası belirledi. 9 Mart 1857 tarihli karnameye göre sultana bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve ülke kanunlarına saygı göstermeye hazır olan herkese Osmanlı Devletinin kapısının açık olduğu ilan ediliyordu. Ayrıca devlet göçmenlere herhangi bir bedel talep etmeksizin hazinesine ait ekilebilir en iyi toprakları vereceğine ve Rumeli'ye yerleşirlerse 6, Anadolu'ya yerleşirlerse 12 yıl vergiden muaf tutulacaklarına söz veriyordu. Karpat, s. 104; Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Reform Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975*, Cilt 2, E Yayınları, İstanbul 1983, s. 151-152.

⁶ İhsan Satış, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresinde İskânlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 123, Sayı 1, Yaz 2012, s. 518.

⁷ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1988; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon 1996, s. 9.

⁸ Sadece 1783-1784 yılında yaklaşık 80.000 Tatar'ın Besarabya ve Dobruca'ya ve ardından Anadolu'ya yerleştiği tahmin edilmektedir. Bu göç, 1812 yılındaki Türk-Rus Savaşı'ndan sonra yoğunlaşmış ve 1853'de büyük savaşın yeniden başlamasına kadar sürmüştü. Karpat, s. 108. Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012.

arifesinde ve sonrasında on binlerce Müslüman halkın Anadolu'ya göç etmesine yol açmıştır.⁹

Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen 1853-1856 Kırım Savaşı ayrı bir öneme sahiptir. Zira bu savaşı müteakiben Karadeniz'in kuzeyinde kalıcı bir hâkimiyet tesis etmek isteyen Rusya, işgal ettikleri yerlerde yaşayan Müslüman ahaliyi zorla yurtlarından çıkarırken¹⁰ onlardan boşalan arazilere güven duyabileceği, Osmanlı Devleti ile dinî bağları olmayan Hristiyan ağırlıklı bir nüfus yapısı oluşturmaya çalıştı.¹¹

Rusya'nın Kafkasya'daki demografik yapıyı değiştirmek istemesinde Petersburg'un geleneksel politikasından başka bölgede 18. yüzyılın sonlarında orta çıkan Müridizm Hareketi de önemli rol oynamıştı. Zira 1783'te İmam Mansur hareketi ile başlayan ve Gazi Muhammed ile Hamzat Bek döneminde gelişen Müridizm Hareketi Şeyh Şamil ile zirveye çıkmış, Rusya'ya karşı direncin ana unsurunu oluşturmuştu.¹² Bu hareket İslam dininin Kafkaslarda yayılmasını sağladığı gibi bölge halkları arasındaki anlaşmazlıkları kaldırıp bir araya gelmelerini sağlamış, din uğruna savaşıp, hür ve müstakil yaşamak amaçlı cihad ruhunu güçlendirmiş ve Rusya'ya karşı ciddi bir askerî güç oluşturmuştu.¹³ Nitekim bu oluşum uzun yıllar Kafkasya'da Rusya'ya karşı direnerek onların iç bölgelere girmesini

⁹ Hacı Murat Arabacı, "1783 Yılından II. Dünya Savaşına Kadar Kırım'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler", 38. *ICANAS Kongresi, 10-15 Eylül 2007*, Ankara, s. 229.

¹⁰ Kafkasya'daki Rus Ordusunun Kurmay Başkanı olan Milyutin 1857'de şöyle diyordu: "Dağlıları zorla bizim seçeceğimiz bölgelere göndermeliyiz... Bizim esas gayemiz Kafkas dağlarının eteklerindeki bölgelere Rusları yerleştirmektir. Prens Baryatinsky ise Milyutin'e şu cevabı göndermişti: "Kuban ötesi topraklarda güçlenebilmemiz için seçtiğimiz tek yol buraya Kozakları yerleştirerek Dağlıları yavaş yavaş baskı altına almak ve onların yaşama imkânlarını yok etmektir..." Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 76.

¹¹ Mehmet Demirtaş, "Osmanlı'ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", *Bilgi*, Sayı 57, Bahar 2011, s. 18; Üstelik boşalan arazilere yalnızca Slavlar veya Kozaklar değil, Osmanlı tebaasından olan Hristiyanların yerleştirilmesi için de özel bir çaba gösteriliyordu. Rus tazyiklerine dair İngiliz resmi belgelerinde de bilgiler yer almaktadır. Nitekim İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Bulver, Hariciye Nazırı Russel'e gönderdiği 12 Nisan 1864 tarihli yazısında bu hususu vurgulamış, Rusların Çerkezleri göçe zorladığını, halka her türlü eziyeti yaptıklarını belirtmiş ve yazısına Çerkezlerin yardım istediğini ihtiva eden bir dilekçe eklemiştir. Saydam, s. 77-79.

¹² Ahmet Akmaz, "Kafkasya Müridizm Hareketi'nin Önderi İmam Mansur" *Yeni Türkiye*, Temmuz-Aralık 2015, Yıl 21, Sayı 74, s. 290-309; Mehdi Nüzhet Çetinbaş, "Kuzey Kafkasya'da Müridizm Hareketi", *Yeni Türkiye*, Temmuz-Aralık 2015, Yıl 21, Sayı 74, s. 348-356.

¹³ Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç. XIX. Yüzyılda Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, ODTÜ Yayını, Ankara 1985, s. 11.

engellemişlerdi.¹⁴ Kafkasya'yı bütünüyle kontrol etmede kararlı olan Rusya Kırım Savaşı sürecinde bu direnişi kesin olarak kırmak ve bölgenin ana unsurunu oluşturan Türk ve Müslüman halka baş eğdirmek için daha fazla baskı uygulamaya başladı.¹⁵ Özellikle Kırım Savaşı sonrasında saldırılarını artıran Rusya, Çeçen ve Dağıstan aşiretlerini yenilgiye uğratmış, Şeyh Şamil teslim olmak zorunda kalmıştı.¹⁶ Böylece yaklaşık bir asır süren Kafkas haklarının vatan savunması; sayısal ve teknolojik yetersizlik, kabileler arası anlaşmazlık ve uluslararası destekten yoksun kalınması sonucu başarısızlıkla sonuçlanmıştı.¹⁷

1864 Mayısına gelindiğinde Rus denetimi artık Kafkasya'nın tümünü kapsıyordu. Sıra Bölge halkını zorla göç ettirmeye gelmişti.¹⁸ Rus askerleri köylere saldırıyor, evleri yakıp yıkıyor, hayvanları ve diğer malları gasp ediyor, geriye neredeyse ölmeyecek kadar bir şeyler bırakıyorlardı.¹⁹ Çarlık idaresi, Kafkas Müslümanlarının karşısına sadece iki seçenek sunmuştu: ya Kuban'ın kuzeyindeki steplere yerleşerek²⁰ Rus ordusuna asker vermek veya

¹⁴ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1979, s. 120-123; Ufuk Tavkul, "Rusya'nın Kafkasya'yı işgali ve Direniş Hareketleri", *Yeni Türkiye*, Temmuz-Aralık 2015, Yıl 21, Sayı 74, s. 366-373; Kezban Acar, "Kafkasya'da Rus İstilas ve Direniş Hareketi", *Yeni Türkiye*, Temmuz-Aralık 2015, Yıl 21, Sayı 74, s. 385.

¹⁵ Kendisi de Kafkasya'daki Rus saldırı ve katliamlarına tanık olan ünlü yazar Kont Lev Tolstoy, Kafkasya'daki Müslüman köylerinin Ruslar tarafından ele geçirilmesini şöyle anlatmaktadır: "Avul'lara (köylere) gece karanlığında dalıvermek adet edinilmişti. Böylece tam baskına uğramış olan kadınlar ve çocuklar kaçacak zaman bulamıyorlardı...dehşet sahneleri öylesineydi ki hiçbir görevli bunları rapor etmeye cesaret edemezdi..." McCarthy, s. 33-34.

¹⁶ John F.Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayhan Yayınları, İstanbul 1989, s. 449; McCarthy, s. 34.

¹⁷ Ömer Karataş, "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, Kış 2012, s. 356.

¹⁸ Ruslar Kafkas Müslümanlarının büyük çoğunluğunu göçe zorlarken özellikle tarıma elverişli bölgelerdeki üretimi devam ettirmek için genç nüfusun göçüne izin vermiyor, zorunlu çalışmaya tabi tutuyordu. Göç eden Abazaların anlattıklarına göre aileleri göçe zorlanmış binlerce genç erkek alıkonulmuştu. McCarthy, s. 37; Rus kaynaklarına göre 1865'den sonra ise Çarlığın politikası tamamen değişmişti. Vali Mihayil Nikolayeviç, merkezi hükümetten göçün tamamlanmasını istemiş, Müslümanların topluca göç istekleri reddedilmiş, hacca gitmek isteyenlere dahi 10 yıllık vergilerini peşin ödemek şartıyla pasaport verilmiştir. Sadriye Güneş, "Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu*, Ed. Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul 2013, s. 288-289.

¹⁹ McCarthy, s. 36.

²⁰ Ruslar, Çerkezleri Kuban'ın kuzeyindeki bataklık düzlüklere yerleştirmeye zorlarken ve onların memleketlerine de Slavları, Kozakları, emekli askerleri ve kaçakları yerleştiriyordu. 1860'a gelindiğinde Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilen Slav nüfus sayısı 780.000'i geçmişti. Aynı tarihte Kuzey Kafkasya'nın toplam nüfusu 2.250.000 civarındaydı. Abdullah Temizkan, "18. ve 19. Yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu*, Ed. Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul

vatanını terk ederek Osmanlı ülkesine sığınmak.²¹ Aksi takdirde bütün halk harp esiri sayılacak ve Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürülecekti.²² Aradan geçen üç yıl boyunca Kafkasya Müslümanları bu dayatmayı diplomatik ve askerî yollardan aşmanın yollarını aramışlarsa da başarılı olamamışlardır.²³ Rusya'nın bu zorunlu tahliye politikası sonucunda Kırım Savaşı ile başlayan ve 1860-1864 yılları arasında devam eden göç sırasında çoğunluğu Çerkez²⁴, Çeçen ve Abhazlardan oluşan yüz binlerce Müslüman büyük kabileler hâlinde kara ve deniz yoluyla aylar sürecek bir yolculuk sonunda Osmanlı İmparatorluğu topraklarına sığınmışlardır. Bu süreç aynı zamanda Kafkaslardan Anadolu'ya göç serüveninin üçüncü ve en büyük dalgası olan 1864-1865 döneminin de başlangıcı olmuştur.²⁵

“Büyük göç”, “sürgün”, “soykırım”, ve “Yıstanbılak” (İstanbul yolculuğu) gibi adlarla anılan bu olay, tarihin tanık olduğu büyük dramlardan biridir.²⁶ Hâlihazırda göç etmek mecburiyetinde bırakılmış olan Kafkas halklarının sayısı hakkında net bir rakam vermek mümkün olmamakla birlikte Osmanlı resmi istatistiklerine göre 1854-1864 yılları arasında Kırım ve Çerkezistan'dan toplam 311.333 kişi, 1864'te Kafkasya'nın tamamen düşmesini müteakip 1864'ün Ağustos ayına kadar 283.000 kişi ve 1865'te 87.000 kişi Türk iskân birimlerine ulaşabilmiştir.²⁷

2013, s. 164; Çerkesler 1861'de Kafkasya'yı ziyaret eden Çar II. Alexandır'a bir heyet vasıtası ile müracaat ederek Çerkes topraklarının zaptından vazgeçilmesini ve muharebeye son verilmesini rica ettikleri zaman Çar'dan “ Ya gösterilecek yerlere veya Türkiye'ye göçünüz” cevabını aldılar... Bunun neticesi olarak 100.000 Çerkez dağlardan ovalık kısma göçürülüp Rus ekseriyeti içinde dağınık olarak iskân edilirken, 1.500.000 Çerkes de Türkiye'ye gönderilmek üzere yurtlarından çıkarılmıştı. Mirza Bala, “Çerkesler”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 384.

²¹ Rahmi Tuna, “Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü” *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, Kafkas Kültür Derneği Yay., İstanbul 1977, s. 141; Niyazi Berzeg, *Çerkez Sürgünü (Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle)*, Takav Matbaacılık, Ankara 1996, s. 121-122; Abdullah Saydam, “Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memalik-i Mahrûsaya”, *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu*, Ed. Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul 2013, s. 79; İpek, s. 29-30.

²² Şamil Mansur, *Çeçenler*, Sam Yayınları, İstanbul 1996, s. 91; Saydam, s. 75-76.

²³ Saydam, s. 77; Bala, s. 384.

²⁴ Aslında Anadolu'ya Çerkez göçü Edirne Antlaşması'ndan sonra başlamış ve 1860'larda ivme kazanmıştır. Fakat sayıları yüzbinlerle ifade edilen göçmen kabilelerinin toplu göçü 1864 yılına denk düşmektedir. Satış, s. 520.

²⁵ Özgür Yılmaz, “1864 Kafkasya Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas*, Sayı 3, 2014, s. 133; Erkan, s. 10.

²⁶ Cahit Tutum, “1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler”, *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 8; Selma Yel- Ahmet Gündüz, “XIX. Yüzyılda Çalık Rusya'sının Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)”, *Turkish Studies*, Cilt 3, Sayı 4, Yaz 2008, s. 958.

²⁷ 1861-1864 yılları arasında ise Osmanlı topraklarına yönelik Kırım göçü iyice yoğunlaştı. Bazı kaynaklara göre bu süreçte 101.605'i kadın, 126.002'si erkek olmak üzere 227.607 kişi

1856-1876 arası dönemde göç edenlerin miktarını kesin olarak ortaya koymak ise mümkün değildir. Bu hususta verilen rakamlar 600.000 ila 2.000.000 arasında değişmektedir.²⁸ Kemal Karpat, 1859–1879 arasında çoğu Çerkez olmak üzere 2.000.000 civarında kişinin zorla göç ettirildiğini ve bunlardan 1.500.000'nin sağ salim Osmanlı Devleti topraklarına ulaştığını ifade ederken²⁹ Justin McCarthy ise Ölüm ve Sürgün adlı eserinde Rusların ele geçirdiği Kafkas coğrafyasından yaklaşık 1.200.000 Müslümanın göçe zorlandığını bunlardan 800.000 kadarının sağ salim Osmanlı Devleti'ne varıp iskân edildiğini belirtmektedir.³⁰

Aşağıdaki haritada gösterildiği üzere yurtlarını terk etmek zorunda kalan Kafkas göçmenleri ya Anapa, Soçi, Adler, Sohum ve Poti limanlarından doğrudan Varna, Köstence ve Tulça gibi limanlara ya da önce Türkiye'nin Doğu Karadeniz limanlarına taşınmakta, daha sonra da yine deniz yoluyla Balkanlara sevk edilmekte ve Edirne, Selanik, Siroz, Samakov, Köstendil, Tekirdağ, Darkuyu, Vidin, Drama, Varna, Köstence, Mecidiye, Semendire, Şumnu, Kilidiye, İslimye, Tulça, Silistre, Sofya, Lofça, Lom civarlarına yerleştirilmekteydi.³¹ Kafkas göçmenlerinin önemli bir kısmını ise Kırım Tatarları, Nogaylar ve Çerkezler oluşturmaktaydı.³²

Kırım'ı terk etmişti. Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri: Coğrafi, Tarihi, Harsî, İktisadî ve Siyasî*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948, s. 84.

²⁸ İpek, s. 40.

²⁹ Karpat, s. 112.

³⁰ McCarthy, s. 37-38.

³¹ Kafkas göçmenleri Balkanlar ve Rumeli'den başka Karadeniz ve Akdeniz sahilleri ile Ege ve Anadolu'nun iç kısımlarına kadar çeşitli bölgelere yerleştirilmişlerdir. İlgili yerleşimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hilmi Bayraktar, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)", *Bilgi*, Sayı 45, Bahar 2008, s. 45-72; Tolga Akay, "XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yönelik Göç Hareketlerinde Sinop'un Yeri", *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi, 06-09 Ekim 2011*, Sinop, s. 5-6; Galip Çağ, "19. Yüzyılda Çerkez ve Nogay Göçmelerinin Anadolu'da İskânı ve Çankırı Örneği", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2013, s. 134-141; Ferhat Berber, "Kırımlı ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazası'nda İskânı (1860-1876)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 3, Aralık 2013, s. 169-192; Bozbıyık, s. 741-750; Berzeg, s. 137-140; Yel-Gündüz, s. 961.

³² Karakaş, s. 361-364.

Kafkasya’da meydana gelen bu durum, Avrupa devletlerinin de dikkatini çekmekle birlikte, göçe maruz kalan topluluğun Müslüman olmasından olsa gerek pek fazla ilgilenmemişler ve Rusya’ya karşı açık bir tutum almamışlardır.³³ Yalnızca İngiltere, Rusya’nın gücünü artırması endişesinden hareketle bu göçmen akınına yakından takip etmiş, gelişmeleri politikalarına uygun şekilde kullanmayı düşünmüştür.³⁴ Nitekim İngiliz Hükümeti’nin bu amaçla İstanbul ve Petersburg’daki elçileri ile Anadolu ve Balkanlar’daki konsoloslarına Kafkasya’dan Anadolu’ya gerçekleşen göçler hakkında bilgi vermek ve gerektiğinde göçmenleri yönlendirmek için talimat verdiği görülmektedir.³⁵ Bu süreçte Petersburg’daki İngiliz Elçisi Lord Napyer, Rusların Kafkas halkını zorla vatanlarından çıkararak çok kötü şartlar altında sürgün ettiğini, vatanlarında kalmak isteyenlere izin verilmediğini ve çok sayıda insanın Osmanlı Devleti’ne göç etmek mecburiyetinde kaldığını ifade ederken,³⁶ Trabzon’daki İngiliz Konsolosluğu başta olmak üzere bölgedeki diğer İngiliz Konsoloslarının gönderdiği raporlarda ise, Kırım Savaşı sonrasında Türkiye’ye yönelik göçün süreci ve göçmenlerin maruz kaldıkları ağır koşullar anlatılmaktaydı.

³³ İngiliz Belgeleriyle Türkiye ve Kafkasya, Haz. Osman Çelik, Ankara 1992, s. 149; Saydam, “Soykırımın Kaçış.,” s. 82.

³⁴ Bu süreçte İngiltere’de Osmanlı Devleti’ne göç etmek mecburiyetinde kalan Kafkas muhacirlerine yardım parası toplama amaçlı Londra’da bir yardım cemiyeti kurulmuştu. Lord Reddclife’in başkanlığında kurulan bu cemiyetin çalışmaları sonucunda yaklaşık 300.000 kuruşluk peksimet Trabzon’a gönderilmiştir. Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları*, Nart Yayınları, İstanbul 1993, s. 121; Ramazan Göktepe, *Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi SBE, Niğde 2007, s. 82.

³⁵ İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya, s. 19.

³⁶ Habiçoğlu, s. 60; Göktepe, s. 82.

Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde toplanan göçmenlerin³⁷ ilk durak yeri olan Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Stevens, Ocak 1858'de Kafkasyalı 50 kişinin şehre girdiği, ancak bu kişilerin köle yahut göçmen olup olmadıkları hususunun pek net bilinmediğini bildiriyordu.³⁸ Konsolos Eldridge ise aynı yılın Ekim ayında Kerç'ten Kafkasyalı 57 aileden oluşan yaklaşık 400 kişinin limana vardığı, bu kişilerin hac vazifelerini ifa etmek üzere evlerinden ayrıldıkları ve Mekke'ye doğru hareket edecekleri yönünde bilgi veriyordu.³⁹ Konsolosun ifadesine göre bu hareketle ilk defa hacıların büyük bir kısmı Kerç yoluyla Kafkaslardan ayrılmış bulunmaktaydı.⁴⁰

Takip eden ayda yine aynı konsolosun verdiği bilgilere göre 250 kişilik bir hacı ekibi daha bölgeye varmış ve bu kabile İngiliz gemisi ile İstanbul'a doğru hareket etmiş, geri kalan kısmı ise Kerç üzerinden ilerlemişti. Ancak Konsolosun bildirdiğine göre sözde hacı olan bu kişiler aslında göçmendi ve Rus Hükümeti tarafından vatanlarını terk etmeye zorlanmışlardı. Aynı raporda Konsolos Eldridge, çok kısa bir süre önce Rus gemisi ile 400 kadar Kafkasyalının Sohum Kale'den Trabzon'a nakledildiğini de belirtiyordu.⁴¹

Konsolos raporlarından da görüleceği üzere Trabzon'da toplanan göçmenler buradan Osmanlı Devleti'nin kendilerine tahsis ettiği deniz vasıtaları ile Varna, Köstence, Bergos ve Lom gibi Rumeli limanlarına taşındılar.⁴² Bu limanlarda birikenler ise Tuna nehir yolu, demiryolu ve karayolu vasıtaları ile Rumeli'nin iç kesimlerine sevk edildiler.⁴³ Nitekim yine Ekim ayı içerisinde Trabzon Konsolosu Stevens, Samsun yakınlarındaki

³⁷ 1863 yılı ortalarında Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde 100.000 göçmen birikmişti ve kısa sürede bu sayının 170.000'e çıkacağı tahin edilmekteydi. Göçmenler, kendilerine en yakın Tük limanı olan Trabzon'a akın etmekteydi. Daha Ağustos 1863'te Trabzon'da 25.000'i aşkın göçmen birikmişti ve 1863 yılı sonuna kadar bu sayıya 9.000 kişi daha eklenmişti. Kafkasya'da cereyan eden hadiseler üzerine göç hareketinin hızlanması ile 1864'te Trabzon'daki göçmen mevcudu 116.000'i aşıyordu. İpek, s. 40-43.

³⁸ *National Archives Public Record Office, Foreign Office (FO)*, 881/3065, s. 1.

³⁹ Kafkas muhacirlerinin bir kısmının da hacca gitmek bahanesiyle göç ettikleri anlaşılmaktadır. Bu kişiler Rusya'nın verdiği pasaportlarla Osmanlı Devleti'ne gelmişler, daha sonra da Osmanlı tabiiyetine geçmişlerdir. Örneğin Çerkez ahalisinden Gazi Bey ve refakatindeki 160 kişilik bir grup Rusya pasaportu ile hac yolculuğu için yola çıkmış Kars üzerinden Osmanlı topraklarına girmiştir. Osmanlı Hükümeti, yerel mülki idarecilere gönderdiği yazıda bu grup ve daha sonra gelen 500 kişilik başka bir gurubun şimdilik Kars ve Erzurum çevresine yerleştirilmesi talimatını vermiştir. Jülide Akyüz-Nebahat Oran Arslan vd., *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kars 2011, s. 46-47.

⁴⁰ *FO*. 881/3065, s. 1-2.

⁴¹ *FO*. 881/3065, s. 2.

⁴² Osmanlı Devleti'nin Kafkas muhacirlerini Balkanlara yerleştirmesindeki amaç şüphesiz bu coğrafyadaki Hristiyan unsurlarla çevrili Müslüman yerleşim yerlerindeki demografik yapıyı desteklemektir. Karakaş, s. 361.

⁴³ İpek, s. 41.

Amasya'ya yerleşmek niyetinde olan 300 Abhazyalının şehre varışını haber vermiş, ayrıca bu kişilerin limandan İstanbul'a gönderilmeleri hususunda emir geldiği ve Rumeli'de kendileri için ayrılan yerlere yerleştirildikleri bilgisi de rapora eklenmişti.⁴⁴

Haziran 1859'a gelindiğinde Konsolos Eldridge, raporlarına ek olarak hemen hemen her gün Kerç'e Taman'dan 3000 aileden ve ortalama 15.000 kişiden oluşan büyük miktarda Kafkasyalının geldiğini bildiriyordu. Konsolosa göre bu göç olayının ardında Kafkaslarda askeri koloni kurmak isteyen Rus Hükümeti'nin bölgede yaşayanlara Rusya'nın iç kısımlarına çekilmeleri yönünde yaptığı teklif ve bu kişilerin yapılan teklife razı olmak yerine Türkiye'ye göç etmeyi tercih etmeleri yatmaktaydı.⁴⁵

Bundan sonraki yaklaşık beş yıl boyunca İngiliz Konsoloslarından Kafkasyalıların göçlerine dair herhangi bir rapor alınmadı. Ancak 21 Aralık 1863 tarihli Konsolos Clipperton'dan alınan raporda şu bilgiler verilmekteydi:

“Geçtiğimiz yıl içerisinde Kafkasya'daki Rus ordusu büyük başarılar elde etti. Şu anda bölgede yalnızca Ubih aşireti bulunmaktadır. Ekim ayının başlarında Abhazların teslim olması Rusları dahi oldukça şaşırttı. 4 Kasım'da Abhaz aşiret liderleri Rus İmparatoruna sadakat sözü verdi. Bölgenin kontrolü için görevlendirilen Kont Soumarokoff, Abhazlar arasında pek çok gün ve gece geçirdi. Abhazlar, kendisine Ubihlerin silah bırakması için tüm güçlerini kullanacaklarına dair söz verdi. Şayet bu hususta başarısız olurlarsa Ubihlerin kontrolündeki toprakları ele geçirmeleri için Rus İmparatorluğu'nu destekleyeceklerdi. Ancak yaygın kanaate göre böyle bir şey gerçekleşmeyecekti. Kont Jeffdakimoff, yaklaşık 150.000 kişiden oluşan tüm Abhaz aşiretinin gelecek bahardan önce Türkiye'ye göç etmesi gerektiği yönünde emir verdi ve Samsun'a götürülmek üzere adam başı 5 rubleye Kerçli iki tüccarla antlaştı. Rus idaresi bu meblağın 3 rublesini karşılamaktaydı. Geriye kalan iki ruble ise Kafkasyalılar tarafından para, ürün yahut büyükbaş hayvan gibi herhangi bir cinsten ödenebilecekti.”⁴⁶

Hemen hemen aynı zamanlarda benzer bir belge de Trabzon Konsolosu Stevens'dan alındı. Stevens, raporunda bahsi geçen tarihte şehirde yaklaşık 7.000 Kafkasyalı göçmen olduğundan ve her gün bu grup içinde neredeyse 20 ila 30 arasında kişinin hayatını kaybettiğinden bahsetmekteydi. Stevens 1864 Şubat'ında gönderdiği bir diğer raporda ise

⁴⁴ FO. 881/3065, s. 2.

⁴⁵ FO. 881/3065, s. 2-3.

⁴⁶ FO. 881/3065, s. 3.

3.000'den fazla Kafkasyalının limana geldiğini bildirmekte ve tifüs nedeniyle ölüm sayılarında artış gözlemlendiğini belirtmekteydi.⁴⁷

İngiliz Konsolos raporlarında da görüldüğü üzere yurtlarından çıkıp gitmeye zorlanmış Kafkasyalıların en büyük düşmanı beslenme eksikliği yüzünden ortaya çıkan hastalıklardı. Çerkezler, Rus denetimindeki limanlarda gerçek anlamda gemilere istif edilmişlerdi. Kendilerine ne yardım sağlanmış ne de yiyecek-ıçecek verilmişti ve daha ilk uğranılan Osmanlı limanı Trabzon'da çiçek, tifüs ve iskorbütten büyük çoğunluğu hayatını kaybetmişti.⁴⁸

Nisan ayını takiben İstanbul'daki İngiliz Elçisi Henry Bulwer, Kafkasya'da Rusya'nın ilerlemeyi sürdürdüğünü ve Rus birliklerinin kötü muamelesine maruz kalan yerli halkın neredeyse tamamının ülkeyi terk ettiğini, bunlardan 25.000'inin Trabzon'a ulaştığı ve diğerlerinin de her türlü tehlikeyi göze alarak botlarla kaçmaya çalıştıklarını bildiriyordu.⁴⁹

Konsolos Dickson, 17 Mart 1864'te Rus müfrezelerinin Subaşı Nehri'ndeki yaklaşık 100 kadar Abhazyalının yaşadığı Toobeh kasabasını işgal ettiğini, teslim olan mahkûmların Rus birliklerince katledildiğini ve kurbanlar arasında iki hamile bayan ve 5 çocuğun da bulunduğunu rapor ediyordu. Konsolos, notuna bu sinir bozucu durumun Kafkasyalıları direnmeye yönelttiğini ancak Rusya'nın kıyı bölgesindeki alanı ele geçirdiği ve Kafkasyalıların burada kalmak hususunda direnmeyerek ya Kuban'a nakledildiği ya da Türkiye'ye göçtüğü bilgisini de eklemektedir.⁵⁰

Konsolos Dickson, 13 Nisan tarihli raporunda Ubih aşiretinin Trabzon'a gitmek üzere gemilere bildirildiğini ve Türkiye'nin yalnızca bu dağlıların göçüne izin verdiğini bildirirken, Konsolos Steven ise, 15 Nisan 1864 tarihli raporunda Vardan'ın Rusya'ya teslim olduğu, 100.000'in üzerinde Ubih aşireti mensubunun sahile sürüldüğünü ve nakil vasıtası bulmaları hâlinde bu grubun acilen Türkiye'ye göç edeceklerini yazmaktaydı.⁵¹

Bu göç dalgası içerisinde İstanbul'daki İngiliz Elçisi Henry Bulwer'in Lord Russel'a Kafkasyalı halkın maruz kaldığı güçlükleri anlatan mektubu oldukça dikkat çekmekte idi. Bu mektupta Bulwer, Kafkasya'nın Çarlık Rusya'sınca yok edildiği, sığınmacıları karşılamak hususunda istekli olan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu malî bunalım sebebiyle yaptıklarının

⁴⁷ FO. 881/3065, s. 3.

⁴⁸ McCarthy, s. 39.

⁴⁹ FO. 881/3065, s. 3-4.

⁵⁰ FO. 881/3065, s. 5.

⁵¹ FO. 881/3065, s. 5.

yeterli gelmediğinin altını çiziyor,⁵² devletin bulduğu en ucuz yolun ise her dört Türk ailesine bir Kafkas aile tahsis etmek şeklinde olduğunu, ancak Osmanlı köylüsünün sefalet içindeki yaşamı göz önüne alındığında Kafkasyalıların yaşama şanslarının ortadan kalktığını ifade ediyordu.⁵³

İngiltere'nin St. Petersburg Büyükelçisi Napier, Mayıs 1864'deki raporunda Türkiye'ye giden göçmenlerin sıkıntıları ve sayıları 300.000 civarında olduğu tahmin edilen bu unsurların Osmanlı ekonomisi üzerindeki ağır yüküne dair Rusya idaresinin dikkatinin çekildiğini bildirirken aynı ay içerisinde gönderdiği bir sonraki raporunda ise Prens Gortchakow'un göçmenlerin tahmini sayıları ile ilgili yapılan yorumları oldukça abartılı bulduğu yazıyordu. Napier raporunda ayrıca Prens Gortchakow'un, Türk Hükümeti ciddi bir masrafa maruz kalıyorsa da İmparatorluk içerisindeki Müslüman ahalinin artması sonucu elde ettiği kazanımla ordusu açısından önemli bir kazanç elde ettiği yönündeki düşüncesine yer veriyordu.⁵⁴

İngiltere'nin Çarlık Rusya'sındaki elçilerinden bu yönde raporlar gelirken Trabzon Konsolosu Stevens, 19 Mayıs 1864 tarihli raporunda şehre her gün yeni bir göç dalgasının geldiğini ve Akçakale ile Sarıdere mevkiine yerleşenlerin sayısının dün itibarı ile 25.000 olduğunu bildiriyordu. 35.000 ila 40.000 kişilik bir diğer grup ise Samsun'a inmişti.⁵⁵ Bunlar arasında salgın hastalıklar başlamış ve hastalıkların derecesi tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. 200.000 civarında kişi de Rusya'nın ultiyatomu sonucunda ülkeyi terk etmek üzere hazır vaziyette beklemekte idi. Konsolosun kanaatine göre Trabzon'da bulunan ve Ubih aşiretine mensup göçmenler genellikle konuşkan, fakir ve tembel karaktere sahip aynı zamanda temizlikle hiçbir alakası olmayan kişilerdi ve iç içe yaşamaları da bu kötü durumlara eklenince birbirlerine hastalık bulaştırmaktaydılar.⁵⁶ Stevens, bu sebeple

⁵² Göçmenler meselesinin çözümünde gerekli malî kaynak hususunda sıkıntıyla karşılaşan Osmanlı Hükümeti, aldığı 30.000 Osmanlı Lirası borca karşılık olarak yabancı sermayeli Osmanlı Bankası ve diğer kaynaklara geçiş ücreti iki misline çıkartılan Karaköy Köprüsü'nün gelirini karşılık göstermişti. Bu yıllarda devletin malî durumunun son derece bozuk oluşu, göçmenlerin iskânı hususunda sıkıntılara yol açmıştı. Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 53.

⁵³ FO. 881/3065, s. 6.

⁵⁴ FO. 881/3065, s. 6-7.

⁵⁵ Samsun, karayolu ile Anadolu'nun iç kesimlerine bağlanması ve çevresinde iskâna elverişli sahalardan bulunması sebebiyle özellikle Anadolu'da yerleşmek isteyenlerin uğrak noktası olmuş, bölgeye Trabzon ve Kafkasya'dan göçmenler gelmeye başlamıştır. Her gün 500'den fazla göçmenin şehre gelmesi sonucunda 100 bin nüfuslu Samsun'un 1864'teki nüfusu o zaman bölgede bulunan H. J. Lennep'e göre 45.000'i aşmıştı. İtalyan Konsolosuna göre ise şehirde 42.000 göçmen bulunmaktaydı. İpek, s. 44.

⁵⁶ Osmanlı Devleti, Çerkezlerin zorlanmış göçüne hazırlıksız yakalanmıştı. Ülkede sağlık koşulları zaten en iyi dönemlerde dahi gerçekten iyi denebilecek halde olmaktan uzaktı ve devletteki genel yoksulluk, destek sağlayıcı para yardımı yapılması yahut yiyecek-içecek sağlanması konusunda olanakları oldukça kısıtlı idi. Elllerinde bulunan üç beş doktoru ve

Trabzon ve Samsun gibi iki önemli ticaret şehrinin önlem alınmadığı takdirde ciddi sorunlarla karşı karşıya kalacağını bildirmektedir.⁵⁷

Konsolosun da dikkat çektiği üzere Trabzon ve Samsun'daki sıkışıklık ciddi boyutlara ulaşmıştı. Gerçi Osmanlı Hükümeti Kırım Savaşı sürecinde muhacirler konusunda merkezdeki kurumları ve taşra yönetimlerini uyarmış, hatta bir Muhacirin Komisyonu dahi oluşturmuştu.⁵⁸ Fakat göç o kadar hızlı ve yoğun seyretmişti ki başlangıcında üç beş bin kişilik muhacir kafilesi beklenirken 1864 Mayıs'ına gelindiğinde bu sayı 300.000'i aşmıştır. Yalnızca Trabzon Soğucak İskelesi'nde 100.000 kadar nüfus birikmişti. Muhacirlerin üst üste yığılması, sağlık durumu, beslenme problemi gibi nedenlerden dolayı muhacirler daha iskân yerlerine varamadan hayatlarını kaybetmekteydiler. Osmanlı resmi kayıtlarına göre 2 Nisan 1861'e kadar Osmanlı topraklarında bulunan 150.000 muhacirden yaklaşık 50.000'i ölmüştür. Trabzon Rus Konsolosluğu kayıtlarına göre aynı dönemde Batum'da günde ortalama 7, Trabzon'da 180-250, Samsun'da ise 200 kişinin öldüğü belirtilirken, İngiliz Konsolosluğu da göçmenler arasındaki ölüm oranını ortalama 120 ila 150 kişi civarında vermektedir.⁵⁹

Mayıs ayının sonuna gelindiğinde İstanbul'daki İngiliz Elçisi Henry Bulwer, Türk Hükümetinin Karadeniz kıyılarında toplanmaya devam eden büyük göçmen gruplarını Türkiye'ye nakletmek için yeterli olanağı sağlayamayınca İngiliz Hükümeti'nin yardımını talep ettiğini bildirirken⁶⁰ Lord Napier de Osmanlı Hükümeti'nin kısa süreliğine Kafkasya ile Türkiye arasında sefer yapmak için İngiliz Hükümetince birkaç adet İngiliz ticari gemisinin tahsis edilmesi yönündeki isteğini raporuna ekliyordu. Ancak İngiliz Hükümeti yapılan bu teklifi konu hakkında detaylı bir gerekçe ve bilginin olmaması gerekçesiyle reddetti.⁶¹

---

bulabildikleri ilaçları göndermek dışında devletin yapabilecek pek fazla bir şeyi de yoktu. Her ne olursa olsun çiçek ve tifüs için tedavi çaresi yoktu. Tek çare hastalığı birbirlerine bulaştırmamak için göçmenleri Karadeniz kıyısındaki sığınmacı kamplarından alıp devlet sınırları içinde taksim etmektir. McCarthy, s. 39-40.

⁵⁷ FO. 881/3065, s. 9-10.

⁵⁸ Kırım Savaşı süreci ve daha sonraki süreçte cereyan eden muhacir akını üzerine Osmanlı Hükümeti yalnızca bu sorunla ilgilenecek bir komisyon kurmaya karar vermişti. Ocak 1860'da kurulan bu komisyon Başkanlığı'na da Trabzon Valisi Hafız Paşa getirilmişti. M. Yasin Taşkesenlioğlu, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin İskânında Meclis-i Tanzimat'ın Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, Yıl 21, Sayı 74, Temmuz-Aralık 2015, s. 559.

⁵⁹ Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanlarına Gelen Kafkasya Muhacirlerinin Durumları ve Alınan Tedbirler (1862-1864)", *Yeni Türkiye*, Yıl 21, Sayı 74, Temmuz-Aralık 2015, s. 726; Habiçoğlu, s. 163-164.

⁶⁰ FO. 881/3065, s. 10-11.

⁶¹ FO. 881/3065, s. 11.

Trabzon'daki İngiliz Konsolosu 18 Haziran 1864 tarihli yazısında, şehirde günde yaklaşık 300 kişinin, Samsun'da⁶² ise 800 kişinin hayatını kaybettiğini bildiriyordu.⁶³ Bursa Konsolosu Sandison ise 29 Haziran tarihli raporunda 3.300 kişilik Kafkasyalı göçmen kafilesinin Mudanya'da karaya çıktığı ve Bursa'yı geçerek Kütahya ve Karahisar'a gitti yönünde bilgi veriyordu. Konsolos Sandison bir sonraki raporunda bölgesi civarındaki Kafkasyalıların sayısının Gemlik ve Mudanya üzerinden gelenlerle birlikte 6.000'i aştığı, bunların haricinde 15.000 kişinin de Balıkesir'e yerleşmek üzere bölgeye geldiği yönündeki ifadesine yer veriyordu.⁶⁴

15 Temmuz 1864'de Belgrat Konsolosu Longworth, Kafkasyalı göçmenlere yönelik arazi tahsisinden bahsediyor ve yazısına şöyle devam ediyordu:

“Paşalık arazilerine Kafkasyalı göçmenlerin yerleştirilmesinin Bulgarlar arasında müthiş bir hoşnutsuzluğa sebebiyet vermesi beklenmektedir. Ancak görünen o ki Rus Konsolos böyle bir ihtimale gözlerini kapamıştır. Büyük oranda Türk kaynaklardan aldığım bilgiye göre Kafkasyalı göçmenlerin Vidin'deki paşalıklara yerleştirilmesi planlanmaktadır. Bu haberin doğruluğuna inanmak için sebeplerim vardır. Vidin bölgesinde 4.000 Kafkasyalı göçmen vardır. Boş ve işlenmemiş alanda 20.000 kişi iskân ettirilmiştir ve Bulgaristan'ın bu kısmında aşırı bir yoğunluk vardır. Vidin'deki Müslüman ve Hristiyan toplam nüfus 800.000'dir ve onlara Kafkasyalıların ihtiyaçları için bu yıl daha fazla tahıl ekmeleri yönünde emir verilmiş ve sorumluluk yüklenmiştir. Rus ajantalarından Kafkasyalıların aralarına yerleştirilmelerinden ötürü Bulgarların ciddi bir şekilde hoşnutsuzluk duyduğu yönünde yapılan açıklamaların da sonu gelmişti.”⁶⁵

Eylül ayına gelindiğinde İzmir Konsolosu Cumberbatch, yaklaşık 4.000 Kafkasyalı göçmenin Manisa ve Aydın'a taksim edilmek üzere İzmir Limanı'na indiğini, oldukça kötü vaziyette olan bu insanların kimisinin her nevi hastalıktan kimisinin ise açlıktan öldüğünü bildiriyordu. Konsolos Cumberbatch'in ifadesine göre göçmenleri desteklemek adına Türk Hükümeti ve konsolosların başını çektiği yardımların sayısı artmış ancak iskânları ile ilgili herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Aynı ay Trabzon'da bulunan Kafkasyalı göçmenlerin sayısında azalma gözlenmiş, son on ay içerisinde 60.000'i Samsun'da, 40.000'i Trabzon'da olmak üzere toplam

⁶² Samsun, çevrede sıtma ile meşhur bir yerd. Toprağın bataklık olması, sıtmanın hızla yayılmasına neden olmaktadır. Bu yüzden ölüm vakaları hayli yüksektir. Samsun'daki göçmen kamplarında Nisan 1864-Ocak 1865 tarihleri arasında resmi kayıtlara göre 13.558 kişi ölmüştür. İpek, s. 44-45.

⁶³ FO. 881/3065, s. 13.

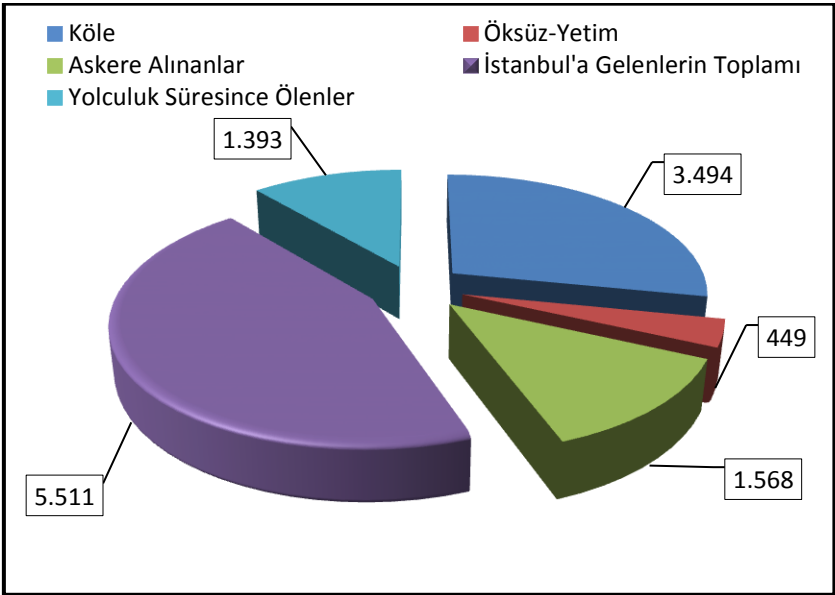
⁶⁴ FO. 881/3065, s. 13.

⁶⁵ FO. 881/3065, s. 13-14.

100.000 göçmenin hayatını kaybettiği ve şehir üzerinden gelen 220.000 kişinin yaklaşık 10.000'inin köle olarak satıldığı rapor edilmiştir.⁶⁶

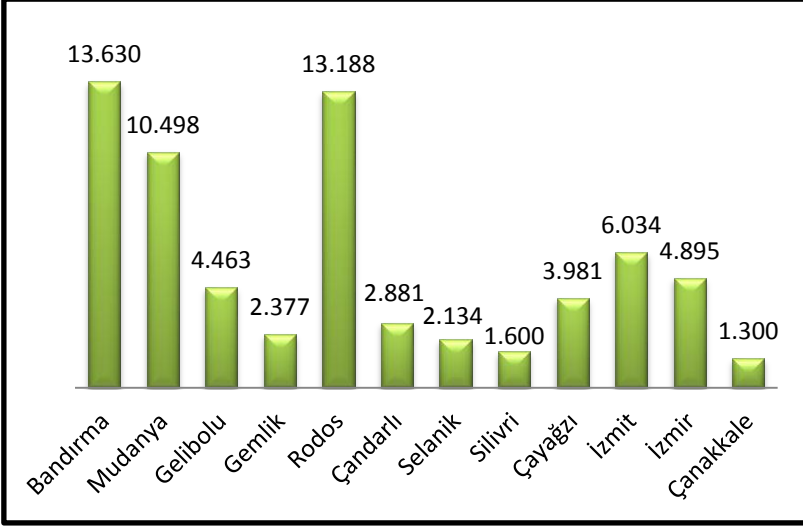
9 Ekim 1864'de İstanbul'daki Sağlık Kurulu'nda görev yapan İngiliz Doktor Dickson, yeni İstanbul Elçisi Stuart'ı Kafkasyalı göçmenlerin durumları hakkında bilgilendirmek üzere aşağıdaki raporu göndermiştir:

Kafkasların doğu yamaçlarında yaşayan Çeçen Kafkasyalıları hakkındaki sağlık komisyonu raporu oluşturulmuştur. Kendileri sayılarının 180.000 olduğunu ifade ettiler ve hayvan sürüleri ile tüm ailelerini de yanlarına alarak Türkiye'ye göç edeceklerini bildirdiler. Bu gruptan 150 aile zaten Türkiye'ye varmış bulunmaktadır ve Erzurum'a yerleştirilmişlerdir. Abaza aşiretlerinden birkaçı ise aralıklarla Batum üzerinden Türkiye'ye gelmeye devam etmektedir. Eylül'ün 20'sinden sonra genel olarak Trabzon ve Samsun'dan gelen Kafkas göçmenleri Boğazları geçerek iskân ettirilecekleri yerlere ulaşmıştır. Göç eden grubun içeriği şu şekildedir:

Geri kalan Kafkasyalı göçmenler ise aşağıdaki yerlere nakledilmişlerdir:

⁶⁶ FO. 881/3065, s. 14.

Yukarıdaki tabloda belirtilen yerlere toplamda 66.981 Kafkasyalı göçmen yerleştirilmiştir. Bu toplam haricinde İstanbul'a gelen 5.511 göçmen ile yolculuk esnasında ölen 1.393 ve tam bir sayı bulmak adına 321 kişilik bir fark da dâhil edildiğinde göçmenlerin genel toplamı 74.206'dır.⁶⁷ Bu toplamın dışında kalan 3.72 kişi, geldikleri İstanbul'da kötü sağlık koşullarından mustariptirler. Göç süresince yaşanan can kaybı oldukça yüksek seviyededir. Ağustos ayında 600 göçmenin 180'i Osmanlı gemisi Hüdaverdi ile Samsun'dan Selanik'e yaptıkları yolculuk sırasında hayatını kaybetmiştir. Durumları çok ciddi olan Kafkasyalı göçmenleri nakletmek için ise gemi ekibi oluşturulmuştur.⁶⁸

Kafkasyalı göçmenler oldukça hızlı bir şekilde Trabzon ve Samsun'dan ayrılmıştır. 17 Eylül 1864 tarihi itibari ile Samsun, Dervent ve Kumcugaz'da konaklayan Kafkasyalı göçmenlerin sayısı 7.000 idi ve 20 Eylül'de ise Trabzon çevresinde yalnızca 1.140 göçmen bulunuyordu.⁶⁹

Göçmenler arasında yaygın olan hastalıklar ishal, dizanteri ve iskorbüt idi.⁷⁰ Tifüs ve kızamık ise ekseriyetle azalmış, bazı bölgelerde ise tamamen yok olmuştu. 17 Eylül itibari ile Samsun'da göçmenler arasındaki günlük ölüm oranı mil başına 2 kişi idi. Kafkasyalı öksüzler ve köleler için Haydar

⁶⁷ FO. 881/3065, s. 15.

⁶⁸ FO. 881/3065, s. 15-16.

⁶⁹ FO. 881/3065, s. 16.

⁷⁰ Hasta erkek göçmenler Gureba Hastanesi'nde, kadınlar ise Yenibahçe Hastanesi'nde tedavi görüyorlardı. Ancak alınana tüm önlemlere rağmen İstanbul'da göçmenlerin yoğun olarak buldukları dönemlerde temizlik kurallarına riayet edilmemesinden dolayı salgın hastalıklar ortaya çıkıp yayılabiliyordu. Bu gibi hallerde göçmenler süratle taşraya sevk edilmek süratiyle İstanbul'un nüfus yoğunluğu azaltılmaya çalışılıyordu. İpek, s. 43.

Paşa'da yapılan depo kapatıldı ve bundan böyle öksüzler Kilit Hane'de ikamet edecek, köleler ise sahiplerine teslim edilecekti.⁷¹

İstanbul Elçisi Stuart, 22 Ekim 1864 tarihli raporunda Doktor Dickson'un Samsun'a 2.300 Kafkasyalıyı taşıyan 4 adet geminin ulaştığı yönündeki bilgisine yer veriyor ve Osmanlı Hükümeti'nin göçmenleri öncelikle Sivas'a gönderme amacıyla olduğunu ifade ediyor; bir sonraki raporunda ise 600 ila 2.700 Kafkasyalı göçmeni taşıyan 3 küçük geminin Larnaka'ya vardığını bildırıyordu. Ancak İngiliz Donanması'nın verdiği bilgiye göre bu kişilerin ancak 1.400'ü karaya inebilmiş geriye kalanlar ise yolculuk süresince açlık ve susuzluktan ölmüştü.⁷²

1867 yılına gelindiğinde Kafkasyalı göçmenlere dair Trabzon İngiliz Konsolosu Palgrave, Nisan ve Mayıs aylarında 5.600 Kafkasyalı göçmenin Trabzon'a ulaştığını, ayrıca Rus Hükümetince sürgün edilen ve tek suçları Rus olmamak olan 20.000 Abhazyalıyı karşılamak için de hazırlık yapıldığı bildırıyordu. Konsolos Palgrave, bu grubun varış yeri olarak Osmanlı Hükümetince Trabzon, Batum, Samsun ve Sinop'un ayarlandığını ve göçmenlerin yeni ev sahiplerine minnettar olduğunu da raporuna ekliyordu.⁷³ Aynı konsolos 2 Ağustos tarihli raporunda ise 3.100 Abhazyalının Osmanlı Hükümeti tarafından tedarik edilen gemilere bindirilip İzmit'e gitmek üzere Trabzon'dan ayrıldığını ve şehirde kalan yaklaşık 500 ila 600 Kafkasyalı göçmenin de bir sonraki hafta Varna'ya gitmek üzere yola çıkacağını bildırıyordu.⁷⁴ Eylül 1867'de Konsolos Palgrave, Abhazların büyük bir kısmının memleketlerinden kaçmakta olduğunu, 800 Müslüman Abhazyalının zorla dağlardaki yerlerini terk ettiklerini ve Rus yetkililerce tabi oldukları Müslümanlıktan dönmeye zorlanıp Rus inancını kabul etmedikleri takdirde Sibirya'ya sürgün edilmekle tehdit edildiklerini bildiren yeni bir rapor daha gönderiyordu.⁷⁵

---

⁷¹ FO. 881/3065, s. 16.

⁷² FO. 881/3065, s. 16.

⁷³ FO. 881/3065, s. 18-19.

⁷⁴ FO. 881/3065, s. 23.

⁷⁵ FO. 881/3065, s. 25.

SONUÇ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve ekonomik çalkantılarla geçirmiş olduğu en trajik dönem olarak tarihe geçmiştir. Yaşanılan isyanlar, kaybedilen topraklar, ekonomik olumsuzluklar ve bitmek tükenmek bilmeyen savaşlara ek olarak devlet bir de kaybedilen topraklardan göç eden büyük halk kitleleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle Kırım Savaşı'nın ardından Rusya'nın baskıcı politikalarından kaçarak Osmanlı topraklarına göç eden Kafkas ve Kırım halkları bu göç hareketinin önemli bir kısmını oluşturmuşlardır. Osmanlı, İngiliz ve Rus gemileriyle Anapa, Soçi, Adler, Sohum, Poti limanlardan yola çıkan bu insanlar büyük sıkıntılar çekmiş, birçoğu daha ilk durak yerleri olan Ordu, Samsun, Sinop, Trabzon, İstanbul, Burgaz, Köstence gibi limanlara varamadan hayatlarını kaybetmişlerdir.

1853-1856 Kırım Savaşı'nın bizzat tarafı olan ve uzun bir süreden beri de Rusya'nın güneye genişlemesine engel olmaya çalışan İngiltere, gerek Osmanlı Devleti içerisindeki ve gerekse komşu ülkelerdeki elçi ve konsoloslarına talimat göndererek bu göç sürecini ve göçmenlerin maruz kaldığı gelişmeleri yakından takip etmiştir. Yukarıda bir kısmına değindiğimiz bu raporlar göçe maruz kalan insanların sayısı hakkında genel bir fikir vermek ve göç sürecinde Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik durumu ile ulaşım imkânlarını gözler önüne sermekten başka söz konusu süreçte yaşanan insanlık dramını, Rusya'nın iskân uygulamalarını ve genel olarak bu ülkenin Kafkasya politikasını ortaya koymasından önemlidir.

KAYNAKÇA

AKAY, Tolga: "XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yönelik Göç Hareketlerinde Sinop'un Yeri", *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi, 06-09 Ekim 2011*, Sinop, ss. 5-6.

AKMAZ, Ahmet: "Kafkasya Müridizm Hareketi'nin Önderi İmam Mansur" *Yeni Türkiye*, Temmuz-Aralık 2015, Yıl 21, Sayı 74, ss. 290-309.

AKYÜZ, Jülide- ORAN ARSLAN, Nebahat vd.: *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kafkas Üniversitesi Yayını, Kars 2011.

ARABACI, Hacı Murat: "1783 Yılından II. Dünya Savaşına Kadar Kırım'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler", *38. ICANAS Kongresi, 10-15 Eylül 2007*, Ankara, ss. 227-241.

BADDELEY, John F.: *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989.

BALA, Mirza: “Çerkezler”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, MEB Yayınları, İstanbul 1993, ss. 375-386.

BAYRAKTAR, Hilmi: “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)”, *Bilig*, Sayı 45, Bahar 2008, ss. 45-72.

BERBER, Ferhat: “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 31, Güz 2011, ss. 17-49.

_____ : “Kırımlı ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazası’nda İskânı (1860-1876)”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 3, Aralık 2013, ss. 169-192.

BERZEG, Niyazi: *Çerkez Sürgünü (Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle)*, Takav Matbaacılık, Ankara 1996.

BİCE, Hayati: *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.

BOZBIYIK, İbrahim: “Kafkasya’dan Düzce Ahalisine Gelen Muhacirlerin İskânı ve Kafkas Muhacirleri ile Yerli Halkın İlişkileri”, *Yeni Türkiye*, Yıl 21, Sayı 74, Temmuz-Aralık 2015, ss. 741-750.

ÇAĞ, Galip: “19. Yüzyılda Çerkez ve Nogay Göçmenlerinin Anadolu’da İskânı ve Çankırı Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2013, ss. 134-141.

ÇETİNBAS, Mehdi Nüzhet: “Kuzey Kafkasya’da Müridizm Hareketi”, *Yeni Türkiye*, Temmuz-Aralık 2015, Yıl 21, Sayı 74, ss. 348-356.

DEMİRTAŞ, Mehmet: “Osmanlı’ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, *Bilig*, Sayı 57, Bahar 2011, ss. 17-44.

ERKAN, Süleyman: *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon 1996.

GÖKÇE, Cemal: *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1979.

GÖKTEPE, Ramazan: *Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi SBE, Niğde 2007.

GÖZAYDIN, Ethem Feyzi: *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri: Coğrafî, Tarihi, Harsî, İktisadi ve Siyasi*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948.

GÜNEŞ, Sadriye: “Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, *1864 Kafkas Tehciri*,

Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Ed. Mehmet Hacısalihoğlu, IRCICA Yayını, İstanbul 2013, ss. 273-294.

HABİÇOĞLU, Bedri: *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993.

HENZE, Paul B.: *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç XIX. Yüzyılda Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, ODTÜ Yayını, Ankara 1985.

İngiliz Belgeleriyle Türkiye ve Kafkasya, Haz. Osman Çelik, Ankara 1992.

İPEK, Nedim: *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınevi, Trabzon 2006.

KARATAŞ, Ömer: “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, Kış 2012, ss. 355-388.

KARPAT, Kemal H.: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

KEZBAN Acar: “Kafkasya'da Rus İstilas ve Direniş Hareketi”, *Yeni Türkiye*, Yıl 21, Sayı 74, Temmuz-Aralık 2015, ss. 385-391.

MANSUR, Şamil: *Çeçenler*, Sam Yayınları, İstanbul 1996.

MCCARTHY, Justin: *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1988.

NATIONAL ARCHIVES Public Record Office, Foreign Office, 881/3065.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012.

PUL, Ayşe: “Trabzon ve Samsun Limanlarına Gelen Kafkasya Muhacirlerinin Durumları ve Alınan Tedbirler (1862-1864)”, *Yeni Türkiye*, Yıl 21, Sayı 74, Temmuz-Aralık 2015, ss. 719-734.

SATIŞ, İhsan: “Kırım Savaşı'ndan Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresinde İskânlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, Yaz 2012, ss. 517-531.

SAYDAM, Abdullah: “Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1865-1876)”, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, ss. 677-686.

_____ : “Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memalik-i Mahrûsaya”, *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu*, Ed. Mehmet Hacısalihoglu, İstanbul 2013, ss. 72-117.

_____ : *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

SHAW, Stanford J.- SHAW, Ezel Kural: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2, *Reform Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye’nin Doğuşu, 1808-1975*, E Yayınları, İstanbul 1983, ss. 151-152.

TAŞKESENLİOĞLU, M. Yasin: “Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin İskânında Meclis-i Tanzimat’ın Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, Yıl 21, Sayı 74, Temmuz-Aralık 2015, ss. 554-568.

TAVKUL, Ufuk: “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali ve Direniş Hareketleri”, *Yeni Türkiye*, Yıl 21, Sayı 74, Temmuz-Aralık 2015, ss. 357-374.

TEMİZKAN, Abdullah: “18. ve 19. Yüzyılda Rusya’nın Kuzey Kafkasya’yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi”, *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu*, Ed. Mehmet Hacısalihoglu, İstanbul 2013, ss. 139-171.

TUNA, Rahmi: “Çerkezlerin Kafkasya’dan Göçü” *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, Kafkas Kültür Derneği Yayını, İstanbul 1977, ss. 95-149.

TUTUM, Cahit: “1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler”, *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, ss. 3-41.

YEL, Selma- GÜNDÜZ, Ahmet: “XIX. Yüzyılda Çalık Rusya’sının Çerkezleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla’ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)”, *Turkish Studies*, Cilt 3, Sayı 4, Yaz 2008, ss. 949-983.

YILMAZ, Özgür: “1864 Kafkasya Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas*, Sayı 3, 2014, ss. 132-155.

RUS İŞGALI VE SONRASINDA GÜMÜŞHANE’DE MUHACİRLİK *

Uğur ÜÇÜNCÜ**

Giriş

Harb-i Umumi sürecinde Gümüşhane, Trabzon Vilayetine bağlı bir sancak idi.¹ Savaş öncesinde, Gümüşhane halkı iktisadî zorluklar içerisindeydi. Halk ya aileler hâlinde işlerini sağlamak için göçmekte ya da aile reisleri ve gençler çalışmak için memleketlerini geçici süreliğine terk etmekteydi. Hatta Rusya da Gümüşhanelilerin çalışmak için gittikleri yerlerdendi.² Gümüşhaneliler, ekonomik sıkıntılarının giderilmesi adına Erzurum-Trabzon demiryolu hattının kurulmasına umut bağlamışlardı. Bu isteklerini Hükümete bildiren telgraflar çekmişlerdi. Gümüşhane’de vatanına bağlı yuvaların sönmemesi için ekonomik ve askerî önemi büyük Trabzon Erzurum demiryolları projesinin bir an önce hayata geçirilmesi talep edilmiştir.³ Gümüşhanelilerin bu arzuları Harb-i Umumi’nin çıkması ve Osmanlı Devleti’nin de bu savaşa katılmasıyla akamete uğramıştı.

Osmanlı Devleti, Harb-i Umumi’ye girmiş, Ruslar, 18 Nisan 1916’da Trabzon’u işgal etmişti.⁴ Bu sırada Gümüşhane’de eli silah tutan gençler askere alınmış iken, erkeklerin diğer bir kısmı ise çalışmak için şehir dışında idiler. Gümüşhane’de özellikle köylerde kalanlar ise kadın ve ihtiyarlardan ibaretti. Bunlar perişan bir durumda idiler.⁵ Ruslar bir süre sonra Gümüşhane ve çevresini 19 Temmuz 1916 tarihinde işgal etmişlerdi.⁶ Savaştan zaten olumsuz etkilenmiş olan Gümüşhane halkı bir de Rus işgaline maruz kalmıştı. İşgal nedeniyle birçok kişi muhacir olarak göçmüştü.⁷ Rus işgalinin özellikle ilk yılında Gümüşhane’de büyük bir kıtlık yaşanması da şehirde

---

* Bu çalışma, SBB-2015-5267 nolu “Millî Mücadele Yıllarında Gümüşhane (1919-1923)” başlıklı KTU BAP desteğinde hazırlanmıştır. Katkılarından dolayı teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON. uucuncu@ktu.edu.tr

¹ Kamil Erdeha, *Millî Mücadele’de Vilâyetler ve Valiler*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993, s. 175.

² Güngör Üçüncüoğlu, *Gümüşhane-Bayburt Ermeni Katliamları*, İstanbul 2015, s. 153, 155, 159.

³ *BOA, DH. İD*, 209/8, lef. 17-18.

⁴ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetihden Kuruluşa Kadar*, Trabzon 2000, s. 175.

⁵ *BOA, DH. İUM*. 98-3/1-49, lef. 3-4.

⁶ Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2003, s. 28; *Cumhuriyet’in 75.Yılında Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yay., Gümüşhane 1999, s. 50.

⁷ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Cilt 3, Ankara 1993, s. 214.

kalan az sayıdaki Türkün hayatını içinden çıkılmaz bir hale sokmuştu.⁸ Ruslar ülkelerinde çıkan Bolşevik İhtilali nedeniyle 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni yapmış,⁹ 19 ay kaldıktan sonra Gümüşhane'den çekilmişlerdi. Bununla beraber Ermeniler antlaşmayı kabul etmeyince Türk ordusu kısa zaman içerisinde Gümüşhane'ye gelmişti. Torul 14 Şubat, Gümüşhane 15 Şubat, Kelkit 17 Şubat 1918'de işgalden kurtarılmıştı.¹⁰ 24 Şubat 1918'de ise, Trabzon'a Türk ordusu girmişti.¹¹

1.Harb-i Umumi'nin Gümüşhane Halkı Üzerindeki Etkileri

Savaş, Osmanlı Devleti'nin her yerini olduğu gibi Gümüşhane'yi de her yönden olumsuz etkilemiştir. Gümüşhane'de Harb-i Umumi sürecinde maden ocakları kapanmış, meydana gelen asayişsizlik şehirdeki güven ortamının sona ermesine neden olmuştu. Bu sırada Ruslar, 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'u işgal etmiştir.¹² Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, işgalden hemen önce vilayete dair önemli dosya ve defterleri kayıklarla Ordu'ya taşımıştı. Vilayet İdare Merkezi işgal sona erinceye kadar Ordu'dan yönetilmiştir.¹³

Gümüşhane'nin bu tarihten itibaren en önemli sorunu açlık ve sefalet olmuştur. Torul Kaymakamı'nın 30 Mayıs 1916 tarihinde Gümüşhane Mutasarrıflığına çektiği telgraf, halkın savaştan nasıl etkilendiğini ortaya koymuştur. Telgrafta belirtildiğine göre, Torul'da erkeklerin bir kısmı Rusya, Adana ve Canik gibi yerlerde işçi olarak çalışmaktadırlar. Diğerleri ise askerlik görevi için silâh altına alınmışlardır. Torul'da köylerde kalanlar ise kadın ve ihtiyarlardan ibarettir. Bunlar şimdiye kadar malını mülkünü satarak geçinebilmişlerdir. Bugün itibariyle satacak malları kalmamıştır. Torul'da fakirlik ve sefalet had safhaya ulaşmıştır. Öyle ki Torul'a üç saat mesafede bulunan Herak adlı köyde iki kadın, Fırfıra'da ise bir çocuk açlıktan ölmüştür. Açlık ve sefalet asayişin bozulmasına sebep olmaktadır. Torul Kaymakamı halkın ihtiyacının acilen temini için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.¹⁴

Halkın sefaleti sadece Torul'da değil Gümüşhane'nin tamamında ziyadesiyle görülmüştür. Gümüşhane Mutasarrıflığı, Ordu'ya taşınmış olan Trabzon Vilayetine bir telgraf çekerek Gümüşhane ve Torul kazalarında

⁸ San, s. 60.

⁹ Mesut Çapa, "Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları", *Türk Kültürü*, Sayı 433, Mayıs 1999, s. 272.

¹⁰ *Cumhuriyet'in 75.Yılında Gümüşhane*, s. 50; San, s. 29, 61.

¹¹ Goloğlu, s. 180.

¹² Goloğlu, s. 175.

¹³ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 1986, s. 9; Goloğlu, s. 176.

¹⁴ *BOA, DH. İUM*, 98-3/1-49, lef. 3.

halkın gerek mal mülk yönünden gerekse ziraat faaliyetleri açısından sefalet içinde olduklarını bildirmiştir. Bölge halkına para yardımı yapılmasını veya hiç olmazsa vergilerinin bir süreliğine ertelenmesinin Hükümetten istenmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Trabzon Valiliği, 26 Haziran 1916 tarihinde talebi Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir.¹⁵ 17 Temmuz 1916'da Trabzon Valiliğine çekilen cevabi telgrafta Sivas ve civar yerlerden zahire getirtilip Torul ve Gümüşhane'deki açlık ve sefaletin giderilip giderilemeyeceği sorulmuştur.¹⁶ Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ise 23 Temmuz 1916 tarihinde verdiği cevapta yeni mahsul elde edildiğinden Gümüşhane ve çevresine zahire getirilmeye gerek kalmadığını bildirmiştir.¹⁷

1.1.Gümüşhane'nin İşgalinin Gümüşhaneliler Üzerindeki Etkileri

Trabzon Vilayeti ile Merkez arasında telgraflaşmalar sürerken Ruslar, Gümüşhane ve çevresini 19 Temmuz 1916 tarihinde işgal etmişler,¹⁸ Dalbatan'da ordugâhlarını kurmuşlardı. Gümüşhane'deki mektep ve önemli binalar Rus bayraklarıyla donatılmıştı. Özellikle Hristiyanlar pencere ve evlerinin köşelerine kadar irili ufaklı Rus bayrakları asmışlardı. Rus askerleri Gümüşhane merkezde süngülü silahları omuzlarında gruplar hâlinde gezmekteydiler.¹⁹ Ruslar, Gümüşhane ve çevresine kalıcı olarak gelmişlerdi. Zira yol, sokak, bina gibi imar faaliyetleri gerçekleştirmeleri bunun kanıtıydı.²⁰

Gümüşhane'deki Hristiyanların pek çoğu Rus işgalini sevinçle karşılamışlardı. Onlara mihmandarlık yapmışlardı. Müslüman unsurlar ise daha Ruslar Gümüşhane'ye girmeden büyük korku ve endişeye kapılmışlardı. Zaten genç erkekler Harb-i Umumi nedeniyle cephelerde savaşıyorlardı. Gümüşhane'de çoğunlukla çocuklar, kadınlar ve yaşlılar kalmıştı. Az sayıda eli silah tutabilen orta yaşta erkek nüfus bulunmaktaydı. Rus işgali karşısında Gümüşhane'de eli silah tutan bir kısım gönüllü yanlarına bol miktarda erzak alarak sık ormanlık ve kayalık alanlara çekilmişler ve az sayıdaki Türk silahlı kuvvetlerinin mücadelesine yardımcı olmuşlardı. Bunlar arasında Torul'da Üçüncüzade Asım 30-40 kişilik, Üçüncüzade Mehmet Şükrü Beyler 50-60 civarında gönüllü kuvvetiyle dikkat çekmişlerdi. Ruslar ise kendilerine karşı dağlarda mücadele eden bu birlikleri bir türlü yakalayamayınca onların Torul'daki evlerini yakmışlardı.²¹ Gümüşhane'de uzun yolculuğa çıkamayacak derecede yaşlı

¹⁵ BOA, DH. İUM. 98-3/1-49, lef. 4.

¹⁶ BOA, DH. İUM. 98-3/1-49, lef. 1.

¹⁷ BOA, DH. İUM. 98-3/1-49, lef. 2.

¹⁸ San, s. 28; *Cumhuriyet'in 75.Yılında Gümüşhane*, s. 50.

¹⁹ Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları*, TBBD Yay., İstanbul 2012, s. 38-39, 41.

²⁰ San, s. 61.

²¹ Üçüncüoğlu, s. 153-154.

olanların bir kısmı ise dağlık alanlarda mağaralara çekilmişlerdi. Dağlarda açlık ve hastalık karşısında yaşamlarını sürdürmede zorlanınca Rus işgalinin ilerleyen günlerinde ise peyderpey köylerine inmek zorunda kalmışlardı.²² Gümüşhane halkının büyük çoğunluğu ise uzun, yorucu, sonu belli olmayan bir yolculuğa çıkmayı Rus işgaline tercih etmişti.

Ruslar ise işgalle birlikte iki bildiri yayınlamışlardır. İlkinde, Gümüşhane’de artık Rus yasalarının hâkim olduğu, din ve ırk farkı gözetilmeksizin eşit muamele edileceği, halkın mal ve canından kaygılanmadan işine gücüne bakması istenmiştir. İkinci bildiri ise Osmanlı ordusuna katılmamış veya katılıp da Gümüşhane’de bulunan gençlerin muhtarlarca kendilerine bildirmeleri, aksi halde muhtarların idam edilecekleri kesin bir dille ilan edilmiştir. Ruslar birinci bildirimlerindeki taahhütlerine rağmen halkın hayvanlarına, malına mülküne, tarlasındaki ekinlerine kadar el koymuşlardır. Hayvanlarını ekili tarlalarda otlatmışlar, meyve ağaçlarını kesip yakacak olarak kullanmışlardır.²³ Rus işgalinin özellikle ilk yılında Gümüşhane’de büyük bir kıtlık yaşanmıştır. O devre şahit olmuş Sabri Özcan San, yaşanan kıtlığı şöyle anlatmıştır:

“Savaşlar ve işgal halkımızı o derece yoksul duruma düşürmüştür. Öyle ki, Rusların atlarına yedirmek için ayçiçeği posasından prese edilmiş, adına da (kormit) dedikleri bir çeşit yemleri vardı. Halk nereden bulursa bulur, kaşar peyniri tekerleği biçimindeki bu kormitleri, baltaların arkasıyla ya da balyozlarla döver, un ufak eder, yerd. At gübrelerinin içinden arpa seçerek yıkayıp kurutan ve sonra el değirmenlerinde çekerek un haline getirip yiyenler çok olmuştur. Gümüşhane’de halk, o kışı çok güçlükler, yokluklar içinde geçirmiştir. Bahara çıkınca herkes tarlalara, bahçelere dökülmüş ellerindeki bıçaklarla (pancar) toplamaya başlamıştır. Gümüşhane’de biz; yabani haşhaş, taze ısırgan, evelik, hindiba, madımak gibi yenilebilecek yeşilliklere (pancar) deriz. Taze deve dikenini, yemlik gibi otlar da pancardan sayılır, toplanırdı. Şayet varsa bunlara biraz mısır unu katılır, pancar çırbası, pancar kolodu yapılırdı. Ateş yakmak için kibrit kullanılmazdı, yoktu zaten. Ocaklarını yakmak için komşular birbirlerinden (ateş) alırlardı. Gümüşhane’de ‘niye acele ediyorsun ateş almaya mı geldin?’ deyimi, bu komşuluk töresinden kalmış olsa gerek. Çay yoktu. Ayva ağacı kabuklarından ya da yapraklarından çay yapılır, eğer varsa kuru üzümle yoksa kuru dutla içilirdi.”²⁴

²² Selçuk, s. 17.

²³ San, s. 29, 57-58.

²⁴ San, s. 60.

1.2.Uzun ve Çileli Yolculuk Muhacirlik

Rusların 16 Temmuz'da Bayburt'u işgal ettikten sonra Gümüşhane'ye doğru yürüdüklerini duyan halkın büyük çoğunluğu yollara düşmüştü. Başta Kelkit olmak üzere Gümüşhane halkının önemli bir kısmı muhacir olmuş memleketlerini terk etmek zorunda kalmıştı. Gümüşhaneli muhacirlerin çoğunluğu başta Sivas ve Konya Vilayetleri olmak üzere batıya doğru gitmişlerdi.²⁵ Gümüşhane'den muhacir olanların takip ettikleri yollar şöyle idi:²⁶

- 1.Gümüşhane-Torul-Zigana-Trabzon
- 2.Gümüşhane-Torul-Kürtün-Tirebolu-Giresun-Samsun
- 3.Gümüşhane-Kelkit-Şiran Alucra-Giresun-Samsun-Tokat
- 4.Torul-Demirkapı-Dağdibi Köyü Olukman Yaylasından Tirebolu-Alucra-Giresun-Samsun-Merzifon
- 5.Avliyana bölgesinden Şiran-Alucra-Şebinkarahisar
- 6.Kelkit-Şiran ve Köse bölgesindeki Gümüşhaneliler Çimen Dağlarından Erzincan.

Muhaceret nedeniyle Gümüşhane'deki Müslüman nüfus âdeta erimişti. Örneğin Torul bölgesinde bulunan 30.000 Türk'ten kalanların sayısı 1.000 kişinin altındaydı. Gidenlerin pek çoğu yanlarına hayvanlarını ve diğer taşıyamayacakları ağırlıklarını alamadan yola çıkmak zorunda kalmışlardı. Bölgede kalan Rumlar ise muhacirlerin bıraktığı evleri ve gayrimenkulleri aralarında bölüşmüşlerdi. Torul bölgesinden göç edemeyenler yaşlıların yanı sıra çok fakir ailelerdi. Bu ailelerin çoğunun genç kızları ve gelinleri olmayıp, Rumlarla yakın dostlukları bulunmaktaydı. Torul ve civarında kalan Türklerin yaşlı ve fakirlerden olması Ruslar tarafından kullanılmalılarını engelleyememiştir. Kendilerine para ve yiyecek verilerek Türk askerlerinin konumları hakkında istihbarat toplamaları istenmiştir. Bundan başka yol, köprü, malzeme taşıma gibi angarya işlerinde de zorla çalıştırılmışlardı. Özellikle kadınlara çok işkenceler yapılmıştı.²⁷

Gümüşhane'nin işgali sırasında Torul Adliyesinde sorgu hâkimi olan babasının, yanında çalışan Sadi (Selçuk) Bey, hatıralarında o günlere dair şahit olduklarını anlatmıştır. Onun belirttiğine göre, Ruslar Kop Dağından saldırıya geçince Türk ordusunun Gavur Dağlarına doğru çekileceği haber alınmıştı. Bunun üzerine Torul halkı bir an önce muhacirliğe hazırlanmışsa da Gümüşhane Mutasarrıfı Abdulkadir Bey onların hareketine izin vermemişti. Cephede yaralanan askerler Torul'da eski mektep binasında

²⁵ BOA, DH. İUM. 111/75, lef. 1, 4.

²⁶ Üçüncüoğlu, s. 228, 247.

²⁷ Üçüncüoğlu, s. 140, 162, 247-248.

tedavi edilmişlerdi. Son zamanlarda yaralı sayısındaki artış dikkatlerden kaçmamıştı. Düşmanın yaklaşması üzerine Gümüşhane Mutasarrıflığının emriyle Torul Kaymakamlığının önemli evraklarının acilen çuvallara konularak Karahisar-i Şarki'ye gönderilmesini emretmişti. Çuvalların naklinde Sadi Bey görevlendirilmişti. Kiralanan atlarla İkisü-Kodil yoluyla Nivore Vadisi'ni takiben Gavur Dağlarının Artabil geçidinden aşılarak Alucra'ya oradan da Karahisar-i Şarki'ye gidilecekti. Sadi Bey iki jandarma müfrezesiyle birlikte gece yola çıkmıştı. Kodil Deresinin yolunun patikadan olduğunu, muhacirlerin yoğunluğundan dolayı zorlukla ilerlediklerini belirtmiştir.²⁸ Gavur Dağlarına kadar giden Vadideki kalabalıkları şöyle ifade etmiştir:

“Acele ettiğimize göre sel gibi akış yapan insan kalabalığı arasından müşkülütle geçiyorduk. Birçok Türk ve Rum köylerini içine alarak Gâvur Dağlarına kadar uzanan bu vadideki Türk köylüleri düşmanın ilk istilâ çığnağından korunmak maksadile çoluk çucugunu yüksekliklerdeki mağaralara çekmişlerdi.”

Sadi Bey, Rum köylülerin ise Türk komşularını teselliye çalışırken diğer taraftan Rusları karşılamak için hazırlıklar yaptıklarını söylemişti. Kendisi yolculuğuna devam ederken Ruslar tarafından esir alınmış, evraklara ise el konmuştu. Sadi Bey'in belirttiğine göre Gümüşhaneli muhacirleri korumak üzere bazı noktalarda Türk askeri, makineli tüfeklerle beklemekteydi.²⁹

16 Temmuz 1916'da Erzurum Kolordu Kumandanlığında yedek subay olan ünlü edebiyatçı ve yazar Mustafa Nihat Özön, Rusların Bayburt'tan Gümüşhane'ye ilerlemesi karşısında Türk ordusunun geri çekilişini anlatırken muhacirlerin yollardaki yoğunluğunu satır aralarında aktarmıştır:³⁰

“... Gümüşhane şosesinde ilerliyoruz. Ay tamamıyla başımızın üstünde idi... Yolun iki tarafı kafilelerle dolmuştu. Sabahtan beri arabaların taşıdığı hastalar buraya yatırılmış, iniltilerden geçmenin imkânı yoktu. Bir meydanlıkta tek tük ateş yakılmış, etrafına çömelen insanların çehresindeki feci manzara, bu aileler karşısında çok korkunç şekiller alıyordu. Bazıları bu ateş kenarında yorgunluktan harap, kıvrılmış yatıyorlar, çatılmış silahları bekleyen nöbetçiler geziniyordu.”

O günlerin tanığı Emekli Kurmay Albay Suphi (Karaman) Bey ise muhacirlerin yollardaki durumunu ve sıkıntılarını şöyle anlatmıştır:³¹

“Sabahın erken saatlerinde yürüyüşe geçilen bir gündü. Durmadan dinlenmeden batıya yol alınırken, umutsuzluktan son derece bitkinliğe

²⁸ Selçuk, s. 5-6.

²⁹ Selçuk, s. 7, 9, 12.

³⁰ Üçüncüoğlu, s. 276.

³¹ Üçüncüoğlu, s. 248.

düşülmüştü ki, bir kısım insanlar takatten kesilmişlerdi. Kendi yürüyüş gruplarından geride kalmışlar, ayrı düşmüşlerdi. Bunların telaşla ileri geri birbirlerini aradıkları görülüyordu. Birkaç günden beri yeni görünenler de oluyordu.

Yolun sağında minicik yumruklarının tersi ile gözyaşlarını silerek ağlayan küçük çocuklar, yürüyemez hale gelmiş iniltiyle ve kundakları ile bırakılmış yüzlerce çocuk görülüyordu. Savaşın en acıklı sahneleri işte şimdi burada başlamıştı. Geriye çekilen kimi askerler, acıma duygusu içinde bırakılmış kundaklardan bir tanesini alarak yollarına devam ediyorlardı...”

Suphi Bey’in hatıralarında bahsettiği gibi özellikle bebeklerin ve küçük çocukların yollardaki ıstırapı büyük olmuştur. Bir kısım aile askerlerin ve diğer muhacirlerin alması için yol kenarlarına kundaktaki bebekleri dahi bırakmışlardı. Vicdanı ve hali yerinde olanların aldıkları bebekler gerçek anne ve babalarını bir daha hiç göremeden büyüyeceklerdi. Bunlardan biri Torul’un Budak köyünden Hayrullah (Tonyalı) idi. Rus işgalinden hemen önce Giresun bölgesine gitmek için ailesiyle yola koyulan Muharrem (Üçüncü), Şive köyünün altındaki bir patika yolun kenarında biri ağlayan iki çocuk görmüştü. Çocuklardan biri ölmüşken diğeri ölmek üzere idi. Muharrem Bey, yaşayan erkek çocuğunu yanına alıp yoluna devam etmişti. Hayrullah adındaki çocuk 7-8 yaşlarında idi. Hayrullah savaş yıllarında Muharrem Bey’in ailesinin yanında kalmıştı. Rus işgalinden sonra geri dönmüşlerdi. Budak köyünden olan annesi, Hayrullah’ı tanımış ve geri istemişti. Hayrullah’ın babası da öldüğünden Muharrem (Üçüncü), kadına acıyarak onu annesine geri vermişti. Hayrullah ise ölene kadar kendisini Muharrem (Üçüncü) Bey’in ailesinin bir ferdi gibi görmüştür.³²

Devlet aslında bu gibi olayların yaşanabileceği öngörüsüyle yolculuğa çıkacak durumu olmayan aileleri, küçük çocuklarını teslim edebilecekleri yetimhanelere yönlendirmişti. Henüz Ruslar Gümüşhane’ye gelmeden sokak sokak tellal ilanlarıyla çocuklar toplanmıştı. Yeni doğan çocuklardan 15 yaşına kadar olan ve aileleri tarafından ayak bağı olarak görülen bu çocuklar Erzincan Yetimhanesine gönderilmişlerdi. Çocuklar aileleri tarafından daha sonra alınmak emeliyle teslim edilmişlerdi. Fakat birçok aile ölüm, hastalık, yoksulluk gibi gerekçelerle çocuklarını bir daha hiç görememişlerdi. Yetimhaneye gönderilen çocuklar ise ana babalarından ayrı zorlu bir yaşamla mücadele etmişlerdi. Onları, yetimhanelerde cinsel taciz, sarkıntılık, dayak gibi kötü muameleler beklemişti. Pek çoğu ise başta hastalık olmak üzere bu mücadeleden yenik çıkmış ve hayatlarını kaybetmişlerdi. Erzincan’a mesafe olarak yakın olan Gümüşhane merkez, Kelkit ve Bayburt civarından yetimhaneye teslim edilenlerin sayısı fazla iken daha uzak olan

³² Üçüncüoğlu, s. 238.

Torul ve Kürtün bölgesinden teslim edilen çocuk sayısı azdı. Zira Torul ve köylerinden Kürtün yoluyla kaçanların pek çoğu çocuklarını yanlarında götürmüşlerdi. Ailesi tarafından Erzincan Yetimhanesi'ne gönderilmesi için teslim edilenlerden birisi 1910 doğumlu Mustafa kızı Hamdi (Bektaş) Bey'in kardeşi Rahime Hanım'dır. Doğduğu topraklara ancak hayatının son evresinde 1984'te gelen Rahime Hanım o zorlu yıllarını abisi Hamdi (Bektaş) Bey'e aktarmıştır. Filmlere konu olabilecek bir hayat geçiren Rahime Hanım, 1916 Haziran ayında abisiyle birlikte babasının kendisini terk etmesini şöyle anlatmıştır:³³

“... Annemin bana sarılırken utancından başını öteye çevirerek akıttığı gözyaşlarını hiç unutmadım... Annem bizlerin kalması için babama çok yalvarmıştı... Etme gitme bu çocuklar sefil olur. Bunlar bir daha geri dönmez. Dönemezler ben onları yanıma alır giderim ne olur izin ver demesine aldırmayan babam gözyaşları içinde nasıl nereye götürürüz 10 nüfusu nerede karınlarını doyururuz neden anlamıyorsunuz. Ben istermiyim çocuklarımdan ayrılmayı... Kardeşim Hayri ile birlikte babam bizi bilmediğimiz bir yere götürüp orada bulunan amcalara teslim etti. Babam ağlayarak bize siz bir müddet burada kalacaksınız ben sizi gelip alacağım diye söylemesine rağmen biz kanmadık... Babamızdan ayrılmak istemedik., Biz hıçkırığa ağlıyorduk... Ağabeyim Hayri iki kez adamların elinden kaçtı... Fakat yakalayıp yine yanımıza getirdiler. Ağabeyim ağlayarak –Baba bizi bırakma... biz senden yemek eklemek istemeyiz ne olur bizi bırakma dememize rağmen babam ağlayarak elimizi bırakıp bizleri öpüp oradan ayrıldı. Bir daha ne babam bizi nede biz babamı bulabildik veya görebildik”

Bu acıklı ayrılıştan sonra Rahime Hanım, abisiyle yolda yeni katılan çocuklarla birlikte Erzincan Yetimhanesine gidişlerini şöyle anlatmıştır.³⁴

“Torul'dan Gümüşhane'ye atlara asılan sepetlerin içinde yanımızda olan tanımadığımız çocuklarla birlikte büyük bir şehre kadar geldik... Orada bizi ağabeyimden ayırıp tamamen kızların olduğu yere getirdiler. Ben ağabeyimden ayrılmamak için avazım çıktığı kadar bağırıp ağabeyimi istedim beni susturamayan insanlar biraz sonra ağabeyimi yanıma getirdiler Ağabeyim Hayri benim boynuma sarılarak.

-Ağlama bak bende yanındayım şu gördüğün barakada oturuyoruz orada çok arkadaş var biz erkek olduğumuz için oradayız amma gideceğim yere hep birlikte gideceğiz durduğumuz yerde hep seni gelip bulacağım diyerek beni teskin etmişti.

Bulduğum yerin Gümüşhane olduğunu Erzincan'a gittiğimizde sorduğumuz bir amca bize Gümüşhane den Erzincan'a geldiniz, burası Erzincan burada uzun bir müddet kalacaksınız demişti...

³³ Üçüncüoğlu, s. 230, 235, 237, 238.

³⁴ Üçüncüoğlu, s. 230.

Sabahın erken saatlerinde bizi kaldırıp hazırlayıp yine bizi atların üzerindeki sepetlerin içine koyarak yola düştük. Akşam geç saatlerde cılız birkaç ışıkların yandığı küçücük bir yere geldik. Buranın Kelkit olduğunu söylediler. Yorgun olduğumuz için bize gösterilen yerde hemen uyuduk... Yine sabahın erken saatlerinde yine aynı tarzda sepetin içine iki çocuk binerek yola çıktık. Kelkit-Erzincan arasını ne kadar zamanda gittiğimizi bilmiyorum geceleri sepetlerin üzerine atılan bezlerle soğuktan korunmak suretiyle Erzincan'a girmişiz... Erzincan da kalacağım büyük bir binanın önünde sepetlerden inip bizleri birer birer isimlerimizi okuyarak içeri alıyorlardı.”

Rahime Hanım, Erzincan yetimhanesinde yaşadığı zorlukları ise şöyle anlatmıştır:³⁵

“... Erzincan yetimhanesinde kaldığımız süre içinde açlık, korku, dayak, çile, ağlama, garipleşme gibi duyguların ve olayların olduğu bir yerdi. Benim biraz şanslı olmam Ağabeyimin 13 yaşlarında belki de 14 yaşında olması görünüş itibariyle uzun boylu, oldukça kuvvetli yapısı ile beni kanatlarının altına almayı başarmıştı. Ha, dayak yemiyor muydum? Tabii ki yiyordum. Bize bakan ablalar bize hem kızdıklarında hem de kendi çektikleri acılar nedeniyle bizlere dayaklar atıyorlardı. Yetimhanede ölen çocukların sayısı oldukça fazla idi... Bu ölümlerde hiç kimsenin ağladığını görmedim... Bizi bakan ablaların birbirlerine konuşurken filan koğuştaki çocuk öldü... Veya filan koğuştaki çocuk ölmek üzere durumu iyi değil doktor akşama kalmaz ölür diye dediklerini duymak bizlerde ölüm korkusu hâkim olmuştu.”

Rahime Hanım, bu zorlukları yaşarken ailesinin abisiyle kendisini terk etmesinin nedenlerini fazlasıyla düşünmüştü. Annesinin kendilerini bırakmak istememesine rağmen babasının onu ikna ettiğini belirtmişti. Bu nedenle annesine kızgın olmadıklarını, fakat babasına kırgın olduklarını ifade etmiştir. Birkaç yıl geçmesine rağmen söz verdiği halde babasının kendilerini almaya gelmemesinin ıstırapıyla ailesine ve memleketine kavuşmanın özlemiyle yaşamıştı. Ailesinden ayrılmasına neden olan “Savaş” algısı ise oldukça karışıktır:³⁶

“...Çok geceler uyumadan önce tek düşündüğüm şeydu: Savaş nedir. Bizler niye ve neden babamızdan, annemizden ailemizden ayrılmak. Kim bunu istemişti. Bir savaş varmış da o bizi ayırmış istememiş annemizin, babamızın yanında olmamızı. Bu savaş ne zaman bize izin verecek ki bizde ailemize gidelim. Babam gelip bizi alacağını söyledi. Ona çok kereler rüyamda bizi almaya geldiğini görüp sevinmiştim. Ama boşuna beklediğimi uzun yıllar sonra anladığımda belki de babam bu dünyada göç edip gitmişti. Anneme nedense kızamıyordum ama kendisine dargındım. Neden beni babamın ellerine bıraktı. Neden ve niye beni

³⁵ Üçüncüoğlu, s. 231.

³⁶ Üçüncüoğlu, s. 231-232.

bağrına basıp ben kızımдан ayrılmam demedi. Ben evden ayrılırken neden gelip beni yolcu etmedi ve bana Rahime seni bırakmayacağım alacağım diyerek bana söz vermedi. Yine anlamadığım niye kardeşlerimi değil de beni ve ağabeyimi gönderdiler de onları yanlarında tuttular. Geride 2 tane daha kardeşim vardı. Ama onlar büyüktü. Onlar savaş denen kişiden kaçmayı başarırlar diye yanlarına aldıkları babam bize söylemişti. Demek ki savaş çok kötü idi. Demek ki savaş çocukları sevmiyormuş.

Ruslar, Erzincan'a doğru yürüyüşe geçince Erzincan Yetimhanesindeki çocuklar Diyarbakır'a taşınmıştı. Rahime Hanım ve abisi için yeniden bir yolculuk başlamıştı. Trenle yapılan yolculukta birçok çocuk dizanteriden hayatlarını kaybetmişti. Rahime Hanım Diyarbakır Yetimhanesinde daha sıkıntılı yıllar geçirmiştir.³⁷

“Diyarbakır'daki hayatımız monoton olmaya başladı. Okula gidiyordum okuma yazma öğreniyorduk... Ama Diyarbakır'da kaldığımız günlerde üzerimizdeki bakıcılar, öğretmenler dayatması zorbalığı, arada sırada tecavüzler, sarkıntılıklar hiç durmadan devam etti. Kendisini kurtaran kızlar belki de parmakla gösterilmeliydi... Bana bile tecavüz etmek isteyenler gelişen büyüyen ağabeyim sayesinde geri adım atmak zorunda kaldılar. Ağabeyim Hayri hemen yanımızda bulunan büyük bir binada erkeklerin koğuşunda kalıyordu...”

Rahime Hanım'ın belirttiğine göre Diyarbakır bölgesindeki yetimhanelerde Gümüşhane, Torul, Kürtün, Kelkit, Şiran ve Bayburt'tan gelen çocuklar yerleştirilmişti. Değişik tarihlerde gelenlerle beraber yaklaşık 2-3 bin aileli ve yetim çocuğun yetimhanelerde bulunduğunu belirtmiştir. Yıllar geçmesine ve yetimhanede kalanların bazılarının ailesinin çocuklarını almalarına rağmen kendi anne babasının bir türlü gelmemesi karşısında Rahime Hanım'ın üzüntüleri artmıştı. Kendileri bir girişim yapma gereği duymuşlar ve babalarına ulaşacağı umuduyla bir mektup yazmışlardı.³⁸

“Babam Mustafa'ya

Baba biz Diyarbakır da yetimhanede duruyoruz. Bizleri gelip alacağınıza söz vermişsiniz, gelin bizi alın biz burada yetimhanedeyiz.”

Mektubu Gümüşhane ilinin Torul ilçesini adres göstererek Yetimhane Müdürüne vermişlerdi. Fakat yıllar geçmişse de bir cevap gelmemişti. O sırada Rahime, hemşire, abisi ise öğretmen olmuştu. Rahime, istememesine rağmen Diyarbakır'ın önemli ailelerinden biri tarafından kaçırılarak evlendirilmişti. Tam bir hapis hayatı yaşayan Rahime Hanım 1938'de 28 yaşına gelmişti. Abisiyle birlikte kaçma planları ve hazırlıkları yapmışlardı. Fakat abisi karahumma hastalığına yakalanmış ve hayatını kaybetmişti.

³⁷ Üçüncüoğlu, s. 236.

³⁸ Üçüncüoğlu, s. 236-238.

Diyarbakır'da artık yalnız kalan Rahime, abisinin öğretmen arkadaşları vasıtasıyla Diyarbakır'dan kaçmayı başarmıştı. Kendisini bulurlar diye Gümüşhane'ye değil Haziran 1940'ta Ankara'ya gitmiştir. Ankara'da Sağlık Bakanlığına başvurarak hayat hikâyesini anlatmış, hemşire olarak bir görev istemiştir. Kendisine Balıkesir'de vazife verilmiştir. Rahime Hanım bundan sonraki hayatını Ayşe adıyla Balıkesir'de geçirmiştir. 37 yaşında iken bir doktorla evlenmiş ve 3 çocuk sahibi olmuştu. Torul'da bulunan akrabalarından Bedri (Şahinöz) Bey tarafından izi sürülmüş ve Balıkesir'de emekli olmuşken bulunmuştu. Bedri Bey'in çağrısı üzerine 6, 7 yaşında ayrılmak zorunda kaldığı Torul'a 81 sene sonra gelmişti. Geldiğinde annesi ve babası ölmüş, ailesinden sadece abisi Hamdi Bektaş kalmıştı.³⁹

Yukarıda anlatılan trajedilerin yanı sıra Gümüşhane'den yapılan göçlerde başta küçük çocuklar ve yaşlılar olmak üzere çok sayıda Gümüşhaneli, daha yollarda iken açlık, yorgunluk, hastalık, çete saldırıları olmak üzere değişik sebeplerden hayatlarını kaybetmişlerdi. Muhacirlik sırasında çok sayıda insan da aile fertlerini kaybetmişti. Özellikle Gümüşhane dışında askerlik veya iş icabı bulunan birçok kişi muhacir olan ailelerini bulma çabasına girmişlerdi. Şanslı olanlar ailelerinin nereye gittiğini soruşturma neticesinde bulabilmişlerdi. Bunlardan biri Sivas Hilal-i Ahmer Hastanesi askerlerinden Gümüşhane'nin Güdül Köyünden 1304 doğumlu Mehmet oğlu Hüseyin'dir. Hüseyin Bey, 23 Nisan 1917'de 10. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği dilekçede 29 Mayıs 1916'da köyünden ayrılarak birliğine katıldığını kaydetmiştir. Daha sonra köyünün Rus işgaline uğradığını, ailesinin ne tarafa hicret ettiğini bilmediğini belirtmiştir. Annesi Menkeş, hanımı Zührenat, biri Kezban diğeri Sadı Sabah adlarındaki iki çocuğunun nereye hicret ettiklerinin aranarak neticenin kendisine bildirilmesini istihram etmiştir.⁴⁰ 25 Nisan 1917'de İnzibat Zabiti Ali Rıza imzasıyla gönderilen yazıda Muhacirin Riyasetinden, Hüseyin'in ailesinin Sivas'a gelip gelmediği ve gelmiş ise vesika alarak sevk olunması gerektiğinden hangi tarafa gittiklerinin bildirilmesi istenmiştir. Muhacirin Komisyonundan 29 Nisan 1917'de cevap gelmiştir. Cevapta 10 Ağustos 1916'da Hüseyin'in hanımı Zührenat'ın, iki çocuğuyla iskân ettirmek üzere Çorum'a sevk edildiği, Hüseyin'in annesi Menkeş'in ise Sivas'a geldiğine dair Muhacirin İdaresinde kaydı bulunmamıştır. Durum, 5 Mayıs 1917'de Hüseyin'e bildirilmiştir.⁴¹

Muhacirlerden güvenli bölgelere ulaşmayı başarabilenleri ise yeni sıkıntılar karşılamıştı. Oysaki muhacir olanlar gittikleri yerlerde Osmanlı Devleti'nin kendilerine yardımcı olacağı umuduna kapılmışlardı. Fakat hiç

³⁹ Üçüncüoğlu, s. 239-246.

⁴⁰ *Kızılay Arşivi*, 325/461, lef.1.

⁴¹ *Kızılay Arşivi*, 325/461.

de öyle olmamış, Harb-i Umumi'nin sıkıntılı yıllarında harp harcamalarına yoğunlaşan Devlet, muhacirlere yeterince yardım edememişti. Muhacirler, düz ovalarda yarı açık yarı çadırlarda yaşamak zorunda kalmışlardı. Göç eden aileler hâlimden memnun olmadan imarethanelerden bulabildikleri kısıtlı yiyeceklerle hayatta kalmaya çalışmışlardı. Önemli bir kısmı marabacılık yaparak geçimlerini sağlamaya çalışmışlardı. Zengin olanlar ise gittikleri yerlere yerleşmişler, yer yurt sahibi olmuşlardı.⁴² Zengin olup Gümüşhane'ye dönen muhacirler de olmuştu. Bunlardan biri Gümüşhane'nin ileri gelen ailelerinin mensubu olan Gümüşhane Ticaret Odası Başkanı Kadirbeyzade Zeki Bey'dir. Zeki Bey de Sivas'a göçmek zorunda kalmışsa da işgalden sonra memleketine dönmüştü.⁴³ Zenginler dışında bir şekilde hayatını kazanmaya çalışan muhacirler arasında da Gümüşhane'ye dönmeyip gittikleri yerlere yerleşenler olmuştu. Bunlardan biri Kelkit'in muhacirlerinden Kastamonu'nun Topçuoğlu Mahallesinde yerleşen Hüseyin oğlu Mehmet'ti.⁴⁴

2.İşgalin Sona Ermesi, Gümüşhane'ye Dönen Muhacirler ve Sorunları

Rusya'da çıkan Bolşevik İhtilali, Rusların Gümüşhane'deki hesaplarını sona erdirmiş, 18 Aralık 1917 tarihinde 14 maddelik Erzincan Mütarekesi'ni yapmak zorunda kalmışlardı. Antlaşma gereği, Doğu Anadolu ve Trabzon'daki kuvvetlerini çekmeyi kabul etmişlerdi. Neticede 19 ay kaldıktan sonra Gümüşhane'den çekilmişlerdi. Bununla beraber Ermeniler antlaşmayı kabul etmeyerek Doğu Anadolu'da işgale başlayınca Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 12 Şubat 1918 tarihinde harekete geçmiştir.⁴⁵ Rusların çekilmesiyle Türk ordusunun gelmesi arasındaki bir haftalık boşlukta 60 kişilik bir Ermeni kafilesi Trabzon'dan Gümüşhane'ye gelmişti. Önce Torul çarşısını yakmışlar, ardından Gümüşhane'de Değirmenbahçesi Köprüsünde Yeşildereli Civan Osman'ı, Rüfeneli Mehmet Bozkır'ı, Kürdaloğlu'ndan Recep'i ve bir çocuğu öldürmüşlerdi. Bu Ermeni kafilesi Bayburt'a gitmiş oradaki çete lideri Arşak'ın komutasında mezalime devam etmişti. Bununla beraber Türk ordusu kısa zaman içerisinde Gümüşhane'ye ulaşmıştı. Torul 14 Şubat, Gümüşhane 15 Şubat, Kelkit 17 Şubat 1918'de işgalden kurtarılmıştı.⁴⁶ 24 Şubat 1918'de ise, Trabzon'a Türk ordusu girmişti.⁴⁷ Böylece Gümüşhane sancağı ve bağlı bulunduğu Vilayet Merkezi tekrar sahibine kavuşmuştu.

⁴² Üçüncüoğlu, s. 249, 133-134.

⁴³ Kırzioğlu, Cilt 3, s. 214.

⁴⁴ *Takvim-i Vakayi*, 9 Ağustos 1335 (9 Ağustos 1919), No: 3618, s. 3.

⁴⁵ Çapa, "Trabzon'da Rus İşgali", s. 272.

⁴⁶ *Cumhuriyet'in 75.Yılında Gümüşhane*, s. 50; San, s. 29, 61.

⁴⁷ Goloğlu, s. 180.

Türk ordusu Gümüşhane'ye girdiğinde âdeta bir enkaz devralmıştı. Zira Gümüşhane Rus işgali sırasında ve Ermeni komitacılarının saldırıları ile neredeyse tamamen harap edilmişti.⁴⁸ Ermenilerin Türklere yaptığı mezalimi, yakılan yıkılan harabeye çevrilen şehir, kasaba ve köyleri, bölge halkının çektiği acıları, yaşanan sefaleti yerinde görmeleri için Osmanlı Genel Karargâhı, Alman savaş muhabiri Paul Weitz ile Avusturyalı gazeteci Dr.Stefan Steiner'i Türkiye'ye davet etmişti. Davete icabet eden adı geçenler Türk tarihçisi Ahmet Altınay, Yüzbaşı Fahri Bey ve Almanya'nın eski Erzurum Konsolosu Edgar Anders'le birlikte Nisan 1918'de Doğu Anadolu Vilayetlerini kapsayan bir araştırma ve inceleme gezisi yapmışlardı.⁴⁹ Ahmet Refik, 25 Nisan 1918'de Torul'dan geçerken kazanın durumunu şöyle anlatmıştır:

“Yol döne döne iniyor. Bütün köyler harap. Halk vatanlarını, evlerini, ata ocaklarını bırakmışlar, kimbilir nerelere gitmişler, nerelerde ölmüşler! Bu güzel Anadolu böyle miydi? Bir zamanlar bu ocaklardan dumanlar tüten bu ovalarda sürüler otlar, bu evlerde mutlu aileler kanaatle, fakat saadette yaşarlardı. Şimdi her köşe bir mezar, her yer harabebzâr.

Ardasa'ya geldiğimiz zaman harabeden başka bir şey görünmüyordu. Ortalık karardı. Güneşsiz, grupsuz donuk ve soğuk bir akşam. Rusların tahribatından, Ermenilerin zulmünden insan dehşete kapılıyor. İnsan bir sokak feneri direği görse, dar ağacı zannediyor. Ardasa harap, caminin içi, mezarlık tamamen perişan, cami ile medrese ahıra çevrilmiş. Mezarlığın bir kısmına ise kahvehane yapılmış. Sokaklar mermi kovanlarıyla dolu... Dükkânlar arasındaki yol muhacir arabalarıyla dolu. Akşam, karanlık gittikçe artıyor, uzak bayırlardan araba sedâları geliyor.”⁵⁰

Paul Weitz, kaleme aldığı raporunda Torul-Gümüşhane-Pir Ahmet-Köse-Günbatır arasındaki yolculuk ve vaziyet hakkında şunları yazmıştır:⁵¹

“... Ardasa küçük, şimdi ise tamamen harabeye dönmüş bir kasabaydı. Kısmen de olsa sadece iki ev kullanılabilir durumdaydı. Bunlardan birinde bölge komutanı diğerinde ise daha birkaç gün önce gelmiş olan kaymakam oturmaktaydı. Kaymakamın evinde sadece bir oda oturulabilir konumdaydı. Bütün hükümet araç ve gereçleri oraya yerleştirilmişti. Bu tek oda, kaymakama oturma odası ve mutfak hizmeti de vermekteydi. İşte bu odada tam altı kişi geceledik. Diğer yerlere göre Ardasa'da sanki biraz daha fazla bir yaşam belirtisi vardı. Aslında bunu sağlayan da bölge komutanlığıydı. Bunun dışında Ardasa'dan Gümüşhane'ye doğru

⁴⁸ Besim Darkot, “Gümüşhane”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, Ankara 1988, s. 836.

⁴⁹ Selami Kılıç, *Türk Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015, s. 164.

⁵⁰ Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl*, Temel Yay., İstanbul 1998, s. 43, 45.

⁵¹ Kılıç, s. 170-171.

yolumuza devam ettik. 15 Daimler yük kamyonuyla, iki yerleşim yeri arasında bölge komutanlığına hizmet veren Çerkez asıllı kaptan, bizlere yardım teklifinde bulundu. Üç ton yük taşıma kapasitesine sahip olan söz konusu yük kamyonları ağır doğa koşullarına rağmen görevlerini layıkıyla yerine getirmekteydi. Gümüşhane yolu üzerinde de harabeden, yakılmış, yıkılmış yerleşim yerlerinden başka bir şey gözlenmiyordu. Yol boyunca bir tek insana bile rastlayamadığımız bölgede yaşam âdeta durmuştu. Rum halkı Ardasa'nın çok gerisinde kalmıştı. Yol üzerinde bulunan ve çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu köylerde Ermeniler, uzun süre Türklerle birlikte dostça yaşamışlardı. Gümüşhane'de Ermenilerden hiçbir iz yoktu. Buradaki Ermeni varlığının göstergesi olan Ermeni Mahallesi, oldukça iyi bir durumdaydı... Bir kahvehanede şehir eşrafi ile oturduk ve bu insanlar bölgede yaşanan olumsuzlukları gayet açık bir yüreklilikle anlattılar.

Çok az sayıda evlerin bulunduğu, küçük bir köyde, Pir-Ahmed'de konakladık. Rus Başkomutanı uzun süre burada kalmıştı.... Ertesi gün, sabahın ilk ışıklarıyla birlikte yeniden yola koyulduk. Öğlen saat iki sularından, bir tek canlının dahi bulunmadığı yakılmış, yıkılmış âdeta kaderine terk edilmiş birkaç köye rastladıktan sonra, Köse Kasabası'na vardık. Bu kasaba da diğerleri gibi büyük bir yıkımın izlerini taşımaktaydı. Yalnızca bir dilenci grubu çevremizde dolaşıyordu. Bir tek penceresi dahi bulunmayan ancak, yöredeki en iyi ev, bölge komutanı tarafından geceyi geçirmemiz için tahsis edilmişti. Ruslar Köse'de etrafi tamamen dikenli tellerle çevrili bir erzak deposu inşa etmişlerdi. Küçük bir Türk karakolu da çadırlar altına istif edilmiş olan terkedilmiş malzemeyi korumaktaydı.

Sabahleyin tekrar yollara düştük. Mevcut şoseden 3 km. içeride bulunan ve her nasılsa üzücü olaylardan pek etkilenmemiş olan Günbatır'a ulaştık. Burası yanyana 50 kadar kâgir evden oluşmaktaydı. Yörenin en yaşlı kişinin bulunduğu geniş ve rahat bir konuk evine götürüldük. Kısa bir süre sonra, köyün bütün erkekleri konağın içinde ve dışında toplanmaya başladılar. Beraberlerinde çok miktarda yumurta, süt ve bal getiren bu köylüler Almanya'ya büyük bir sempati duymaktaydılar..."

Ahmet Refik'in de belirttiği gibi işgalden sonra çok sayıda muhacir Gümüşhane'ye dönmeye başlamıştır. Bu durum Gümüşhane'deki perişanlığı daha da artırmıştı. Aralık 1917'de Ruslarla imzalanan Erzincan Mütarekesi ve ardından Rusların Gümüşhane'den çekilmesi haberleri üzerine birçok Gümüşhane muhaciri memleketlerine dönme hazırlıklarına girişmişti. Osmanlı Hükümeti, muhacirlere kendi memleketlerine gidebileceklerini duyurmuş, bunun için mülki ve askerî makamlara gerekli emri vermişti. Gümüşhaneli muhacirler, kurdukları barhana örgütlerinin organizasyonunda genellikle memleketlerine gittikleri yol güzergâhını takip ederek dönmüşlerdi. Kayseri, Yozgat ve Sivas'tan dönenler kalabalıklar hâlinde Erzincan-Suşehri-Şiran-Kelkit yolunu takip ederlerken eşkıya tehlikesiyle

karşılaşmışlardı. Yine tifo, kolera gibi salgın hastalıklar da dönem muhacirlerinin yakasını bırakmamıştı. Ordu kuvvetlerinden elde edilen takviye kuvvetlerle güvenlik sorunu bir derece halledilmişse de hastalık ve açlık sorunu bir türlü çözülememişti. Geri dönüş yollarında da tıpkı gidişte olduğu gibi yorgunluk, perişanlık, hastalık, eşkiya saldırıları ve ölüm Gümüşhaneli muhacirlerin yakasını bırakmamıştı. Muhacirlikten dönen Naciye (Umar) Hanım zorlu dönüş yolculuğunda gördüğü acı manzaraları şöyle anlatmaktadır:⁵²

“... Zara, Suşehri ve Şebinkarahisar yollarında insanlar perişan bir vaziyetteydi. Yol kenarında oturur durumda olanlar vardı. Yatar halde olanlar ya ölmüştü veya can çekişir durumda idiler. Yürümekten ayaklarımız şişmişti. Yollarda ot yiyen askerleri görüyorduk. Annem bunlardan bir tanesine ekmek verdi. Askerler ekmeği alınca, annemin eline nasıl sarıldıklarını hiç unutamam. Kelkit’e yaklaşmıştık. Yol tozlu idi. Birbirini takip eden arabalardan kalkan tozlar hepimizi perişan etmişti. Bir öküz arabasının üstünde idim. Yolun kenarında bağı açık donmuş bir kadın cesedi vardı. Kadının göğsüne kapanmış altı yedi aylık kadar bir çocuk ölüsü, annenin memesinin ucu çocuğun ağzında idi. Kadının cesedi şişmiş ve kokmuştu. Kadının açık göğsünde meme emmeye çalışsan bu körpe yavru da ölmüş fakat annesinin memesini ağzında bırakmamıştı. Bu manzaradan çok müteessir olmuştuk. Bizim kafilenin arkasından gelen iki güçlü kuvvetli erkek, bir çukur kazıp bu kadını gömdüler. Gömmeden önce de çocuğu annesinin göğsüne yatırdılar. Kimdi bu kadın, nereden gelip, nereye gidiyordu? Bilen kimseye rastlanmadı fakat Şiran ve Kelkit bölgesine gittiğini ve o gruptan olduğunu söylediler...”

Naciye Hanım’ın içinde olduğu muhacirlerin, kağını sesleri arasında yorgun ve bitkin haldeki yürüyüşleri iki ay kadar sürmüştü. İlginçtir, memleketi Kelkit’e döndüklerinde âdeta enkaz yığınyla karşılaşmışlardı. Zira Rus işgali sırasında her şeyleri yakılmış, yıkılmıştı. Bütün bunlara rağmen şehre giren kabilelerin önde gelen büyükleri yere kapanarak Allah’a secdeye varmışlardı.⁵³ Fakat Naciye Hanım gibi memleketlerine dönen Gümüşhanelilerin neredeyse tamamını bekleyen büyük sıkıntılar vardı: Açlık, hastalık, fukaralık, barınma, güvenlik. Muhacirlerin birçoğunun köyleri, evleri, tarlaları savaş nedeniyle harap olmuştu. Devlet, Harb-i Umumi sürerken onlara gereken yardımı gönderememişti. Bütün bunlar da Gümüşhane’de açlık ve kıtlığı en büyük tehdit hâline getirmişti. Öyle ki muhacirlerin açlık ve sefalet nedeniyle 25’i ölmüştü.⁵⁴ Gümüşhane’de sağlık da büyük problemdi. Bırakın hastaneyi bir doktor dahi bulunmamaktaydı.

⁵² Üçüncüoğlu, s. 249-250, 276-277.

⁵³ Üçüncüoğlu, s. 277.

⁵⁴ *Kadirbeyoğlu Zeki Bey’in Hatıraları*, Haz. Ö. Faruk Lermioğlu, İstanbul 2007, s. 17.

Malarya, iskorbüt, tifo ve zührevi hastalıklar yayılmıştı.⁵⁵ Hastalığa kapılanlar tedavi edilemediklerinden pek çoğu hayatlarını kaybetmekteydiler. Muhacirlerin büyük çoğunluğu da evlerinin, barakalarının yıkılmış ve yakılmış bulmalarından dolayı açıkta, çıplak ve perişan bir şekilde kalmışlardı.

Gümüşhane'deki muhacirler, sadece iâşe, sağlık ve barınma sorunları yaşamamışlar aynı zamanda ciddi güvenlik problemiyle de karşılaşmışlardı. Harb-i Umumi'nin hemen akabinde Gümüşhane'de öteye beriye saçılmış mermi, top, bomba gibi tehlikeli mühimmatlara sıklıkla rastlanılmıştı. Hatta bunlar başta muhacirler olmak üzere Gümüşhaneli vatandaşların can kaybına dahi sebebiyet vermişti. Örneğin 23 Temmuz 1918'de Gümüşhane merkeze bağlı Psikor köyünden Hacı Ali oğlu Arif Ağa'nın hanımı Zericani, muhacirlikten köyüne dönerken Şiran'dan bir top mermisi evine getirmişti. Top mermisinin evinde patlaması sonucunda Zericani Hanım iki bacağından ve on iki yaşındaki oğlu Hacı Ali sol ayak ve kolundan aldığı yaralar nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdi. Gümüşhane Mutasarrıflığı durumu Trabzon Vilayetine bildirmişti. Bunun üzerine dağınık bir şekilde bulunan mühimmatların can kayıplarına yol açmaması için Trabzon Vilayeti harekete geçmişti. Halka bu gibi mühimmatların buldukları yerleri karakollara bildirmeleri ve mühimmatların olası tehlikelerinden kaçınmalarına dair tebligatta bulunulması Gümüşhane Mutasarrıflığından talep edilmişti.⁵⁶ Yine 1919 Nisanının ikinci haftasında Gümüşhane'nin İmre köyünden bir kadın bulduğu topun barutunu çıkartmaya çalışmıştı. Bu esnada top mermisi patlamış ve kadın vefat etmişti. Sadece kendi değil top parçalarının isabet etmesi neticesinde bir kişi daha yaralanmıştı.⁵⁷ Gümüşhane muhacirleri, Hükümetin kontrolü yeterince sağlayamadığı o süreçte zuhur eden eşkıya çetelerinin saldırılarına da maruz kalmışlardı. Örneğin Eylül 1919'da Gümüşhane'nin Torul kazasının Avliyana köyünü eşkıyalar basmış 13 muhacir hane halkına çeşitli türden hakaretler ettikten sonra bütün eşya ve erzaklarını gasp etmişlerdi.⁵⁸

2.1.Gümüşhaneli Muhacirlere Hükümetin Yardımları

Gümüşhane'deki sefalet ve muhacirlerin iâşe sorununa Osmanlı Hükümeti yeterince el atamamıştı. Bunun en önemli sebebi devletin de Savaşın ağır yıkımından sarsılmasıydı. Buna rağmen az da olsa Gümüşhane'ye yardım göndermeye çalışmıştır. 25 Mart 1918 tarihinde Gümüşhane'yi de kurtaran Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya çektiği telgrafla tarımın yeniden yapılması için bölgeye

⁵⁵ *Kızılay Arşivi*, 995/161, lef.1.

⁵⁶ *BOA, DH. EUM*, 42/31.

⁵⁷ *BOA, DH. EUM. AYŞ*, 5/20.

⁵⁸ *BOA, DH. KMS*, 51-2/26.

tohum gönderilmesini istemiştir. Ona göre Gümüşhane’de 15 gün, Kelkit’te ise bir ay sonra tarım mevsimi geçmiş olacağından bu süre içinde gerekli tohumun yetiştirilmesi istenmişti.⁵⁹ Hükümet ise Romanya’dan getirilmiş olan tohumluk mısırdan 270.000 kilosunu vapurla Trabzon’a göndermişti.⁶⁰ Bu yolla Gümüşhane’de tarımın yeniden canlandırılmasını arzulamıştı. Bununla beraber her geçen gün memleketlerine dönen Gümüşhaneli muhacirler bölgedeki açlık ve sefaleti artırmaktaydı.

Gümüşhane Mutasarrıflığı memleketlerine dönen muhacirlerin akışını kontrol etmeye çalışmıştır. 4 Mayıs 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne çektiği telgrafta Gümüşhane’ye dönen muhacirlerin sıkıntıları ortaya konmuş ve hali vakti iyi olanlar dışında yeni muhacirlerin hareketlerinin engellenmesi istenmiştir. Telgrafta belirtildiğine göre, Gümüşhane’ye bir yıllık yiyeceklerini tedarik edebilecek ve barınaklarını yapabilecek malî güce sahip muhacirlerden başka mülteci gönderilmemelidir. Gümüşhane’nin büyük bir kısmı dağlıktır. Dolayısıyla tarıma elverişli değildir. Halkın büyük bir çoğunluğu kiracılıkla meşguldür. Harb-i Umumi öncesinde bile halk bir yıllık zahiresini ancak civar yerlerden satın aldıklarıyla tamamlamaktaydı. Şimdi ise Gümüşhane ve çevresinin büyük çoğunluğu savaş ve işgal nedeniyle harap olmuştur. Birkaç senedir tarım yapılamamıştır. Özellikle Kelkit ve Şiran kazaları harbin tahribatına ziyadesiyle maruz kalmıştır. Bu kazalardaki halkın çoğu göç etmiştir. Kalanlar ise büyük bir sefalet içerisindeyler. İçlerinde açlıktan ölenler dahi vardır. Gümüşhane’nin o yılki tarım mahsulü de hiç iyi değildir. Halk birkaç aylık yiyecek ihtiyacını dahi karşılayamayacak durumdadır. Gümüşhane’de işe muhtaç 30 bin kişi bulunmaktadır. Acilen zahire gönderilmezse açlık faciası artacaktır. 80 bin kilo yemeklik, 120 bin kilo tohumluk mısırın Vilayetten gönderileceği haber alınınca zahireyi almak için hemen nakliye aracı gönderilmiştir. Fakat 80 bin kilo mısır 30, 40 bin nüfusun ancak iki günlük yiyeceğidir. Gümüşhane’ye yeni muhacirler geldiği takdirde tarım mevsimi geçtiği için gelecek sene de açlık ve sefalet devam edecektir. Muhacirler gönderilmesi hâlinde öncelikle bir senelik yiyecekleri tedarik edilmelidir. Yine muhacirler için önemli bir sorun da barınak meselesidir. Muhacirlerin neredeyse hiçbirinin oturacak yerleri olmayıp köyleri birer tarla hâline gelmiştir. İnşaat malzemelerinin yetersizliğinden dolayı meskenler birkaç ayda tamamlanamayacağı için ikinci bir felakete maruz kalınacaktır. Muhacirlerin savaşa maruz kalmayan köylere de yerleştirilmeleri mümkün değildir. Zira o civardaki köyler tepeler üzerine kurulmuş birbirinden uzak, sadece kendi yaşayabilecekleri küçük binalardan oluşmaktadır. Bir senelik yiyecekleri ve kış gelmeden hanelerini yapabilecek malî gücü olan muhacirlerin ise Gümüşhane’ye

⁵⁹ BOA, DH. İUM, 20-18/12-29, lef. 2.

⁶⁰ BOA, DH. İUM, 20-18/12-29, lef. 4, 7.

gönderilmelerinde bir sakınca bulunmamaktadır. Bu husus Trabzon Vilayetine de bildirilmiştir. Bununla beraber ekonomik durumu iyi olmayan muhacirler firar ederek peyderpey Gümüşhane'ye dönmektedirler. Bunların bir kısmı yollarda açlıktan ölmekte, bir kısmı da Gümüşhane'ye ulaştıklarında açlık ve sefaletle maruz kalmaya devam etmektedirler. Gümüşhaneli mültecilerin büyük çoğunluğu Sivas ve Konya Vilayetlerine sığınmışlardı. Bu nedenle o vilayetlerdeki durumu iyi olmayan mültecilerin dönmelerine müsaade edilmemesine dair emrin verilmesi talep edilmişti.⁶¹ Söz konusu talep Muhacirin İdare-i Umumiyesi'ne 18 Haziran 1918 tarihinde bildirilmişti.⁶² Muhacirin İdare-i Umumiye Müdüriyeti ise durumları kötü olan muhacirlerin memleketlerine dönmelerini yasaklayan tamime rağmen firarların engellenemediğini kabul etmiştir. Bu nedenle yeniden gönderdiği bir tamimle muhacirlerin yakından takip edilmelerini ve memleketlerine gönderilmemelerinin sağlanması bildirilmiştir.⁶³ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, başka bir tamimde de Trabzon Vilayeti muhacirlerinin memleketlerine dönmelerine izin vermişken Gümüşhane Sancağını bundan istisna tutmuştur.⁶⁴

Gümüşhane'deki iâşe sorunu içinden çıkılmaz bir hal almış, muhacirler arasında ölümler artmıştı. Gümüşhane Mutasarrıflığı Dâhiliye Nezaretine çektiği telgrafla halkın büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kaldığını şeker, zeytinyağı, kibrit, gaz, sabun gibi zaruri ihtiyaçların acilen gönderilmesini istemişti. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ise 2 Haziran 1918 tarihinde Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya çektiği telgrafla, Gümüşhane halkının temel gıda ihtiyacının temin edilip edilemeyeceğini sormuştu.⁶⁵ Harbiye Nezaretinden 12 Haziran 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çekilen cevabi telgrafta talep edilen 15 sandık kibritin Gümüşhane'ye sevki için gerekli yerlere emir verildiği bildirilmişti. Şekerin ise mevcut olmadığından temini hâlinde Gümüşhane'ye gönderileceği belirtilmişti. Sabun ve gazın ise Belediye Kanunu gereğince kullanımı serbest olup İştîâl (Parlama, alevlenme) Dairesi'nden temin edileceği ifade edilmişti. Zeytinyağının, İstanbul memurlarına ve halkına dahi yetmediği için gönderilemeyeceği söylenmişti. Memurin İdaresinin mahallinden veya dışarıdan sadeyağ, fındık yağı ve kuru sebze satın alıp getirilmesinin sağlanması gerektiği bildirilmişti.⁶⁶

⁶¹ BOA, DH. İUM, 111/75, lef. 1, 4.

⁶² BOA, DH. İUM, 111/75, lef. 2.

⁶³ BOA, DH. İUM, 111/75, lef. 3.

⁶⁴ Erol Kaya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, Cilt 1, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Trabzon 2002, s. 545.

⁶⁵ BOA, DH. İUM, 111/17, lef. 2.

⁶⁶ BOA, DH. İUM, 111/17, lef. 1.

Osmanlı Devleti'nin Harb-i Umumi'yi kaybetmesi Gümüşhane ve çevresine yapılan yardımları olumsuz etkilemişti. İtilaf Devletleri Mondros Mütarekesinin 7. Maddesi gereği ülkenin birçok yerini olduğu gibi başkent İstanbul'u da fiilen işgal etmişti. Dolayısıyla devletin hükmü Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu Doğu Anadolu'da sembolik hale gelmişti. Bu durum Gümüşhane ve çevresindeki açlık ve sefaletin yanı sıra asayişsizliği de artırmıştı. Hükümetin yardımları kesildiği gibi halkın elinde az miktardaki un, şeker ve konserve gibi yiyeceklere de asker el koymuştu. Bu nedenle Gümüşhane'de fırınlar birden bire kapanmış, beş altı ay önce kıyyesi⁶⁷ 10 kuruş olan "*harika ekmeklerin*" yerine kıyyesi 120 kuruş olan darı ve karışık tohumdan yapılmış ekmekler dahi bulunamaz olmuştu. Şiddetli kış da açlık ve sefaleti artırmıştı. O kadar ki Gümüşhane'de açlıktan ölenlerin sayısı 25'e çıkmıştı. Gümüşhane merkezine bağlı yerlerdeki sefalet ise çok daha fazlaydı. Gümüşhane'ye dönmüş muhacirlerin bazıları açlık ve sefalet nedeniyle tekrar hicrete başlamak zorunda kalmışlardı.⁶⁸

Kendisi de muhacir olmuş ve Sivas'tan henüz Gümüşhane'ye dönmüş Zeki Bey, Rum Metropolidi Lorandos'la birlikte 26 Ocak 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne muhacirlerin durumunu bildiren bir telgraf çekmiştir. Telgrafında, Gümüşhane muhacirlerinin büyük sıkıntılar çektiğini, sokak ortalarında ve cami diplerinde açlıktan öldüklerini bildirmişti. İaşelerinin ve kalacak yerlerinin acilen sağlanmasını istemişti.⁶⁹ Dâhiliye Nezareti ise Trabzon Vilayetine çektiği bir telgrafla durumu bildirmiş, sıkı bir çalışmayla muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını ve gerekli malûmatın nezarete bildirilmesini emretmişti.⁷⁰ Trabzon Valisi Süleyman Necmi Bey ise 2 Mart 1919'da acele kaydıyla Dâhiliye Nezaretine bildirdiğine göre Zeki Bey ve Lorandos'un iddialarının asılsız olduğunu belirtmişti. Ona göre kimsesiz ve fakirler Gümüşhane'de fukara yurtlarında barındırılmış, iaşeleri temin edilmiş, sokaklarda kimse bırakılmamıştır. Bununla beraber Necmi Bey bir gerçeği de itiraf etmişti. Acilen halkın iaşesi sağlanmalıdır. Çünkü açlıktan ölenlerin olduğuna dair haberler alınmaktadır. Necmi Bey, telgrafının sonunda iaşe malzemelerinin satın alınması için acilen para gönderilmesini istemişti.⁷¹

Hükümetin yardımlarının az olması Gümüşhane muhacirlerinin perişan durumunun bir türlü düzeltilememesine neden olmuştu. Ayrıca

⁶⁷ Kıyye üç çeşittir. Kıyye-i âşârî ve kıyye-i cedîde bugünkü 1 kiloya denk gelmektedir. Kıyye-i atıka ise 1282 gram ağırlığında olan 1 okkaya denk gelmektedir. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yay., Ankara 1988, s. 519.

⁶⁸ *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, s. 17.

⁶⁹ *BOA, DH. ŞFR*, 617/17, lef. 1-3.

⁷⁰ Necmettin Hıra, *Hatıralarının Işığı Altında Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Çalışmaları, 1919-1927*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2006, s. 152.

⁷¹ *BOA, DH. ŞFR*, 617/17, lef. 1-3.

gönderilen az miktardaki yardımlar da muhacirlere adilane şekilde dağıtılamamıştı. Gümüşhanelilerin bazı ileri gelenleri bu durumu Gümüşhane Mutasarrıflığının ihmaline bağlamışlardı. Gümüşhane'nin ileri gelenlerinden eski mebus Kadirbeyzade İbrahim Lütfü Paşa, muhacirlerin sıkıntılarının giderilmesi için Sadrazam'a bir dilekçe göndermişti. Dilekçesinde Gümüşhane civarında sefaletin yaşandığını, halkın açlıktan kırılmakta olduğunu, Gümüşhane Mutasarrıfının bu duruma kayıtsız kaldığını belirtmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı İzzet Bey, durumu 17 Şubat 1919'da Sadrazam Tevfik Paşa'ya bildirmişti. İzzet Bey, Kurtarılan Vilayetler tahsisatından ayrılan paradan Gümüşhane'deki fakir halka dağıtılıp dağıtılmadığının ve halkın sıkıntısının ortadan kaldıracak tedbirlerin alınıp alınmadığının ve Mutasarrıfın duruma kayıtsız kalıp kalmadığının Trabzon Vilayetine sorulacağını belirtmişti. Gümüşhane eski Mebusu Lütfü Paşa'dan başka Gümüşhaneliler ayrıca Mutasarrıfın halkın sefaletine kayıtsız kaldığı, evinden çıkmayıp hiçbir şey yapmadığına dair bir dilekçe göndermişti. Gümüşhane'den gönderilen bu şikâyet dilekçeleri Trabzon Vilayetine bildirilmişti. Trabzon Valisi Necmi Bey, Mutasarrıf ile ilgili iddialara sükûnetle cevap vermiş ve ihbarın incelenmesi gerektiğini bildirmişti. 2 Mart 1919'da tekrar Trabzon Vilayetine Mutasarrıfın durumunun sorulması, tercüme-i halinin incelenerek acilen gerekenin yapılması veyahut Trabzon civarında bir mülkiye müfettişi var ise hemen tahkikata gönderilmesi emredilmişti. Bunun üzerine Trabzon Valisi Süleyman Necmi Bey, Gümüşhane İdare Meclisi azasından Kadirbeyzade Zeki ve Belediye Başkanı Hacı Mustafa Beylerden durumu sormuştu. Alınan cevaplarda Gümüşhane Mutasarrıfının muhtaç muhacirlerin sorunlarını çözüme adına yeterince çalıştığı, fakat yapılan yardımların ihtiyaçların karşılanmasında oldukça yetersiz kaldığı ifade edilmişti. Trabzon Valisi Necmi Bey, 13 Mart 1919'da durumu Dâhiliye Nezaretine bildirmiş, yine Gümüşhane'deki muhtaç halka harcanmak üzere birkaç gün içinde 25 bin liranın postayla yetiştirilmesini istemiştir. Dâhiliye Nazırı Cemal Bey, Trabzon Vilayetinin bu talebini acele kaydıyla Maliye Nazırı Tevfik Bey'e 18 Mart 1919'da bildirmişti.⁷²

Osmanlı Devleti, Gümüşhane muhacirlerine yetersiz de olsa yeniden yardımda bulunmaya çalışmıştı. Gümüşhane civarında sefaletin fazla olduğuna ve halkın açlıktan kırılmakta bulunduğuna dair ısrarlı talepler üzerine Dâhiliye Nezareti 13 Şubat 1919'da, Kurtarılan Vilayetler tahsisatından Trabzon Vilayetine ayrılan paradan Gümüşhane'deki muhacir halka yardım yapılıp yapılmadığının bildirilmesi ve halkın sıkıntılarını giderecek tedbirlerin hemen alınmasını Trabzon Vilayetine bildirmişti. Trabzon Valisi Süleyman Necmi Bey'in 17 Şubat 1919 tarihli cevabına göre,

⁷² BOA, DH. İUM, 20-17/12-080.

Rus işgalinden beri Gümüşhane muhacirlerinin iaşesi için bir milyon 124 bin küsur kuruş olağanüstü tahsisattan ve 291 bin 485 kuruş Aşayir ve Muhacirin tahsisatından olmak üzere Gümüşhane'ye bir milyon 415 bin 7 yüz küsur kuruş verilmişti. Gümüşhane'de muhtaç halka ekme tedarik edip dağıtımını için Nezaretçe gönderilmiş olan bin beş yüz lira da Gümüşhane Mutasarrıflığına gönderilmişti. Bu paralar karşılığında buğday, arpa, mısır gibi zahire alınıp dağıtıldığı gibi, bir sonraki sene için tohumluklar da ayrılmıştı. Bunlar şüphesiz Gümüşhane'deki muhtaç halkı rahatlatmışsa da ihtiyaçlarını temin için yeterli olmamıştı. Trabzon Vilayeti de bir miktar zahire almak için gerekli olan 100 bin lirayı Hükümetten talep etmişti. Bu paranın gelmesi hâlinde zahirenin bir kısmını Gümüşhane'ye göndereceğinin kararlaştırıldığını zira kışın şiddeti nedeniyle Gümüşhane halkının sıkıntılarının bir kat daha arttığını belirtmişti.⁷³

Kışın şiddeti karşısında perişan bir durumda olan Gümüşhaneliler adına Şiranlı bir müderris olan Ahmet Şirani, Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya 18 Mart 1919'da gayet sert bir mektup göndermişti. Şirani, mektubunda Damat Ferit'e "*Hiç şüphem yoktur ki, maruzatım dolayısıyla her sofraya başına oturduğça (Açlıktan ölenleri Unutmayınız!) diye hatif bir nida duyacak ve onların karınlarını hiç olmazsa mısır ve arpa ekmeğiyle doyurmadıkça ne uykudan ne de yemekten zevk ve lezzet bulamayacaksınız*" demişti.⁷⁴ Şiranlılar, İstanbul'a çektikleri bir telgrafta ise yardım talebinde bulunmuşlardı. Şiran'da nüfusun çok azaldığı bazılarının açlıktan ölecek hale geldikleri ifade edilmişti. Hükümet ambarında bir şey bulunmadığı gibi iaşeleri için hiçbir yerden zahire gönderilmemekte olduğu belirtilmişti. İaşeleri için gereken 50 bin kilo erzakın yakın bir mahalden kendilerine acilen gönderilmesi talep edilmişti.⁷⁵ Dâhiliye Nezareti bu şikâyet ve talepler karşısında Gümüşhane ve çevresindeki iaşe sıkıntısını giderme adına 12 Mayıs 1919'da Trabzon Vilayetine çektiği telgrafta Trabzon'daki mevcut unun Gümüşhane ve Bayburt'ta sevk edilerek adil bir şekilde dağıtılmasını emretmiştir.⁷⁶

Hükümetin gönderdiği yardımlar Gümüşhane'deki muhacirlerin iaşesini karşılamaktan uzak olduğundan muhacirler arasında açlıktan ölümler durdurulamamıştı. Gümüşhane'deki muhacir sorunu karşısında şehrin ileri gelenlerinin Hükümete şikâyetleri artmıştı. Hatta Kadirbeyzade Zeki Bey, Gümüşhane muhacirlerinin içinde buldukları zor durum nedeniyle Hükümeti şiddetle eleştiren telgraflar çekmişti. Telgraflardaki sert ve ağır sözler Dâhiliye Nezareti'ni rahatsız etmişti. Bu nedenle Nezaret, Trabzon

⁷³ BOA, DH. İUM, 20-17/12-080.

⁷⁴ Üçüncüoğlu, s. 110.

⁷⁵ BOA, DH. İUM, 20-17/12-080.

⁷⁶ BOA, DH. ŞFR, 99/155.

Vilayetine çektiği bir telgrafta, Zeki Bey'in Sadrazama ve Hükümete saygısız ve terbiyesiz bir dil kullandığı için tutuklanıp İstanbul'a gönderilmesini istemişti.⁷⁷ Hâl böyle iken bu istek fiiliyata dökülemedi. Hükümetten yeterli yardım alınamayınca Zeki Bey, muhacirlere erzak ve tohumluk tahıl tedarik etmek için teşkilatlı bir şekilde çalışmıştı⁷⁸. Halk için bu çabası bölgede sevilip sayılmasına neden olmuştu.⁷⁹

2.2.Hilal-i Ahmer Trabzon Birinci Yardım Heyeti Vasıtasıyla Gümüşhane'ye Yapılan Yardımlar

Osmanlı Hükümetinin çabalarına rağmen Gümüşhane ve çevresinin muhacirlerinin bir türlü iskân edip normal hayata döndürememişti. Bu nedenle devreye Osmanlı Hilal-i Ahmer Genel Merkezi girmişti. Cemiyet, Doğu Vilayetlerinde savaşın tahribatından en fazla etkilenen halka öncelik vermişti.⁸⁰ Erzurum ve Trabzon Vilayetleriyle Erzincan Sancağına birer Yardım Heyeti göndermeye karar vermişti.⁸¹ Başlangıçta hizmet süreleri dört ayla sınırlanan Trabzon Vilayeti Heyeti yanlarında gıda, kıyafet ve sağlık malzemesi olarak yola çıkmışlardı.⁸² Darülfünun muallimlerinden⁸³ Yusuf Behçet Bey'in başkanlığındaki Hilal-i Ahmer Trabzon Birinci Yardım Heyeti Trabzon'da parlak bir şekilde karşılanmıştı.⁸⁴

Gümüşhanelilerin pek çoğu Rus işgali sırasında Trabzon'a gelmişlerdi. Trabzon'un işgali sırasında sahil boyunca çoğu tekrar muhacirliğe başlamıştı. İşgalden sonra ise yine perişan bir şekilde Trabzon'a dönmüştü. Bir kısmı Gümüşhane'ye gitmişken pek çoğu hayatta kalabilme adına Trabzon'da kalmayı tercih etmişti. Gümüşhane'ye dönen bazı muhacirler de Yardım Heyetinin gönderildiğini duyunca hayatlarını daha kolay idame edebileceklerine inandıkları Trabzon'a gelmişti. Trabzon Yardım Heyeti, Trabzon'a ulaştıktan hemen sonra, Temmuz'un ilk günlerinde İstanbul'a gönderdiği birinci raporunda başta Gümüşhaneli olmak

⁷⁷ *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, s. 17.

⁷⁸ Kırzioğlu, Cilt 3, s. 214.

⁷⁹ Öyle ki Kelkit Belediye Başkanı Hacı Alaaddin Bey, İkinci Dönem TBMM seçimlerine adaylığını koyan Zeki Bey ile ilgili Mustafa Kemal Paşa'ya şunları söyleyecekti: "... *Zeki Bey Umûmî Harb'de bizim ölümüne tabut, dirimize beşik olmuştu. Bizi her türlü felâketten kurtarmış, harbten sonra da açlıktan ölüm derecesine gelen ahâlinin imdâdına yetişerek bize hem yiyecek ve hem de tohumluk temin etmiştir.*" *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, s. 187.

⁸⁰ *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1918*, Ankara (Tarihsiz), s. 126.

⁸¹ *Kızılay Arşivi*, 849/5.

⁸² Mesut Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, Türkiye Kızılay Derneği Yay., Ankara 2010, s. 136; "Muavenet Heyetleri", *Vakit*, 27 Haziran 1335/27 Haziran 1919, No: 599, s. 1.

⁸³ Behçet Bey, Üniversite'de hocalık mesleğinin yanında Hilal-i Ahmer Genel Merkez Üsera Şubesi Müdürlüğünü de yürütmekteydi. *Kızılay Arşivi*, 995/12.

⁸⁴ "Trabzon Havalisinde Sefalet", *Vakit*, 16 Temmuz 1335/16 Temmuz 1919, No: 616, s. 1.

üzere mültecilerin durumuna dair gözlem ve duyularını da aktarmıştı. Rapora göre, Trabzon Vilayetinde Amerika Yakınoğu Yardım Heyeti ve Yunan Kızılhaç'ının yardımlarıyla Hristiyanların durumu iyi iken, çoğunluğu Gümüşhane ve Bayburt taraflarından Trabzon'a gelen binlerce Müslüman aç sefil bir şekilde sokaklarda yatıp kalkmaktadır. Memleketlerinde başlarını sokacak evlerden mahrum olan zavallı insanlar Trabzon Vilayetine akın ederek gümrükten nakledilen hububattan yerlere düşen taneleri toplamakla ve gübrelerin içinden ayırdıkları arpaları yemekle hayatta kalabilmekteydiler. Gümüşhane ve çevresinden Trabzon'a gelmiş bu zavallı insanların bir diğer gıdası da "*Domuz Lahanası*" adıyla anılan bir bitkidir. Bu bitkiyi hamur hâline getirmekteler ve pişirerek yemekte dirler. Bu şekilde karınlarını doyurmaktaydılar. Bununla beraber bitki zararlı bir maddeyi içerdiğinden yiyen mültecileri 24 saat baygın halde bırakmaktaydı. Sıhhiye Müdürü, mültecilerin yoğun şekilde tüketmesinden dolayı birçok yerde bu bitkiden tek kök kalmadığını söylemiştir. Muhacirler İdaresi, dört tarafı açık bir hal üstünde yaşayan neredeyse tamamen çıplak kadın ve çocukların çoğunluğunu oluşturduğu 500 civarındaki insana, kişi başına günlük 200 gram mısır ekmeği dağıtmaktadır. Bu ekmeğ sayesinde 500 zavallı insan hayatta kalabilmektedir. Çalılık arasında, hendekler içerisinde barınmak zorunda kalan birçok kadın ise fuşun ve frenginin yayılmasına neden olmaktadır. Vilayette Belediyenin Memleket Hastanesi olup, bir koğuşu frengililere ayrılmıştır.⁸⁵

Raporda, Vilayette bulunan birçok köylünün memleketlerine dönebilecekleri umudu da paylaşılmıştır. Gümüşhane ise Vilayette sefaletin en fazla yaşandığı yer olarak gösterilmiştir:

"Haber aldığımıza göre sefaletin en şiddetli hüküm sürdüğu yer Gümüşhane ve civarıdır. Ahali buralarda meskenden ve gıdadan tamamen mahrumdur. Amerikalılar o havalide yaptıkları seyahatten avdetlerinde yersiz yurtsuz otuz bin kadar insana tesadüf ettiklerini ve bunların kâmilan iskelet halinde olduklarını, gözlerinin açılıp kapanmasından başka bir eser-i hayat göstermediklerini Valiye anlatmıştır.⁸⁶

Gümüşhane'ye Trabzon'un yakın olması nedeniyle sevkiyatın daha kolay yapılacağı belirtilmişti. Bununla beraber mevcut eşya ve erzakın bölgeye yapılacak geniş ölçekli yardım için yeterli olmadığı belirtilerek Trabzon Hilal-i Ahmer Yardım Heyetine tahsis edilen erzak ve eşyanın kalan kısmının acilen gönderilmesi istenmiştir.⁸⁷ Heyet, Trabzon'da bulunan Gümüşhaneli muhtaçlara, gıda, giysi, barınma ve sağlık yardımında

⁸⁵ *Kızılay Arşivi*, 995/27, lef.3; Rapor merkezinde hazırlanan haber için bkz. "Trabzon Havalisinde Sefalet", *Vakit*, 16 Temmuz 1335/16 Temmuz 1919, No: 616, s. 1.

⁸⁶ *Kızılay Arşivi*, 995/27, lef.4.

⁸⁷ *Kızılay Arşivi*, 995/27, lef.4.

bulunmuştur. Hatta resmen göçmen sayılmayan, Mondros Mütarekesinden sonra geçimlerini sağlayabilmek için Kelkit ve Şiran'dan Trabzon'a iltica eden ve viranelerde barınmaya mecbur kalan perişan haldeki Gümüşhanelilere de elbise ve yiyecek vererek onların Gümüşhane'ye sevk edilmelerini sağlamıştır. Öte yandan polis aracılığıyla sokaklardan toplanan 100 kişi de Hilal-i Ahmer Trabzon Heyeti tarafından fındık toplamak ve hizmetçilik gibi işlerde istihdam edilmişlerdi.⁸⁸

Trabzon Hilal-i Ahmer Yardım Heyeti, Gümüşhane'ye yardım için gerekli faaliyetlere başlamıştı. Behçet Bey, bir hastane ve poliklinik tesis etmek amacıyla Gümüşhane'ye seyahat etmeye karar vermişti.⁸⁹ 4 Ağustos'ta Genel Merkeze çektiği telgrafta Doktor Cemal ve Hasta Bakıcısı Semih Bey ile yarın sabah Gümüşhane'ye hareket edeceğini bildirmişti.⁹⁰ Behçet Bey, 8 Ağustos'ta Trabzon Hilal-i Ahmer Yardım Heyetine çektiği telgrafta Gümüşhane'ye salimen geldiklerini bildirmişti.⁹¹ Birkaç güne kadar Kelkit ve Şiran'a gideceklerini belirtmişti.⁹² Behçet Bey ve beraberindekiler Gümüşhane'de yardım faaliyetleri ve temaslarını sürdürürken kazalarda da salgın hastalıklarla mücadele edilmekteydi. Bu mücadelede eksikliği fazlasıyla görülen ilaçlar Trabzon Hilal-i Ahmer Yardım Heyetinden temin edilmeye çalışılmıştı.⁹³

Behçet Bey başkanlığındaki Heyet, Gümüşhane'deki incelemelerinden sonra 12 Ağustos'ta Kelkit'e gitmişti.⁹⁴ İncelemeleri sürerken Genel Merkezden Gümüşhane'deki görevini Heyetten birine bırakarak Trabzon'a dönmesi emrini almıştı.⁹⁵ Behçet Bey, emir üzerine Gümüşhane'deki faaliyetlerini devrederek 16 Ağustos sabahı yola çıkmış 18 Ağustos'ta Trabzon'a ulaşmıştı.⁹⁶

Behçet Bey, Trabzon'a döndüğünde Gümüşhane ve çevresine ait incelemeleri ve ihtiyaç sahiplerine yapılan dağıtıma dair bilgileri ve gözlemlerini içeren 4 numaralı raporu 3 Eylül 1919'da Hilal-i Ahmer Genel Merkezine göndermişti. Rapora göre⁹⁷ yol üzerinde tesadüf edilen kaza ve köylerdeki sefalet eskisi kadar değilse de halen devam etmektedir. Daha önce yapılan yardımlar Gümüşhaneli muhtaçların çok azını geçici bir

⁸⁸ Çapa, *Kızılay*, s. 138; Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmerden Kızılaya*, Kızılay Yayını, Ankara 2002, s. 255; *Hilal-i Ahmer İcraat Raporları*, s. 129.

⁸⁹ *Kızılay Arşivi*, 995/75, lef.1.

⁹⁰ *Kızılay Arşivi*, 995/1; *Kızılay Arşivi*, 995/69.

⁹¹ *Kızılay Arşivi*, 995/76, lef.6.

⁹² *Kızılay Arşivi*, 995/71.

⁹³ *Kızılay Arşivi*, 995/73.

⁹⁴ *Kızılay Arşivi*, 995/74, lef.1; *Kızılay Arşivi*, 995/39; *Kızılay Arşivi*, 995/76.

⁹⁵ *Kızılay Arşivi*, 995/74, lef.2.

⁹⁶ *Kızılay Arşivi*, 995/80.

⁹⁷ *Kızılay Arşivi*, 995/85; *Kızılay Arşivi*, 995/3.

süreliliğine idare etmişse de şimdi onlar yine açlığa mahkûm durumdadırlar. Gümüşhaneli muhtaçlar Hilal-i Ahmerin yanı sıra Amerikalıların vaat ettiği yardımları beklemektedirler. Oysaki Hükümetin verdiği ve Amerikalıların dağıtacağı erzak kişi başına ancak 9-12 kilo olduğu düşünülürse Gümüşhane'deki muhtaç halkın yakında ellerine geçeceğini tahmin ettikleri erzak ile kışı geçirmeleri oldukça zordur. Köylerde yardıma ihtiyacı olmadığı düşünülen kişilerin evlerinde veya tarlalarında bulunan ve kendilerinin yanı sıra ancak iki üç kişiye yetebilecek erzakı Hükümet aşar vergisi olarak toplamaktadır. Dolayısıyla gerçekte muhtaç durumda olan bu kişiler Hilal-i Ahmer Yardım Heyetinin dağıttığı erzakı Hükümete aşar diye vermeye mecbur kalmaktadır. Behçet Bey, zaten zor durumda olan Gümüşhane'deki "*insan iskeletlerinin*" aşar vergisiyle âdetta o kış ölüme mahkûm edildiklerini savunmuştu. Gümüşhane halkının en azından o yıl aşardan istisna tutulması hususunda gerekli makamlar nezdinde girişimde bulunulmasını istemişti. Maçka, Torul ve Gümüşhane'nin büyük bir kısmında hububat tarımına uygun arazinin mevcut olmadığını, tamamen dağlarla kaplı olduğundan halkın eskiden beri hayvancılık ve nakliyecilikle geçimlerini sağladıklarını belirtmişti. Pek yakında yolların karlarla kapanacağından yöre halkının geçimlerini sağlamaktan mahrum kalacaklarını belirtmiş, durumlarının çok daha kötüleşeceğini ifade etmişti.⁹⁸

Behçet Bey, yardım için Gümüşhane'de bulunan Amerikalıların faaliyetlerine de değinmişti. Amerikalıların yardımları adaletli dağıtmadıklarını savunmuştu. Ona göre Amerikalılar, Hristiyanları Müslümanlara tercih etmektedirler. Gümüşhane'de, içerisinde 15 kadın bulunan Manastıra bir defada beş ton erzak yardımında bulunmuşken yakındaki bir Müslüman köyüne kişi başına ancak dokuz kilo erzak dağıtımını yapacaktır. Köylüler bu az miktardaki erzakla kışı geçirmeye mecbur bırakılmaktadır. Öte yandan Amerikalıların Gümüşhane'de dağıtmayı kararlaştırdığı erzak henüz Trabzon'a ulaşmadığı gibi ne zaman geleceği de belli değildir. Gümüşhane'deki sefaletin boyutu değerlendirildiğinde oldukça az olan erzakın yolları kar kaplamadan dağıtılacağını hiç zannetmediğini belirten Behçet Bey, kendileriyle işbirliği yapılmış olunsaydı erzakı Gümüşhane'deki heyetleri vasıtasıyla şimdiye kadar rahatlıkla dağıtabileceklerini ifade etmişti. Öte yandan ona göre Amerikalılar yardım dağıtma hususunda para harcamaktan kaçınmaktadır. Nakliye ücretini dahi dağıtmak için getirdikleri erzakı satarak elde ettikleri paradan karşılamaktadır. Amerikalılar yalnız İstanbul'dan Gümüşhane'ye kadar nakliye ücreti vermektedir ki bu da yaptıkları propagandayla karşılaştırıldığında hiç nispetindedir. Yardımları Gümüşhane'deki kazalara

---

⁹⁸ Kızılay Arşivi, 995/75.

eşit bir şekilde ayırmadıklarından yol üzerinde bulunan kazalar, diğer kazalara giden erzaka zorla el koymaya hazırlanmaktadır.⁹⁹

Behçet Bey, Gümüşhane’de on yataklık bir hastanenin açılacağını bildirmiştir. Ona göre hastanenin doktoru ise Gümüşhane’de bulunan askerî birliğin tabibi olacaktır. Askerî birlikteki doktor, maaşına yirmi lira eklenmesi hastanede görevi kabul etmektedir. Behçet Bey, şimdilik hastane binasının tamiriyle meşgul olduğunu, aynı zamanda Gümüşhane’de bir de polikliniğin yapılacağını belirtmiştir. Gümüşhane bölgesinde tohumluk zahire meselesinin ise küçük bir şey olduğunu, zira muhtelif yerlerde ürünler tohumluğa bırakılarak arazideki çimenlerin kullanıldığından tohumların İstanbul’dan gönderilmesine gerek kalmadığını, Gümüşhane çevresinden satın alınabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁰

Hilal-i Ahmer Trabzon Yardım Heyetinin Temmuz, Ağustos ve Eylül 1919 aylarına dair giderlerine bakıldığında üç ay zarfında Gümüşhane’nin de içinde bulunduğu Trabzon Vilayetinde heyetin harcadığı toplam para 6259 lira 61 kuruştur.¹⁰¹ 26 Ağustos’a kadar Gümüşhane’de dağıtılan erzak ve eşya şöyle idi:¹⁰²

Gümüşhane Merkez: 3385 kıyye buğday, 793 kıyye bakla, 647 kıyye mısır, 9.000 şerit patiska, 1350 adet don, 1350 adet gömlek, 91 sandık çarık, 100 adet toka, 50 deste iğne, 120 adet(okunmamaktadır).

Kelkit: 1636 kıyye buğday, 682 kıyye bakla, 716 kıyye mısır, 1260 şerit patiska, 100 adet toka, 97 deste iğne, 50 kıyye şeker, 2 kıyye sabun, 34 adet telli sandık, 22 adet ve 25 adet(okunmamaktadır).

Torul: 1250 kıyye buğday, 1250 kıyye bakla, 10,800 şerit patiska.

Memleketine dönenlere: 179 kıyye bakla, 196 şerit patiska.

İlerleyen günlerde Gümüşhane’ye yardımlar devam etmiştir. Gümüşhane Sıhhiye Memuru Abdullah Bey, 28 Ağustos 1919’da 1309 kıyye buğday, 1229 kıyye bakla dört kalem eşyayı ve erzakı Torul’da dağıtmak üzere Hilal-i Ahmer Trabzon Yardım Heyetinden teslim almıştı.¹⁰³ 4 Eylül 1919’da Gümüşhane Sıhhiye Memuru, Torul’dan Trabzon Hilal-i Ahmer Yardım Heyetine çektiği telgrafta Torul’a getirdiği zahire ve eşyaların, kayıt defteri henüz yapılmadığından dağıtımını ertelediğini ifade etmişti. Yine Kaza Kaymakamının dağıtım için kurulmuş olan heyete itimat etmediğinden beş altı gün daha Torul’da kalarak dağıtımın sağlıklı bir şekilde

⁹⁹ *Kızılay Arşivi*, 995/75, lef.2.

¹⁰⁰ *Kızılay Arşivi*, 995/75, lef.2.

¹⁰¹ *Kızılay Arşivi*, 645/208.

¹⁰² *Kızılay Arşivi*, 995/87, lef.1.

¹⁰³ *Kızılay Arşivi*, 995/105.

gerçekleştirilmesini sağlayacağını belirtmiştir.¹⁰⁴ Kurulan komisyon ise Torul Hilal-i Ahmer Başkanı: Torul Mal Müdürü, Aza: Torul Belediye Başkan Vekili, Aza: Torul Mesul Memuru, Aza: Torul Belediye Azasından oluşmaktaydı. Gümüşhane Sıhhiye Memuru Abdullah Bey ve komisyon kontrolünde Torul'da iase ve elbiseye ihtiyaç duyanlara verilmek üzere 1309 kıyye buğday, 1229 kıyye bakla, 668 kıyye Amerikan bezi 157 adet don, 195 adet gömlek fakirlere dağıtılmıştı. Abdullah Bey'in dağıtımındaki gayreti komisyon tarafından takdire şayan bulunmuştu.¹⁰⁵

Gümüşhane'ye yardımlar sürerken Trabzon Hilal-i Ahmer Yardım Heyeti Başkanı Behçet Bey, başka bir vazifede görevlendirildiğinden 12 Eylül'de istifa etmişti. Yerine Doktor Nihat Bey tayin edilmişti.¹⁰⁶ Nihat Bey, Genel Merkeze 27 Eylül'de gönderdiği ilk raporunda Gümüşhane ve civarında hiçbir doktor bulunmadığını belirtmişti. Trabzon'da özel çalışan doktorlardan birinin para karşılığında Gümüşhane'de çalıştırılmasını teklif etmişti.¹⁰⁷ Nihat Bey, başta doktor sıkıntısı olmak üzere tohumluk zahirenin dağıtılması vb. sıkıntıları yerinde tespit etmek adına Gümüşhane'ye ziyarette bulunmuştu. Torul ve Gümüşhane'deki seyahatinde bölgeyi yakından incelemişti. İncelemelerinin ardından 25 Ekim 1919'da tekrar Trabzon'a dönmüştü.¹⁰⁸ 3 Kasım 1919'da Genel Merkeze çektiği telgrafta Gümüşhane'de bir muayenehanenin açılmasının kararlaştırıldığını, önümüzdeki hafta faaliyetine başlayacağını bildirmişti.¹⁰⁹ 3 Ocak 1920'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkezine gönderdiği yazıda ise muayenehanenin açıldığını bildirmişti.¹¹⁰

Nihat Bey'in başkanlığa getirilmesinden sonra Gümüşhane'ye yapılan yardımlar Behçet Bey'in başkanlığına göre azalmıştı. Buna karşın Trabzon'da yoğun bir yardım faaliyeti icra edilmişti. Trabzon'daki muhacirlerin, muhtaç halkın iaselerinin karşılanması için aşhaneler açılmış, yiyecek, giyecek, ilaç dağıtılmış, hastalar için muayenehaneler kurulmuş, Memleket Hastanesine yardımlar yapılmıştı. Trabzon'daki bu yardım ve çalışmalar halkın durumunu önemli ölçüde düzeltmişti. Hiç şüphesiz Trabzon'da yardım yapılan bu muhtaçlar arasında önemli sayıda Gümüşhaneli muhacir ve muhtaçlar da vardı. Bununla beraber Gümüşhane ve çevresindeki yardımlar kısmi ve geçici olduğu için sefalet devam etmişti. Bir de kış mevsiminin gelmesi halkın durumunu daha vahim duruma düşürmüştü. Öyle ki 1919-1920 kışı oldukça şiddetli geçmişti. Gümüşhane

¹⁰⁴ *Kızılay Arşivi*, 995/95.

¹⁰⁵ *Kızılay Arşivi*, 995/106.

¹⁰⁶ *Kızılay Arşivi*, 645/179.

¹⁰⁷ *Kızılay Arşivi*, 995/111, lef.2.

¹⁰⁸ *Kızılay Arşivi*, 995/122; *Kızılay Arşivi*, 645/250, lef.1.

¹⁰⁹ *Kızılay Arşivi*, 995/129.

¹¹⁰ *Kızılay Arşivi*, 645/250, lef.1.

Mutasarrıflığının 26 Ocak 1920'de Trabzon Vilayetine çektiği telgrafa göre, Gümüşhane'de 8-10 seneden beri emsali görülmemiş şiddetli bir kış yaşanmaktaydı. İki üç günden beri göz açtırmayacak derecede devam eden kar fırtınası her tarafta yarım arşını geçen kar birikintilerine neden olmuştu. Gümüşhane muhacirlerini doğrudan etkileyen bu gelişme Trabzon Valiliği tarafından Dâhiliye Nezaretine 28 Ocak 1920'de çekilen bir telgrafla bildirmişti.¹¹¹ Öte yandan Şiran Belediye Başkanı, 17 Ocak 1920'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti Genel Merkezine kış nedeniyle muhacirlerin yaşam şartlarının ziyadesiyle zorlaştığına ve yardım edilmemesi hâlinde istenmeyen sonuçlar doğacağına dair bir mektup göndermişti. Mektubunda Şiran muhacirlerinin kış ortasında son derece yardıma muhtaç durumda kaldıklarını ve yardım edilmediği takdirde bir kısım muhacirin ölümüne mahkûm edilmiş olacağını hatırlatmıştı. Şiran halkının içinde bulunulan yıl yardıma muhtaç olduğunu, bir sene sonra tarım sayesinde elde edilecek mahsulle refaha kavuşacaklarını belirtmişti. Hilal-i Ahmer Trabzon Yardım Heyetinin 1919 yazında Şiran'daki muhacir halka bir miktar yardımda bulunmakla beraber şimdilerde yalnız Trabzon'daki ihtiyaç sahiplerine yardım ettiği şikâyetinde bulunmuştu. Oysaki Şiran'ın da içinde bulunduğu Trabzon dışındaki yerlerin mahrum kaldığını belirtmişti. Şiran'ın genel ihtiyacı olan 3 bin kilo tuz ve 20 bin kilo zahirenin satın alınıp dağıtılması için 2.300 kuruşun uygun bir memur vasıtasıyla gönderilmesini talep etmişti. Aksi takdirde binlerce muhacirin açlıktan öleceği uyarısında bulunmuştu.¹¹² Şiran'dan gelen bu mektubun yanı sıra Gümüşhane'ye gönderilen özel memurların raporlarından ve oradaki itibarlı kişilerden ve memurlardan bilgi istenmek suretiyle yapılan araştırmalar neticesinde Gümüşhane ve çevresinde sefalet ve hastalığın ileri derecede olduğu anlaşılmıştı.¹¹³

Hilal-i Ahmer Genel Merkezi, Trabzon Yardım Heyeti Başkanı Nihat Bey'e 1 Şubat'tan itibaren faaliyetlere son verilerek Heyetin Gümüşhane'ye nakledilmesi kararının alındığını bildirmişti. Heyetin üç bin lira ile acilen yeni görev mahalline gitmesi emrini vermişti.¹¹⁴ Fakat Heyettekiler Gümüşhane'ye gitmek istememişti.¹¹⁵ Nihat Bey ise Gümüşhane'ye gitmeyi çeşitli gerekçelerle ertelerken diğer taraftan Trabzon'un mülki amirleriyle görüşerek heyetin Trabzon'da kalmasının yollarını aramıştı. Trabzon'da

¹¹¹ BOA, DH. İUM, E58/10.

¹¹² Kızılay Arşivi, 160/76.

¹¹³ 1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devre Ait Rapor, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumiye Tarafından, 1339, s. 42-43; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşekkülünden-Sakarya Zaferi'ne Kadar İcraat Raporu, 23 Nisan 1336-23 Eylül 1337, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1338, s. 23; Hilal-i Ahmer İcraat Raporları, s. 129; İsmail Hacifettahoğlu, Milli Mücadele Hilâl-i Ahmer, Türkiye Kızılay Derneği Yay., Ankara 2009, s. 54.

¹¹⁴ Kızılay Arşivi, 995/163, lef.5-6.

¹¹⁵ Kızılay Arşivi, 995/163, lef.3; Kızılay Arşivi, 695/173.

böyle bir zemin zaten kendiliğinden oluşmuştu. Trabzon Valiliği, Aşayir ve Muhacirin Genel Müdürlüğü, Sıhhiye Müdürü Sadrettin Bey, Savcılığı, Amerikan Yakınoğu Trabzon Şubesi gerek Dâhiliye Nezaretine gerekse Osmanlı Hilal-i Ahmer Genel Merkezine art arda telgraflar çekmişlerdir. Telgraflarında Trabzon'daki Yardım Heyetine Gümüşhane'ye hareket için emir verilmiş ise de Trabzon'da Heyetin yardımına mazhar olanların önemli miktarının Gümüşhane'den gelenler olduğu hatırlatılmıştı. Telgraflara göre yardımlardan yararlanmak amacıyla memleketlerinde geçinemeyen Gümüşhane'den pek çok insan Trabzon'a akın etmişti. Trabzon Heyetinin görevine son verilmesi hâlinde gerek onlar gerekse diğer bağlı yerlerden merkeze toplanıp yardım sayesinde yaşayabilenler tamamen kırılacaktı. Nihat Bey ve arkadaşlarının görevlerine devam etmeleri bununla beraber fazlasıyla yardıma muhtaç bulunan Gümüşhane'ye ayrı bir yardım heyetinin gönderilmesi istenmiştir.¹¹⁶ Trabzon'dan yerli ve yabancılardan yükselen itirazlar, Hilal-i Ahmer Yardım Heyetinin Gümüşhane'ye gitmeyi reddetmesi, Heyet Başkanı Nihat Bey'in isteksizliği Hilal-i Ahmer Genel Merkezi üzerinde sonuç vermişti. Genel Merkez, Heyetin Trabzon'da kalması ve Gümüşhane'ye yapılacak yardımlar için ayrı bir heyetin teşkil edilmesi kararını almıştı.¹¹⁷

2.3.Gümüşhane Hilal-i Ahmer Yardım Heyeti ve Çalışmaları

Genel Merkezin kararı gereği Gümüşhane Hilal-i Ahmer Heyeti bir doktor, bir eczacı ve iki memurdan teşkil edilmişti.¹¹⁸ Hopa Hükümet doktorluğundan istifa eden Fuat Bey'in Başkanlığında Eczacı Osman Efendi ve Satın Alma Memuru Abdulkadir Beylerden oluşan Heyete Gümüşhane'deki Sağlık Memuru Abdullah Bey de iştirak edecekti.¹¹⁹ Heyetin masrafları Trabzon Yardım Heyeti tarafından karşılanacak ve Heyet, görevini tamamlayıp döndüğünde Nihat Bey'e hesap verecekti. Gümüşhane Yardım Heyetinin vazifesi iki ay olarak belirlenmiş, süre bitiminde Heyetin çalışmalarına devam edip etmeyeceğine Hilal-i Ahmer Genel Merkezi karar verecekti. Gümüşhane Yardım Heyetine erzak satın alınması için bin beş yüz lirasını Amerika Yakın Doğu Yardım Heyetinin verdiği toplam üç bin lira teslim edilmişti. Ayrıca kendi iaa ve nakliyatına harcanmak üzere maaşları dışında beş yüz lira daha verilmişti.¹²⁰ Heyet beraberinde götürdüğü üç bin lirayla Gümüşhane Mutasarrıfı başkanlığında ve Heyetteki memurların da bulunacağı bir komisyon oluşturacaktı. Komisyon derhâl mahallinden veya

¹¹⁶ *Kızılay Arşivi*, 995/150, lef.5; *Kızılay Arşivi*, 995/152; *Kızılay Arşivi*, 995/153; *Kızılay Arşivi*, 995/156; *Kızılay Arşivi*, 995/157; *Kızılay Arşivi*, 995/158, lef.1.

¹¹⁷ *Kızılay Arşivi*, 995/153; *Kızılay Arşivi*, 995/163, lef.1.

¹¹⁸ *Kızılay Arşivi*, 995/155.

¹¹⁹ *Kızılay Arşivi*, 995/160.

¹²⁰ *Kızılay Arşivi*, 995/160, lef.1; *Kızılay Arşivi*, 995/155.

etraftan getirilen erzakı satın alacak ve Gümüşhane, Kelkit, Şiran ve Torul kazalarındaki ihtiyaç sahiplerine adaletli bir şekilde dağıtacaktır. Heyet beraberinde götürdüğü 3000 çamaşırı, 400 çift çarığı, Amerikan bezini, ilaç ve diğer gerekli tıbbi malzemeleri, adı geçen kazalarda ihtiyaç sahiplerine verecekti. Doktor Fuat Bey, Gümüşhane Sağlık Memuru Abdullah Bey ile birlikte Kelkit ve Şiran kazalarını dolaşarak hastaları tedavi edecekler ve onlara gerekli ilaçları dağıtacaklardı.¹²¹

Nihat Bey'in Genel Merkeze gönderdiği 1 Mart 1920 tarihli 12 numaralı raporuna göre, Heyet Gümüşhane'ye ulaşarak görevine başlamıştır.¹²² Gümüşhane, Kelkit, Şiran, Torul kazalarını ve gidilebilen köyleri dolaşarak eşya, zahire ve sağlık malzemelerinin dağıtımını yapmıştır.¹²³ Nihat Bey'in, 1 Nisan 1920'de Genel Merkezdeki Muhasebe Başkanlığına gönderdiği rapora göre ise Gümüşhane Yardım Heyeti görevlerini önemseyerek yerine getirmektedir. Doktor Fuat Bey, Kelkit'te zahire satın alma ve dağıtım ile meşguldür. Gümüşhane merkezde askeriyeenin geniş ölçüde yardımıyla bir poliklinik ve revir binası inşa edilmekte olup pek yakında bitecek olan müessese Hilal-i Ahmer adına hizmet verecektir. Bununla beraber Daltaban'daki tabur doktoru şimdilik geçici bir mekânda on beş lira karşılığında fakirleri ve muhtaçları Hilal-i Ahmer adına tedavi etmekte, ilaçları ise Gümüşhane heyetinden karşılanmak üzere ücretsiz dağıtmaktadır. Gümüşhane'de en fazla görülen hastalıklar: malarya, iskorbüt, tifo ve zührevi hastalıklardır. Gümüşhane'ye bağlı kazalarda elbise ve erzak dağıtımını tamamlanmıştır. Yağmurdere'nin de içinde bulunduğu 8 köye yardım ulaştırılamamıştır. Kısa süre içinde bu köylere de yardım götürülecektir.¹²⁴

Hilal-i Ahmerin 1919-1923 icraat raporlarına yansıdığı kadarıyla Gümüşhane Yardım Heyetinin faaliyetleri şöyle olmuştur: Heyet, güzergâhtaki köylere uğrayıp gördüğü muhtaç hastaları tedavi ederek ilaçlarını vermiştir. Gümüşhane'ye vardktan hemen sonra bir muayenehane açmış; oraya gelebilecek hastalar ayakta ve gelemeyecek durumda olanların da ikametgâhlarına doktor gönderilerek tedavileri yapılmıştır. Gümüşhane merkeziyle yakın köylerdeki ihtiyacı olanlara eşya ve hububat dağıtılmıştır. Uzak köylerin hisselerini ayırarak en fazla itimadı kazanmış olan eşraf ve mahalli memurlardan komisyonlar kurulmuştur. Bu komisyonlar aracılığıyla dağıtım gerçekleştirilmiştir. Kelkit ve Şiran'da da kurulan komisyonların Trabzon'daki Hilal-i Ahmer Yardım Heyetiyle ihtiyaçlar ve faaliyetler hakkında iletişimleri sağlanmıştır. Dağıtılacak eşya ve ilacın ücretsiz olduğu

¹²¹ *Kızılay Arşivi*, 995/160.

¹²² *Kızılay Arşivi*, 995/160.

¹²³ *Kızılay Arşivi*, 995/155.

¹²⁴ *Kızılay Arşivi*, 995/161, lef.1.

tellallar aracılığıyla kasaba merkezlerinde, jandarmalar, ihtiyar heyetleri vasıtasıyla köylerde halka ilan ve tebliğ edilmiştir. Komisyonlar aracılığıyla yapılan dağıtımda kime ne kadar erzak ve eşya verildiğinin bir deftere düzenli bir şekilde kaydedilmesi ve Heyete bilgi verilmesi sağlanmıştır.¹²⁵ Gümüşhane'deki muhtaçlar, Heyetin doğrudan ve dolaylı yardımları karşısında büyük sevinç ve minnettarlık yaşamıştır. Özellikle bayramın yaklaşması üzerine yeni çamaşırların ve basmaların verilmesinden dolayı sevinçleri bir kat daha artmıştır. Sevinç ve minnettarlıklarını teşekkürlerle ziyadesiyle göstermişlerdir.¹²⁶

Heyet çalışmalarını sürdürürken Osmanlı Hükümeti, Nisan 1920'de Gümüşhane Hükümet doktorluğuna İsmail Hüseyin Bey'i tayin etmiştir.¹²⁷ Böylece Hilal-i Ahmer Gümüşhane Yardım Heyetinin başkanı Doktor Mehmet Fuat Bey'in, askerî tabip ve yeni tayin edilen doktorun faaliyetleriyle sağlık taramaları hızlanmış, hastalar muayene edilmiş, ilaçlar verilmiştir.¹²⁸

Nihat Bey, Trabzon'daki faaliyetlere zarar vermemek için kısa süre içerisinde dönmek şartıyla Gümüşhane'ye Heyetin hesaplarını ve maaşlarını teftiş için gitmeye karar vermişti.¹²⁹ Nisan ayının sonunda Gümüşhane'ye giderek görev süresi dolan Heyetin faaliyetlerini ve hesaplarını incelemişti. İncelemeler neticesinde Heyetin çalışmalarını çok iyi bulmuştu. Heyetin çalışmalarının uzatılmaması gerektiğine inanmıştı. Ona göre Gümüşhane halkı tembelleğe alışmış, katiyen çalışmayarak her şeyi gelecek yardımlardan beklemektedir. O kadar ki her türlü çile ve sefaleti, çalışmaya tercih etmektedir. Nihat Bey, bu sebeplerden dolayı Gümüşhane'ye yapılacak yeni yardımların halkı atıl bir duruma sevk edebileceği endişesini paylaşmıştı. Gümüşhane'deki incelemelerde çarpıcı ve bir o kadar da acı bir tecrübe yaşamıştı. Onun belirttiğine göre Gümüşhane halkı gibi Hükümet daireleri de atıldır. Hilal-i Ahmer Trabzon Yardım Heyeti eski Başkanı Behçet Bey'in göndermiş olduğu 1500 kat çamaşırı, Amerikan bezini ve çok miktarda erzakı Gümüşhane ambarında saklanmış bir şekilde bulmuşlardır. Ambarda saklanmış eşyayı derhâl dağıtmışlar, zahireyi ise halkın tohumluk olarak kullanmasını temin etmişlerdir.¹³⁰ Nihat Bey, Hükümet tarafından Gümüşhane'ye doktor tayin edilmesi nedeniyle Hilal-i Ahmerin açmış olduğu polikliniğin çalışmasına gerek kalmadığı fikrini savunmuştu. Zira ona göre son günlerde polikliniğe hiç hasta başvurusu olmamıştır.

¹²⁵ 1339 Senesi Hilal-i Ahmer, s. 43-44.

¹²⁶ Hilal-i Ahmer İcraat Raporları, s. 129.

¹²⁷ "Aziller ve Tayinler", *İstikbal*, 13 Nisan 1336/13 Nisan 1920, No:129, s. 1.

¹²⁸ *Kızılay Arşivi*, 995/164.

¹²⁹ *Kızılay Arşivi*, 995/161, 1ef.2.

¹³⁰ *Kızılay Arşivi*, 995/164.

Gümüşhane ziyaretinde ulaştığı bu fikir ve bilgileri Genel Merkeze bildirmiştir. Genel Merkez onun önerisini kabul etmiş ve heyetin faaliyet süresini uzatmamıştır. Heyet, ilaçları ve malzemeyi Gümüşhane Valiliğine teslim etmiştir.¹³¹ Böylece Heyet yardım faaliyetlerini iki ayda tamamladıktan ve Hükümet tarafından Gümüşhane'ye bir doktorun gönderilmesinden sonra Trabzon'a dönmüştür.¹³² Doktor Fuat Bey başkanlığındaki Gümüşhane Yardım Heyeti, görev yaptığı iki aylık süre zarfında çok sayıda perişan insanın hayatını kurtarmıştır.¹³³

Gümüşhane Yardım Heyetinin dağıtılmasından sonra Trabzon Yardım Heyeti Gümüşhane'ye yardımları kısmışsa da tamamen kesmemiştir. Nitekim Trabzon Heyetinin Mayıs 1920 harcamaları incelendiğinde 514 lira 27 kuruş 30 paralık masrafının Gümüşhane Yardım ve Dağıtım Heyetinin nakliye vesaire masrafları olarak 3468 lira 11 kuruş 25 para harcandığı görülmüştür.¹³⁴ Fakat Hilal-i Ahmer Genel Merkezi, Trabzon Hilal-i Ahmer Heyetinin faaliyetlerini de sınırlamıştı. Yaklaşık bir sene sonra ise Mart 1921'in sonunda Hilal-i Ahmer Genel Sekreterliğinin emriyle Heyetin faaliyetlerine son verilmiştir.¹³⁵

3.TBMM Hükümeti Döneminde Gümüşhaneli Muhacirlerin Durumu

23 Nisan 1920'de açılan TBMM'de 3 Mayıs'ta Hükümet kurulmuştu. Hükümetin vazifelerinin başında vatani düşman işgallerinden kurtarmak gelmekteydi. Bu nedenle ülke bütçesinin büyük çoğunluğu Millî Savunmaya aktarılmıştı. Bununla beraber işgallerden kurtarılan yerlerin yaralarının sarılması için de çaba gösterilmiştir. Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevklere Nizamnamesinde Muhacir ve Mülteci bölgeleri arasına Gümüşhane de alınmıştı.¹³⁶ Savaşın ve muhacirliğin kötü tecrübelerine fazlasıyla maruz kalan Gümüşhane halkı, yaralarını tam olarak saramamakla beraber 1922 yılına gelindiğinde başta tarım olmak üzere değişik iş uğraşlarıyla yeniden hayata tutunmayı başarmıştı. Hatta 1922'de Kırım'da meydana gelen açlık buhranında Türkiye'nin birçok yerinde olduğu gibi açlık ve yoksulluğu çok iyi bilen Gümüşhane halkı, Kırımlı soydaş ve dindaşlarına yardımda bulunmuştur. Gümüşhane Mutasarrıflığından 15 Haziran 1922'de Ankara'da Hilal-i Ahmer Temsilciğine gönderilen yazıda belirtildiğine göre Kırım Müslüman muhtaçlarına dağıtılmak üzere Gümüşhane halkı tarafından

¹³¹ *Kızılay Arşivi*, 995/164, lef.1.

¹³² *Kızılay Arşivi*, 995/155.

¹³³ *İcraat Raporu*, s. 24; Hacifettahoğlu, s. 54.

¹³⁴ *Kızılay Arşivi*, 645/324.

¹³⁵ *Kızılay Arşivi*, 995/165; *Kızılay Arşivi*, 995/186.

¹³⁶ *Ceride-i Resmîye*, 27 Haziran 1337/27 Haziran 1921, No: 18, s. 4.

toplanan 22.173 kuruş 30 para 15 Haziran 1922 tarihli ve 67 defter sıra numaralı makbuzla Gümüşhane Ziraat Bankasına yatırılmıştı.¹³⁷

TBMM Hükümetinin aldığı tedbirler ve değişik vasıtalarla yapılan yardımlara rağmen 1922-1923 yılları arasında özellikle kırsal kesimlerde halen iskân edilememiş, işe sıkıntısı çeken muhacirler fazla idi. Gümüşhane İlk Okul Müfettişliğinin 1922-1923 eğitim öğretim yılına dair hazırladığı genel rapora göre: Gümüşhane’de uğranılan her Türk köyünde Harb-i Umumi sırasındaki Rus, Rum ve Ermeni zulmünün eserleri görülmektedir. Yıkık camiler, harabeye dönmüş türbeler, sönmüş ocaklar herkesi teessür edecek derecededir. Buna karşın Rum köyleri son derece mamur, mezalimin etkilerine maruz kalmamıştır. Gümüşhane halkı hicretten düzensiz bir şekilde dönmüş, çoğu dört beş senedir halen belini doğrultamamıştır. Enkaz hâlinde bulunan eski güzel köyündeki yıkık duvarların kenarını barınak olarak kullanmaktadırlar. Kışın soğuğun, yazın sıcağın ıstıraplı etkilerinden kurtulamamışlardır. Gümüşhane’deki köylerde tarım da geliştirilememiştir. Zira köylerde toprak bulunmakla beraber onu işlemek için gerekli öküz gibi hayvanlarla, insan kol gücü eksiktir. 250, 300 nüfuslu 100 haneli bir köyde çoğunluğu yaşlı ancak 20 kadar erkek bulunmaktadır. Diğerleri dul kadınlar, zayıf, hastalıklı çocuklardır. Dolayısıyla toprak olmakla beraber onu işleyecek sağlıklı kol gücü oldukça zayıftır. Bu da tarımın sınırlı bir şekilde yapılabilmesine sebep olmaktadır.¹³⁸

Gümüşhane’de Harb-i Umumi’nin ve Muhacirliğin önemli bir sonucu da çok sayıda yetim ve öksüz çocuktur. Gümüşhane’de anne ve babalarını kaybeden çocuklar kimsesiz bir şekilde perişan haldeydiler. Onlara sahip çıkan önemli bir kurum hiç şüphesiz Himaye-i Etfal Cemiyeti idi. Cemiyet, 1922’de bir şubesini de Gümüşhane’de açmıştı. Gümüşhane’den Himaye-i Etfal Cemiyeti İdare Heyetine şu kişiler seçilmiştir:

Başkan: Gümüşhane Müftüsü Hoca Şükrü Efendi
 İkinci Başkan: Doktor Cemil Bey
 Kâtip: Mühendis Yardımcısı Rasih Bey
 Muhasip: Pertev Efendi
 Veznedar: Şevki Bey
 Aza: İstinaf Müdde-i Umumisi Celal Bey
 Aza: Muallim Halil Efendi
 Aza: İstinaf Aza Mülazımı Ali Saib Bey
 Aza: Mühendis Mehmet Bey

¹³⁷ *Kızılay Arşivi*, 1198/28.

¹³⁸ “Livanın Ahval-ı Umumiyesi”, *Gümüşhane’de İrfan Yolunda İlkadım*, 15 Nisan 1340/15 Nisan 1924, Sayı 1, s. 5-6.

Aza: İstinaf Azasından Hayri Bey¹³⁹

Teşkilat, yetim çocukların umudu olmuş, yiyeceklerini ve kıyafetlerini temin etmişti. Gümüşhane Darul Eytam Cemiyetinin faaliyetleriyle yetim çocukların acıları bir derece hafifletilmişti. Gümüşhane halkı da kurulan bu teşkilata elinden gelen yardımı esirgememişti. Ayrıca Millî Mücadele’de yetim kalmış şehit yavruları veya düşmanın saldırılarıyla öldürülmüş sivillerin yetim çocukları için Darul Eytam ve Hilal-i Ahmer Cemiyetleri öncülüğünde tüm Türkiye’de yapılan yardım seferberliğine Gümüşhane halkı da iştirak etmiştir.¹⁴⁰

Gümüşhaneli muhacirlerin önemli problemlerinden biri de çocuklarının eğitimleri idi. Rus işgalinden önce Gümüşhane’de 1 idadi ile 67 ibtidai (ilk) okul bulunmaktaydı. Rus işgalinde iken okullar kapanmış, binaları tamamen tahrip edilmişti.¹⁴¹ İşgalinin sona ermesinden sonra başlayan Millî Mücadele sırasında da Gümüşhane’de maarif hayatı mahrumiyet içerisindeydi. Oysaki daha Rus işgalinden sonra Gümüşhane’ye dönen muhacirlerle birlikte yeniden eğitim müesseselerine gereksinim artmıştı. Gümüşhane’de 1920’de ancak 7 ilk okul açılabilmişti. Bağlı kazalardaki eğitim durumu da içler acısıydı. Zira eğitim öğretime uygun olmayan derme çatma barakalar eğitime tahsis edilmişti. Mevcut ilkokullar nitelik açısından da oldukça yetersizdi.¹⁴² Okullarda öğretmen sıkıntısı had safhadaydı. Bu eksikliğin giderilmesi için yoğun çaba gösterilmişse de bir türlü öğretmen eksikliği giderilememişti. Gümüşhane’de az sayıda bulunan öğretmenler de bir yolunu bulup şehirden ayrılmışlardı.¹⁴³ Gümüşhane’deki maarif hayatını yeniden canlandırma girişimlerinde bulunulmuşsa da başarılı olunamamıştı. Yeterli sayıda öğretmen ve alt yapı tamamlanmadan yeni okullar açılmıştı. Örneğin 1921’de açılan Gümüşhane İdadisi, öğretmen eksikliğinden dolayı sadece bir müdür tarafından idare edilmekteydi. İdadide başka öğretmen yoktu.¹⁴⁴

Büyük sıkıntılar çekmiş Gümüşhaneli muhacirler, hayata tutunmaya başlar başlamaz çocuklarının eğitimlerine önem vermişlerdi. Gümüşhane İlk

¹³⁹ “Gümüşhane’de Himaye-i Etfal Cemiyeti”, *İstikbal*, 20 Nisan 1338/20 Nisan 1922, No:590, s. 2.

¹⁴⁰ *Resmî Ceride*, 18 Teşrin-i Sanî 1339/18 Kasım 1923, No: 43, s. 3; *Resmî Ceride*, 29 Teşrin-i Sanî 1339/29 Kasım 1923, No: 45, s. 2.

¹⁴¹ “Gümüşhane’de Hayat-ı Maarif Canlanıyor”, *İstikbal*, 30 Mayıs 1337/30 Mayıs 1921, No: 308, s. 2.

¹⁴² “Gümüşhane’de Hayat-ı Maarif Canlanıyor”, *İstikbal*, 30 Mayıs 1337/30 Mayıs 1921, No: 308, s. 2.

¹⁴³ “Tayinler”, *İstikbal*, 5 Eylül 1336/5 Eylül 1920, No:169, s. 2.

¹⁴⁴ “Gümüşhane’de Hayat-ı Maarif Canlanıyor”, *İstikbal*, 30 Mayıs 1337/30 Mayıs 1921, No: 308, s. 2; “Gümüşhane’de Muallim Buhranı”, *İstikbal*, 29 Ağustos 1339/29 Ağustos 1923, No:999, s. 2.

Öğretim Müfettişi 1922-1923 eğitim öğretim dönemine dair hazırladığı raporunda uzun yıllar savaşın vurduğu darbeye maruz kalmış, muhacir olmuş, yoksullaşmış Gümüşhane vatandaşlarının her şeye rağmen çocuklarının eğitimi için büyük fedakârlıklar yaptıklarını ifade etmiştir.¹⁴⁵ Bununla beraber mevcut okulların muhacirler ve Gümüşhane halkı için fayda yerine zarar verdiği kanaatini taşıyarak Gümüşhane ve çevresinde maarif devrimi yapılmasını önermiştir.¹⁴⁶

Gümüşhane'nin savaş sürecinde uğradığı tahribatın yaraları 1924'te halen kapanmamıştı. TBMM Hükümeti de bunun farkındaydı. 1924 senesi için yeni senenin bütçesinde istila zedelere ücretsiz yemeklik ve tohumluk dağıtılacaktı. Millî Mücadele'de işgale uğramamasına rağmen Harb-i Umumi sürecinde Rus işgali nedeniyle sosyo iktisadî hayatı büyük ölçüde çöken Gümüşhane ihmal edilmeyecek ve Hükümetin bütçeye ayırdığı yüz on iki bin beş yüz liranın üç bin lirasını Gümüşhane'ye ayırmıştır.¹⁴⁷ Zeki Bey, 10 Eylül 1924 tarihli *İstikbâl* gazetesinde yayınlanan Şiran'a dair gözlemlerini içeren "*Gördüklerim*" başlıklı mektubunda muhacirlerin barınma sorunlarına dikkati çekmiştir. Ona göre Şiran'ın önemli sorunlarından biri muhacirlerin barınmaları için ormandan faydalanmasını zorlaştıran Orman Nizamnamesidir. Nizamname gereği ormanlardaki bütün ağaçlar damgalanacak, yaşları, çapları kayıt altına alınacaktır. Fen memuruna ağaç talebinde bulunulduğunda memur krokisini açıp istenilen boy ve çapta ağaçları mühürlenecektir. Köylüler ise yalnızca mühürlenmiş ağaçları kesebileceklerdir. Aksi halde ağaç kesildiği anlaşılınca "*vay başına kesenlerin*". Nizamnameye rağmen halk kendi bildiği gibi ağaçları kaçak olarak kesmeye devam etmektedir. Bununla beraber, resmi işlemlerde Nizamname devreye sokulmak zorundadır. Örneğin, Şiran'a gelmeye devam eden muhacirlerin mesken ihtiyacında kullanacakları ağaç temininde tatbik edilmiştir. Şiran'da halen sosyal hayata bütünüyle kazandırılmamış, saçak altlarında ve duvar diplerinde yatan muhacirler bu nedenle uzun süre ormandan yararlanamamışlardır. Şiran Kaymakamlığı, muhacirlerin ağaç talebini resmi yollarla yapmak zorunda kalmıştır. Bölge ormanlarında Nizamname gereği kesilecek işaretli ağaç bulunmadığı için Vilayete başvurmak zorunda kalmıştır. Talep gereği Valilik bir Fen memuru göndermiş, ağaçlar işaretlenmiş ve muhacirlere tahsis edilmiştir. Böylece "*Zavallı halk da bir an evvel kulubelerinin inşâ'sına başladı.*"¹⁴⁸

¹⁴⁵ "Livanın Ahval-ı Umumiyesi", *Gümüşhane'de İrfan Yolunda İlk Adım*, 15 Nisan 1340/15 Nisan 1924, Sayı 1, s. 5-6.

¹⁴⁶ "Gümüşhane İlk Tedrisat Müfettişliğinin (338-339) Sene-i Dersiyesine Ait Umumi Raporu" *Gümüşhane'de İrfan Yolunda İlk Adım*, 15 Nisan 1340/15 Nisan 1924, Sayı. 1, s. 6-7.

¹⁴⁷ "Trabzon'un Mahrumiyeti", *İstikbal*, 5 Şubat 1340/5 Şubat 1924, No: 118, s. 1.

¹⁴⁸ Zeki Kadirbeyoğlu, "Gördüklerim" *İstikbâl*, 10 Eylül 1340/ 10 Eylül 1924, Sayı 1280, s. 1.

1924 tarihi itibariyle muhacirlerin çoğu iskân edilip normal hayatlarına dönmeleri sağlanmıştı. İskân edilememişlerin bir kısmı ise Nüfus Mübadelesi uygulamasının ardından Rumların boşaltmak zorunda kaldıkları meskenlere yerleştirileceklerdi. Böylece Muhacirlerin sıkıntıları büyük anlamda sona erdirilecekti.

SONUÇ

Harb-i Umumi, Osmanlı Devleti'nin savaş alanlarına yakınlığına göre derecesi farklılık gösterse de bütün bölgeleri olumsuz etkilemişti. Gümüşhane de savaşın getirdiği mahrumiyeti derinden hissetmişti. Bir de Rusların işgaline maruz kalması Türkler için Gümüşhane'de hayatı âdetâ durdurmuştu. Gümüşhaneli Türklerin büyük çoğunluğu daha Rusların şehre girmesinden hemen önce uzun ve sonu belli olmayan yollara çıkmışlardı. Genç erkekler cephelerde vatan savunmasında iken, yola çıkanların büyük çoğunluğu yaşlılar, orta yaşlı erkekler, çoluk, çocuk ve kadınlardan oluşmaktaydı. Bazıları çaresizlikten küçük çocuklarını yetimhanelere bırakarak yola çıkmışlardı. Yetimhanelere teslim edilen çocuklar büyük sıkıntılar çekmişler, bir kısmı hastalıktan ölümlerine bir kısmı hayatları boyunca anne ve babalarının, memleketlerinin özlemiyle hasretle yaşamışlardı. Şanslı olan çok az sayıda çocuk, ailesi tarafından daha sonra geri alınmıştır. Yürüyemeyecek derecede yaşlı olanlar ise mecburen Rusların insafına kendilerini teslim etmişlerdi. Eli silah tutan bazı gönüllüler ise dağlara çekilerek Mehmetçiğin mücadelesine destek olmaktan geri durmamışlardı.

Muhacir olan Gümüşhaneliler çıktıkları yollarda perişan olmuşlardı. Açlık, hastalık, yorgunluk, eşkıya saldırıları özellikle yaşlı ve çocukların teker teker toprağa düşmelerine neden olmuştu. İstedikleri yerlere ulaşmayı başaran muhacirler ise yeniden açlık, barınma sıkıntısı ve hastalıklarla baş başa kalmışlardı. Çok azı kendi imkânlarıyla hayata tutunabilmişti. Pek çoğu ise az miktardaki yardımlarla ayakta kalabilmişti. Muhacir olmayıp memleketlerinde kalmak zorunda kalanlar ise işgalin getirdiği zorluklara boyun eğmek zaruretinde kalmıştı. Ruslarla birlikte hareket eden bazı Ermeni ve Rumların hakaret ve alayları onlar için her şeyden daha büyük darbe idi.

Rusya'da çıkan Bolşevik İhtilali neticesinde Ruslar Harb-i Umumi'den ve Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu Osmanlı topraklarından çekilmişti. Rusların çekildiğinin ve Türk ordusunun Gümüşhane'ye girdiğinin haber alınması üzerine bu sefer memleketlerine doğru geri dönüş başlamıştı. İlginç olanı geri dönüşler daha teşkilatlı ve düzenli yapılmaya çalışılmışsa da başarılı olunamamıştı. Gümüşhane'den giderkenki sebepler, dönerken yollarda yine perişanlıkları, ölümleri beraberinde getirmişti. Memleketlerine peyderpey dönmeyi başarabilenler ise büyük bir hayal

kırıklığıyla karşılaşmışlardı. Zira ayrılırken bıraktıkları evlerinden, köylerinden, bağlarından ve bahçelerinden eser kalmamıştı. Yıkılmış, yakılmış, âdeta yerlerinde yeller esen bir manzara ile karşılaşmışlardı. Onları şimdi daha büyük bir mahrumiyet beklemişti. Öyle bir manzara vardı ki; tarım yapılamaz halde, ekonomik döngü durmuş, savaşın tahribatı her yerde, açlıktan ölümler başlamış, her geçen gün sayıları artan muhacirler açık ortamlarda perişan bir vaziyette yaşam mücadelesi vermekte, analarını babalarını kaybetmiş çocukların sesleri kalpleri sızlatmaktaydı. Harb-i Umumi'den yenik çıkmış, Osmanlı Devleti ise geçici ve eksik bazı tedbirler almışsa da Gümüşhaneli muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermekten uzak kalmıştı. Öyle ki Gümüşhane'ye gelen bazı muhacirler yeniden yollara düşerek üçüncü kez yollara düşmek zorunda kalmıştı.

Gümüşhane'nin idare makamları ve ileri gelenlerinin ısrarlı şikâyet ve talepleri karşısında Hükümet, bölgeye kısmi yardımlar gönderebilmişti. Hükümetin ve bazı ileri gelenlerin sayesinde halkın bir kısmına tohumluk zahire dağıtılarak tarımın yeniden canlandırılmasına çalışılmıştır. Muhacirlerin tek sorunu gıda değildi; sağlık, asayişsizlik, mesken, kıyafet de önemli meseleler arasındaydı. Osmanlı Devleti, bu sorunların giderilmesinde, aciz kalmıştı. Sadece Gümüşhane'de değil işgale uğramış olan bütün yerlerde durum böyle idi. Hükümetin aciz kaldığı yerde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Gümüşhaneli muhacirler için önemli bir umut olmuştu. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Trabzon ve Gümüşhane'ye gönderdiği heyetler vasıtasıyla muhacirlerin sorunlarına deva olmuştur. Muhtaç halka gıda, tohumluk zahire, kıyafet dağıtmış, sağlık taramaları yapmış, hasta olanları tedavi edip ilaçlarını dağıtmıştı. Hilal-i Ahmer sağlık heyetlerinin yardımıyla Gümüşhaneli muhacirler büyük oranda nefes almışlardı. Özellikle tohumluk zahire tedarikiyle halkın tarım yoluyla gıdalarını yeniden temini sağlanmıştı. Gümüşhane'ye kadrolu bir doktor atanmıştır. Hilal-i Ahmer sağlık heyetinin görevini sonlandırıp dönmesinden sonra Ankara'da kurulan TBMM Hükümetinin yardımları devam etmiştir. Kendilerini kısmen toparlayabilen muhacirler, çocuklarının eğitimlerini sağlamaları için de çalışmışlardı. Nüfus mübadelesiyle birlikte Rumlardan kalan evlerin kendilerine tahsis edilmesiyle açıkta kalan muhacirler de iskân edilerek hayata tam olarak iştirakleri sağlanmıştı.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Kızılay Arşivi

Gazete ve Dergiler

İstikbal
Ceride-i Resmîye
Gümüşhane'de İrfan Yolunda İlk Adım
Resmî Ceride
Takvim-i Vakayi
Vakit

Kitaplar ve Makaleler

“Gümüşhane İlk Tedrisat Müfettişliğinin (338-339) Sene-i Dersiyesine Ait Umumi Raporu” *Gümüşhane'de İrfan Yolunda İlk Adım*, 15 Nisan 1340/15 Nisan 1924, Sayı 1, ss. 6-7.

“Livanın Ahval-ı Umumiyesi”, *Gümüşhane'de İrfan Yolunda İlk Adım*, 15 Nisan 1340/15 Nisan 1924, Sayı 1, ss. 5-6.

1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devre Ait Rapor, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından, 1339.

AKGÜN, Seçil Karal- ULUĞTEKİN, Murat: *Hilal-i Ahmerden Kızılaya*, Kızılay Yayını, Ankara 2002.

Cumhuriyet'in 75.Yılında Gümüşhane, Gümüşhane Valiliği Yay., Gümüşhane 1999.

ÇAPA, Mesut: “Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları”, Türk Kültürü, Sayı 433, Mayıs 1999, ss. 11-18.

_____ : *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, Türkiye Kızılay Derneği Yay., Ankara 2010.

DARKOT, Besim: “Gümüşhane”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, Ankara 1988, ss. 836-837.

DEVELİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Yay., Ankara 1988.

ERDEHA, Kamil: *Milli Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993.

GOLOĞLU, Mahmut: *Trabzon Tarihi Fetihden Kuruluşa Kadar*, Serander Yayınları, Trabzon 2000.

HACIFETTAHOĞLU, İsmail: *Milli Mücadele Hilâl-i Ahmer*, Türkiye Kızılay Derneği Yay., Ankara 2009.

HIRA, Necmettin: *Hatıralarının Işığında Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Çalışmaları, 1919-1927*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006.

Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, Haz. Ömer Faruk Lermioğlu, İstanbul 2007.

KADİRBEYOLU, Zeki: "Gördüklerimiz" *İstikbâl*, 10 Eylül 1340/ 10 Eylül 1924, Sayı 1280, s. 1.

KAYA, Erol: "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, Cilt 1, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Trabzon 2002.

KILIÇ, Selami: *Türk Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Cilt 3, Ankara 1993.

Livanın Ahval-ı Umumiyesi", *Gümüşhane'de İrfan Yolunda İlkadım*, 15 Nisan 1340/15 Nisan 1924, Sayı 1, ss. 5-6.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1918, Ankara (zamanı belirsiz).

REFİK, Ahmet: *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kitâle*, Temel Yay., İstanbul 1998.

SAN, Sabri Özcan: *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2003.

SELÇUK, Sadi: *Esaretin Acı Hatıraları*, TBBD Yay., İstanbul 2012.

TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit: *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 1986.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşekkülünden-Sakarya Zaferi'ne Kadar İcraat Raporu, 23 Nisan 1336-23 Eylül 1337, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1338.

ÜÇÜNCÜOĞLU, Güngör: *Gümüşhane-Bayburt Ermeni Katliamları*, İstanbul 2015.

TRABZON'DA MUHACİRLİK ANLATILARI

A. Mevhibe COŞAR*

*Armut dalda dal yerde/ Bülbül ötmez her yerde
Felek vurdu ayırdı / Her birimiz bir yerde***

*Bu hicret yolunda çileler ile
Çehremiz bir hayal hâline geldi
Şimşirden yontulmuş asâmız bile,
Bir kamuş değneği gibi inceldi.****

İnsan eli ile insana ilk kıyım, Habil ile Kabil arasında yaşanan kardeş katlidir. Tarih boyunca insanın insana kıyımı, zulmü devam etmiş ve denilebilir ki çeşitlenerek artmıştır. Arapça bir kelime olan *zulüm* “Ya bir noksan ya bir ilave yahut vaktini ve yerini değiştirmek suretiyle bir şeyi kendisine mahsus yerden başka bir yere koymak”¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu manada insanları vatan bildikleri topraklardan ayırmak, hicrete zorlayarak ayrılığa duçar etmek bir zulümdür.

Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi olarak tanımlanan göç; taşınma, hicret, muhaceret kelimeleri ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.² Türkçe, “göç” kavram alanında alınma kelimelerle birlikte çoğu zaman “acı ve hüznün” taşıyan bir söz varlığı içerir. Bu söz varlığı içinde eş ve yakın anlamlı olarak kullanılan hicret, göç,

---

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. mcosar@ktu.edu.tr

** 1944'de Stalin tarafından yurtlarından (Ak Saka -Mesket) sürülen Ahıska Türklerinden, 73 yaşında çilekeş bir kadının [Zeynep Dursunova] dilinden dökülenler. Kırgızistan- Ahıska Türkleri- Ayyıldızın İzinde TRT Avaz, <https://www.youtube.com> [16.01.2016]. Bilgiyi paylaşan Prof. Dr. Ayşe İlker'e teşekkür ederim.

*** Altay Yiğit, *Çaykara* Gazetesi, 5 Kasım 1945'den naklen Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, İstikbal Matbaası, Trabzon 1950, s. 121.

¹ Arap dilinde en eski lügatçilerden biri olan İbni Faris (395/1004), zulmün iki kök manası bulunduğunu bunlardan birinin ziya ve nurun aksini diğerinin de “Bir şeyi yerinden başka yere koymak” anlamını ifade ettiğini belirtir. Veli Ulutürk, “Zulüm”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1990, s. 285.

² Göçler gerçekleşme biçimleri bakımından zorunlu veya isteğe bağlı; göçülen mekânla ilgili olarak da iç göç ve dış göç olarak çeşitlenebilmektedir. Sami Şener, “Göç”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1990, s. 112.

göçmen, göçebe, göçebelik, göçer, göçerlik, göçkün, ihlâl, iskân, iltica, işgal, kıyım, muhacir, muhaceret, tehcir, mülteci/sığınmacı, mübadil, sürgün, soykırım, savaş gibi kelimeler hep bir “yerinden olma, yer değiştirme” hikâyesi barındırır. Böylece göç edebiyatının tartışmasız varlığı içinde göç ve muhacirlik anılarını içeren eserler, hem tarihin kaydını tutmuş olmaları ile birer belge niteliği taşır hem de göç ve muhacirliğin biyografisini oluşturur.

Dünya tarihinin dönüm noktaları olan savaşlar, savaşların zorunlu sonuçları arasında göç ve sürgün, savaşın tarafları arasında sivillerin hayatını olumsuz etkileyen ve yaralarını derinleştiren bir unsur olarak kaçınılmaz şekilde yaşanır. Göç ve sürgünün beraberinde getirdiği dağılma, toplumlari ziyadesiyle yaralar; kitleleri yerinden eder. Acıyla başlayan yolculuk, muhacirleri, mübadilleri, sığınmacıları yaratır. Bu süreç içinde ayrılık, gurbet, yalnızlık, çelişki, çatışma ve mücadeleyi barındırır. O zaman göç, bir yandan yaşanırken bir yandan da anlatılır, adı edebiyat olur. Hatıralardan satırlara geçenlerin kimi zaman anlatıcısı birinci şahıs, kimi zaman aktarıcısı bir varis olur.³

Trabzon ve Civarında Savaş ve Muhacirlik

Trabzon civarında 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nın en acı ve unutulmaz sahnelerinden biri, “işgal” ve onun getirdiği “muhacirlik” yıllarıdır. Ruslar 2 Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmiş,⁴ doğudan girerek Türk topraklarında ilerlemeye başlamış ve Trabzon'u kuşatma altına almıştı. 17 Kasım 1914'te yirmi üç parçalık Rus donanması Trabzon'u ateş hattında bırakıp tahrip etmişti.⁵

³ Birsan Karaca, göçlerin üç farklı boyutu olduğunu belirterek anlatıcıları da konumlandırır: “Yaşanan göçlerin üç farklı boyutu var. Göçmenler, göçmenleri uğurlayanlar ve göçmenleri kabul edenler. Göçü bu boyutlardan birisi ile algırlar. Üstelik gruplar hâlinde yapılmış olsa bile göçe katılan her bireyin kendisine ait yaşamışlıkları ve gerçeklikleri vardır. Bir sonraki aşama da yaşanan göçlerle ilgili anılar... Ve ardından bu anıların aktarımı devreye girer. Kalıcı ve etkileyici aktarımlar ise her zaman sanat özellikle de edebiyat araçları ile yapılanlar olmuştur. Böylece göç, göçü yaşamamış ve göçe tanıklık etmemiş olanların belleklerinde de yaşamaya başlar.” H. Soygüzel, “Bir Göç Yazısı”, [29.11.2010, Avrupa Birliği Politikaları Enstitüsü], www.abpe.org.tr (Erişim tarihi: 15.05.2015).

⁴ Figen Atabey, *Karadeniz'de Türk Donanması: Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 18-19.

⁵ Süreç için bkz. Hikmet Öksüz- Veysel Usta, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanması'nın Trabzon ve Çevresini Bombalaması”, *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yay., Trabzon 2016, s. 34-53. Bu tahribatlarla ilgili olarak Veysel Usta, “Bunlardan bir kısmı işgal sırasında özellikle Rus bahriye birlikleri tarafından yapılan yağmalardır. Şehirde Rus askerî otoritesinin kurulmasından sonra yaşanan gelişmelerden biri, Müslüman Türklerin büyük kısmının şehri terk etmelerini fırsat bilen Rumlar tarafından yapılan yağma ve tahribatlardı. Bir diğeri ise Rus işgal kuvvetlerinin işgal ettiği bölgeleri Rus Çarlığı'nın bir parçası hâline getirmek amacıyla yaptığı düzenlemelerdi.”

18 Nisan 1916-24 Şubat 1918 tarihleri arasında yaşananlar kelimelere döküldüğünde “ihamet, acı, esaret ve muhacirlik” etrafında şekillenen hayatlar, “dönmek hayali ile gitmek”, “yerini yurdunu terk etmek”, “yol boyunca açlık ve salgın hastalıklarla mücadele etmek”, “yollarda ölmek” ile tarif edilebilirdi.⁶

Trabzon’daki işgal ve muhacirlik günleri, birinci kuşak anlatıları arasındaki Hasan Umur’un *Of ve Of Muharebeleri* (1949), Muzaffer Lermioğlu’nun *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları* (1949), Sadi Selçuk’un *Esaretin Acı Hatıraları* (1955), Cihat Kayra tarafından sadeleştirilerek yayınlanan ablası Mediha Kayra’nın anılarından oluşan *Hoşçakal Trabzon* (2005), ikinci kuşak anlatıcılar arasında M. Reşit Tarakçıoğlu’nun *Trabzon’un Yakın Tarihi* (1986), Mahmut Goloğlu’nun *Trabzon Tarihi -Fetihten Kurtuluşa Kadar-* (1975), Hasan F. Güngör’ün annesinin hayatını anlattığı *Urkiye- Muhacirlik Büktü Benim Belimi* (2012) adlı eserlerden takip edilebilir.

Doğu Karadeniz Bölgesinde yaşanan muhacirliğin bölge insanına getirdiği maddi ve manevi yoksulluk, çöküntü ve perişanlık öyle kolaylıkla gelecek nesillere aktarılabilecek gibi değildir.⁷ O kadar ki muhacirler, yaşadıklarını her anlatışlarında gözyaşlarına hâkim olamazlar. Trabzon Sokak ve meydanlarında insan ve hayvan ölümlerinden geçilmez olan⁸ günlerin acı hatırası, zihinlerden sökülüp atılamaz.⁹

Binlerce insanın türlü maddi ve manevi sıkıntılar içinde çıktığı bu zaruri yolculukta Rum ve Ermeni eşkıyaların gece baskınları ve katliamları da felaketin boyutlarını büyötmektedir.¹⁰

11 Mayıs 1919 tarihli *Tasvir-i Efkâr* Gazetesinde yayınlanan “Müslüman Muhacirler” başlıklı yazıda “Vilayat-ı Şarkıye’den muhaceret eden Müslümanların istatistiki tanzim olunmuştur.” haberini takiben Trabzon muhacirleri hakkında “Kable’l-harb 1.100.624 nüfusu hâmil olan

---

değerlendirmesini yapar. Veysel Usta, “Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon’un Durumu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2014, Sayı 17, s. 145.

⁶ 26 Nisan 1918 tarihli *Tasvir-i Efkâr*’ın 2436 sayısında: “İki sene istila altında bulunan Trabzon’da Ruslar tahripkârlıktan, eşya yağmagerliğinden ve nihayet Ermeni çetelerinin ve Rum serserilerinin harekât-ı şekavetkâranelerine alet olmaktan başka bir eser bırakmamışlardır.” denilmektedir.

⁷ Hasan F. Güngör, *Urkiye- Muhacirlik Büktü Benim Belimi*, Serander Yay., Trabzon 2012, s. 10.

⁸ Babası Sarıkamış şehitlerinden olan Mahmut Goloğlu, Trabzon Tarihi’nde Rus işgali sırasında Of Deresi’nden (Sulaklı) “günlerce su yerine kan aktığını” yazar. Çiğdem Sezer, *Kalbimin Kuzey Kapısı Trabzon*, Heyamola Yay., İstanbul 2007, s. 217.

⁹ Güngör, s. 11.

¹⁰ *Tasvir-i Efkâr*, 26 Nisan 1919, s. 2436.

Trabzon Vilayetimizden 354.142 kişi iltica etmiş, 130.999 nüfus avdete hazır olup 223.143 fert de mahv olmuştur.” bilgisi yer almaktadır.

Dile Gelen Anılar:

Hasan Umur, “1331 Rumî senesinin Şubat ayında, Türk’ün ezeli düşmanı olan Ruslar, Lâzistan tarafından ilerlemekte oldukları haberini alıyoruz” cümlesi ile işgal ve muharebe anılarını anlatmaya başlar. Tabloyu ana hatları ile çizer:

Halk telâş ve endişe içindedir. Erzurum’un düşmesi üzerine Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey bir beyanname neşrederek halkın, Yerosun arkasına geçmesi gerekli olduğunu ilân ediyordu. Böyle bir beyanname neşretmesi mânalı idi: Trabzonun düşman eline düşmek ihtimali belirlediğini ilân demek olduğundan, halkın mâneviyatı üzerine fena tesir bırakmış ve herkes âile ve çocuklarının selâmeti çarelerini ciddî bir surette düşünmekle beraber şu noktalar üzerinde ciddiyetle duruyordu: Hicret etmek veya etmemek... Halkın bu fikri üzerine bazı şayialar müessir oluyordu. Bu da şu idi: Rus askerleri, işgal ettikleri memleketin ahalisine fenalık yapmıyorlar. Diğer bazı şayialara göre de Rus askerleriyle beraber bulunan Ermeni askerler her türlü fenalığı yapıyorlar. Bu şayialar karşısında bilhassa köylü ve fakir halk şaşırmış hâldedir.¹¹

Ordunun geri çekilmekte olması yanında geri dönen askerlerin aç ve yorgun hâlindeki perişanlık, halkın savaşa katılması hâlinde başarılı olup olamayacakları, zira elde silah ve cephane olmadığı gibi tedarik imkânı da belirsizdir, ihtimalleri durumu güçleştiriyordu. Bu ortamda başıbozuk askerlerin düzenli birlikler karşısında tutunup tutunamayacağı ve daha birçok soru cevabını bulamıyordu.¹²

Rize’nin işgalini takiben kısa zamanda Of mıntıkasında toparlanma başlar. Muhitin ileri gelenleri, devlet görevlileri ve perişan hâlde de olsa askerlerle birlikte kararlılıkla süreci belirlemek isterler. Yine Hasan Umur, Şubat aylarının sonunda Alano¹³ köyünde Avni Paşa’nın çağrısı ile toplanıldığını anlatır. Avni Paşa¹⁴ burada topladığı ileri gelenlere:

“Burada düşmanla harp edeceğim. Askerlerimle harp etmek isteyenlere silah vereceğim. Harp etmek istemeyenler olabilir, onlar da askerlerim için cephane taşısınlar. Bunu da yapamayanlar olursa, askerlerim için istihkâm kazısınlar. Bunu da yapamam diyen olursa, askerlerime dua etsinler. Bunu da yapamam diyenleri vallahi asarım, billâhi asarım.”¹⁵

diyerek topyekûn bir mücadelenin gereğini ortaya koymuştur.

¹¹ Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, Güven Basımevi, İstanbul 1949, s. 43.

¹² Umur, s. 43.

¹³ Of ilçesinde yeni adı Balaban olan eski bir köy adı.

¹⁴ Trabzon Valisi ve Lazistan Havalisi Komutanı Mirliva Ahmet Avni Paşa.

¹⁵ Umur, s. 46.

Bu sürece halkın katılımı için Hasan Umur'un naklettiği yaşlı bir kadın ve genç bir delikanlı arasındaki konuşma kayda değerdir. Paşa'dan izin alarak ailesini toparlamak üzere köyüne gitmekte olan Umur, kendisine “ Nereye gidiyorsun?” diye soran yaşlı kadına durumunu anlattığında “Vatan elden gidiyor, sen ne konuşuyorsun!” ihtarını alır. Yaşlı kadın genç muhatabına manzum bir söyleyişle hitap etmeye devam eder:

Moskof geldi yurdumuza dayandı

Süngüleri bağrımıza dayandı

Kelalinin¹⁶ sırtı kana boyandı

Türk kızları tasalandı, utandı.

Koş yiğidim namusun var, dinin var,

Ağlayanlar arasında anan var.

Maki¹⁷ boğazında cenkler oluyor,

Kahpe düşman yine hücum ediyor.

Silâh seslerinden dağ taş inliyor,

Camilerin, mekteplerin ağlıyor.

Koş yiğidim namusun var, dinin var,

Ağlayanlar arasında anan var.¹⁸

Vatan, doğulan veya doyulan yerdir. Hasan Umur vatan sınırlarını evimizin bulunduğu yerden başlatır; köyümüz, ilçemizle devam ettiğini ve milletimizin yaşadığı son hudutlara kadar uzandığını söyler.¹⁹ Nitekim bu sınırlar Atatürk'ün ifade ettiği gibi bir hat olarak değil bir satıh olarak savunulmak durumundadır ve Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Of ilçesinde başlayan savunma, vatani bütün bir milletin yaşadığı satıh olarak görenlerin din ve namus meselesidir. Bir kararlılık ve azimle başlayan mücadelede analar yol gösterici, bütün vatan evlatları savaşıdır.

Yeni adı Uğurlu köyü olan Çifaruksa, o günlerde bir “yığınak mahalli”dir. “Allahını, yurdunu, milletini ve namusunu sevenlerden eli silâh tutanlar burada toplanmıştı. Genç yavrularını buraya getiren ana ve babaların yüzünde düğün alayına katılan bir insanın neşeleri belirliyordu.”²⁰

¹⁶ Of ilçesinde yeni adı İkidere olan, Rus işgali sırasında yoğun çatışmaların yaşandığı eski bir köy adı.

¹⁷ Of ilçesinde yeni adı Ağaçeşven olan eski bir köy adı.

¹⁸ Umur, s. 54.

¹⁹ Umur, s. 4. Lermioğlu da bu hassas tablo içinde şekillenen vatan anlayışını “Vatan, yalnız toprak parçası ve üzerindeki birkaç çatı değildir. Vatan her şey... Aziz ve unutulmaz hatıraların kaynağıdır.” cümlesi ile ifade eder. Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, Haz. M. Salih Köse vd., A Grafik Yay., 2011, s. 260.

²⁰ Yiğit, s. 102.

Vatanı savunmada orantısız bir mücadelenin içindeki Karadeniz insanı, içlerindeki iman ve yurt sevgisi ile mesafeleri aşmakta ve düşmana karşı canını ortaya koymakta tereddüt etmemektedir. Ancak destek kuvvet olarak çatışma olan yerlere doğru ilerlerken gördükleri manzaralar hiç iç açıcı değildir. Geçtikleri yerlerde kimseciklere rastlanmaz, birkaç gün evvel insan sesleri ile dolu olan bu yerlerde ve bu evlerin bacalarında şimdi baykuşlar dahi görünmez.

Rize'nin düşüşünü takiben Baltacı deresinde yaşanan mücadele dillere destan olmuştur. Damarlarını kaplayan muharebe heyecanı içerisinde düşmanı yurdundan kovmaya kararlı yöre halkı, icap ederse vatan ve millet için canlarını vermeye hazırdır. Cepheye vardıkları günün ertesi sabahında şafakla beraber düşman önden ve yandan ateşe başlar. Altay Yiğit, durumu olayın şahitlerinden şu dikkat çeken sözlerle aktarır:

“O günün akşamına kadar devam eden bu döğüşmede heyecanlı idik. Artık muharebeye başlamış bulunuyorduk. Birkaç gündün beri heyecanı ile dolu olduğumuz vaziyet karşımızda idi. Arasında düşman tarafından (Ateş!) sözünü duyardık. Bu sözü söyleyenlerin Ermeniler olduğunu tahmin ediyorduk.”²¹

İşgalin kanlı ve yıkıcı ayrıntılarının verildiği manzum metin²² kadınların savaşa dâhil oluşunu da ayrıca resmeder:

Duyar duymaz yürüdü; kadın, kızan yaylâ halkı
Tepelerin üstünden çakıyordu sanki yalkı
Akın etti evvelâ Şerah, Şinek köyleri,
Çoluk çocuk koşarak; tuttu ilkin köprüleri.
Düşmüş öne ilçenin kadınları, müftüleri,
Of kazası halkının çok genişti görgüleri.
Hanım kızlar çözdüler; saçlarının örgüsünü,
Sargı bezi yaptılar; başlarının örtüsünü.
Yaraları sardılar; o kınalı ellerile,
Peklediler üstünü; saçlarının tellerile.²³

²¹ Yiğit, s. 116.

²² Of Muharebesi adlı manzum metin, Hayrettin Karan, *Kara Mehmet*, 1930, s. 193'ten alınmıştır. Yiğit, s. 98.

²³ Manzumenin devamında kadınların katkıları ayrıntılandırılır:

Fatma Nine tırmanmış; girmiş ta da sipere/Su getirmiş güğümle, demişti ki bir nefere
Ha bakayım oğulcuk, iyi gözle şu düşmanı/Çek tetiği göreyim düşman ile vurulmanı.
Kimi pişmiş fasulya, kimi taşır sıcak çorba/Kimi mısır ekmeği; sırtlarında teliz, torba.
Kimi ayran taşırdı; Cayır cayır harp olurken/Vurulduklar çokları, siperlere sokulurken.
Bu uğurda ana kız; yaşlı nice kadın/Vatanını korurken şehadetin tattı tadın.

Of civarındaki müdafaa çabaları, karada aciz kalan düşmanın deniz kuvvetlerine başvurarak Türkleri iki ateş arasında bırakması ile çıkmaza girmiştir. Halkı bir hicret telaşı alır. Rum komşularının evlerine değerli eşyalarını emanet etmeye çalışırlar. Hasan Umur, Rumların bu tablodan memnun oldukları izlenimini aktarır:

Rumlar memnun: Düşmanları olan Türkler gidiyor; dedeleri olan Ruslar geliyordu. Zavallı Türkler sırtları ile taşıyarak evlerini servetlerle dolduruyorlardı (gel keyfim gel). Lâkin Avni Paşa'nın şiddetli bir emriyle durum değişiyor, keyifler kaçıyor: 24 saat zarfında Yığa köyünün Rum halkı köyü terkedecektir. Birkaç saat zarfında - bir servet hazinesi hâline gelmiş bulunan bu köy- viraneye dönmüştür. Kapılar kırılmış, eşyalar şuraya buraya dağılıp saçılmış, yağmaya uğrayıp perişan bir hale gelmiştir.²⁴

Hicretin başladığı günlere dair benzer izlenimleri Muzaffer Lermioğlu da aktarır:

Rum vatandaşlarının buldukları mahallelerde hayat normal şekilde devam ediyor. Asırlarca aynı çatı ve aynı idare altında yaşayan bu insanlar bu genel felâkete tamamen lâkayt. Üste seviniyorlar bile. Hepsinin gözünde sinsi bir sevincin izleri parlıyor.²⁵

Şehir karadan ve denizden kuşatma hâlinde; deniz günlerce şehri bombalayan düşman gemileri ile dolu iken her iki halkın beklenen felâket karşısındaki tutumu, psikolojisi de kayda değerdir:

Saat on. Gemiler görüldü. Şehirde evvelki kaynaşmadan eser yok. Rum'lar kiliselerine toplanarak kendilerini emniyette sayıyorlar. Türkler hayatlarından o kadar bezmişler, o kadar derin bir yeis ve fütura düşmüşler ki ne ölüme, ne de ölüm tehlikesine aldırış ettikleri yok.²⁶

Sadi Selçuk'un anılarında da ihanetin acı izlerini bulmak mümkündür. İşgal altındaki Trabzon'dan çekilmek durumunda kalan Rus ordusu inzibati bakımdan zayıflamaya yüz tutmuştu. Bu durumda Türkler, karışıklıklardan istifade etmeye çalışan Ermenilerin yapacakları fenalıklara karşı tedirgin ve ne yapacaklarını bilmez halde tasvir edilmektedir. Rus ordusu içinde bulunan ve Erzurum merkez kumandanlığı yapan bir Ermeni albayın komite reisi sıfatıyla yayınladığı emirler Trabzon'a da ulaşmıştır. Buna göre

²⁴ Hasan Umur, Yığa köyünden Yavan köyüne muhacerete sevkedilen Rumların savaş sırasında تنها bir yerden geri döndükleri, Ruslar köye geldikten sonra da köyde kalan Müslüman Türk komşularına ellerinden gelen fenalığı yaptıkları notunu ilave etmektedir. Umur, s. 57-58.

²⁵ Lermioğlu, s. 256.

²⁶ Lermioğlu, s. 256.

Erzurum, Gümüşhane ve Trabzon şehirlerindeki Türklerin katledilmesi, şehirlerin yıkılması, cephaneliklerin berhava edilmesi ve her şey hasara uğratıldıktan sonra çekilmek öngörülüyordu. Buna istinaden Trabzon'da şehir içindeki kıtaların geceleri sürekli piyade atışları yaptıkları, Ermenilerin de bundan istifade ile Türk evlerine baskın ve sarkıntılık ettikleri anlatılmaktadır.²⁷

Trabzonlu gazeteci Cevdet Alap, bizzat tanık olan Rüştü Alemdar'ın ağzından farklı kaynaklardan da takip edilen bir hatırayı nakleder. İşgal sırasında Rus başkumandanı Lahof'un erkânı ile Taksim meydanına gelişinde Rum avukatlar Hazari ve Sokrat'ın girişimleri ile bazı Rumlar Türk sancağını yol üzerine sermiştir. Durumu gören Başkumandan "*Nedir bu hâl*" diye sorduğunda Avukat Sokrat; "*Mağlup olan devletin sancağı sizin gibi galip olan bir devletin ayağının altına yakışır*" cevabını verir. Bu cevap üzerine Rus komutanı celallenerik : "*Nankörler! Hini Fetihden itibaren hayatınızı, namusunuzu, milletinizi muhafaza eden bir devletin savaş dolayısıyla mağlup olmasına karşı sancağını bizim ayağımıza altına seren sizin gibi nankörler, biz de mağlup düşsek bizim de sancağımızı galip olan devletin ayağının altına sereceğinizi anladım.*" der. Konuşmanın ardından Komutan, yaverine emir vererek yerde, çamurlar içindeki sancağı katlayıp almasını sağlar²⁸.

Şehirlerin hâli pür melali yanında yoksul halkın öz yurdunda garip kalışı da içler acısı durumu yansıtıyordu:

Rumi 17 Şubat 1331. Trabzon'dayım. Şehir halkının çoğunluğu hicret etmiş. Sokaklarda, caddelerde gelip geçen yaya muhacir kabileleri ile askeri müfrezeler görünüyor. Yerli ve sivil halk pek az. Mahalleler bir ölü sükûneti içinde kalplere kasvet veriyor. Boş kalan evler şimdiden bir virane, bir harabe gibi gözleri hırpalıyor. İç ve dar sokaklar daha tenha. Şehirde bugüne kadar kalanlar en ziyade yardıma muhtaç olan yoksul ailelerdi. Memleketin felâket ve ızırabı en ziyade bunların sırtında. Bu zavallıları işgal ve esaret facialarından kurtarmak için bir yardım eli, bir devlet teşkilatı yok. Biçareler açlıklarını, sefaletlerini çoktan unutmuş, bu genel felâket muvacehesinde ne yapacaklarını şaşırılmış kalmışlar, endişe ve son ümide gönül bağlamış bekliyorlar.²⁹

Muzaffer Lermioğlu, 17 Şubat 1916'da Erzurum'un düşüşünün öğrenilmesini son ümidin de kırılması olarak anlatır:

Herkesin yüzünden Erzurum'un sükûtunu, bu sükûtun bütün dehşetini okumak mümkün! Korku, heyecan, keder, hüznün, hayal kırıklığı birbirine

²⁷ Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları*, Ülkü Basımevi, Konya 1955, s. 87-88.

²⁸ Cevdet Alap, *Bir Ömür Bir Şehir*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yay., Trabzon 2008, s. 48-49. Aynı hatırayı Muzaffer Lermioğlu da aktarır. Lermioğlu, s. 272-273.

²⁹ Lermioğlu, s. 255-256.

karışarak bir anda bastırdı. Boyunlar büküldü, herkeste derin endişe. Trabzon halkı başta zenginler olmak üzere akın hâlinde hicrete başladılar. Aynı günde iki Rus torpidosu Akçakale, İspendama köprüleri ile sahil şosesi üzerindeki sair köprüleri tahrip için birçok mermiler savurdular. Rast geldikleri kayıkları batırdılar. Bir ay önce aldırış etmediğimiz bu şekildeki bombardımanlar bugün her nedense daha fazla bir tesir gösterdi. Kalbimizi burguladı. Maneviyatımızı sarstı.³⁰

Hicret ihtimalini de “Ocaklarımızın başında aç ve susuz kalmak, her türlü mahrumiyetlere katlanmak, işgal ve hicret tehlikesi karşısında o kadar hafif ki, âdeta en büyük bir saadet” ifadesi ile değerlendirir. Nitekim halkın düşman önünde sürüklenirken içine düştüğü manzara insanı iliklerine kadar titretir. Lermioğlu, Akçaabat’taki manzarayı ve manzaranın kahramanlarını şöyle anlatır:

Bu soğuk ve dondurucu gecede, gecenin tam ortasında çarşı Trabzon’dan sökün eden halkla dolmuştu. Bu manzara daha hazin daha yürek parçalayıcı idi. Ekseriyetini çocuklar ve kadınlar teşkil eden kabileler içinde çocuklar soğuktan sızlanıyor, büyükler bu geceyi geçirmek için yer arıyor, tanıdıklarını soruyorlar. Hepsinin sırtında eşya, bir kısmının arkasında küçük çocuklar bağlı. Bir gece evvel sıcak odlarında uyuyan bu zavallılar şimdi ayaz soğuğunun altında, yol üstünde, yuvalarının 15 kilometre uzağında titreşiyor, inliyor, sığınacak yer arıyorlar. Bu bedbahtların çoğu asker aileleri ve çocukları. Bunların baba ve kocaları bu dakikalarda ya sağ kalarak düşmanla boğuşuyor veyahut bu topraklar için çoktan can vermiş, kim bilir hangi dağın yamacında, hangi kar yığınının altında kemikleri bile çürümüş.³¹

Hasan Umur, muhaceretin başlamasını “mahşerden bir nümune“ olarak tasvir eder, “herkes kendinden başka kimseyi düşünmediği böyle bir kıyamet günü”dür. “İhtiyarlar, çocuklar, kadınlar; herkes önlerinde inekleriyle iniltirler, feryatlar, hasret sadaları ile ağlamalar arasında dağa doğru yola çıkıyoruz.” der. Yol, acı ve meşakkatle dolu; yolculuk acıklı, felaketli, elemli, firkat ve hasretlidir. İkiz çocukları olan bir kadın, iki çocuğundan birini yol kenarına bırakmak zorunda kalır. Ardından gelen bir hoca, çocuğu bularak annesine getirir. Ancak çocuklarını ve eşyalarını bir sepete koyup taşımaya çalışan kadın, yeniden çocuğunu terk etmeye mecbur olacaktır. Çünkü düşman arkada, hava karanlık, yollar çamurdan bir derya ve artık yabancılaşmış vücutlarında takat kalmamıştır. Hicretin en acı ve felâketli zamanları yaşanmaktadır.³²

³⁰ Lermioğlu, s. 252.

³¹ Lermioğlu, s. 253.

³² Umur, s. 60-61.

Mediha Kayra'nın anılarından oluşan *Hoşça Kal Trabzon* okunduğunda uzun ve meşakkatli yolculuğun “vatandan ayrılmak zorunda kalışın” ve “yurdundan çıkma”nın hazin hikâyesi âdetâ yaşanır. Kitapta 1914 yılı yazından itibaren Trabzon’da yaşayan bir ailenin daha sonra Cumhuriyet döneminde öğretmenlik yapacak eğitilmiş kızının gözünden I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında yaşananlar ile İstanbul’a göç hikâyesi ilk elden anlatılır.

Trabzon kıyılarına gelen Rus donanması günlerce şehri top atışına tutar. Her bombardımanda şehrin yüksek kesimlerine tırmanan, koşuşan kadın ve çocuklardan müteşekkil kalabalığın hâli; aylar üstüne gelen “Çıkılacakmış. Hükümet emir vermiş” haberi ile başlayan muhacirlik günleri kitaptan anbean izlenebilir.³³

Mediha Kayra'nın günlüğünden takip edilen anılar, şehirli bir ailenin muhacirlik macerasının hangi duygular altında cereyan ettiğini göstermektedir. Mediha Kayra, gitmekle kalmak arasında yaşanan çelişkileri, günlerce şehirden ayrılmakla ayrılmamak arasında tereddüt ve korku yaşayan insanların ıstırabını, aktarır. “Gidiyoruz ama yine geleceğiz.” diyerek terk ettikleri yuvalarından ayrılırken bütün odaları dualar okuyarak dolaşmaları, kapılarını dualar okuyarak kilitlemeleri, yol boyunca kepenkleri inmiş mağazalara dualar okuyup üflemleri hep bu ıstırabı ve onun içinde besledikleri ümidi yansıtır: 1916 yılı Nisan ayının dördünde Pazartesi gecesi düşman Trabzon kentine girer. İşte bu, “Ah... Ne acıklı bir gün”dür. “Allah’ım demek o kutsal anavatan, doğup büyüdüğümüz o mübarek toprak düşman çizmeleri altında ezilecek. Minarelerde ruhumuza saygın bir duygu veren, imanımızı tazeleyen ezanı size bırakıyoruz. Lakin bir kaç ay sonra tekrar geleceğiz” diyerek ayrılırlar topraklarından.³⁴

Savaş ve işgal hafızalara birçok acı anı ile kazınmıştı. Bir babanın kızını Rum ve Ermeni çetecilerin tecavüzünden korumak için çareyi her biri bir yumruk kalınlığında, beline kadar inen örüklerini dibinden kesmekte bulması gibi. Çeteciler ormanlık arazilerde “odun yapma”ya³⁵ giden genç kızların peşinden koşuyor, kaçmaya çalışan kızları çoğu zaman uzun örgülerinden yakalıyorlardı. Babaların buldukları bu çare, bir hafızada işgalden geriye kalmış sadece bu kadarcık bir hikâye bile sürecin vahametini algılamak için gönül sahiplerine yeter.³⁶

³³ Mediha Kayra, *Hoşça Kal Trabzon*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 39.

³⁴ Kayra, s. 78-79.

³⁵ Bölgede kış hazırlığı için ormanlık alanlarda yaşlı ağaçların dallarını budamak, çalı çırpı toplamak şeklinde gerçekleştirilen eyleme bu ad verilir.

³⁶ 2013 yılında 84 yaşında vefat eden merhum Remzi Sümer’den bizzat dinlediğimiz, kendisine aktarılan ve dedesinin kızlarını korumak için başvurduğu bir yol olarak anlattığı hatıradır.

İşgal sırasında Ruslar Karadeniz’de Harşit çayına kadar ilerleyebilmişti³⁷. Bu mıntika aynı zamanda birçok acının düğümlendiği bir yer oldu. Öyle ki hafızalardan, birinci şahıs anlatıcıların ağzından kitaplara yansıyan birçok anlatı, muhacir kadınların felaketi olarak kayda geçmiştir. Kocası şehit olmuş “öyle kadınlar” vardır ki! Bir ağacın altında sabaha kadar meleşen çocuklarını gözyaşları ile sakinleştirmeye çalışan, gün açınca yeniden imanla yola koyulan kadınlardan birinin hikâyesi birçoğunun hikâyesidir aslında: Harşit deresinin kıyısında kalabalık, etrafta yenilecek ne bir ot ne de yaprak bırakmıştır. Aşılmaz derenin kıyısında çocukları açlıktan ve soğuktan feryat eden bu kadın, elleriyle eştığı toprağa çocuğunu gömmenin acısını yaşar. Kucağındaki son bebese de göğsünde verecek bir damla süt kalmadığını fark ettiğinde gözlerini bu dünyaya kapatır. Yaşadığı dehşet karşısında çıldıran kadın, acı kahrkahr atarak önce çocuğunu sonra kendisini Harşit deresinin hırçın sularına atarak canına kıyar. Harşit, nice çocuğu alışıyla muhacirliğin acı suyu olur.

Muzaffer Lermioğlu’nun notları arasında ayrıntıları ile verdiği bir kadın hikâyesi ise başlı başına acı ve keder yüklüdür. O, babası Çatalca’da, dedesi 93’de Plevne’de şehit olmuş, “Yurt toprakları, bir milletin varlığı, şerefi, devlet sandığına yatırılacak çil altınlarla değil ancak memleket evlatlarının kanıyla müdafaa edilir.” inancındaki 26 yaşlarında bir yiğidin eşidir. Akrabasından dükkânını bırakacak kimsesi kalmayan bu yiğit insan anahtarları, karısına teslim ederek orduya katılır. Eşine gönderdiği son mektup 8 Kânunuevvel 1331 tarihlidir.³⁸ 16 Şubat 1333’de ise kadın üç çocuğu ile birlikte çoktan muhacir çıkmış, Samsun yakınlarındadır. Soğuk, keder ve korku içinde perişan bir kulübede uyumakta olan çocuklarının başında düşünmektedir. Keskin soğuk ve rüzgâra karşı ısınmak için kullandığı çalı çırpı yetmemektedir. Uykularının arasında çocuklarının “Üşüyoruz anne! Üşüyoruz...” diye inlemelerine dayanamaz ve göğsünden bir zarf ve içinden bir mektup çıkarır. “Yazan eller çürüdü de okuyan gözler yine kapanmadı.” der kendi kendine; “Bugünün acılarına, bugünün sefaletlerine, nihayet evlatlarının bu yâd ellerde açlıktan ölümlerine,

³⁷ “Ruslar, Batum’dan hareketle Karadeniz kıyılarındaki şehirlere asker çıkarttılar. 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon’u işgal ettikten sonra Kıyıda Harşit çayına kadar ilerlediler.” Mesut Çapa, “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Kızılay Heyeti’nin Trabzon Vilayetindeki Çalışma ve Gözlemleri”, *Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yay., Trabzon 2016, s. 263.

³⁸ Kısacık mektup şu şekildedir: “Erzurum, 8 Kânunuevvel 1331. Sevgili Karıcığım, Bu sabah erkenden cepheye takviye kuvveti olarak hareket edeceğiz. Noksanlarımızı tamamlıyoruz. İki ay devam eden tehlikeli bir hastalık geçirdiğim için bugüne kadar sizi mektupsuz bırakmak mecburiyetinde kaldım. Şimdi lehülhamd sıhhatim yerindedir. Merak edilecek bir hâlim kalmamıştır. Her dakika gözümde tütüyorsunuz. Yavrularımın ayrı ayrı gözlemlerinden öper, cümlelerinizi Tanrı’ya emanet eylerim. Nihayetsiz sevgiler...”. Lermioğlu, s. 304.

soğuktan donmalarına şahit olmak için mi açık kaldı?” Çocuklarının inleyişleri feryada dönüştüğünde ise meçhule seslenerek mahcup bir şekilde: “Affeyle beni, hatıranı bir hürmetsizlik sayma bunu.” diyerek elindeki son hatırayı, son kibriti çakarak yakar ve çalıları tutuşturur.³⁹

Muhacirlik birkaç türlü insan yaratır: Gidenler, geride kalanlar, gidenlerin yerine gelenler, geri dönenler ve dönemeyenler. Anlatılar hepsinin hikâyesine yer verir. Burada yer verilenler gidip de dönenlerin anlattıklarıdır.

Trabzon halkının muhacir çıktığı, yerinden yurdundan edilerek zulme uğradığı günlerin üzerinden yüz yıl geçti. Trabzon muhaceretine dair anıların takip edilebildiği yazılı kaynaklarda birçok anlatının örtüştüğünü görmek mümkündür. Bu anlatılarda yaşanan acı olayların tekrarı bir yana, ihanet ortak bir şikâyet konusudur. Açlık, yalnız bırakılmışlık, salgın hastalıklar, ayrılık, ölüm birer yıkım gibi yaşanır; erkekler şehittir, kadınlar hep çaresiz. Ümit ve ümitsizlik, gitmekle kalmak arasındaki mücadele, dönmek hayali ile vatandan ayrılışın ızdırabına dönüşür.

Dünyanın son yüz yılı, daha önceki dönemlerde olduğu gibi yeni ve başka muhaceret anıları ile doludur. Yazık ki bunların birinde yaşanan acı ve yoklukların bir diğesinde olmadığını söylemek de mümkün değildir. Trabzon muhaceratından hafızalarda kalanların örtüşmesi gibi başka zaman ve mekânda gerçekleşen muhacerat anlatıları da örtüşecektir.

Anlatılar ışığında öyle görünüyor ki muhacirlik, insandan insana yönelik ilk kıyımın kitlesel türevi; dünya üzerinde toplumların birbirine uyguladıkları büyük bir zulümdür.

---

³⁹ Söz konusu kadının insan vicdanını sızlatan muhacirlik öyküsünün tamamı için bkz. Lermioğlu, s. 302-345.

KAYNAKÇA

ALAP, Cevdet: *Bir Ömür Bir Şehir*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yay., Trabzon 2008, ss. 48-49.

ATABEY, Figen: *Karadeniz'de Türk Donanması: Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.

ÇAPA, Mesut: “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Kızılay Heyeti'nin Trabzon Vilayetindeki Çalışma ve Gözlemleri”, *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yay., Trabzon 2016.

GÜNGÖR, H. Fehmi: *Urkiye: Muhacirlik Büktü Benim Belimi*, Serander Yay., Trabzon 2010.

KAYRA, Mediha: *Hoşça Kal Trabzon*, Dünya Yay., İstanbul 2005.

LERMİOĞLU, Muzaffer: *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, Haz. M. Salih Köse vd., A Grafik Yay., Trabzon 2011.

SELÇUK, Sadi: *Esaretin Acı Hatıraları*, Ülkü Basımevi, Konya 1955.

SEZER, Çiğdem: *Kalbimin Kuzey Kapısı Trabzon*, Heyamola Yay., İstanbul 2007.

SOYGÜZEL, H.: “Bir Göç Yazısı”, [29.11.2010 Avrupa Birliği Politikaları Enstitüsü], www.abpe.org.tr (15.05.2015).

ŞENER, Sami: “Göç”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1990, ss. 112-113.

Tasvir-i Efkâr, 26 Nisan 1919, Sayı 2436.

ULUTÜRK, Veli: “Zulüm”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1990, ss. 285-289.

UMUR, Hasan: *Of ve Of Muharebeleri*, Güven Basımevi, İstanbul 1949.

USTA, Veysel: “Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon'un Durumu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2014, Sayı 17, ss. 135-172.

YİĞİT, Altay: *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, İstikbal Matbaası, Trabzon 1950.

Kırgızistan - Ahıska Türkleri - Ayyıldızın İzinde TRT Avaz, <https://www.youtube.com> [16.01.2016].

UZAMDAN KOPUŞ: GURBET ANLATILARI

Ülkü ELİUZ*

Elif ÖKSÜZ GÜNEŞ**

Giriş: Büyük Kıyamete/Kente Göç

*“Hiçbir dil,
gurbeti anlatacak kadar
güçlü değil.”*

Göç, bir yerden başka yere hareket anlamına gelen bir eylemdir. Mevcut ölçütlerden başka ölçüğe geçiş, sadece mekân değiştirmek anlamına gelmez; sosyo-kültürel hareketliliği ve yaşam alanını değiştirmeyi de kapsar. Farklı sebeplere dayanan göç, bireysel hareketlilik olarak görülür; ancak bireyler ve kitleler üzerindeki ekonomik güvensizliği azaltmaya, gelir dağılımına ve buna paralel gelişen açlık, yoksulluğa dönük sosyo-ekonomik; mahiyeti, çerçevesi, neden ve çıkarımları açısından sosyo-politik; kan davası gibi olguların taşınması dolayısıyla sosyo-kültürel sonuçları vardır. Siyasi ve coğrafi yönlerden yaşanan çevrenin dönüşümü olan göç, birçok alanda köklü değişimleri hazırlar. Bu durumun doğal yansıması, sivil toplum kuruluşları ve hemşeri dernekleridir.

Göçlerin yönü, genellikle kırdan kente doğrudur. Kırsalda nüfus azalırken kentlerde artar. Mekân değiştiren topluluk, hem kentin kaynaklarından yeterli derecede faydalanamaz hem de kentin iç dinamiklerine uyum sorunu yaşar. Ayrıldıkları yerin/kırsalın hayat tarzını, kültürel kalıplarını beraberinde getirir; onları değiştirmek için çaba sarf etmez. Yaşam alanlarını ise çoğunlukla kent merkezinden uzakta gecekondular oluşturur. Rahatsız edici büyüme, karmaşıklıkla, çarpıklıkla biçimindeki bu mekânlarda toplumsal ve kültürel sorunlar yaşanır. Zorunlu yaşam alanlarında kendi dünyalarını oluşturan/oluşturmak zorunda kalan insanlar, eski düzenleri ile yeni olanakları arasında ne ondan ne de diğerinden ol(a)madan var olma mücadelesi verirler: “Gecekondulaşma, kırdan kente gelen insanların sosyal devlet şemsiyesi altında iskânlarının yapılamamasından ötürü ve diğer taraftan kente göç edenlerin çağdaş bir konut edinmek için gerekli olan ekonomik imkânlardan mahrum

---

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. ulku.eliuz@mynet.com

** Dr., elif.oksuz@hotmail.com

olmalarından dolayı ortaya çık(ar).”¹ Kentin mevcut kültürü ile göç ederek eklenilen topluluk arasında ayrılık ve yadsınma yaşanır. Üst ve alt sınıf ayrımının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bu farklılık, fiziksel yan yanalık ve bir aradalığa rağmen gittikçe derinleşen kopmayı beraberinde getirir: “Refah düzeyi yükselen kent yaşamında, üst bir sınıfın ortaya çıkmasıyla (...) Artık küreselleşen bir dünyada insanların beklentileri de üst seviyeye taşınır. Televizyonda yayınlanan reklamlar, lüks hayatları konu edinen diziler, ünlülerin pahalı zevklerini gösteren magazin haberleri, toplumda yer alan her sınıftan kişiyi, lükse sahip olma arzusuna iter. Böylece, maddi imkânlarını aşsa bile her şeyin en pahalısına sahip olma arzusu taşıyan tüketime dayalı bir kültür oluşur.”² Tüketim kültürü, zengin-fakir ayrımını belirginleştirir. *Beklentiler ve olanlar/gerçekleşenler* ikilemindeki göçen kişi/ler, geride bıraktıkları/ayrıldıkları yere de bu yeni geldikleri ortama da ait olamazlar. “Çünkü göç, neresinden bakılırsa bakılsın ‘yitirmektir’. ‘İnsan; evini, sokağını, anılarını, yakın çevresini, tanıdığı doğayı, bildiği mevsimleri, tatları, kokuları hatta adının aldığı söylenişini bile yitirir. Hangi zorunluluk ya da hangi kazanımlar uğruna olursa olsun, etkisi ne kadar uzun ya da kısa sürerse sürsün, yitirilen bir hayattır ve geriye kalan her şey gurbettir.”³ Yitirilen, artık geri döndürülemez olan eski mekân ve yaşam biçiminden sancılı kopuş içindeki kişiler, yeniye ait olamayarak hep yaban kalırlar. Ait olduğu düzenden her anlamda kendiliğine olanak tanımayan büyük kıyamete göç ederek yeni kültürün oluşumuna kaynaklık ederler. Bu kaosta/gurbette maddi çıkarların belirlediği kültür, zengin-yoksul, şehir-köy, şehirli-köylü çatışmasını netleştirir.

İnsanların öznelliğini silen, *sürüye* dönüştüren ve maddi refah uğruna kendisine göçeni *suçlu* durumuna düşüren gurbet, umuda kaçışın mekânı hâline gelir. Kendini gerçekleştirme aşamasındaki gurbet kuşlarının umutları, umutsuzluğa dönüşür; dışlanan, aşağılanan bu kişiler için gurbet, tehdit öğeleri içerir. Sıkan, boğan bir labirente dönüşen şehir/gurbet, gelinen ilk andan itibaren bütün olumsuzlukların sebebi ve *düşmandır*. İnsanları çözen, koparan, parçalayan bir *karşı değer* olarak kapalı/dar işlev kazanırken bu mekânda sıkışan topluluk yoksullaşır, sömürü nesnesi hâline gelir. Kendi yozlaşmış düzeni ile kuşattığı kişileri, çözükle değerler sembolü hâline getirir. Gurbete sürüklenenler, belirsizliklerin endişe ve korkusunun susturduğu dilsiz, kimliksiz bir yığın hâlinde şehrin *konusan* kalabalığı içinde sele kapılır; yok olup giderler.

¹ Faruk Taşçı, “Bir Sosyal Politika Sorunu Olarak Göç”, *Kamu-İş*, Cilt 10, Sayı 4, 2009, s. 195.

² Şenay Kırgız Karak, “Edebiyatta Yankılanan Bir Seda: Göç”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 51, 2014, s. 230.

³ Karak, s. 231-232.

Küçük İnsanın Sesi: Orhan Kemal

“bir yazı ırgadı”

Türk edebiyatında 1949-1970’li yıllarda eser veren eleştirel sosyal gerçekçi olarak bilinen Sadri Ertem ve Sabahattin Ali çizgisinin takipçisi Orhan Kemal, romanlarına ana eksen olarak *küçük adamı* seçer. Asgari şartlarda yaşama mücadelesi veren *küçük adamın* tarihi ve sosyal perspektif içerisinde *yer edinme* sorunsalını, dil aracılığıyla varlık bulmuş gerçeğimsi dünya içinde ele alır. O, etnik kaygılardan uzak ekonomik “sınıfsal yaklaşımın en ünlü ve tipik”⁴ örneklerini yazar. Bu sınıfsal yön aşk ve birlik gibi mesajlar içeren insancıl yaklaşım hâlidir. Kendi yaşamı ile eserleri arasında benzerlik bulunan Orhan Kemal, ideolojik anlayışına uygun biçimde eserlerinin kaynağını işçi sınıfından/köylüden seçer. Sanayileşme/makineleşme gibi burjuvalaşmış güçler karşısında ezilen, yok olan insanların acılarını, çelişkilerini, direnişlerini, yaşam koşullarını anlatır. İşçinin bir yük hayvanından farksızlaştığı, hem fiziksel hem manevi yüklerle tüketildiği düzen içindeki *emek* sömürsünü vurgular. İyimser bakış açısıyla yarattığı kişileri, Türk toplumunun dönemsel yansıması niteliğindedir. Sanatkâr, yıpranmış, boyutsuzlaşmış, rutinleşmiş anlam düzenini kırarak değerler dünyasını yeniden anlamlandırma gayreti içerisinde. Eserlerinde asgari şartlarda yaşama mücadelesi veren bireysel kaygıların şekillendirdiği *küçük adamın* tarihi, sosyal perspektif içerisinde *yer edinme* sorunsalını işler. Bireysel ve kolektif değerler sistemini, ideolojik koşulların ile bütünleştiren yazar, göçler, sosyal adaletsizlik, yozlaşma, yanlış yapılanmayla büyüyen halk-devlet uçurumu sorunsalını vurgular.

Orhan Kemal, küçük adam tipinin kendini tanımlama çabalarını konu edinen Bereketli Topraklar Üzerinde ve Gurbet Kuşları romanlarında yozlaşma, sosyal adaletsizlik izlekleri etrafında gurbeti anlatır. Gurbet kavramının bireyselden toplumsala uzanan sosyolojik, siyasi ve kültürel değişimlerdeki etkisine dikkat çeker.

Bereketten Tükeniş Sürükleniş

“Enginli yüksekli kayalarımız
Gamınan yuğrulmuş binalarımız
Doğurmaz olaydı analarımız..”

Yazarın Çukurova gerçeğini anlatmak gayesi ile yazdığı romanlarından Bereketli Topraklar Üzerinde’de Türk toplum yapısına ait psikolojik gerçekliğin, dönemsel yansımaları, maddi kaygılarla şehre göç etmek zorunda kalan insanların trajedisi dile getirilirken işçilerin kahırlı

⁴ Herkül Millas, *Türk Romanı ve Öteki*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 157.

hayatları yansıtılır. Kapitalizmin dişlileri tarafından ezilen, kişiliksizleştirilmeye çalışılan işçiler, yaşadıkları mekânlara da sinen yabancılaşma içindedirler. Çıkar dengeleri üzerine kurulan üretim ilişkilerinde kişiselleşmiş emek, sermaye işlevindeki kişiler/işçiler sömürülür.

Eserin ismi ile topraktaki yaratma, yenileme gücüne dikkat çekilir. Sosyal yaşamın ekonomik yönüne göndermede bulunan *bereketli* kavramı; *toprakla birleşince üzerindeki canlıyı var eden değerler bütününe dönüşür*. Ruhsal ve fiziksel yapılanmanın mekânı olarak toprak, bereketli/verimli yüzüyle maddi sıkıntılar çeken kişilere umut ışığı olur. Dolayısıyla maddi-manevi bütünlükle içselleştirilen toprak, sosyal yaşamı kuşatan çelişkiler ağını belirgin kılmak amacıyla vurgulanır. Toprağın bereketinden umutlanan birey, *ekmek* uğruna çıktığı yolculukta hep kayıpları yaşar. Emeğin sömürüldüğü, kişisel hakların yok sayıldığı, maddi gücün yok eden mekanizmaya dönüştüğü zamanda *bereketli topraklar* kısırlaşır. Toprağın bereketi, yıkılan umutlarla yok olur; *bereketli topraklar üzerinde* hayata tutunamayan bireyler dram yaşarlar; yenik, yıkık, çaresiz bir şekilde umutla geldikleri topraktan kovulurlar.

Yazarın rakamla 30 bölüme ayırdığı roman, kent yaşamının ezdiği köylünün *ekmek* kaygısı uğruna yaşadığı çatışmalardan oluşur. Eserde entrik kurgu Sivas'ın Ç. köyünden üç arkadaşın (İflahsızın Yusuf, Köse Hasan ve Pehlivan Ali) Çukurova'da iş bulma umuduyla yola çıkması ile başlar. Adana'ya vardikten sonra açlık ve sıkıntı dolu günler geçiren üç arkadaş, "hemşeri" dedikleri fabrikatörün arabasının önüne İflahsızın Yusuf'un atılışıyla dokuma fabrikasında iş bulur; ahırdan bozma bir barınakta yaşarlar. Köse Hasan, çalışma şartlarının olumsuz etkisiyle kısa süre sonra hastalanıp yatağa düşer, ölür; ırgat başının aldığı rüşvetleri fabrikatöre iletmek isteyen Yusuf ve başkişi Ali ise işten atılırlar, inşaatta iş bulurlar. Yusuf, duvar ustası Kılıç'ın yanında meslek edinmeye, ustalaşmaya gayret edinir. Ali, kendisine borçlanan Ömer Zorlu'nun barakasına taşınır, onun şantiyedeki birçok erkek ile ilişki içindeki karısı Fatma'ya âşık olur; daha sonra onunla çiftliğe kaçır. Çiftlikte Senem Bacı'ya yardım eden Fatma, ağa'nın yeğeni ve Kâtip Bilal ile de beraber olur. Ali tarlada yan yana çalıştığı Aptal kızı ile ilişkiye girer. Kâtip Bilal, Fatma'dan daha rahat yararlanmak için Ali'yi patoza gönderir; para günü şehre inen Ali, ırgatbaşının genelevdeki kızı Selvi'ye âşık olur. ırgatbaşı, Halo Şamdin ve Kürt Zeynel'i işçileri ayaklandırdıkları gerekçesiyle işten attırır. Kâtip Bilal, Fatma'dan bıkarak onu tarlada çalıştırır; Selvi'yi köyüne götürme hayalleri kurarken dinlenmeksizin çalışan Ali, patoz makinesine düşerek ölür. Bunun üzerine Kürt Zeynel ve Halo Şamdin harmanı yakar. İflahsızın Yusuf, arkadaşları Ali ve Köse Hasan'ın gurbette ölmesi üzerine Ç. köyüne yalnız döner.

Başkişi Ali, fiziksel gücüne rağmen, *gurbet korkusu* yüzünden pasif/edilgen, korkak, ürkektir. Verilen her işi yapar; buna rağmen maruz kaldığı her hakarete/aşağılanmaya boyun eğer, sessiz kalır. Parasızlık yüzünden boynu eğik olan Ali, hep susar; içine atar; fiziksel ve ruhsal varlığını kurmayı başaramaz. Gurbette tutunmanın zorluklarını bilir/görür. Arkadaşı Köse Hasan'ın durumu ve dayakla işten atılışları da Ali'yi sindirir. Gurbette kalacağı sürenin bir an önce geçmesini ister. Doğanın temsilcisi başkişi için şehir, paradır. O, şehir görmüş ve para kazanmış biri olmanın gururuyla köyde dolaşmanın hayalini kurar. En büyük zaafı cinsel dürtüdür; cinsel doyuma ulaşınca, yaşadığı fiziksel gerilimden kurtulacağını düşündüğünden nesnesi sürekli değişen ilişkiler yaşar. Her ilişki bir öncekinin tamamen dışlanması ile sonuçlanır. Gerek fabrikada gerek inşaat ve tarlada çalışırken kumar, içki gibi sömürü unsurlarından uzak durur. O, sadece çalışır, hayal kurar. Fatma'yla tanışmayı, birlikte olmayı, kaçmayı, ayrılmayı hep içinde yaşar; tepkilerini ortaya koyamaz. Köy yerindeki kadınlar ile şehirdekiler arasında kıyaslama yapar. Köyde bıraktığı yavuklusu, bir süre sonra anlamını yitirir; aklına bile gelmez. Şehir gibi, şehir kadınları da onu tutsak eder. Kendisi gibi işçi olan Ömer Zorlu'nun on altı yaşındaki karısı Fatma'yla ilişki yaşar. Fatma, para karşılığı birçok erkekle birlikte olur; fakat Ali, her şeye rağmen ona bağlanır, onu kaçıtır. Bu kaçıştan sonra cinsel zaafı tarlada birlikte çalıştığı Aptal Kızı ve genelevde tanıştığı Selvi ile iyice belirginleşir. Ali, artık köye Selvi ve "gazocağı" ile dönmek ister. Başkişi, güvenli köy ortamında sıradan bir yaşam sürerken, gurbet'in kaosunda yitip gider. Dilinden düşürmediği türkü, yaşadığı dramı açılar niteliktedir:

"Enginli yüksekli kayalarımız
Gamınan yağrulmuş binalarımız
Doğurmaz olaydı analarımız.." ⁵

Yaşama tutunmak isteyen bireyin önüne çıkan engeller, onun varoluşunu hazırlar. *Gamla* yağrulmuş bir kişinin mutluluğa ulaşması olanaksızdır. O, özünde hep hüznün ve acı taşır. Dolayısıyla bu kişilerin yaşama sevgisi, peşinen ellerinden alınır, onlar mutsuzluğa/zorluklara mahkûm edilir. Ali'nin ölüme giden yolda yaşadıkları bireyin madde karşısında değersizleştiğinin yansımasıdır. Ağa, yaralı Ali'yi "*arabası pislenir*" ⁶ diye hastaneye götürmez ve yanan harmanın ateşiyle iki kez ölümüne sebep olur. Özündeki çocukça aşkı/coşkunluğu aktaracak bir mecra bulamadığından hayalleri gerçeklere bir kez daha yenik düşer.

⁵ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, Tekin Yayınları, İstanbul 2000, s. 12.

⁶ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 371.

Romanda başkışıyle aynı kaderi paylaşan, maddi sorunların çözümü için umudunu gurbete bağlayan İflahsızın Yusuf, norm karakterdir. O, iki arkadaşıyla çıktığı *ekmek* mücadelesinden evine sağ dönen tek kişidir; tinsel bakımdan şehrin kurallarına uyum sağlamayı başarır. İşinin ustası olmak, okuma-yazma öğrenmek ister. Gözü pekliği ve girişimciliği onun, şehirde yitip gitmesini engeller: “*Şöyle bir vurdum zihnime, Yusuf dedim, köyden şehire ne dimeye indin? İş güç sahibi olup, için beşin yoluna bakmak için. Köye varınca köylünü kendine güldürme. Yemin ettim, duvar ustası oldum.*”⁷ İflahsızın Yusuf, şehre ilk geldikleri andan itibaren arkadaşları ile birlikte, tutunma mücadelesi içine girer; aşağılanmalara, dayaklara aldırış etmez. Şehir adamının fentine karşı ayakta durmaya kararlıdır. Fabrika sahibinin yolunu keserek iş buluşu, *avantaya* karşı çıkışı, inşatta çalışırken duvar ustalığı öğrenme çabası ve şehrin *gurbet* kuşlarını tüketme yollarından kumar, içki, kadından uzak duruşu onu arkadaşları gibi yitmekten kurtarır. Arkadaşları Köse Hasan ve Pehlivan Ali için üzülür; ancak hiçbir şey yapmaz, sadece kendini düşünür. Pehlivan Ali’yi Fatma konusunda uyarır, aldırmadığını görünce kendi işine bakar.

Eserde cinsel sömürünün hem kurbanı hem de faili olan Fatma; paranın ve gücün verdiği ayrıcalıkları insanları tüketişte kullanan, sosyal adaletsizliğe zemin hazırlayan Bilal, Irgatbaşı, Küçük Ağa; para uğruna insanların yaşamlarını tehlikeye atan ve parası için öldürülen yozlaşmış Topal Ağa; düzene başkaldıran, işçilerin haklarını korumak için mücadele veren ustabaşı Kemal Cesur; arkadaşları ile geldiği şehre ilk yenik düşen *gurbet*’in kurbanlarından Köse Hasan; işçilerin yaşadıkları şartlara, iş saatlerine, yemeklerin kötülüğüne ve ücretlerin azlığına karşı başkaldıran bilinçli işçi prototipi Kürt Cemşir ve Halo Şamdin kart karakterlerdir. Sosyal yozlaşmanın kişi düzeyindeki temsilcisi olan ve değerlerden kopuk bir yaşam süren Hidayetinoğlu, Ömer Zorlu, Taşeron, Şoför ve karısı, işçiler, ırgat pazarındakiler, inşaat işçileri, bekçi, jandarmalar; cinsel sömürünün kurbanı olan Selvi ve Aptal Kızı fon karakterlerdir.

Maddi kaygılarla çırpınan bireylerinin, *gurbette* tüketilişine duyarsız kalamayan tanrısal anlatıcı, yozlaşmış düzene tavrını, sosyal eleştirel gerçekçi bakış açısıyla netleştirir. Diyaloglar aracılığıyla sosyal çözümlemeler yapar. Olay birimlerinin akışının diyaloglar yoluyla yapılışı, Tanrısal anlatıcının zaman ve mekân boyutunda karakter yaratma çabasının sonucudur. Kişilerin bilinçaltı düşünceleri de, anlatıcının niyetine bağlı şekillenir: “*Demek bir insan ‘bacım’ dediğine kötü gözle bakabilirdi? Vah şehir diye geçirdi, gözün çıksın şehir. Kırdın kanadımı kolumu şehir, vay şehir, vay kahbe şehir...*”⁸ Anlatıcı, insanı içinden çıktığı ve ona döndüğü

⁷ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 381.

⁸ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 258.

toprak ile simgeleştirerek, ironik bir çürüme öyküsü anlatır. Tasvir, özetleme, geriye dönüş, diyalog, iç monolog teknikleri ile *küçük adamın* tutunma öyküsünü olay, kişi, zaman ve mekân yönlerinden aydınlatır.

Öykü ve öyküleme zamanının aynı nesnel düzlemde birleştiği eserde zaman, göç'ün psikanalizinini yapıldığı sürelerin toplamıdır. Öykü zamanı, sonbaharda başlar ve sıradizimsel olarak anlatılan yaklaşık bir yıllık süreyi kapsar; geriye dönüşler yaşamın gerçekleriyle bağlantılı psikolojik tahlilleri içerir:

“Gözleri daldı. Tosbağa mahallesinin çarpık, eğri sokaklarını, ayı inine benzeyen kerpiç evlerin kapısında güneşe karşı kirli saçlarını tarayan kızları, çocuklarını kapı önlerinde herkese karşı yıkayan kadınları, etekleri sakıldaklı çocukları düşündü. (..) aynı çırçır fabrikasında çalıştıkları yıllarda (..) ağzı var dili yoktu. (..) onunla hendeğe ilk girdikleri geceyi hatırladı.”⁹

Öykü zamanın akışı, zamanda atlamalar, özetlemeler yoluyla sağlanırken diyaloglar üzerine kurulan olay birimleri birbirini hazırlayıcı niteliktedir. Ayrıca karakterin iç zamanından uzaklaşarak bir iş süresine sıkıştığı, bireysel zamanın olmadığı görülür. “Para günü”, “duduk sesi”, “işbaşı ve paydos saatleri” ile sınırlanan birey için, zaman bu nesnel göstergelerle anlam kazanır. Bu göstergeler, yaşamsal her türlü özneliği silen kişinin tekdüzeleşerek yığınlara dönüşmesine sebep olurken sosyal zamanda 1940-1950’li yıllara ait tarihî ve işlevsel ayrıntılar dikkat çeker. “Bir yandan tarım kesiminde kullanılan teknikler nedeniyle kırsal nüfus topraktan itilmekte, öte yandan endüstrileşme ve hizmet kesimlerindeki gelişmeler nedeniyle köylü nüfusu kentlere akmaktadır.”¹⁰ Halk Partisi’nin iktidarında ekonomik sorunların su yüzüne çıktığı, köyden şehre göçün başladığı ve sosyal çözülüşün ivme kazandığı bir süreçtir.

Bereketli Topraklar Üzerinde romanında fiziksel farklılıklara rağmen, işlevsel mekân gurbet’tir. Büyük umutlarla gelinen şehir/gurbet, sıkın, boğan labirente dönüşür. İlk andan itibaren bütün olumsuzlukların sebebi *düşman* olarak nitelenen “*koyu karanlıklar*”¹¹ ifadesinde özünde sıkıntı, sömürü ve ayrılığı barındıran şehir/gurbet, insanları çözen, koparan, parçalayan bir karşı değerdir: “*Gurbet gibi kötü var mı? Gavurdan beter dinime imanuma.*”¹² Mekânın bu kapalılığını kendi çabalarıyla açmaya çalışan kişilerin/göç edenlerin başvurdukları yöntemlerden biri akrabalık-hemşerilik ilişkilerini kullanmaktır. Böylece kentleşme ve göç hareketlerinin oluşturabileceği sorunları bu eklemleme/hemşerilik mekanizması ile çözme

⁹ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 270.

¹⁰ Özlem Özgür, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1972, s. 127.

¹¹ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 10.

¹² Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 7.

uğraşına girerler. Romanda İflahsızın Yusuf, Pehlivan Ali ve Köse Hasan kente göçerken hemşerileri sayesinde iş bulma sıkıntısı çekmeyecekleri beklentisi içindedirler:

“-Hak şüküür, dedi. Bizim hemşerilerin fabrikası...

-Ne olmuş? dedi köse Hasan.

-Pek tevatürmüş hani...

-Doğru. Bize yaban gözüyle bakmaz ya!

-Bakar mı? Hemşerimiz be. Hemşerinin kötüsü mü olur? Bizi bir gördü de kim idüğimizi belledi mi?

-Amanın hemşerilerim gelmiş diye... Bizi tutmayıp da şehirliyi ne diye tutsun?

-Tabii canım, akıl var yakın var...

-Hemşeri demek hısımlık demek. Ben kendi nefsimi, hemşerim şurda dururken, yazının şehirlisini niye işime alayım? Sen olsan alır mısın Köse?

-Alınır mı Yusuf? Hemşeri, de, dur orda. Demek fabrikası pek tevatürmüş?”¹³

İflahsızın Yusuf, Pehlivan Ali ve Köse Hasan kente giderken hemşerilerinin fabrikasına güvenirler. Çünkü fabrika sahibi ile hemşerilikleri, kendilerinin işe alınmaları için yeterli sebeptir. Umutlarla gittikleri şehir/gurbet, umudunu kendisinde arayan kişilerin yaşadığı kimlik bunalımının merkezi olacaktır; kişileri ‘şey’leştirecektir. Şehrin/gurbetin kurallarını, yozlaşmış düzenini benimseyen İflahsızın Yusuf ise, bir yıl sonra duvar ustası ve okuma-yazma bilen kahraman edasıyla geri döner. “Bireyin varoluşunun büyük bir kumarda öne sürülen para gibi tehlikede”¹⁴ olduğu şehir/gurbet, ağır iş şartları, dayak/küfür gibi kişiliğe yönelik saldırıları, rüşvet ve haksızlık ile sömürü gibi nitelikleriyle yutan labirent hâlidir. Eserde mekân, çözümlü değerler sembolü olarak kişileri tekleşmeye doğru iter. Roman kişileri, gurbette “ahırdan bozma” bir evde yaşamak zorunda kalırlar:

“Oturdukları ev, iki mahalle aşağıda, mahalle muhtarının bir zamanlar hayvanlarını bağladığı tavanı hâlâ gübre örtülü, genişçe bir ahırdı. At sinekleri vızılıtlı daireler çizerek uçuşuyorlardı. Harap kerpiç duvarlar yarı bellerine kadar ıslaktı. (...) oda ekşi ekşi dışkı kokuyordu.”¹⁵

Mekân-insan benzeşiminin psikolojik çözümleme ile sağlandığı eserde, kişilerin “hayvan” yerine konması ile insan olmanın ayrıcalıklarının

¹³ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 11.

¹⁴ Jean Paul Sartre, *Varoluşçuluk*, Çev. Asım Bezirci, Say Yayınları, İstanbul 1999, s. 11.

¹⁵ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 70-71.

bütünüyle yok edilmeye çalışıldığı imlenir. Kişiyi psikolojik ve fiziksel yok oluşa sürükleyen bu süreçte göç edenlerin kendilerini ne geldikleri ne de ayrıldıkları yere ait hissetmemeleri, kendilerine ve içinde buldukları gruplara yabancılaşmaları da etkilidir:

“Bir kez yolun gurbete düştü mü, yu elini kendi kendinden!

-Niye?

-Sen eski sen değilsin ki. Gurbete düşersin sıla çağırır, sılana kavuşursun gurbet el eder. şehir yerinde eğleşmeye alışan adamı köy yeri sıkar. En biri ben. Ben Sivas’a gitmeyeydim Çukurova’ya heves etmezdim ki!”¹⁶

Üç arkadaşın arasında geçen bu konuşma göçen kişilerin gelinen ve ayrılan yere ait olamama duygusunu yansıtır. Eserde şehrin, kişiyi kendinden, değerlerden uzaklaştıran yok edici niteliği vurgulanır. Çünkü kentleşme, homojen, mekanik ve kâr hırsının her şeyin önüne geçtiği pazardır. Sentetik ilişkiler, değerlerin işle/parayla *satın alınabilire* dönüşmesi kenti, öze ait bütün kaynakların tüketildiği bir yokluk çukuruna dönüştürür. Para ve çıkar dengeleri, yaşamsal bütün kaynakları tıkar. Kişiler, sevgi, saygı, vefa, doğruluk, dürüstlük gibi olumlanan unsurlardan hızla uzaklaşarak; ikiyüzlülük, dolandırıcılık içine itilirler. Romanda, geçim kaygısı nedeniyle şehre gelen üç arkadaş, bir süre sonra birbirlerinden koparlar. Pehlivan Ali ve İflahsızın Yusuf, arkadaşları Köse Hasan’ı hasta ve parasız bırakıp gitmekte bir sakınca görmezler. Ekmeklerini onunla paylaştıkları günlerde ise, içten içe rahatsızdırlar: “*Sağdan soldan utandıkları, daha doğrusu sağın solun ayıplaması üzerine on iki saatten on iki saate hemşerilerini de yemeğe buyur ediyorlardı ya, bıkmış usanmışlardı doğrucası.*”¹⁷ Umarsız, sadece kendileri düşünen bireyler, insana özgü duyarlılığı yitirirler. Ağır çalışma şartları, yozlaşmış düzenin ön plana çıkardığı ego, kişilerin kendileri dışında hiç kimseyle ilgilenmemelerini de beraberinde getirir. Sanayileşme sürecinin zengin ettiği, köyden kente zorunlu göçle *insan* olma ayrıcalığını yitirmeye başlarlar. İşçi, karısının başka erkeklerle birlikte oluşuna aldırılmaz; namus, utanma ve sorumluluk gibi duygulardan uzaktır. Eserde işçilerin bakımsızlığı, kötü kaderlerine ve işverenlerin fırsatçılığına terkedilişi de anlatılır: “*Irgatbaşı güneşe baktı. Çoktan paydos vermesi gerekiyordu. Biliyordu bunu ama, mahsustan ağır alıyor, işi uzattıkça uzatıyordu.(...) Patoza insan gücünün üstünde iş görmekte olan insanlara bakıyordu görmeden.*”¹⁸ Kurtlu, kuru ekmek yemek zorunda kalan; aralıksız çalışan, küfür/dayak ile sürekli aşağılanan işçilerin kaderi patronların “insafı”na kalır. Eserde, başkışı Ali’nin ağır ve aralıksız

¹⁶ Orhan Kemal *Bereketli Topraklar...*, s. 11.

¹⁷ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 85.

¹⁸ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 221.

çalışma temposu içine düşerek yaralandığı, daha sonra öldüğü patoz, “doymak bilmeyen bir canavar, işçilere soluk aldırılmazken, patronunu cebine altın akıtan bir sistemin simgesi”¹⁹ olarak yozlaşmış düzenin eşyadaki görünümüdür. İnsanın para karşısında değeri yoktur. Sanayileşmiş toplumda işçinin, yarattığı mal ile ilişkisi kopuktur. Patronlar için malları, onları işleyerek kendilerini zengin eden kişilerden daha değerlidir:

“Küçük ağa öfkesini alamamıştı. (...) istiyordu ki, jandarmalara emir versin, jandarmalar da mavzerleri çevirip, ırgatları teker teker öldürsünler, sonra da kasaturalarını kullanıp ölü ırgatların kellerini bedenlerinden ayırınsınlar. Bu da azdı belki. Bedenlerden ayrılmış kellerin gözlerini oysunlar, kafalarını parçalasınlar.”²⁰

Sanayileşme sürecinin zengin ettiği ve köyden kente zorunlu göçle *insan* olma ayrıcalığını yitiren işçilere bakış, sosyal adaletsizliğin yansımasıdır. Yozlaşmış patron/ağa kesimi işçiyi her anlamda tüketir; kendinde, emrinde çalışanların her şeyini tüketme hakkını bulur.

Büyük Kıyamette Bir Kuş Gibi

“Anadolu içlerinden kopup gelen her tren,
her “kuşluk treni”,
her gelişinde
gurbet kuşlarını toparlayıp
getiriyordu İstanbul’a.”

Orhan Kemal’in *Gurbet Kuşları* romanı çarpık kentleşmeye tutulan ayna niteliğindedir. Kitap, Yorganlılar, Kuşluk Treni, İstanbul’un Taşı Toprağı ve Gurbet Kuşları isimleri arasında kararsızlıktan sonra ilk olarak İstanbul’un Taşı Toprağı adıyla 1961 yılında Cumhuriyet gazetesinde tefrika edilir. Bu eser ile İstanbul’a göç zorunluluğu ve zorluğu içerisindeki bireyin durumu vurgulanarak “Anadolu insanının durumu, şehrin yoz eğilimlerine kapılıp bozulması, toplum dışında asalak unsurlar hâline gelmesi ve asli süreç içerisinde köylülükten proleterleşmeye yönelen geleneksel değerlerini şehirde de koruyarak yeni bir insan birimi oluşturma”²¹ mücadelesi anlatılır. Romanda resmi ve özel anlamda yöneten ile yönetilenler arasındaki kopukluk merkezli sosyal adaletsizliğin yansımaları yoksul halkı, baskı ve sömürü ile sıkıştıran patron/ağa görünümü altındaki eşkiyaların tavırlarında somutlaşır. Sömürülmeye karşı çıkan işçiler olsa da gelir dağılımındaki

¹⁹ Berna Moran, “Bereketli Topraklar Üzerinde’de Pehlivan Ali’nin Ölüm Sahnesi Üzerine Bir Metin İncelemesi”, *Hürriyet Gösteri*, Sayı 112, 1990, s. 9.

²⁰ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 379.

²¹ Taylan Altuğ, “Orhan Kemal’in Romancılığı Üstüne Genel Notlar”, *Türkiye Defteri*, 1974, s. 7.

eşitsizlik ve maddi kaygılar, onları susturur. “Proletaryanın sınıf mücadelesi”²² kişilerarası çatışmaların hareket noktasıdır:

“Öğle paydosunu hiç değilse bir saat geç veren ırgatbaşı, memnundur. Sabah paydosundaki on dakika gecikmenin acısını almış, yüreği soğumuştur. (...) Ekmekler kuru, küflü, hatta kurtlu; yarma pılavı yağlı yağsız... (...) Kürt Zeynel’in dişleri arasında birden bir taş kütürdedi. Paydosun da bir saat geç verildiğinin farkındaydı.(...) Müthiş bir küfürle kaşığı karavanaya attı.”²³

Fakat bu çatışma, yanıtız kalır; zira işveren kendisi adına işleri düzene sokan adamlarını korumayı çıkarına uygun bulur. Her zaman işçi, suçlu duruma düşer. Halka kadere karşı boyun eğmekten başka fırsat vermeyen bu düzen, “ümitsizleştirici bir kanun”²⁴ hâlinindedir. “İşgücünün bizzat meta durumuna geldiği ve herhangi bir mübadele nesnesi gibi pazarda alınıp satıldığı”²⁵ bu ortamda sosyal yaşamın eşitsizlikler, adaletsizlikler ile örülü olması olağandır. Değerlerden kopuk, sadece para ve alım satım faaliyetlerinin ön plana çıkışı, öz’e ait bütün atılımları yok eder.

Romen rakamıyla ayrılan 21 bölümde isimden itibaren Anadolu insanının yaşamına zorla giren gurbetlik kavramı sorgulanır. Başkişi, İflahsızın Memed, köylüsü Gafur’un iki yıl önce İstanbul’dan gönderdiği mektuptaki çağrıya uyararak yola çıkar. Gafur’un mektuplarında ve köyü ziyaretlerinde anlattığı gibi işyeri sahibi değil, sebze halinde çevresi tarafından seilmeyen; okuma-yazma bilmeyen bir işçi olduğunu öğrenir. Hemşerisinin ilgilenmediği Memed’in çaresizliğine üzülen hamal Veli, onu diğer gurbet kuşları ile birlikte kaldıkları eve götürür, iş bulmasını sağlar. Gafur’un patronu/kabzımal müteahhit Hüseyin Efendi’nin köşkünde hizmetçilik yapan Ayşe ile köşkün karşısındaki inşaatta çalışmaya başlayan başkişi arasında aşk başlar; bu durumdan Gafur rahatsız olur. Babası İflahsızın Yusuf gibi duvar ustalığını, okuma-yazmayı gurbette öğrenen Memed, Ayşe ile evlenir. Patronunun kâtibini bıçaklayan Gafur hapishaneye düşünce onun işini yapmaya başlayan ve köşke yerleşen Memed, mektup yazarak babasını, kardeşlerini yanına çağırır. Babası İflahsızın Yusuf’un her şeye karışmasından, Hüseyin Efendi’yle yakınlık kurmasından rahatsız olunca işi bırakarak Ayşe ile Zeytinburnu’na yerleşir. Fabrikada işçi olarak çalışan Memed ve Ayşe, kendilerine gecekondur yapmaya başlar. Hapishaneden çıkan Gafur, yeniden eski işine girer, köşkte yaşamaya başlar, öç duygusuyla Memed’in kız kardeşi Ümmü’yü iğfal eder. Ayrıca Memed’i gizlice takip ederek evlerini öğrenir; onun yokluğunda Ayşe’yi taciz eder.

²² Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleri ile Komünizm*, Sermet Matbaası, İstanbul 1976, s. 118.

²³ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 233.

²⁴ Muallimoğlu, s. 14.

²⁵ Hüsnü Aksoy, *Uyarılığın Paradoksu ve Marksizm*, Doz Yayınları, İstanbul 1997, s. 70.

Bununla da kalmaz, gecekondü yapılarını ihbar ederek inşaatın yıkılmasını sebep olur.

Başkişi İflahsızın Memed, Bereketli Topraklar Üzerinde romanının norm karakteri İflahsızın Yusuf'un oğludur. O, babası gibi davranır ve gurbet'in yurtsuzluğuna direnir, varolmaya çalışır. Yaşama, topluma ve olaylara geniş bir perspektiften bakarak, hedeflerine ulaşma mücadelesi verir. Okuma-yazma öğrenmekle işe başlayan başkişi, şehrin ve şehir insanlarının aşağılama/hakaret gibi dışlama eylemlerine 'usta olma'/meslek edinme/yer edinme çabasıyla tepkisini gösterir: "*İnsan çalışınca delinmedik kabağa girer derler.*"²⁶ Zaman zaman köyünü, ailesi özleyen Memed, uyanık, çalışkan, dikkatli oluşu ile proleterleşme sürecinin aydınlık/olumlu bir temsilcisi olur. Emeğinin karşılığını almak ister. İnşaatlarda, Hüseyin Bey'in dükkânında çalışırken, çevresindeki yozlaşmış düzenin parçası olmamak için uğraşır. Sürekli okur; ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal değişim sürecini inceler. Onun mücadelesi, kendi ayaklarının üzerinde durmaya yöneliktir. Babasıyla da çatışma yaşayan başkişi, artık haksızlıklar karşısında susan, yığınların içinde yok olup giden bir "*gurbet kuşu*" değildir. Kendilik bilincine varan, bireyleşme sürecinde olumlu adımlar atan Memed, şehre geldikten sonra babası başta olmak üzere çevresindeki kişilere ve olaylara karşı tavrı değişir. O, babası gibi şehrin kurallarına göre çalışıp köye dönmeyi düşünmez; o şehrin parçası olmaya çalışır. Bunu yaparken emeğe saygıyı esas alan yaşam tarzını seçer. Maddi sıkıntıları aşabileceğine inancı ve kararlılığı ile değişim yaşar, boyutlu bir işçiye dönüşür; onun direnişi, haklarının bilincine varmış bireyin farkındalık yaşamasıdır.

Eserde başkişiyi tamamlayan ilk norm karakter Ayşe, kimsesiz bir genç kızdır, on yıl önce köyünden getirildiği gurbette el kapılarında hizmetçilik yapar; diğer hizmetçi kızlar gibi cinsel sömürüye boyun eğmeyerek direnir. Böylece hem çalıştığı yerde hem de çevrede kendisinden yararlanmak isteyen erkeklere karşı tavrı sert tavırları ile *onurlu, erdemli* kadın tipinin eserdeki temsilcisi olur: "*Noolmuşu moolmuşu yok! Ben onun bildiği uruspulardan değilim. Benim yaşım yirmi. Bunca yıl benim elime yadırgı erkek eli değmedi ve hem de değmez. Allah benden sormaz onu.*"²⁷ O, kendine ait dünya bir kurma hayalindeki gurbet kuşu'dur. Çevresindeki diğer "*el kapısında*" çalışan kızlar, kadınlar gibi olmaz, mücadele eder; güçlü/dürüst bir eş, küçük bir ev ve çocuk özlemi içindedir. Kendisi gibi düzenin karşısındaki başkişi Memed'le tanışınca, bu isteklerini gerçekleştirmek için adımlar atar. Memed ile evlendikten sonra işten ayrılır ve onunla birlikte fabrikada çalışmaya başlar. Memed ve Ayşe, eserde

²⁶ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar...*, s. 177.

²⁷ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, Tekin Yayınları, İstanbul 1995, s. 161.

gurbete yenik düşmeyenlerin sembolüdür. Mücadeleci ruhu ile Ayşe, işçi genç kızların/kadınların yozlaşmış düzen karşısında direnişinin simgesi olur. Eserde diğer norm karakter ise, başkişi Memed'in bilinçlenme sürecini başlatan Kastamonulu Usta'dır. Öğrenme isteğiyle dolu başkişiyi hem alfabeyi hem de okuduklarını anlamayı öğreten usta, iyi niyetli ve verici kişiliğiyle bir nevi "yazarın benliği(dir)"²⁸; Orhan Kemal romanlarının vazgeçilmez aydınlık tiplerindendir. O, bildiklerini aktarırken kendisi gibi maddi kaygılar içindeki kişileri bilinçlendirme işlevini üstlenir.

Eserde kart karakterler grubunda iki farklı görünüm dikkat çeker. Sosyal yapıdaki çarpıklıkların yarattığı değerler dünyasını yok eden madde üzerine kurulu yaşamları ile dejenere tipler Hüseyin Efendi ve karısı Nermin; bedenindeki eksikliği kişiliğine yansıyan ikiyüzlü, çıkarıcı Gafur; kızının cinsel sömürülüşünü, oğlunun şehirdeki olumlu adımlarını umursamayan gurbetin tükettiği dalkavuk kişiliğiyle İflahsızın Yusuf kurguya 'karşıt güç'ün kişi düzeyindeki temsilcileri olarak dahil olur. İkinci görünüm ise, sevgi ve güvene dayalı evlilikleri ile işçi kesiminin aydınlık yüzünü yansıtan Hatça Abla ve kocası ile sağlanır ki, bu kişiler ülkü değerleri temsil ederler.

Romanda sosyal adaletsizliğin temsilcisi milletvekili/bakan; yozlaşmanın sözde kültürlü insanlar arasındaki kişileri Juju, Erol, sarışın öğretmen, Zerrin; siyasi tükenişin kurumsallaşmasının temsilcisi balodakiler ve Ç. köyü muhtarı; maddenin güçlü kıldığı dükkân sahipleri; gurbette tüketilen bedenlerin temsilcisi hizmetçi Pervin; çıkar dengelerine göre tavır alan kâtip; diğer işçiler; kuşluk treninin şehre boşalttığı "yorganlılar"²⁹ yozlaşma izleğinin arka planını oluşturan fon karakterlerdir.

Tanrısal bakış açısı ve anlatıcı ile kurgulanan eserde kuş gibi umarsız, çaresiz, güçsüz insanların varlık mücadelesi, göç kavramı ile sosyolojik bir sorunsala dönüştürülür. Eserin ismi köyden kente zorunlu göçün, insan psikolojisi üzerindeki derin etkisini vurgularken umudunu mekân değişikliğine bağlayan kişilerin, yabancı bir ortamda kendini tanımlama çabalarının trajik yorumu hâlinindedir. Eserde, gösterme ve anlatma yoluyla kişilerin yaşadıkları çatışmalar bütünleştirilerek, gurbetin öznel olanı işgali duygusal nitelikli olarak anlatılır.

"Gurbet kuşları katarın en arka vagonlarından iniyorlardı, kara kara, kuru kuru. (..) Anadolu içlerinden kopup gelen her tren, her "kuşluk treni", her gelişinde gurbet kuşlarını toparlayıp getiriyordu İstanbul'a. Çevrelerine yenik, şaşkın, mahçup, korkak bakışları, yeşil, sarı, mor, kırmızıları kirli

²⁸ E.M. Forster, *Roman Sanatı*, Çev. Ünal Aytür, Adam Yayınları, İstanbul 1985, s. 59.

²⁹ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 5.

çorapları, kirli turnaklarıyla etlerini hart hart kaşıyışlarıyla garın en geniş betonuna bir sığır ılıkılığıyla yayılmış..”³⁰

Gurbette bir kuş gibi çaresizlik içerisinde maddi ve manevi özgürlüğe kanat çırpın kişiler, ortama ait olmayı başaramaz, hep dışlanır. Gurbet kuşları, sıla özlemi ve ekmek kaygısı arasında yaşadıkları çatışmalardan hep yenik çıkarlar. Karşı karşıya oldukları gurbet onları yutmaya hazır bir tehdit mekânıdır. Anlatıcı, şehirdeki köylünün görünümünü eleştirel sosyal gerçekçi sıfatıyla betimler. İronik ayrıntılarla derinleştirilen şehir-köy çatışması, kültürel değişimin kişi üzerindeki etkisini ve bilinçaltındaki endişelerini iç monolog tekniğiyle yansıtır:

“Bu İstanbul’un inekleri nerde? Yaylıma hangi yoldan giderler? Yaylıma giderken taksi maksı çarpmaz mı? Sürü dağılmaz mı?”³¹

“Gideni geri çevirmeliydi, mücerret çevirmeli! Nasıl? Bilmiyor, bilmiyor ama, çevirmeli. (...) gitmemeli, geri dönmeli, dövse de, sövse de geri döndürmeliydi.”³²

Romanda insanın özneliğini silen, sürüye dönüştüren ve geldiği andan itibaren *suçlu* duruma düşüren gurbet, umuda kaçışın mekânıdır. Bu yönüyle şehir/gurbet, “bir kalp değil bir beyin, yuvadan çok mezar”³³ niteliğiyle yaşama arzusunu, umutları öldürerek labirentleşir. Kendini gerçekleştirme aşamasındaki gurbet kuşlarının umutları umutsuzluklara dönüşür; maddi refah uğruna dışlanan, aşağılanan ve asla kabul görmeyen bu kişiler için gurbet, tehdit öğeleri içerir:

“Dışarda göz alabildiğine hırçın bir deniz vardı: kül renkli bir deniz. (...) uzaklarda ta uzaklarda ne idikleri belirsiz ağaçlıklı yapılar. Konuşmuyor, konuşmıyorlardı. Bakıyorlardı sadece. Vapur, Galata Köprüsü’ne yanaştığı sıra, dilleri tutulmuştu sanki. Kalabalıkla birlikte vapurdan suçlu suçlu çıktılar. Köprünün konuşan insan seli içinde gönüş görmüş kar gibi eriyiverdiler.”³⁴

Başkışının de içinde olduğu “gurbet kuşları”, harap bir mekânda yaşarlar: “*Yıllar yılı çeşitli değişimlerle elden ele geçiş, elden ele geçerken de hoyratça hırpalanışlarla canlı cenaze hâline gelen konağı şimdilerde Anadolu’dan İstanbul’a iş için gelmiş, Anadolu’lu gurbet kuşları dolduruyordu.*”³⁵ İçinde barınmak zorunda olan kişiler ile örtüşen nitelikleriyle bu kapalı/dar mekân, fiziksel bakımdan her türlü temizlik, rahatlık ve düzenden mahrumdur. “Canlı cenaze” durumundaki mekânın

³⁰ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 5-6.

³¹ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 21.

³² Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 237.

³³ Sadık Kılıç, *Ruhsal Yozlaşma Toplumsal Çürüme*, Akçağ Yayınları, Ankara 1987, s. 165.

³⁴ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 6-7.

³⁵ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 37.

bütün yaşamsal olanakları tüketilmiştir. Burada ev olarak kullanılan mekân, ev olma niteliğinden yoksundur; zira ev sadece bir barınak değildir; “insan yaşamında kazanılmış şeylerin korunmasını sağlar. Ev olmasaydı insan dağılıp giderdi. (...) Ev, insanı gökten inen fırtınalara karşı olduğu gibi, yaşamında yaşadığı fırtınalara karşı da ayakta tutar.”³⁶ Kendisi “ayakta duramayan” evin, kendisine sığınan gurbet kuşlarını koruması olanaksızdır. “*Hoyratça hırpalanışlarla*” yalıtılan bu mekân, kapalı/dar işlevi ile gurbetin diğer mekânları ile örtüşür. Romanda, şehir insanı’nın yaşadığı mekânların betimlenişinde gösteriş egemendir:

“Tül perdeleri yer yer kaldırılmış pencerelerden vuran bol bir güneşin taban halıları, muhteşem ceviz büfe içindeki billurlarda sessiz, aydınlık şakırtısıyla kırmızı, mavi, siyah koltuklu, modern koltuklu kocaman bir salona birdenbire girdiler. (...) Yüksek tavan, zarif desenlerden ibaret birkaç soyut tablo, sarı topuzları pırıl pırıl kapılar.”³⁷

“Bol bir güneş”, “muhteşem”, “aydınlık”, “modern”, “kocaman bir salon”, “yüksek tavan”, “pırıl pırıl kapılar” ifadeleriyle olumlanmaya çalışılan bu yer, zengin-yoksul çatışmasının temel hareket noktalarından biri olan “para”nın gücünün somutlaştırılmasıdır. Eşyalar aracılığıyla madde, değerlerin önüne geçerek kişileri tutuklar. Gurbette maddi sıkıntılar dolayısıyla bütün yaşamları tüketilen işçiler ile onları sermayeye dönüştürerek güçlenen kişiler arasında uçurum vardır. Yaşanan mekânlara kadar her şeye sinen maddi güç, yokluk-varlık çatışmasının ifadesi olur. Başkişi İflahsızın Memed’in diğer gurbet kuşları ile paylaştığı evin “*canlı cenaze*”³⁸ görüntüsü ile siyasi-sosyal çarpıklıkların güçlendirdiği kişilerin “modern”³⁹ evleri arasındaki uçurum, insanların maddi ve manevi varlıkları arasındaki uzaklığın yansımalarına; gurbetçinin manevi yitimlerine/tükenişlerine göndermede bulunur.

Başkişi İflahsızın Memed’in İstanbul’a geldiği mart ayında başlayan öykü zamanı, yaklaşık iki yıl sonra biter. Öykü ve öyküleme zamanının aynı nesnel zamanda birleştiği eserde, siyasi şartların kişiler ve toplum üzerindeki etkileri vurgulanır: “*Demokratların iş başına geçtiği 950’den beri muhtardı. Halk partilileri bile ezmekten yana değildi ama, köyün ileri gelen Demokrat ağaları bırakmıyorlardı.*”⁴⁰ Demokrat Parti-Halk Partisi çekişmelerinin halk üzerindeki etkileri de vurgulanır. Ülkenin içinde bulunduğu çözülüş sürecine ait göndergeler taşıyan bu durum, okuyucuya sosyal zaman hakkında da bilgi verir. Öykü zamanı 1950-1960’lı yıllarda Türk siyasi hayatının halk-devlet

³⁶ Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, Çev. Aykut Derman, Kesit Yayınları, İstanbul 1996, s. 34.

³⁷ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 60.

³⁸ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 37.

³⁹ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 60.

⁴⁰ Orhan Kemal, *Gurbet Kuşları*, s. 215.

uçurumu sorunsalının başlangıcıdır. Göçler, sosyal adaletsizlik, yozlaşma, yanlış ekonomik ve sosyal yapılanmayla büyür ve gittikçe yoksullaşan halkın sömürü nesnesi oluşuna sebep olur.

Öykü zamanının akışı, özetleme tekniği ve zamanda sıçramayı gösteren ifadelerle sağlanır. “Kuşluk treni”nin “gurbet”e/şehire attığı kişilerin, “gecekondu”da sona eren öyküsünde zaman, iş saatleri arasında sıkışır ve bireysel zaman yok edilir. İş saatleri, kişileri enkaz hâline getirinceye kadar tüketen karşıt değer hâlinedir. Akrep ve yelkovanın değişen konumları arasında sıkışan insanlar için, zaman “alın yazısının hem nedeni, hem de ölçüsü”⁴¹ konumundadır. Gurbet Kuşları’nın bir *kuşluk treni* ile gurbete atılış serüvenleri, bir kuşluk vakti *gecekondu*dan atılışları ile son bulur. Böylece zaman, kişiyi tüketen yok edici değer olarak eserde yer alır. Eserde yozlaşma, kendine, değerlere ve dünyaya yabancılaşan, sağlıklı ilişkiler kuramayan bireylerin genel karakteristiği olarak yer alır. İnsana ait değerler dünyasını tahrip eden ve sosyal adaletsizliğin yaygınlaşmasına sebep olan kişiler, *neme lazımcı* kişilikleri ile toplumsal yığınlaşmayı hazırlarlar.

SONUÇ

“İnsan,
sevdiklerinin refahını ister.”

Reel dünyanın çıkmazları kişileri, maddeye bağımlı birer nesne hâline dönüştürür. Ülkenin siyasi ve sosyal yapılanmasının bir yansıması olarak köyden kente göçle birlikte, kültürel bozulma da başlar. Köyün ve köy yaşamının kendine özgülüğünden, şehir yaşamının kaosuna göçe zorlanan bireyler, korku ve tedirginlik yaşarlar. Şehir, kişiyi kendinden, değerlerden uzaklaştıran bir yok edicidir. Para ve çıkar dengeleri, yaşamsal bütün kaynakları tıkar. Kişiler, sevgi, saygı, vefa, doğruluk, dürüstlük gibi olumlu unsurlardan hızla uzaklaşarak; ikiyüzlülük, dolandırıcılık içine itilirler.

Orhan Kemal’in romanlarındaki en belirgin tip olan küçük adam, burada birey oluş sürecinin kişisel tükenişler ve toplumsal yaptırımlarla yok oluşunun simgesi olur. Gurbet/şehir ve gurbetli kavramları, kendilik değerlerinden uzaklaşma ile aynı düzlemde ele alınır. Sanatkâr zengin-yoksul, şehir-köy, şehirli-köylü çatışması etrafında kurguladığı eserlerinde insanın öznelliğini silen, sürü’ye dönüştüren ve maddi refah uğruna kendisine göçeni *suçlu* durumuna düşüren gurbeti, umuda kaçışın mekânı olarak değerlendirir. Kendini gerçekleştirme aşamasındaki gurbet kuşlarının umutları, umutsuzluğa dönüşür; onlar belirsizliklerin endişesi ve korkusunun susturduğu dilsiz, kimliksiz bir yığın hâlinde şehrin kalabalığı içinde yok olup giderler.

⁴¹ Alain Robbe Grillet, *Yeni Roman*, Çev. Asım Bezirci, Ara Yayınları, İstanbul 1989, s. 97.

KAYNAKÇA

AKSOY, Hüsnü: *Uygurlığın Paradoksu ve Marksizm*, Doz Yayınları, İstanbul 1997.

ALTUĞ, Taylan: “Orhan Kemal’in Romancılığı Üstüne Genel Notlar”, *Türkiye Defteri*, 1974, ss. 6-9.

BACHELARD, Gaston: *Mekânın Poetikası*, Çev. Aykut Derman, Kesit Yayınları, İstanbul 1996.

FORSTER, E.M.: *Roman Sanatı*, Çev. Ünal Aytür, Adam Yayınları, İstanbul 1985.

GRILLET, Alain Robbe: *Yeni Roman*, Çev. Asım Bezirci, Ara Yayınları, İstanbul 1989.

KARAK, Şenay Kırgız: “Edebiyatta Yankılanan Bir Seda: Göç”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 51, 2014, ss. 229-243.

KILIÇ, Sadık: *Ruhsal Yozlaşma Toplumsal Çürüme*, Akçağ Yayınları, Ankara 1987.

MILLAS, Herkül: *Türk Romanı ve Öteki*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.

MORAN, Berna: “Bereketli Topraklar Üzerinde’de Pehlivan Ali’nin Ölüm Sahnesi Üzerine Bir Metin İncelemesi”, *Hürriyet Gösteri*, Sayı 112, 1990, ss. 7-9.

MUALLİMOĞLU, Nejat: *Bütün Yönleri ile Komünizm*, Sermet Matbaası, İstanbul 1976.

ORHAN KEMAL: *Bereketli Topraklar Üzerinde*, Tekin Yayınları, İstanbul 2000.

_____ : *Gurbet Kuşları*, Tekin Yayınları, İstanbul 1995.

ÖZGÜR, Özlem: *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1972.

SARTRE, Jean Paul: *Varoluşçuluk*, Çev. Asım Bezirci, Say Yayınları, İstanbul 1999.

TAŞCI, Faruk: “Bir Sosyal Politika Sorunu Olarak Göç”, *Kamu-İş*, Cilt 10, Sayı 4, 2009, ss. 177-204.

GÖNÜLLÜ SÜRGÜNÜN ARZU OLARAK ÜRETİMİ: BİR İDEOLOJİK AYGIT OLARAK REŞAT NURİ’NİN ÇALIKUŞU ADLI ROMANI

Fırat CANER*

“Bir edebiyat anketinde sormuşlardı:
Anadolu’nun sosyal gelişmesinde
sanatçının görevi ne olmalıdır?’ ‘Yeni bir
insan tipi yaratmak’ diye cevap
vermiştim.”

Mehmet Kaplan

Zafer Toprak’a göre Halka Doğru hareketinin esin kaynağı 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya’da gelişen ve Rus aydınının halka doğru gitmesini, halkı aydınlatmasını öngören devrimci Narodnik hareketiydi. Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali vb. Türkçü göçmenler II. Meşrutiyet ile birlikte yaygınlaşan Türkçülük ve Halkçılık hareketlerinin öne çıkan isimleri oldu. Bu hareketin iki önemli dergisi *Türk Yurdu* ve *Halka Doğru* idi. *Türk Yurdu* dergisi Halka Doğru hareketini savunuyordu. Yusuf Akçura, *Halka Doğru*’da yayımlanan “Halka” başlıklı yazı dizisinde halka öncülük edecek aydınlara ihtiyaç olduğunu söylüyordu. Ona göre aydınlar halka¹ yönelmeli, halkı eğitmeliydi. II Meşrutiyet’in Türkçü aydınları “halka doğru gidilmesini, halkın ahvalinin öğrenilmesini, öğrendikten sonra elden geldiği kadar halkın yaralarına merhem vurulmasını” benimsiyorlardı. Amaç “İstanbul’un beylerini, efendilerini ‘halk’ ile, ‘Anadolu’ ile alâkadar” etmektir.²

Bu süreçte *Genç Kalemler* dergisi bünyesinde Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp’in başı çektikleri Yeni Lisan hareketi ortaya çıkmış, yazı dili sadeleşmeye başlamıştı. Öte yandan Halka Doğru hareketini de kapsayan halkçılık düşüncesi millî edebiyatı doğuruyordu. Ebubekir

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. firatcaner@yahoo.com

¹ Burada “halk” kelimesi farklı anlamlarda kullanılıyor. Yusuf Akçura halk derken esnaf ve köylüyü kast ediyordu. Buna karşılık 1918’de İzmir’de çıkartılan *Halka Doğru* dergisinde “halk” daha ziyade “ortasınıf” anlamına geliyordu. Yani hareket Anadolu’ya geçerken köylü - bir bakıma- yine dışlanmış oluyordu.

² Zafer Toprak, “Osmanlı Narodnikleri, ‘Halka Doğru’ Gidenler”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 24, 1984, s. 69-81.

Hâzım Tepeyran, *Küçük Paşa* (1910) ile, Refik Hâlit Karay, *Memleket Hikâyeleri* (1919) ile kırsal yaşamın gerçeklerini anlatmayı denediler.³

Halka Doğru hareketi Birinci Dünya Savaşı'na kadar, Anadolu ile ilgili şiirler yazılması, yayınlar çıkartılması, Tıbbiyeli öğrencilerin İzmir köylerine gezi düzenlemesi gibi⁴ etkinliklerle ilerleyen bir hareketti. Ancak Birinci Dünya Savaşı ile özel bir önem kazandı. Zira ülke ekonomisi savaşla birlikte içe kapanmıştı ve temel besin maddeleri artık Anadolu'dan sağlanıyordu. Bu sebeple Anadolu gitgide daha önemli hâle geldi. Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin 22 Mart 1918 tarihli toplantısında "halka doğru inmenin ve halkı yükseltmenin yolları" tartışılıyordu. Hareket derhâl benimsendi. Halka acilen gidilmeliydi, zira ekonomi kötü durumdaydı: "Hükümet, matbuat, eli kalem tutan, sözü halk için muteber sayılan erbâb-ı fikir ve ve ilim" halka doğru gidecek ve onu iç borç bonoları satın almaya özendirilecekti.⁵

Dolayısıyla Halka Doğru, başlangıçta, merkezdekilerin ihtiyaçlarının karşılanması için Anadolu'da mevcut, ancak geçmişte ihtiyaç duyulmadığı için kullanılmamış iktisadî kaynakların tespiti ve kullanıma sokulmasını sağlayacak ve çevrede yapılması gereken işleri oraya kendi isteğiyle gidip yapacak idealistlerin üretimi hareketiydi. İlk iş halkı tanımak, onu anlamak olacaktı. Sonra da sıra halkı değiştirmeye gelecekti. Aslında yetersiz sayıda eğitilmiş kişinin bulunduğu bir toplumda Halka Doğru hareketi ümit edilen ölçüde başarılı olamazdı çünkü kitlenin tek bir kişiyi değiştirmesi, tek bir kişinin kitleyi değiştirmesinden daha kolaydı. Eğitilmiş kişilerin pek çoğu çıkarları neyi gerektiriyorsa onu yapacak idealist olmayan insanlardı; sahiden idealist olanların gittikleri yerlerde yaptıkları mevcut düzenden çıkar sağlayanları rahatsız edecek, o kişiler de idealistleri devre dışı bırakmak için ellerinden geleni yapacaklardı. Ama yine de halka doğru gidecek, Anadolu'nun modernleşmesi sürecinde ilk ve en ağır darbeleri gönüllü olarak göğüsleyecek kurbanların, yani kendini milleti için hiç düşünmeden feda edecek idealist, gönüllü bir insan tipinin yaratılması gerekiyordu. Bunun için önce gönüllülüğün arzu olarak üretilmesi lâzımdı.

Gönüllülük Arzu Olarak Nasıl Üretilir?

Millî Eğitim gibi belirli bir hedefe yönelmiş, ulus-devlete uygun vatandaşlar yetiştirmek vb. belirli amaçları ve programı olan bir öğretim sistemi o amaçlara hizmet etmeye koşullanmış ve gerekli hizmetin verilebilmesini sağlayacak vasıflarla donatılmış bireylerin üretildiği bir tezgâhtır. Devlet o tezgâhın işletilmesiyle sorumludur. Louis Althusser'e göre devlet, egemen sınıfın hegemonyasının devamlılığını sağlayacak

³ Toprak, s. 78.

⁴ Toprak, s. 73.

⁵ Toprak, s. 72.

koşulları üretmekle yükümlü yapıdır. Bu koşulları polis, mahkeme, ordu vb. baskılayıcı aygıtlar ve öğretim, medya, edebiyat vb. ideolojik aygıtlar aracılığıyla yeniden ve yeniden üretir. Egemen bir devletin en güçlü ideolojik aygıtı öğretimdir; çünkü öğretim süreci geleceğin teknisyenlerini, işçilerini, memurlarını ve küçük burjuvalarını üretir.⁶ Kitleleri önce baskılayıcı aygıtlar aracılığıyla denetim altında tutan ve biçimlendiren devlet, olgunlaştıkça baskıcı aygıtlarını kullanmaya daha az ihtiyaç duyar. Çünkü öğretim tezgâhından geçerek yetişmiş ve sürekli olarak devlet kaynaklı söylemlere maruz kalmış bireyler kendi iradeleriyle, isteyerek ve tercih ederek devletin olmalarını istedikleri kişiler olur. O kişiler, o tezgâhtan geçmemiş nesillere zorla yaptırılan şeyleri gönüllü olarak yapar.

Birleşmiş Milletler Gönüllüleri Organizasyonu'nun internet sitesinde yayımlanan "Dünya Gönüllülüğünün Durumu Raporu"na göre gönüllülük, kamu yararına yönelik bir faaliyetin herhangi bir "yasanın, bir sözleşmenin veya akademik bir gerekliliğin dayattığı bir yükümlülük olarak değil, kişinin kendi özgür iradesi çerçevesinde" finansal bir ödül beklentisi olmaksızın gerçekleştirilmesi esasına dayanır. Dolayısıyla bir faaliyetin gönüllülük kapsamında olup olmadığını değerlendirmek için üç ana ölçüt vardır: Başkalarının yararına olması, özgür irade ve maddiyata dayanmayan güdülenme. Gönüllü olan kişi kendisi için bir fayda sağlasa bile bir davaya⁷ hizmet etmelidir.⁸

"Dünya Gönüllülüğünün Durumu Raporu"na göre bir kişinin gönüllü olma kararı "akran baskısından, kişisel değerlerden ya da kültürel veya sosyal yükümlülüklerden etkilenebilir", bununla birlikte bir kişinin gönüllü olduğunun söylenebilmesi için "faaliyeti gerçekleştirip gerçekleştirilmeyi kişinin kendisi seçebilmelidir".⁹ Zorunlu askerlik hizmeti veya hapis cezası yerine gerçekleştirilen sosyal hizmetler gibi mecburi gönüllülük¹⁰ türleri

⁶ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

⁷ 21. yüzyıl Türkiye'sinde kadına yönelik şiddetle mücadele ya da eşcinsellerin hakları gibi davalara kendini adayan gönüllüler vardır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda söz konusu olan yeni Türkiye'nin ve ulusun inşası davasıdır. Gönüllülerin Anadolu'ya giden doktorlar, hâkimler, mühendisler, en çok da öğretmenlerdir. Bu kişilerin Anadolu'ya gitmelerini sağlayan güdülenme maddiyatla ilgili değildir. Yaptıkları fedakârlığı kendi çıkarları için değil, vatanları ve milletleri için yapmışlardır.

⁸ Robert Leigh vd., "Gönüllülük Evrenseldir", *Dünyada Gönüllülüğün Durumu Raporu*, BM Gönüllüleri Organizasyonu Yayını, Ed. Paul Hockenos, 2011, s. 3-4, http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/mdgs/SWVR_TR.pdf?..

(Erişim Tarihi: Haziran 2016)

⁹ Leigh vd., "Gönüllülük Evrenseldir", s. 9.

¹⁰ Dışçılık fakültelerinde araştırma görevlisi olmak isteyen öğrencilerin kadro alabilmek için bir yıl boyunca çalışmak zorunda olmaları ve tecrübesiz olmaları sebebiyle iş bulamayan

raporun kapsamı dışındadır. Raporda bu tür hizmetler ele alınmaz; ancak geleceğe yönelik olarak gönüllülüğün tohumlarını atabilecekleri özellikle vurgulanır.¹¹ Bu, zorunluluğun veya sosyal baskının uzun vadede gönüllülüğü üreteceğinin rapordaki dolaylı beyanıdır. Doğru hamlelerle bireylerin -kendi özgür iradeleri ile- gönüllü olmayı istemeleri sağlanabilir. Yani bir gönüllülük yatırımından bahsetmek mümkündür. Peki gönüllülük yatırımı ne şekilde gerçekleşebilir?

Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde, gönüllülük üretiminde kullanılan ideolojik aygıtların başında Diyanet İşleri Başkanlığı, cemaatler, tarikatlar vb. dinî kurumlar ve Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullar, yani “öğretim” gelir.¹² Althusserci anlamda bir ideolojik aygıt olarak kullanıldığında öğretim, kişisel becerilere katkı sağlarken belirli ve devletin istediği tutum ve davranışları sergileyecek eşhas, yani vatandaş üretimini de garanti altına alır. Ulus-devlet vatandaşları ancak herkesin aynı öğretim sürecine tabi olduğu¹³ bir millî eğitim sistemi içinde üretilebilir.¹⁴ Ayrıca, öğretim sürecindeki mecburî gönüllülük esaslı uygulamalar da bireylerin gönüllülük eğilimlerini artırdığı gibi gönüllülük kültürünün yaygınlaşmasına katkı sağlar.¹⁵

Bununla birlikte asıl sorun okullardaki gönüllü üretiminde birer aygıt olarak iş görecektir ilk idealist kişilerin nasıl temin edileceğidir. Birinci yöntem zorunlu kılmaktır: Mecburî askerlik, Doğu görevi vb. uygulamalar çerçevesinde kişiler belirli işlevleri yerine getirmeye mecbur edilebilirler. İkinci yöntem kişilerin mecburen gönüllü olmalarını sağlamaktır. Hapiste yatmaktansa sosyal hizmet vermeyi yahut memur olarak sürgüne gönderilmeyi tercih eden bir kişi mecburî gönüllüdür. Üçüncü ve en modern yöntemse kişilerin gönüllülüğü arzulamalarını, yani özgür iradeleriyle

---

öğretmen adaylarının sırf tecrübe sahibi olmak amacıyla ücretsiz ya da çok düşük ücretlerle dersane öğretmenliği yapmaları da bir tür mecburî gönüllülüktür.

¹¹ Leigh vd., “Gönüllülük Evrenseldir”, s. 9.

¹² Değerlendirme nesnemiz olan Reşat Nuri Güntekin'in *Çalığışu* adlı eserinin yazıldığı 1922 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı henüz kurulmamıştı. Cemaatler ve tarikatlar da devletin denetiminde değildi. Bu sebeple burada dini kurumlardan bahsedilmeyecek. Bu tarihte Cumhuriyet de ilan edilmiş değildir; ancak devlet ve Cumhuriyet'i ilan ve inşa edecek kadrolar fiilî olarak mevcuttur.

¹³ Bütün öğretim kurumlarında aynı programın uygulanmasına yönelik Tevhid-i Tedrisat kanunu 3 Mart 1924'te kabul edilmiştir.

¹⁴ Bu yol, Reşat Nuri Güntekin'in *Çalığışu* adlı romanının gerçek dünyada ürettiği idealist öğretmenlerin Anadolu'da devletin merkezde ürettiği bir program dâhilinde belirli bir vatandaş tipi üretmek üzere kullandıkları yoldur. Bu bakımdan halka doğru gitmiş öğretmenler de birer ideolojik aygıttır.

¹⁵ Thomas Janoski- March Musick- John Wilson, “Being Volunteered? The Impact of Social Participation and Pro-Social Attitudes on Volunteering”, *Social Forum*, Cilt 13, Sayı 3, 1998, s. 496.

gönüllü olmalarını sağlamaktır. Balaban ve İnce'ye göre toplumun gönüllü olması için bireylere baskı uygulaması bireyleri gönüllü olmaya iter.¹⁶ Bunun için de söylem ve onun aracılığıyla da arzu üretmek gerekir.

Söylevle, yermeye, yüceltmeyle, tekrarlamayla, sanatla, edebiyatla vs. bir bakış açısı, bir düşünüş ve duyuş sistemi, yani Foucaultcu anlamda söylem üretilir. Belirli bir söylemin ürettiği doğrunun doğruluğu sürekli olarak tekrarlanır; öyle ki insanlar neredeyse onun doğruluğundan şüphelenemez hâle gelir. Söylem öylesine güçlüdür ki onun karşısında yer alma iddiasındaki fikirler bile onu ve dolayısıyla da onu üreten iktidarı yeniden üretir.¹⁷ Söylemi asıl güçlü kılsa onu tekrar tekrar üretenlerin bunu herhangi bir dayatma yahut zorunlulukla değil söylemin inşa ettiği iktidar ilişkilerinin bir sonucu olarak kendi özgür iradeleriyle yapmalarındır. Yaptıklarını mecbur oldukları için değil, yapmayı arzu ettikleri için yaparlar. Çünkü söylem önce Antonio Gramscici¹⁸ anlamda rıza üretir; sonra Jean Baudrillardcı¹⁹ anlamda baştan çıkartır ve nihayetinde Michel Foucaultcu²⁰ anlamda arzu üretir.

Bu arzular, René Girardcı²¹ deyişle üçgen arzulardır. Yani özne nesneyi doğrudan değil bir dolayımılayıcı –gerçek ya da kurmaca bir kişi-aracılığıyla, bir başkası tarafından arzulandığı/yüceltildiği için ya da arzuyu kıskırtan bir söylemin etkisiyle arzular. Gönüllü olmayı kaçınılmaz hâle getirecek bir tezgâhtan çıkmamış kişilerin –ve aslında öyle bir tezgâhtan geçmiş olanların da- bir dolayımıcı aracılığıyla gönüllü olmayı arzulamaları gerekir. Konumuz çerçevesinde halka doğru gidecek, ona medeniyet götürecektir, Anadolu'nun modernleşmesi sürecinde ilk ve en ağır darbeleri gönüllü olarak göğüsleyecek, idealist, gönüllü insan tipi de bu şekilde ortaya çıkmıştır.

¹⁶ Aslı Yönten Balaban- İnci Çoban İnce, “Gençlerin Sivil Toplum Kuruluşlarındaki Gönüllülük Faaliyetleri ve Gönüllülük Algısı: Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı (TEGV) Örneği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 2, 2015, s. 149-169.

¹⁷ Cevriye Demir Güneş, “Michel Foucault'da Söylem ve İktidar”, *Kaygı*, Sayı 21, Güz 2013, s. 55-69.

¹⁸ Baran Dural, “Antonio Gramsci ve Hegemonya”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 39, Kış 2012, s. 309-321.

¹⁹ Jean Baudrillard, *Baştan Çıkarma Üzerine*, Çev. Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.

²⁰ Güneş, s. 55-69.

²¹ René Girard, *Romantik Yalan ve Romansal Hakikat: Edebi Yapıda Ben ve Öteki*, Çev. Arzu Etensel İldem, Metis Yayınları, İstanbul 2007.

Hars Alıp Medeniyet Vermek

Benedict Anderson'un deyişi ile “hayâli bir cemaat” olan millet,²² Eric Hobbbsbawm'ın deyişi ile icat edilen, bize göreyse zaten mevcut olan somut-soyut kültürel mirasın seçme-eleme yöntemiyle derlenip kolajlanmasıyla inşa edilen bir millî kültürün yaygınlaştırılması, yani kitlelere benimsetilmesi sayesinde oluşur.

Halka Doğru hareketinin başarılı olabilmesi, halkın ulusal çıkarlara hizmet etmek için ikna edilmesine, dolayısıyla 22 Mart 1918'deki toplantıda Binbaşı Rıza Bey'in dediği gibi İstanbul'dakilerle Anadolu'da yaşayanlar arasındaki dil ve yaşayış farklılığının ortadan kaldırılması, halkın seviyesinin yükseltilmesine bağlıydı.²³ Dil ve yaşayış farklılığı ne şekilde ortadan kaldırılabildi? Bu konudaki tartışmalar hem Anadolu'nun hem de İstanbul'un sürekli bir savaşım içinde bulunduğu yıllar boyunca devam etti. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Halka Doğru hareketinin yeni hedefi de belirginleşmiş oldu: Bir ulus-devlet inşa etmek. Zaman içinde en etkili öneri Ziya Gökalp'ten geldi. Halktan hars öğrenilecek, ona medeniyet öğretilirdi.²⁴ Böylece birbirinden kopuk ve birbirine benzemeyen aydın ve halk tabakaları birbirine benzemeye başlayacaktı.

Ziya Gökalp'e göre hars kültürel bakımdan yabancılaşmış Türk aydınlarının millettten öğrenmesi gereken bir şeydi. Harsı araştırması, toplaması, düşünmesi gereken elbette aydınlardı. Asıl soru şuydu: Aydınlar millettten öğrendiklerini kime yayacaklardı? Millettten, yani Anayasada “millet” yahut “ulus” olarak tarif edilen kitlenin farklı unsurlarından öğrenilenlerle bir millî kültür havuzu oluşturulacak, bu havuzda biriktirilenlerin uygun görülenleri herkese öğretilecek, mevcudiyeti yasal

²² Ziya Gökalp'e göre de harsî devlet, henüz var olmayan bir devlet türüdür. Celaleddin Çelik, “Gökalp'in Bir Değişim Dinamiği Olarak Kültür-Medeniyet Teorisi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, 2006/2, s. 48-49; Dolayısıyla açıkça ifade etmese bile milletin hayâli bir cemaat olduğu fikri Gökalp'in analizlerinde de içkin gibidir.

²³ Toprak, s. 76.

²⁴ Ziya Gökalp, Türk ulusunun inşasına ilişkin fikirlerini açıkladığı ve ilk kez 1923'te yayımlanan *Türkçülüğün Esasları*'nda hars (millî kültür) ve medeniyet kavramları arasında bir ayırım yapılması gerektiğini söyler. Ona göre toplumsal yaşamı belirleyen sekiz unsur vardır: Din, ahlâk, hukuk, us, estetik, iktisat, dil ve fen. Hars ve medeniyet bu unsurların tamamını kapsamaları bakımından birbirine benzer; ancak yine de aynı şey değildirler. Öncelikle hars millî, medeniyet ise uluslararasıdır: “Kültür, yalnız bir ulusun din, ahlâk, hukuk, us, estetik, dil, iktisat ve fenle ilgili yaşayışlarının uyumlu bir toplamıdır. Medeniyetse aynı gelişmişlik düzeyinde bulunan birçok [ulusun] toplumsal yaşayışlarının ortak bir toplamıdır”. İkinci fark uygarlığın iradî olarak, harsınsa iradeden bağımsız olarak ortaya çıkmasıdır. Gökalp Türk harsı ile Batı medeniyeti arasında bir ilişki kurmak ister. Ona göre Türk kültürü korunmalı ve Batı medeniyeti bu kültüre aşılmalıdır. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1955, s. 19, 20, 34.

olarak tanımlanmış bir hayâli cemaat²⁵ olan Türk ulusu bu sayede inşa edilecekti. “Her Türk bunları bilmeli, tanınmalı ve sevmelidir. Millî birlik ancak onlar sayesinde meydana gelir.”²⁶

Henüz ortada homojen bir millî kültür ve millî bir tevhid-i tedrisatla yetişmiş homojen bir millet olmadığından, araştırılmamış, toplanmamış, üzerine düşünülmemiş, seçme ve elemeye tabi tutulmamış ve dolayısıyla da inşa edilip yayılmamış olan millî kültürü bilen, tanıyan ve seven bir insan tipi, yani bir ulus-devlet vatandaşı tipi de söz konusu değildi. Önce mevcut kültürlerden derlenip kolajlanacak millî kültürü bilen idealist, yani millî ideale sahip aydınlar yetiştirilmeli, daha sonra bu aydınlar insan topluluklarını, her ferdi bu insan tipine uygun olacak şekilde yetiştirmeliydi.

Halka Doğru hareketinin birinci aşaması olan söylem üretimi, millî kültürü yayacak, yani yeni bir insan tipini yetiştirecek idealist ve kahraman kişilerin devşirilmesi ile ilgiliydi. Söylem –okul, gazete, edebiyat gibi araçlarla- idealistleri üretecek, idealistler kendi istekleriyle kolektif bilinç dışında bir sürgün yeri olan Anadolu’ya gidecek –bir diğer deyişle kendi kendini gönüllü olarak sürgün edecek- ve fedakârca, -sahiden sürgündeymişçesine- her tür bedeli bizzat ödemek, eziyet çekmek suretiyle ulusun inşası için gerekli vatandaş tipinin temellerini atmaya, dolayısıyla bir tahakküm alanı oluşturmaya çalışacaklardı.

Söylem İnşasında Kullanılan Bir İdeolojik Aygıt Olarak Edebiyat Ve *Çalığışu* Örneği

Millî edebiyat eserlerinde anlatıcılar ve diğer bazı kurmaca karakterler aracılığıyla gönüllü/idealist kurmaca karakterler yüceltiliyor; onlar üzerinden hizmet etmek için Anadolu’ya gitme arzusu üretiliyordu. Halka Doğru hareketinin ikinci aşamasını gerçekleştirilmesi planlanan idealist aydınların üretimi böylece gerçekleşti. Millet ya da devlet çıkarları için çalışan Reşat Nuri Güntekin gibi yazarlar bu konuda büyük başarı sağladı. Bu başarının en belirgin örneği de Reşat Nuri Güntekin’in -Halka Doğru Hareketinin edebiyatta en etkili olmuş örneği sayılabilecek- *Çalığışu* adlı romanının sebep olduğu toplumsal etki olsa gerektir.

²⁵ Benedict Anderson *Hayâli Cemaatler* adlı kitabında, “milliyetçilik kadar milliyetin de (ya da belki de bu kelimenin anlamlarının çokluğundan ötürü ‘ulus olmaklık’ nitelemesi tercih edilmeli) özel bir kültürel yapım türü olduğu”nu söyler. Anderson’a göre ulus, “hayal edilmiş bir siyasal topluluktur –kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir”: “Hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplumlarının hayali yaşamaya devam eder”. Ulus, bir topluluk, yani bir cemaat olarak hayâl edilir, çünkü derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasarlanır.

²⁶ Mehmet Kaplan, “Millî Kültür”, *Büyük Türkiye Rüyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s. 24.

Millî edebiyatın en belirgin tiplerinden biri, pek çok romanın başkışisi konumundaki -tastamam bu temelleri atmaya çalışan- idealist öğretmendi. İdealist öğretmenlerin Türk edebiyatındaki ilk örneği de Reşat Nuri Güntekin'in *Çalığışu* adlı romanının başkışisi olan Feride'ydi. Feride de tıpkı millet gibi önce hayâl edilecek, sonra da kendini bu romantik hayâle kaptıran genç ve hayâlperest okurlarca gerçekleştirilecekti. Bu bakımdan *Çalığışu* tam bir arzu üreten ideolojik aygıt örneğiydi.²⁷ Eser, kendi hayatları için sonuçları ne kadar kötü olacak olursa olsun gönüllü olarak Anadolu'ya, halka doğru gidecek gönüllü insan tipinin üretimine önemli katkı sağlamıştı.

İsmail Habib, Reşat Nuri Güntekin'in *Çalığışu*'nun başkışisi Feride için "Feride ideal bir muallim hanım tipi yarattı; hem güzel, hem bilgili, hem hassas, hem de köyden köye muallimlikle koşacak kadar idealist, ve neticede bunların mükafatını gören mesud Feride." diyerek Feride'nin gerçek şahıslarla özenilen ve taklit edilen bir kurmaca karakter olduğunu ve taklit edilmişinde fedakârlıklarının sonunda mükafatlandırılıp mutlu oluşunun belirleyici bir rol oynadığını vurgular. Sözlerine son on beş yılda Kız Muallim Mektebi'nden mezun olan binlerce kızın kalbinde Feride yattığını söyleyerek devam eder. Ahmet Kabaklı da aynı fikirdedir: *Çalığışu*'nun yayımlanmasından sonra geçen elli yıl boyunca her genç öğretmenin *Çalığışu* olmayı arzu ettiğini söyler.²⁸ Dolayısıyla *Çalığışu* hem yayımlandığı dönemde hem de sonraki dönemlerde genç öğretmen adaylarında Anadolu'ya ve dolayısıyla da halka gidip hizmet etme arzusu üretmiştir. Roman öğretmen adaylarını derinden etkilemiş ve pek çok kişinin Anadolu'da öğretmenlik yapma arzusu duymasına vesile olmuştur²⁹: "Özellikler gençler ve öğrenciler üzerinde çok derin etkileri olmuş, hele genç kızlar, bir Feride olmak özlemini duymuştur. Onlar da köylere gidip her türlü sıkıntıya katlanacaktır."³⁰

Mehmet Kaplan, "Yeni Bir İnsan Tipi Yaratmak" başlıklı denemesinde "Hayata tesir edici bir insan tipi yaratmak güçtür. Bunun için en az üç şeye ihtiyaç vardır: Anadolu'yu çok iyi tanımak, Anadolu'ya ve Anadolu insanına verilecek şekli tahayyül etmek, onu sanatkârane bir şekilde anlatmak." der.³¹ Ona göre edebiyatçı bir insan tipini yaratabilir ve onu yaşayan bir insanmışçasına resmedebilirse bu insan tipi gerçek hayata da

²⁷ Reşat Nuri Güntekin'in bu aygıt içinde özel bir yeri vardır. O, Mustafa Kemal Atatürk'ün bizzat roman (*Yeşil Gece*) siparişi verdiği bir yazardır.

²⁸ Cahit Kavcar, "Çalığışu ve Türk Eğitimindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 1996, s. 172.

²⁹ Ben bu satırları yazarken -yani Haziran 2016'da- nişanlım bana "Ben de bir Anadolu öğretmeni olmaya *Çalığışu*'nu okuduktan sonra karar vermiştim." dedi.

³⁰ Kavcar, s. 174-175.

³¹ Mehmet Kaplan, "Yeni Bir İnsan Tipi Yaratmak", *Büyük Türkiye Rüyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s. 35-38

katılır: “Halide Edip ile Reşat Nuri’nin yarattıkları ‘Modern Türk Kızı tipi’ni hatırlatayım. Önce romanlarda hayâlleri görünen bu tipler daha sonra hayatta yaşamaya başlamışlardır. Bugün Türkiye’de binlerce ‘Çalıkuşu’ vardır.”³²

Bizi ilgilendiren soru ise Cahit Kavcar tarafından sorulmuştur: “Acaba hepsi de birer Feride olmak için çırpınan kızlar sonuçta, onun gibi mutlu olabilmiş midir?”³³ Bu sorunun yanıtını Reşat Nuri Güntekin kendisine sorulan bir soruyu cevaplarken bizzat vermiştir: “Bir tanesini hem de korkunç bir şekilde müşahede ettim: Yoldan çıkmış bir muallime için tahkikata gitmiştim. Kadıncağzın elle tutulur bir tarafı kalmamıştı. Beni görünce: ‘Ben ve benim gibiler sizin yumurcaklarıңыз. Çalıkuşu’nun kurbanlarıyız. Zannettik ki insan fedakârlık ve ideal yolunda giderse Feride gibi muhakkak saadete erişir. Biz de o yolu tuttuk. Ama işte böyle olduk’ dedi.”³⁴

Reşat Nuri’nin bizzat tanıklık ettiği gerçek Feride hikâyesi bir Don Kişot hikâyesidir. Don Kişot’un okuduğu kahramanlık hikâyelerindeki kahramanları taklit etmesi gibi, Feride’nin ideallerini dolaylı olarak, yani Feride üzerinden arzulayan Reşat Nuri okuru da Feride’yi taklit etmiş, ancak onun Reşat Nuri’nin şiirsel adaleti sayesinde kavuştuğu mutlu sonu bulamamış ve büyük hayâl kırıklığı yaşamıştır.

SONUÇ

İnsanın en temel içgüdüsünün hayatta kalma/kendini koruma içgüdü olduğu göz önüne alınırsa kendini feda etme davranışının doğal değil kültürel, doğuştan değil öğrenilmiş bir davranış olduğu anlaşılır. İnsanlar ya mecburiyetten ya da daha iyi koşullara sahip olabilmek için göç ederler. Kendi insiyatifleri dışında göç etmeye zorlandıklarındaysa tehcir/sürgün söz konusudur. Bununla birlikte “sürgün” kelimesi genellikle zorlama fiziksel olduğunda kullanılır. Oysa buraya kadar anlatılanlar ışığında telkinin de bir tür zorlama olduğu söylenebilir. Bu durumda telkin altındaki kişinin bir yerden –daha iyi koşullara sahip olmayacağı aşikâr olan- bir yere göç etmesi, kendi kendini -gönüllü olarak- sürgün etmesi olarak değerlendirilebilir.³⁵

Bu durumda kendi kendilerini gönüllü olarak çile çekecekleri yerlere sürgün eden bu fedakâr kişiler de “kahraman” değil “kurban”dır. Zira “kurban” kelimesinin anlamlarından biri “bir ülkü uğrunda feda edilen ya da

³² Kaplan, “Yeni Bir İnsan Tipi Yaratmak”, s. 36-37.

³³ Kavcar, s. 175.

³⁴ Kavcar, s. 175.

³⁵ Burada bahis konusu olan gönüllü sürgün, Osmanlı zamanında insanların devletin kendilerine sağladığı bazı ayrıcalıklar karşılığında kendi rızalarıyla göç etmeleri gibi bir gönüllü sürgün değildir. Abdullah Acehan, “Osmanlı Devletinin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 5, Güz 2008. s. 13.

kendini feda eden kimse”dir.³⁶ Elbette kimse kendini feda etmez. İnsanlar kendilerini feda etmeye ikna edilir, söylem aracılığıyla bunu arzular hale getirilirler. Reşat Nuri'nin *Çalığışu* adlı romanı yayımlandığı günden beri öğretmen adaylarının kendilerini gönüllü olarak sürgüne göndermelerinin aracı olmuştur. Tam da bu sebeple Cumhuriyet tarihinin en “temel” eserlerinden biridir. Bu yüzden kanoniktir.

KAYNAKÇA

ACEHAN, Abdullah: “Osmanlı Devletinin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 5, Güz 2008, ss. 12-29.

ALTHUSSER, Louis: *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

ANDERSON, Benedict: *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul 1995.

AY, İlknur: “Realizm Akımının Tesiriyle Kurgulanmış Bir Anlatı Örneği: ‘Şeftali Bahçeleri’”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 33, Temmuz 2014, ss. 21-27.

BALABAN, Aslı Yöntem- İNCE, İnci Çoban: “Gençlerin Sivil Toplum Kuruluşlarındaki Gönüllülük Faaliyetleri ve Gönüllülük Algısı: Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı (TEGV) Örneği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 2, 2015, ss. 149-169.

BEKKİ, Selahaddin: “Türk Mitolojisinde Kurban”, *Akademik Araştırmalar*, Yıl 1, Sayı 3, Kış 1996, ss. 16-28.

ÇELİK, Celaleddin: “Gökalp’in Bir Değişim Dinamiği Olarak Kültür-Medeniyet Teorisi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, 2006/2, ss. 43-63.

DURAL, Baran: “Antonio Gramsci ve Hegemonya”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 39, Kış 2012, ss. 309-321.

GIRARD, René: *Romantik Yalan ve Romansal Hakikat: Edebi Yapıda Ben ve Öteki*, Çev. Arzu Etensel İldem, Metis Yayınları, İstanbul 2007.

GÖKALP, Ziya: *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1955.

³⁶ Selahaddin Bekki, “Türk Mitolojisinde Kurban”, *Akademik Araştırmalar*, Yıl 1, Sayı 3, Kış 1996, s. 17.

GÜNEŞ, Cevriye Demir: “Michel Foucault’da Söylem ve İktidar”, *Kaygı*, Sayı 21, Güz 2013, ss. 55-69.

HOBBSAWM, Eric- RANGER, Terence: *Geleneğin İcadı*. Çev. Mehmet Murat Şahin. Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.

JANOSKI, Thomas- MUSICK, March- WILSON, John: “Being Volunteered? The Impact of Social Participation and Pro-Social Attitudes on Volunteering”, *Social Forum*, Cilt 13, Sayı 3, 1998, ss. 495-519.

KAPLAN, Mehmet: “Milli Kültür”, *Büyük Türkiye Rüyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, ss. 24-26.

_____ : “Yeni Bir İnsan Tipi Yaratmak”, *Büyük Türkiye Rüyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, ss. 35-38.

KARAY, Refik Halit: *Memleket Hikâyeleri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2014.

KAVCAR, Cahit: “Çalığışu ve Türk Eğitimindeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 1996, ss. 165-176.

TOPRAK, Zafer: “Osmanlı Narodnikleri, ‘Halka Doğru’ Gidenler”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 24, Kış 1984, ss. 69-81.

GÖÇ VE METAFOR

Çiğdem USTA*

Giriş

“Bu zamanda bütün hayvanların ve çocukların göç göç diye bağırdukları işitildi. Bu manevî işaretin tesiriyle yurtlarını bırakıp göçtüler. Nerede durmak isterlerse bu sesleri duydular. Nihayet Beş Balık'ın bulunduğu yere gelince sesler kesildi. Onlar da orada durdular ve beş mahalle yaparak Beş Balık adını verdiler.”

İslam kültür dairesinin bir getirisi olarak istiare, öz Türkçe karşılık arama çabasının sonucu olan eğretileme, modern bilgiye dahil olmanın dürtüsüyle gelen metafor... Bu üç terimin aynı kavram alanını karşılamadığına dair çeşitli tartışmalar mevcuttur.¹ Kökenlerinin ait olduğu kültürlerin, terimlerin işlendiği alanların ve işleniş şekillerinin farklılığı nedeniyle bazı tartışmalar doğal olabilir. Ancak bu çalışmada, bunun dışında kalmak beklentisiyle istiare ve eğretilemenin karşılığı olup olmadığına dair bir iddiada bulunmaksızın metafor terimi tercih edilecektir. Metaforun felsefe, psikoloji, dilbilim vb. disiplinler arası yolculuğu, bu tercihte etkin rol oynamaktadır.

Metafor, Grekçe *meta* “öte” ve *pherein* “nakletmek” unsurlarından oluşan “metapherein” kelimesine ve dolayısıyla “öteye aktarmak, nakletmek” manasına dayanmaktadır.² Metaforun kökeninden gelen nakletme, aktarma anlamı, ilk kez Aristo tarafından retoriğin kapsamında derinlemesine ele alınan terimin bugüne kadar yok olmayan nüvesi olmuştur.

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. cigdemusta@hotmail.com

¹ Bkz. Gökhan Y. Demir, “Çevirenin Önsözü”, *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, G. Lakoff-M. Johnson (Yazarlar), İthaki Yayınevi, İstanbul 2015, s. 14-16; Nizamettin Uğur, *Anlambilim*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 85-89; Nizamettin Uğur, “Metafor Kavramını Algılama Türleri”, *Yasak Meyve*, Sayı 24, 2007. <http://www.nizamettinugur.gen.tr/?px=1.3.1.17>; Musa Demir, “Batı ‘Metafor’u ve Doğu ‘İstiare’sinin Mukayeseli Olarak İncelenmesi”, *Türkbilim*, Sayı 18, 2009.

² American Heritage Dictionary, <https://ahdictionary.com/word/search.html?q=metaphor&submit.x=53&submit.y=20> (Erişim Tarihi: 10. 06. 2016)

Aristo, "bir sözcüğe, kendi özel anlamının dışında bir anlam verilmesi"³ biçiminde tanımladığı metaforunda bu nüveyi gözetmiş ve *her türlü aktarmayı dolayısıyla her türlü mecazı, metafor olarak almıştır*. Bu da düzdeğişmecedan kapsamlayışa kadar tüm mecazların metaforun sınırları içerisinde değerlendirilmesine yol açmıştır.⁴

Antik Çağ'dan sonra metafor konusunda daha çok "benzetme" kavramına odaklanıldığı ve *benzetme kaynaklı mecazlar üzerine yoğunlaşıldığı* görülmektedir. Ancak mevcut durumda benzetme ile metaforun arasında bir sınıra ihtiyaç duyulmuştur ve bu sınır benzetme ilgesi veya yönünün yokluğu ile çizilmiştir. Metaforun asıl kimliğini vurgulayan yaklaşımsa *benzetme öğelerinin herhangi birinin yokluğu* ile ilgilidir. Bu durumda bir öge, diğerine ait özelliklerle şekillendirilir.⁵

Bir Düşünme Biçiminin Ürünü Olarak Metafor

Gerçeği bulanıklaştırdığı düşüncesiyle felsefenin uzun bir süre dışladığı, yalnız retorikte ele alınması gereken bir söz sanatı olarak gördüğü metafor, aslında Sokrates öncesi filozoflardan başlayarak varlığın sorgulanışında anahtar rol oynamıştır.⁶ Belki de felsefe tarihinin en önemli ürünlerinden olan "Mağara" metaforunun temsil ettiği üzere felsefenin, bilimin ve açıklanması zor olanı açıklamaya çalışan her alanın metafora ihtiyacı vardır. Çünkü metafor, bir süsleme ve retorik ögesi olmaktan ziyade bir düşünme biçimiyle ve soyutu, anlaşılması güç olanı anlatan bir yolla ilgilidir. Metaforun söz konusu bakış açısıyla irdelenmesi ve etrafında çağdaş bir teori kurulması için uzun zaman geçmesi gerekmiştir. Öncülleri olmakla birlikte bu gerçek manada ancak Lakoff ve Johnson'un 1980'de yazdığı "*Metaphors We Live By*" adlı eserle mümkün olabilmıştır.⁷

Lakoff-Johnson'un kurduğu çağdaş metafor teorisine göre, metafor "poetik muhayyile ve retorik gösteriş hilesi" ve "olağan dışı dille ilgili bir sorun]" değildir. Aksine, gündelik dil ve düşüncede yaygın olan ve kavram sisteminin oluşmasında etkin rol oynayan bir sürece dairdir. Bir kelime sorunu değil bir kavram sorunudur. Bu nedenle metafordan ziyade, *kavramsal metafordan* söz etmek gerekir. İnsanlar metaforik düşünme aracılığıyla, yani kavramsal metaforlar sayesinde gündelik gerçeklikleri tanımlayabilir, daha somut olan bir kavram alanını görece soyut olan bir

³ Aristoteles, *Poetika*, Çev. Remzi Tunali, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 59.

⁴ Nizamettin Uğur, "Metafor Kavramını Algılama Türleri", *Yasak Meyve*, Sayı 24, 2007.

⁵ Aynı yer.

⁶ Bilge Karamehmet, *Reklamda Görsel Metafor Kullanımı: Basın Reklamı Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 38-39.

⁷ George Lakoff- Mark Johnson, *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, Çev. Gökhan Y. Demir, İthaki Yayınları, İstanbul 2015.

kavram alanına göre anlamlandırılabilir. Yani metafor özde bir tür şeyin başka bir şeye göre anlaşılması ve tecrübe edilmesidir.

Lakoff-Johnson, çeşitli örneklerle tezlerini anlaşılır hale getirmeye çalışmışlardır. Örneklerden birisi “*tartışma savaştır*” kavramsal metaforudur. Bu metafor, aslında tartışma kavramını savaş kavramı ile anlamlandırma çabası ile ilgilidir. Tartışma bir savaş veya savaşın alt-türü değildir ancak savaşla benzerlikleri olan bir kavramdır. Tartışmada da aynı savaşta olduğu gibi taraflar vardır ve bunlar birbirinin hasmıdır. Birbirlerinin mevzilerine saldırıp kendi mevzilerini korurlar. Bu saldırılar için stratejiler geliştirip uygulamaya koyarlar. Sonunda savaşta olduğu gibi galip gelirler veya kaybederler. Bahsi geçen benzerlikler, tartışma kavramının savaş kavramı ile yapılandırılmasını ve idrak edilmesini sağlar. Bu metaforik süreç, “*iddialarınız savunulamaz/ eleştirileri doğrudan hedefi buldu/ argümanını yerle bir ettim/ onunla asla bir tartışmada galip gelemedim*” gibi savaşa dair kelimelerle ve ifadelerle kendini gösterir.

Lakoff-Johnson, bir kavramı, yüksek ölçüde yapıya kavuşmuş ve açıkça ifade edilmiş diğerine göre yapıya kavuşturan “*tartışma savaştır*” şeklindeki kavramsal metaforlara, *yapı metaforları* adını verir. Yapı metaforlarının yaptığı gibi yalnız kavramı değil, kavramlar sistemini diğer bir kavramlar sistemine göre organize eden metaforlar da vardır. Bunlar *yönelim metaforlarıdır* ve genellikle uzay/mekân istikameti ile ilgilidir. Yukarı-aşağı, içeri-dışarı, ön-arka, beri-öte, derin-satıh, merkez-çevre şeklindeki bu yönelimler, bir kavrama uzay/mekân yönelimi verir. “*Mutlu olan yukarıdadır, kederli olan aşağıdadır*” metaforu böyle bir metafordur. Bu metaforun, dildeki bildirimleri rahatlıkla fark edilebilir: *Moralin yüksek/ ne zaman onu düşünsem ayaklarım yerden kesilir/ derde düştüm/ Bugünlerde hayatı tepetakla gidiyor. “Erdemli olan yukarıda; erdemsiz olan aşağıdadır.”* metaforu da yönelim metaforuna güzel bir örnektir. “*Yüce gönüllüdür/ yüksek standartları var/ başı dik/ aşağılık bir oyundu/ kendimi öyle alçaltamam/ ahlaksızlık çukuruna düştü*” ifadeleri ise, bu metaforun *metaforik dilsel anlatımlarıdır*.

Lakoff-Johnson’un üzerinde durduğu bir başka metafor çeşidi ise *ontolojik metaforlardır*. Bu metaforlar “Fiziksel olmayan bir varlığı fiziksel bir varlık ya da madde, töz (substance) olarak gösteren” metaforlardır. Olaylar, aktiviteler, duygular ve düşüncelere “şey” veya “töz” olarak bakmak bunların kaynağıdır. “İnsanî uzay/mekân yönelimlerine ilişkin temel tecrübeler nasıl yönelim metaforlarını doğuruyorsa”, fiziksel nesnelere tecrübeler de ontolojik metaforları doğurur. “*Enflasyon bir nesnedir.*” metaforu böyle bir metafordur. Bu metafor ile enflasyon yükselebilen, düşebilen, mücadele edilmesi, baş edilmesi gereken bir “şey” olarak somutlaşmaktadır.

Lakoff-Johnson teorisinde belirlenen *yapı, yönelim, ontolojik metafor* ayrımı aslında “metaforun çeşitleri” başlığında değerlendirilebilecek bir sınıflamadan ziyade metaforik düşüncenin oluşumunu gözler önüne sermenin bir yolu gibi görünmektedir. Anlaşılan o ki insan idrak sürecinde bir kavram veya kavram sistemini anlayabilmek ve yapılandırabilmek için çeşitli açılardan benzer olan ve görece somut, diğerine göre büyük ölçüde inşa edilmiş başka bir kavram veya kavram sistemini kullanır ve bir metafor geliştirir. Bu metaforu da metaforik dilsel anlatımlarla beyan eder. “Teorinizin *temeli* var mı/ daha fazla olguya ihtiyacımız var, yoksa argüman *çökecek/* bunun için sağlam bir argüman *inşa etmeliyiz/* teorinizin *temelsiz* olduğunu göstereceğiz” şeklindeki ifadeler, “*teoriler (argümanlar) binalardır*” metaforunu temsil eden dilsel metaforlardan başka bir şey değildir. Bu da gündelik dilde görülen dilsel metaforun çoğunluğunun altında bir yapı/yönelimsel/ontolojik metafor bulunduğunun resmidir.

Kaynak-Hedef Alanlar ve Metaforik Haritalama

Lakoff-Johnson’un metafor teorisine önemli getirilerinden biri, kaynak, hedef alan ve haritalama fikirlerine zemin hazırlamış olmasıdır. Bu fikirlerin asıl şekillenışı ise öncelikle Lakoff’un ve sonrasında Kövecses’in çalışmalarıyla olmuştur. Lakoff’a göre metafor, kavramsal sistemde bir alanlar arası (kaynak-hedef alan) haritalama anlamına gelir ve dolayısıyla kaynak alan ve hedef alan arasındaki bir dizi haritalamaya dayanır. Haritalama da denkliklerle ilgilidir.⁸

Hedef-kaynak alan ve haritalama, Kövecses⁹ tarafından daha net bir halde sunulmuştur. Lakoff-Johnson’un görüşlerinden yola çıkan Kövecses’e göre metafor, hedef olarak diğerine göre daha soyut, kaynak olarak diğerine göre daha fiziksel veya somut bir kavramı kullanır. Bu metaforik süreç somuttan daha soyuta doğru tek yönlüdür. Süreç anlama üzerinedir ve anlama bu süreç içinde A ve B şeklindeki iki kavramın arasındaki ilişkiyi karakterize etmek olarak tanımlanabilir. Metaforun anlama sürecindeki yeri, A’yı B’nin terimleriyle inşa etmektir. Bu da, B’nin kurucu kavramsal öğelerinin A’nın kurucu kavramsal öğelerine denkliği ve bu denkliklere dayalı bir haritalamayla ilgilidir. Kövecses, daha önce Lakoff’un 1993 tarihli çalışmasında haritaladığı “*aşk yolculuktur (love is journey)*” metaforunu oluşturan haritalamayı düzenli biçimde sunarak süreci örneklendirir. Aynı şekilde “*sosyal örgütler bitkidir (social organizations are plants)*” metafor haritalaması da güzel bir örneklemedir.

⁸ George Lakoff, “The Contemporary Theory of Metaphor”, *Metaphor and Thought*, Ed. Andrew Ortony, Cambridge UP, Cambridge 1993.

⁹ Zoltán Kövecses, *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford University Press, New York 2010.

(1) Aşk, yolculuktur.

<i>Kaynak</i>	<i>Hedef</i>
<i>Yolculuk</i>	<i>Aşk</i>
yolcular	aşıklar
araç	aşk ilişkisi
seyahat	ilişkideki olaylar
katedilen mesafe	gösterilen ilerleme
karşılaşılan engeller	deneyimlenen zorluklar
hangi yoldan gidileceğine dair kararlar	yapılması gerekene dair seçimler
yolculuğun hedefi	ilişkinin amacı

(2) Sosyal örgütler, bitkilerdir.

<i>Kaynak</i>	<i>Hedef</i>
<i>Bitki</i>	<i>Sosyal Örgüt</i>
bir bütün olarak bitki	bir bütün olarak örgüt
bitkinin bir parçası	örgütün bir parçası
bitkinin gelişimi	örgütün gelişimi
bitkinin bir parçasının budanması	örgütün bir bölümünün kaldırılması
bitkinin kökü	örgütün kökeni
çiçeklenme	en iyi, en başarılı devre
meyve veya ürün	faydalı sonuçlar

Kövecses yalnız metafor teorisine, kaynak ve hedef kavram alanları arasındaki haritalamayı netleştirerek katkıda bulunmamıştır. Aynı zamanda İngilizcedeki bazı genel hedef ve kaynak alanları da düzenli bir biçimde sunmaya çalışmıştır. Söz konusu alanları belirlerken metafor listeleri, metafor sözlükleri, Lakoff-Johnson (1980) ve Gibbs'in "The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding" adlı çalışmasındaki verilerden ilham almıştır. Buna göre *insan vücudu, sağlık ve hastalık, hayvanlar, bitkiler, binalar ve yapılar, makineler ve araçlar, oyunlar ve sporlar, para ve ekonomik işlemler, yemek ve pişirme, soğuk ve sıcak, aydınlık ve karanlık, kuvvet, hareket ve yön* gibi alanlar, genel kaynak alanlardır.

(3) Genel Kaynak Alanlar

<i>Genel kaynak alan</i>	<i>Dilsel metafor</i>
insan vücudu	bölümün başı ¹⁰
hastalık ve sağlık	hasta zihin/ sağlıklı toplum ¹¹
hayvanlar	bir kaplan ¹²
bitkiler	tomurcuklanan güzellik ¹³
bina ve yapılar	(kule gibi) yükselen deha ¹⁴
makineler ve araçlar	demokrasi lokomotif ¹⁵
oyunlar ve sporlar	kurallara göre oynuyor ¹⁶
para ve ekonomik işlemler	zamanını akıllıca harca ¹⁷
sıcak ve soğuk	soğuk karşılama ¹⁸
aydınlık ve karanlık	o aydınlandı/ şüphe bulutları ¹⁹
kuvvet	beni itme ²⁰
hareket/yön	problemi adım adım çözdü ²¹

Genel hedef alanlar ise, *duygu, arzu, ahlak, düşünce, toplum ve millet, politika, ekonomi, insan ilişkileri, iletişim, zaman, yaşam ve ölüm, din, olaylar ve aksiyonlar* gibi daha soyut kavramlardır. Daha önce de belirtildiği gibi metaforik sürecin amacı, anlaşılması güç olan bu tip kavramları, kültürel, sosyal vb. tecrübelerle büyük oranda yapılaşan kavramlarla inşa etmektir. Aşağıdaki dilsel metaforlarda görüldüğü üzere, hedef alan, kaynak alanlara ait kelimelerle daha somut hale gelmektedir.

---

¹⁰ the head of the department

¹¹ a sick mind/ a healthy society

¹² a tiger

¹³ a budding beauty

¹⁴ a towering genius

¹⁵ the machines of democracy

¹⁶ he plays by the rules

¹⁷ spend your time wisely

¹⁸ a cold reception

¹⁹ she brightened up/ a cloud of suspicion

²⁰ don't push me

²¹ she solved the problem step by step

(4) Genel Hedef Alanlar

<i>Genel hedef alan</i>	<i>Dilsel metafor</i>
duygu	öfkesini <i>salıverdi</i> ²²
arzu	bilgiye <i>aç</i> ²³
ahlak	<i>gölgeli</i> (şüpheli) bir karakter ²⁴
düşünce	hafızasını <i>araştırıyor</i> ²⁵
toplum ve millet	<i>komşu</i> ülkeler ²⁶
politika	başkan <i>sert</i> (beyzbol) <i>oynuyor</i> ²⁷
ekonomi	almanya <i>güçlü</i> bir ekonomi <i>inşa etti</i> ²⁸
insan ilişkileri	onlar <i>güçlü</i> bir evlilik <i>inşa ettiler</i> ²⁹
iletişim	bana birçok bilgi <i>verdi</i> . ³⁰
zaman	yakında Noel <i>geliyor</i> . ³¹
yaşam ve ölüm	bebek yakında <i>gelecek</i> /büyükbaba <i>gitti</i> ³²
din	<i>baba</i> , tanrı'nın <i>çocukları</i> ³³
olaylar ve aksiyonlar	beni saçmalığa <i>sürüyorsun</i> (beni deli ediyorsun) ³⁴

Göç ve Metafor

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan göç, algıdaki değişim ile başlayan, mekânda yer değiştirme ile devam eden ve varılan yere uyumla tamamlanan bir süreçler bütünü]³⁴ olarak tanımlanabilir. Siyasi, sosyal, ekonomik şartların çoğu zaman zorunlu bir sonuç olarak ortaya çıkardığı göç, uzun bir süre göçebe yaşamış ve 21. yüzyıl itibariyle dahi hâlâ yarı-göçebe unsurları içeren Türk toplumunun DNA'sını şekillendiren önemli bir olgudur. Türkler geniş kitleler hâlinde çok eski tarihten bu yana göç

²² he unleashed his anger.

²³ she is hungry for knowledge.

²⁴ he's a shady character.

²⁵ he searched for the memory

²⁶ neighboring countries

²⁷ the president plays hardball

²⁸ german built a strong economy

²⁹ they built a strong marriage

³⁰ she gave me a lot of information

³¹ christmas is coming up soon

³² the baby will arrive soon/grandpa is gone

³³ father/ god's children

³⁴ you're driving me nuts

³⁴ Bekir Ali Demirel, "Doğu'da Göçün Temelleri?", *Pivolka*, Yıl 3, Sayı 14, Ankara 2004, s. 7.

hareketinin fiziksel-psikolojik sıkıntısını deneyimlemiş, trajik ve travmatik sonuçlarını yaşamış ve yeni nesillere bu sonuçları fikren, ruhen aktarmıştır. Destanlar, maniler, türküler, masallar gibi sözlü ve hikâye, roman, şiir gibi yazılı eserler de buna aracılık eden unsurlardan bazıları olmuşlardır. Bu nedenle Türk toplumundaki göç algısını tespit etmek için bu eserler birer kaynaktır. Ancak bir düşünce biçiminin figürü olarak doğrudan tespit edilen kavramsal metaforlar, edebî eserlerden daha yalın bir sonuç verebilir.

Çalışmada, göç kavramı, sınırlıklar dâhilinde kavramsal metaforlar vasıtasıyla belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için Türkiye'nin çeşitli şehirlerinden gelen lisans düzeyindeki 247 öğrenciden “*Göç .....’e benzer. Çünkü.....*” ifadesini tamamlamaları istenmiş, böylece göç kavramının (Türkiye’deki) Türk toplumunun zihninde yapılaşmasına aracılık eden kavram alanları belirlenmeye çalışılmıştır. *Göç, umuttur, hayaldir, kurtuluştur* şeklindeki, göçü ondan daha soyut kavramlarla denkleştiren ifadeler, çalışmanın dışında bırakılmıştır. Ancak ölüm ve aşk, genel anlamda yoğun tecrübeler ve başka kavramsal metaforlar aracılığıyla insanoğlunun zihninde çok erken ve kolayca yapılaşan kavramlar olduğu için çalışmaya dâhil edilmiştir. Neticede 162 ifade işlenebilir görülmüştür. Bunlardan 75’i doğrudan göç kavramına dair metaforlardır. 87’si ise göç eden insana dair metaforlardır.

Doğrudan Göç Kavramına Dair Metaforlar

Göçe dair metaforların “*ayrılık*”, “*kayıp, yıkıcılık*”, “*taşım/bir yerden bir yere götürme*”, “*başlangıç*”, “*belirsizlik*”, “*süreçteki zorluk*” gibi anlam parçacıkları etrafında şekillendiği görülmüştür. Böylece göç kavramını oluşturan anlam katmanları tespit edilmiş ve göçü yapılandıran unsurlara dair bir resim sunulabilmiştir. Aşağıda her bir parçacığa dair metaforlar, bu metaforu oluşturan kişi sayısı ve gerekçeler verilmiştir. Meramı anlatacak şekilde özetlenen bu gerekçeler, kaynak alanlar ve hedef alan “göç” arasındaki denklığı kuran öğelerdir.

	AYRILIK	
metafor	gerekçe	sayı
sonbahar	Yaprakları, ağaçtan koparır.	11
fırtına	Ağaçları, bağlı olduğu topraktan söker.	2
rüzgâr	Ağaçların yapraklarını döker.	9
	Toprağı bulunduğu yerden alır, başka yere götürür.	2
nehir	Taşları, toprakları buldukları yerden ayırır.	5
ölüm	İnsanı sevdiklerinden ayırır.	5
savaş	İnsanı sevdiklerinden ayırır.	13

	KAYIP/YIKICILIK	
metafor	 gerekçe	 sayı
ateş	Yakar, yok eder.	2
fırtına	Önüne geleni yıkar.	1
ölüm	İnsanı yıkar.	1
sel	Önüne geleni yok eder.	2
savaş	İnsanları, aileleri yok eder, şehirleri yıkar.	2
kan davası	Aileleri yok eder.	1
çöl	Susuzluktan öldürür; yakar, kavurur.	1
kanser	Öldürür.	2
baykuş	Avını yok eder.	1
cam kırıkları	İnsana zarar verir, canını yakar.	1
devrim	Bir düzeni yıkar, yenisini başlatır.	1

	TAŞIMA/BİR YERDEN BİR YERE GÖTÜRME	
metafor	 gerekçe	 sayı
rüzgâr	Yaprakları bir yerden bir yere savurur.	4
nehir	Bir yerden topladığı taş, kum, çakılı başka yere bırakır.	2
araba	Bir yerden başka yere götürür.	1
otobüs	Bir yerden başka yere götürür.	2
deve	Bir yerden başka yere götürür.	3
gemi	Bir limandan başka limana götürür.	2
tren	Bir yerden başka yere götürür.	1
su alan kayak	Bir yere götürmek için yola çıkar, ama götüreceği meçhuldür.	1
kargo şirketi	Bir paketi başka bir yere götürür.	1
ölüm	İnsanı bu dünyadan diğer dünyaya götürür.	1
doğum	İnsanı ruh âleminden bu âleme taşır.	2
bavul	Eşyaları bir yerden başka yere taşımaya yarar.	1

	BİR BAŞLANGIÇ/GÜZEL GÜNLER	
metafor	 gerekçe	 sayı
doğum	Hayatın başlangıcıdır.	3
gökkuşağı	Yağmur, fırtına sonrası güneşle gelen renk cümbüşüdür.	1
güneş	İç ısıtır, neşe verir, hayatı güzelleştirir.	2

	BELİRSİZLİK	
metafor	gerekçe	sayı
gelgit	Suları bir ileri bir geri sürükler.	1
araf	Cennet-cehennem arası bir yerdir.	1
deniz dalgası	Gemiye sularda sürükler.	2
insanın çağları	Bir çağ diğerine benzemez. İyi de olabilir kötü de...	2
sevda	Ne zaman gelip insanı bulacağı bilinmez.	1

	SÜREÇTEKİ ZORLUK	
metafor	gerekçe	sayı
sınav	Sıkıntılı, zordur.	2
seyr-i süluk	Amaca ulaşmada geçirilen aşama sıkıntılarla doludur.	1
labirent	Çıkışı bulmak çok güçtür ve oldukça çabalamak gerekir.	1
aşk	İnsan sevdiğine kavuşmak için zorlu yollardan geçer.	5

Göç Eden İnsana Dair Metaforlar

Göç kavramının yapılaşmasını tüm yönleriyle ortaya koymanın yolu, onun merkezinde duran insana dair metaforları da belirlemekten geçer. Tespit edilen metaforlarda, göç resmi içinde tasvir edilen insan, acı çeken, fiziksel-psikolojik birçok zorluğa katlanan, birilerini, bir şeylerini kaybeden insandır. Bununla birlikte az da olsa olumlu metaforlara rastlanmıştır.

metafor	gerekçe	Kişi sayısı
anneden ayrılan evlat	Sevdiğinden ayrılmıştır.	18
ağaçtan düşen yaprak	Ait olduğu yerden ayrılmıştır.	45
kökünden ayrılan ağaç	Ait olduğu yerden kopmuştur.	2
temelinden kopmuş bina	Ait olduğu yerden kopmuştur.	2
kökünden kopmuş buzul	Ait olduğu yerden kopmuştur.	1
kırılmış dal	Ait olduğu yerden kopmuştur.	1
kırık sandalye bacağı	Ait olduğu yerden kopmuştur.	1
papatya yaprakları	Ait olduğu yerden kopmuştur.	1
kopmuş tespih taneleri	Ait olduğu yerden ayrılmıştır.	1
kafesteki kuş	Olması gereken yerde ve özgür değildir.	1
Türkiye'deki kadınlar	Yaşamaları zordur.	1
kelebek	Ömrü azdır.	1

kaplumbağa	Bir yere ulaşmak için çok zorluğa katlanır.	2
karınca	Yolculuk boyunca çok sıkıntı çeker.	1
ceylan	Zayıf, korkak, ürkektir. Her an avlanabilir.	1
oyuncak alınmayan çocuk	Çok üzgündür.	1
şekeri alınan çocuk	Çok üzgündür.	1
bir eşyasını kaybeden insan	Çok üzgündür.	3
rüzgarda savrulan yaprak	Sonu belirsizdir.	3
anka kuşu	Ölür ama küllerinden yeniden doğar.	2
ağaçtan ayrılan meyve	Artık olgunlaşmıştır, ayrılma zamanı gelmiştir.	2

SONUÇ

Metafor, bilişsel bir bakışla, insanın kavram sistemini yapıya kavuşturan ve içinde yaşadığı gerçekliği inşa eden bir imkân olarak nitelendirilebilir. İnsanlar, görece soyut kavramları daha somut olan kavramlara dair verilerle anlamlandırır. Bu da metaforik sürece işaret eder. Metaforik süreçte kaynak olan görece somut kavramın kavram alanından unsurlar, hedef kavraminkilerle denkleştirilir. Böylece, görece somut kavrama dair tecrübeyle edinilmiş bilgi, hedef kavramı anlamak ve onun kavram alanını yapılandırmak için kullanılmış olur. Bu durum, belki de, *bildiklerinin aracılığıyla bilmediklerini bilmek* olarak özetlenebilir.

Metaforun kavram dünyasının anahtarı olması nedeniyle, son dönemlerde, kavramların toplumda algılanışını belirlemek için metafora dayalı çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışma da bu minvaldedir. Amacı, metaforlar aracılığıyla toplumdaki göç algısını tespit etmeye çalışmaktır. Çalışmanın neticesinde göçe dair metaforların “*ayrılık*”, “*kayıp, yıkıcılık*”, “*taşıma/bir yerden bir yere götürme*”, “*başlangıç*”, “*belirsizlik*”, “*süreçteki zorluk*” gibi anlam parçacıkları etrafında şekillendiği görülmüştür. *Sonbaharın yaprakları ağaçlardan ayırması/ göçün insanları vatanından ayırması; selin önüne geleni yok etmesi/göçün aileleri yok etmesi; arabanın insanı bir yerden bir yere götürmesi/göçle insanın bir yerden başka yere gitmesi; doğumun bir başlangıç olması/göçle gittiğin yerde yeni bir yaşamın başlaması; dalgalı denizdeki geminin sonunun belirsizliği/göç edenlerin geleceğinin belirsizliği; sınav esnasındaki sıkıntı; yolculuk esnasındaki eziyet; yeni bir günü başlatan güneş/yeni bir yaşamı başlatan göç gibi* denklikler belirlenmiştir.

Göç eden insana dair metaforlar ise, insanların göç esnası ve sonrasındaki durumunu tasvir eden özelliktedir. *Papatyadan ayrılan*

yaprak/vatanından ayrılan insan; gideceği yere güçlükle giden kaplumbağa/göç yolculuğunda eziyet çeken insan; kolaylıkla av olabilen ceylan/tehlikelere açık insan; şekeri elinden alınan üzgün çocuk/sevdikleri elinden alınan insan; küllerinden doğan anka kuşu/zorluklardan sonra yeni bir yaşam kuran insan arasında denklikler tespit edilmiştir. Aynı denklik için farklı kaynak alanların kullanılabildiği de görülmüştür.

KAYNAKÇA

American Heritage Dictionary,

<https://ahdictionary.com/word/search.html?q=metaphor&submit.x=53&submit.y=20> (E. Tarihi: 10. 06. 2016)

ARİSTOTALES, *Poetika*: Çev. Remzi Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

DEMİR, Gökhan Y.: Çevirenin Önsözü, *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, G. Lakoff & M. Johnson (Yaz.), İthaki Yayınevi, İstanbul 2015, ss. 9-18.

DEMİR, Musa: “Batı ‘Metafor’u ve Doğu ‘İstiare’sinin Mukayeseli Olarak İncelenmesi”, *Türkbilig*, Sayı 18, 2009, ss. 64-90.

DEMİREL, Bekir Ali: “Doğu’da Göçün Temelleri”, *Pivolka*, Yıl 3, Sayı 14, Ankara 2004, ss. 7-12.

GIBBS, Raymond W. Jr.: *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

KARAMEHMET, Bilge: *Reklamda Görsel Metafor Kullanımı: Basın Reklamı Örneği*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2012.

KÖVECSÉS, Zoltán: *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford University Press, New York 2010.

LAKOFF, George- JOHNSON, Mark: *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, Çev. Gökhan Y. Demir, İthaki Yayınları, İstanbul 2015.

LAKOFF, George: "The Contemporary Theory of Metaphor", *Metaphor and Thought*, Andrew Ortony (Ed.), Cambridge, England: Cambridge UP, 1993, ss. 202-251.

UĞUR, Nizamettin: *Anlambilim*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2007.

_____: Metafor Kavramını Algılama Türleri, *Yasak Meyve*, Sayı 24, 2007, <http://www.nizamettinugur.gen.tr/?px=1.3.1.17>, (E. Tarihi: 10.06.2016).

TÜRKÇEDE “GÖÇ” SÖZCÜĞÜ VE TÜREMİŞ BİÇİMLERİ

Bahadır GÜNEŞ*

Giriş

Toplumların tarihî serüvenleri içinde yaşam biçimlerini ve yaşam alanlarını derinden etkileyerek onları travma ve kaosa sürükleyen birtakım olaylar meydana gelir. Bu olayların gerçekleşme biçimi, yeri ve zamanı, ilgili toplumun geleceğe dair yürüyeceği istikameti de belirleyen önemli bir meseledir. Söz konusu sarsıcı hadiseler arasında ilk aşamada sayılabileceklerden biri “göç”tür. Birbirinden farklı birçok kavrama işaret eden “göç” sözcüğü Türkiye Türkçesinde temelde dört biçimde tanımlanır:

“Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret; Evden eve taşınma, nakil; Taşınma sırasında götürülen ev eşyaları; Kuşların, geyiklerin, yarasaların, bazı balık ve böceklerin mevsim, iklim, besin miktarı vb.ne göre çevre değiştirmeleri.”¹

“Göç” sözcüğü, tarih sahnesinde var olduğu günden beri sebepleri farklı başlıklar altında toplanabilecek kadar geniş ölçekte, göçü yurt edinme amacı hâline getirmiş, göçe tutunmuş, mecbur bırakılmış bir toplum için doğal olarak çok daha fazlasını ifade etmektedir. Bu durumun bir sonucu olmak üzere “göç” ve bu sözcükten türemiş farklı kavramları işaret eden

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. bahadir.gunes@hotmail.com

¹ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 769. “Göç”ün burada belirtilen anlamları dışında, özellikle evrensel bir boyut kazandığı zamanlardan itibaren ilgili sözcük ve türemiş biçimleri ile yalnız kavram özellikleri veya çağrışımları esasında da birtakım söz varlığı araştırmaları yapılmıştır. Bu manada Uluslararası Göç Örgütü tarafından hazırlanan Göç Terimleri Sözlüğü’nde sadece “göç” sözcüğüyle bağlantılı madde başı sözcüklerin sayısı 12’dir (göç, gizli göç, göç yönetimi, göçebe, göçmen, göçmen akışı, göçmen kaçakçılığı, göçmen stoku, göçmen işçi, göçmen statüsü, göç bölgesi, göçün femininleşmesi). Bülent Çiçek (Ed.), *Göç Terimleri Sözlüğü*, Uluslararası Göç Örgütü (IOM), İsviçre 2009, s. 21-23. Türk kültüründe “göç” terminolojisi, “göç” olgusu ve toplum üzerindeki etkileri için bkz. Anıl Yılmaz, “Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 2010, s. 14-33; Yüksel Koçak- Elvan Terzi, “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Etkileri ve Çözüm Önerileri”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Cilt 3, Sayı 3, 2012, s. 163-184; ayrıca tarihî kaynaklarda “göç” kavramının ele alınışı ve farklı dönemlerde adlandırma biçimlerinin değişimi konusunda İpek’in araştırmasında çok sayıda sözcüğe yer verilmiştir. Nedim İpek, “Kaynakların Dilinde Göç Kavramı”, *Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2016, s. 17-31.

sözcükler, Türk dilinin tarihî ve çağdaş dönemlerinde nicelik bakımından çok, nitelik bakımından da çeşitlidir.

Söz konusu çeşitlilikte “göç” ve türevleri, kendi içinde bir kavram alanı ve sözcük ailesi oluşturur.² “Göç” sözcüğünün isim ve fiil özellikli türemelerine bağlı olarak oluşan bu çeşitlilik, Türk toplumunun algısında kavrama derin bir yer edindirir. Dolayısıyla Türk diline anlatım olanakları açısından farklı başlıklar altında toplanabilecek malzemeler sunar.

Dilin gelişim çizgisi dikkate alındığında çeşitliliğin en belirgin olduğu dönem, çağdaş devrelerdir. Bu dönemler içinde özellikle ağızlar, kavram çeşitliliğinin başat taşıyıcılarıdır. Ağızlar, ölçünlü dilden büyük oranda ses ve biçim değişikliği açısından ayrılarak kendi seyrini izleyen, dilin eski dönemlerine ait söz varlığı veya gramer özelliklerini bünyesinde taşıyan ölçünlü dilin yerel kollarıdır. Dilin herhangi bir lehçesinin ölçünlü biriminde bulunmayan birtakım dilsel veriler, ağızlarda bulunabilir. Bu durum “göç” sözcüğü ve bu sözcükten türeyerek meydana gelmiş farklı kavramlar için de geçerlidir. Bu bölümde özellikle dikkati çeken kullanım biçimi, farklı kavramları belirten sözcüğün söylenişinde Türkçenin eski dönemlerinde olduğu gibi sözcük başı tonsuz ünsüz (köç / köç-) kullanımının devam etmesidir.

Türkiye Türkçesi ağızları söz varlığının temel başvuru eseri *Derleme Sözlüğü*'nde ilgili sözcük ve ona bağlı olarak türetilmiş sözcüklerin sayısı 25'tir. Bu sayının içinde aynı sözcüğün “göç / köç” gibi iki farklı söyleyiş biçimi de mevcuttur. Sözcüklerin işaret ettikleri kavramlar doğrudan “göç” veya “göç etmek” anlamlarının yanı sıra “eşya”, “evlenmek”, “ölmek” gibi farklı anlamlar da içerir. Bunlar arasında dikkat çekici kullanımlardan biri “memur, kiracı” anlamıyla *göçmen* sözcüğüdür.

Çağdaş Türk lehçeleri içinde Azerbaycan Türkçesinde “göç” ile ilgili sözcüklere dair yakın anlamlılık, diğer Türk lehçelerine göre daha belirgindir. “Göç” kavramı büyük oranda “aile” boyutuyla değerlendirilir ve doğrudan *köç-* / *göç-* fiili “evlenmek” anlamıyla kullanılır. Bu da ayırıcı bir özellik olarak kabul edilebilir.

“Göç” sözcüğü ve bu sözcükten türemiş örneklerden birçoğu Kırgız Türkçesinde de vardır. Bu lehçede “göç” ile ilgili sözcüklerde göçe maruz

² Aksan, kavram alanı terimini birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlamlıların içinde düşünüldükleri alan; kelime ailesini ise aynı kökten türemiş çeşitli sözcükler ve bunların meydana getirdikleri aile olarak tanımlamaktadır. Doğan Aksan, “Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten [1971]*, 1989, s. 254. Ayrıca adların kavram alanı hakkında bilgi için bkz. Aysu Erden, “Anlatı Metinlerinde Bilgisel Yapıdan Sözdizimsel-Biçimbirimsel Yapıya, Konudan Özneye Geçiş Olgusu ve Adların Kavram Alanı Üzerine”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, 1998, s. 25-38.

kalma veya göçü gerçekleştirme, ortam değişikliği, ölüm, yerleşme gibi anlamlarının yanı sıra, herhangi bir kitabın bir bölümünün çıkarılarak kopyalanmasını da karşılayacak şekilde kullanılır. Bu durum, göç sözcüğünün geniş bir kavram yelpazesine sahip olduğuna işaret eder.

Karluk grubu Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde “göç” ve “göç-” sözcükleriyle ilgili olarak sözcük başı tonsuz ünsüz kullanımı, fiil türü sözcükler ve ortam değişikliğine bağlı anlamlandırmalar belirgin şekilde kullanılır.

Sibirya grubu Türk lehçeleri içinde “göç” ve “göç-” sözcükleriyle ilgili tespit edilebilen çok sayıda veriyi bünyesinde toplayan Altay Türkçesindeki örneklerde, göçü gerçekleştiren veya göçe maruz kalan canlılara yönelik anlamlandırmalar vardır ve bunlar sözcük başı tonsuz ünsüz biçimiyle öne çıkar.

“Göç” kavramının Türk dilinin tarihî ve çağdaş dönemlerindeki söyleyiş biçimi ve anlam özellikleri çağdaş Türk lehçeleri, Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki türevleri ile işaret ettikleri kavramlar şu şekilde tasniflenebilir:

1. Türk Dilinin Tarihî Dönemlerinde “Göç” Sözcüğü ve Türemiş Biçimleri

“Göç” sözcüğü, tarihî Türk lehçelerinin çeşitli aşamalarında bazı istisnalar dışında isim olarak “köç”; fiil olarak “köç-” biçimleriyle görülür.

1.1. Eski Türkçede

Tespit edilen en eski Türkçe yazılı ürünler olan Köktürk yazıtlarında “göç” sözcüğüyle ilgili olarak *Taryat* yazıtında *köç-* (göçmek) ve Köktürk harfleriyle yazılmış eski Uygur Türkçesinin fal kitabı olan *Irk Bitig*'de söz konusu sözcükten türeyen *köçür-* (göç ettirmek)³ gövdesi bulunur. Eski Türkçenin söz varlığı üzerine Bayat ve Aliyeva tarafından hazırlanan çalışmada sözcüğün *köçürgen* (göçüren)⁴ türemiş biçimi de mevcuttur.

Eski Türkçenin ikinci evresi olan eski Uygur Türkçesinde sözcük başı tonsuz ünsüzlerin korunması nedeniyle “göç” ve türemiş biçimleri “köç” ve türevleri biçiminde görülür. Caferoğlu'nun verilerine göre eski Uygur Türkçesinde *köç* (göç); *köçmāk* (göçmek); *köçürmāk* (göçürmek)⁵ biçim ve

³ Talât Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2003, s. 248. Tekin'in “göç ettirmek” anlamıyla belirttiği *köçür-* fiili Gabain tarafından “göçmek” anlamıyla verilmiştir. Annemarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 282.

⁴ Fuzuli Bayat- Minara Esen Aliyeva, *Eski Türkçe Sözlük*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 118.

⁵ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1968, s. 113.

anlamlarıyla geçer. Doğan ve Usta'nın eski Uygur Türkçesinin söz varlığına dair çalışmalarında aynı sözcükle ilgili olmak üzere *köçe-* (zorlamak) fiiline rastlanır.⁶

Eski Türkçe söz varlığının köken bilgisi üzerine hazırlanmış eserlerden biri olan Clauson'un köken bilgisi sözlüğünde "göç" sözcüğü ve türemiş biçimleriyle ilgili dilin arkaik dönemi için zenginlik olarak açıklanabilecek örnekler mevcuttur:⁷

Sözcük	Anlamı
<i>köç</i>	göç; bir saat
<i>kö:çbe</i>	karavan lideri
<i>köç-</i>	mesken değiştirmek; sefere çıkmak; ölmek
<i>köçütçi</i>	göçüren, göçte öncülük eden adam
<i>köçgen / köçgün</i>	göç eden; kartal
<i>köçür-</i>	göçürmek, göç etmesine sebep olmak
<i>köçürme</i>	göç ettirme
<i>köçrüm</i>	panik, halkın telaşla kaçışması

1.2. Orta Türkçede

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış, Türk-İslam döneminin ilk eseri olan *Kutadgu Bilig*'de *köç* (göç); *köç-* (göçmek); *köçkün* (göç eden); *köçüt* (göç atı); *köçütçi* (göçüren, göçürecek olan)⁸ sözcüklerinin varlığı, sözün kavram boyutu açısından çeşitliliği ortaya koyar. İlk Türk lehçeleri sözlüğü *Divanü Lügati't-Türk*'te "köç" ve "köç-" biçimleriyle isim ve fiil özellikleriyle geçen sözcük, *köç* (göç; saat, an, müddet); *köç-* (göçmek) anlamlarını içerir. Ayrıca *Divanü Lügati't-Türk*'te söz konusu sözcükten türemiş olan *köçrüm* (belinme, telaş; köy halkının şehre kaçışması); *köçük* (sağrı; bir hayvana binen adamdan arkadaki); *köçükle-* (sağrıya vurmak); *köçür-* (yazmak, istinsah etmek, nakletmek) ve *köçüt* (at)⁹ sözcükleri de türemiş ve farklı kavramları ifade etmesi nedeniyle dikkate değerdir.

⁶ İsmail Doğan- Zerrin Usta, *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Altınpost Yayınları, Ankara 2014, s. 198.

⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 693-699.

⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Cilt 3, Haz. Reşid Rahmeti Arat, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1979, s. 273-274.

⁹ *Divanü Lügati't-Türk*, Cilt 4, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 353-354; Cengiz Alyılmaz, *Eski Türkçenin Lügati*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1988, s. 50.

Orta Türkçe döneminin ikinci evresi olarak kabul edilen Harezmi Türkçesinin en hacimli eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*'te *köç-* (göçmek, göç etmek, yola koyulmak, yolculuğa devam etmek; ölmek)¹⁰ şeklinde bulunur.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde de söz konusu sözcüğün tonsuz ünsüz kullanımıyla isim ve fiil biçimleri *köç* (göç, bir kabilenin yer değiştirmesi); *köç-* (göçmek, göç etmek) ile fiilden türemiş olan *köçür-* (göçürmek)¹¹ biçimine rastlanır.

XII-XV. yüzyıl aralığında Anadolu merkezli ve Oğuz Türkçesi esasında Türkçe eserlerin üretildiği tarihî lehçelerden biri olan eski Oğuz Türkçesi, başlangıçta çoğu tercüme olmak üzere farklı başlıklar altında toplanabilecek konularda çok sayıda eserin kaleme alındığı bir devredir. Bu dönem eserlerinden *Bahşayış Lügati*'nde söz konusu sözcükle ilgili *göç* (bağırsak gevşemesi, ishal olma)¹² yer alır. Bu dönemin tanınmış eserlerinden biri olan *Süheyl ü Nevbahar*'da ise doğrudan *göç-* (ölmek, vefat etmek)¹³ biçim ve anlamıyla yer alır.

Çağatay Türkçesinin söz varlığını içeren eserlerden *Şeyh Süleyman Efendi Lügati*'nde doğrudan “göç” sözcüğü geçmemekle birlikte, bu sözcükle ilgili olmak üzere *köçe* (sokak, mahalle, yol; konar ve göçer bedevi gibi olanlar)¹⁴ sözcüğü vardır. Çağatay Türkçesinin klasik öncesi dönem şairlerinden Lutfi'nin divanında *köç-* (göçmek)¹⁵ fiiline; aynı dönemin şairlerinden Sekkâki'nin divanında ise söz konusu sözcükle ilgili olarak *köçür-* (geçirmek, kaldırmak)¹⁶ fiiline rastlanır.

¹⁰ Aysu Ata, *Nehcü'l-Ferâdis (Dizin - Sözlük)*, Cilt 3, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 258.

¹¹ Recep Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 156.

¹² Fikret Turan, *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lügati*, Bay Yayınları, İstanbul 2001, s. 136.

¹³ Ali Cin, *Mesud Bin Ahmed - Süheyl ü Nev-Bahâr (İnceleme-Metin-Dizin)*, Eğitim Yayınevi, Konya 2012, s. 532.

¹⁴ Ignaz Kúnos, *Şeyh Süleyman Efendi's Çağatay - Osmanisches Wörterbuch*, Cilt 2, Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest 1902, s. 135.

¹⁵ Günay Karaağaç, *Lutfi Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 530.

¹⁶ Kemal Eraslan, *Mevlâna Sekkâki Divanı*, TDK Yayınları, Ankara 1999, s. 504.

KARAHANLI TÜRKÇESİ					
<i>Kutadgu Bilig’de</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Divanü Türk’te</i>	<i>Lügati’t-</i>	<i>Anlamı</i>	
köç	(göç);	köçrüm		belinme, telaş; köy halkının şehre kaçışması	
köç-	göçmek	köçük		sağrı; bir hayvana binen adamdan arkadaki	
köçkün	göç eden	köçükle-		sağrıya vurmak	
köçüt	göç atı	köçür-		yazmak, istinsah etmek, nakletmek	
köçütçi	göçüren, göçürecek olan	köçüt		at	
HAREZM TÜRKÇESİ					
<i>Nehcü’l -Ferâdis’te</i>		<i>Anlamı</i>			
köç-		göçmek, göç etmek, yola koyulmak, yolculuğa devam etmek; ölmek			
KIPÇAK TÜRKÇESİ					
<i>Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde</i>			<i>Anlamı</i>		
köç-			göçmek, göç etmek		
köçür-			göçürmek		
ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİ					
<i>Bahşayış Lügati’nde</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Süheyl ü Nevbahar’da</i>	<i>Anlamı</i>		
göç	bağırsak gevşemesi, ishal olma	göç-	ölmek, vefat etmek		
ÇAĞATAY TÜRKÇESİ					
<i>Şeyh Süleyman Efendi Lügati’nde</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Lutfi Divanı’nda</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Sekkâki Divanı’nda</i>	<i>Anlamı</i>
köçe	sokak, mahalle, yol; konar ve göçer bedevi gibi olanlar	köç-	göçmek	köçür-	geçirmek, kaldırmak

2.1. Türk Dilinin Çağdaş Döneminde “Göç” Sözcüğü ve Türemiş Biçimleri

Bu çalışmaya konu olan “göç” sözcüğü ve bu sözcükten türeyen söz varlığının işaret ettiği kavramların niteliklerinin açıklanmasına dair en çok örnek Türk dilinin çağdaş dönemlerinde tespit edildiğinden ilgili sözcüklerin kavramsal özellikleri bu bölümde gösterildi. Söz konusu kavramsal özellikler göçü gerçekleştirme / göçe maruz kalma, göçün genelleşmesi, yerleşme / yerleşim, ortam değişikliği, ölüm / yok oluş ve tabiat olayları şeklinde alt başlıklara ayrılarak gösterildi.

2.1.1. Göçü Gerçekleştirme / Göçe Maruz Kalma

Göçü gerçekleştirme veya göçe maruz kama özelliğiyle işaret edilen kavram, daha çok insana yöneliktir. Bunun yanında zaman zaman hayvanlar da vurgulanır. Bu başlık altında toplanan “göç” ve ilgili sözcüklerde, insanın ya da diğer canlıların “göç” kavramında etkin veya edilgen olmasına göre bir değerlendirme yapıldı.

Türkiye Türkçesinde¹⁷: *göçebe* (değişik şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan (kimse veya topluluk); mevsimlere göre ülke veya yer değiştiren (hayvan); *göçer* (göçebe); *göçeri* (sürekli yer değiştiren, göç etmekten hoşlanan); *göçerkonar* (göçebe bir yaşam süren, sürekli bir yere yerleşemeyen, göçer); *göçkün* (göçecek duruma gelmiş)¹⁸; *göçmen* (kendi ülkesinden ayrılarak başka ülkeye giden (kimse, aile veya topluluk), muhacir; sıcak iklimli ülkelere giden hayvan); *göçücü* (göçme işini yapan; mevsimine göre yer değiştiren hayvan); *göçüren* (göçüren)¹⁹; *göçürücü* (seferde padişah tuğlarının ikisini bir konak ileride taşıyan dört kişiden ikisine verilen unvan).

“Göç”ün eyleme dönüşmüş biçimi ise şu şekillerde yer alır: ; *göçürmek* (göçmesine sebep olmak); *göçürtmek* (göçmesine sebep olmak); *göçürülmek* (göçürme işi yapılmak).

Türkiye Türkçesi Ağzlarında²⁰: *göç* / *köç* (ev eşyası); *göçmel* (herhangi bir yere sonradan gelen kimse); *göçmen* (memur; kiracı); *göçeber* / *göçer* / *göçer evli* / *göçgün* / *göşküncü* (çadır hayatı yaşayan, göçebe);

¹⁷ “Göç” sözcüğü ve türemiş biçimlerinin Türkiye Türkçesindeki örnekleri *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005’ten alındı. Söz konusu kaynaktan alınmayan sözcüklerle ilgili kaynak bilgisi ayrıca belirtildi.

¹⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Cilt 1, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 375.

¹⁹ Gülensoy, s. 375.

²⁰ “Göç” sözcüğü ve türemiş biçimlerinin Türkiye Türkçesi ağzlarındaki örnekleri *Derleme Sözlüğü*, Cilt 6, TDK Yayınları, Ankara 1972, s. 2120-2122; *Derleme Sözlüğü*, Cilt 8, TDK Yayınları, Ankara 1972, s. 2947’den alınmıştır.

göçkün (çadır hayatı yaşayan, göçebe; yaşı ilerlemiş kimse); *göçürtme / göcürtme* (sebze fideleri); *köçer* (göçebe, yörük).

Çağdas Türk Lehçelerinde²¹: *köçergi / köçeri* (yerleşik hayatı olmayan, sürekli göç eden, göçebe; göçebelerin hayatlarıyla ilgili olan; kışın sıcak güney ülkelerine uçan kuşlar; kararsız, sık sık fikir değiştiren / Azerbaycan); *köç* (bir yerden başka yere giden insan topluluğu ve onların ev eşyaları / Azerbaycan); *köç-külfet* (aile bireyleri); *köçlü-külfetli* (aile bireylerinin hepsi birlikte / Azerbaycan); *köçmō* (göçebe, bir yerden bir yere taşınabilen / Kırgız); *köçmön* (göçebe hayat süren adam / Kırgız); *köçmōndüü / köçmōnlüü* (göçebeli / Kırgız); *köçōögōn* (sık sık göçmeyi, yer değiştirmeyi seven; bir yerde oturamaz olan adam / Kırgız); *köçōrmōn* (göçüp gitmeye, kendi uruğundan ebediyen ayrılmaya ve başka yere hicret etmeye karar veren kimse / Kırgız); *köçtür-* (göçürmek, göçmeye, hicret etmeye zorlamak / Kırgız); *köçür-* / *köçürt-* (göçürmek, muhaceret ettirmek / Kırgız); *köçürüş-* (hep birlikte göçürmek, hicret ettirmek / Kırgız); *köçürüü* (bir yerden bir yere göçürme, geçirme, göçmeyi zorlama / Kırgız); *köçüş-* (hep beraber göçmek, hep birlikte göçüp gitmek / Kırgız); *köçkin* (göçebe, yerinde durmayan / Altay); *köçtir-* (göçmeye zorlamak / Altay); *köçür-* (göçürmek / Altay); *köçüreçi* (çevirmen, kopya eden / Altay); *köçürü* (göçürme / Altay); *köçüş-* (birlikte göçmek / Altay); *köçmen* (göçmen / Yeni Uygur); *köçmençi* (göçebe / Yeni Uygur).

2.1.2. Göçün Genelleşmesi

Göçün birinci öznesi konumunda olan insanın söz konusu hadiseyi gerçekleştirme veya ona maruz kalmasının ardından eyleme dönüşen “göç”, gidilen coğrafyaya yerleşmekten ziyade göçebeliği sürekli hâle getirme boyutuna evrilir. Aşağıda gösterilen ilgili sözcükler ve işaret edilen kavramlar bu bağlamdadır.

Türkiye Türkçesinde: *göçebeleşmek* (göçebe durumuna gelmek); *göçebelik* (bir toplumsal birliğin, yaşamak için gerekli kaynakları elde edebilmek üzere düzenli aralıklarla yer değiştirme geleneğinde veya alışkanlığında olması); *göçmenleşmek* (göçmen durumuna girmek);

²¹ Çağdas Türk lehçelerinde “göç” ve bu sözcükten türemiş sözcüklerin izleri sürülürken çalışmanın boyutu da dikkate alınarak Türkiye Türkçesi dışında Oğuz, Kıpçak, Karluk ve Sibirya grubu Türk lehçelerinden bir lehçe (Azerbaycan, Kırgız, Yeni Uygur, Altay) özelinde ve tespit edilen örneklerin sayısal çokluğuna göre değerlendirme yapıldı. Bu manada ilgili örnekler, Eliheyder Orucov vd., *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*, Cilt 2, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü 2006, s. 743-745; K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Cilt 2, Çev. Abdullah Taymas, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 496-497; Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. İklil Kurban, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 202-203; N. A. Baskakov- T. M. Toşçakova, *Altayca - Türkçe Sözlük*, Haz. Emine Gürsoy Naskali- Muvaffak Duranlı, TDK Yayınları, Ankara 1999, s. 119-120’den alındı.

göçmenleştirmek (göçmen durumuna getirmek); *göçmenlik* (göçmen olma durumu, muhacirlik); *göçüş* (göçme işi veya biçimi).

Türkiye Türkçesi Ağızlarında: *göç yolu* (yörüklerin her yıl gelip gittikleri yol).

Çağdaş Türk Lehçelerinde: *köçerilik* (göçebelik, göçebe hayat tarzı / Azerbaycan); *köç-düş / köçeköç / köçhaköç* (göçme işi / Azerbaycan); *köç* (göç, göçme, yer değiştirme / Kırgız); *köçmөndük* (göçebelik, göçebelik hâli / Kırgız); *köçüm* (göçme /Kırgız); *köçüş* (göçebelik / Altay); *köçmenlik* (göçebelik / Yeni Uygur).

2.1.3. Yerleşme / Yerleşim

Türkçe için “göç” sözünün doğurduğu kavramsal arka planda tespit edilen özelliklerden bir diğeri, “göç”ün yerleşme veya yerleşim yerinde iz bırakması boyutudur. Söz konusu olayın gerçekleşmesinin en önemli sonuçlarından biri de göçün taşıdığı ize bağlı olarak ilgili sözcüğün herhangi bir yerleşim yerine ad olması veya kalıcılığı kesinleştiren, bir başka deyişle göç durumunu ortadan kaldıran, yerleşilen yeri veya yerleşme eylemini vurgulamasıdır.

Türkiye Türkçesinde: *göçebe* (Samsun ili, Kavak ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi); *göçeri* (Adıyaman ili, Akıncılar bucağına bağlı bir yerleşim birimi; Amasya ili, Hamamözü ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi; Konya ili, Hüyük ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi; Kütahya ili, merkez ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi); *göçelge* (göçülen yer); *göç-* (yerleşmek).

Türkiye Türkçesi Ağızlarında: *göçö* (bodrum, taşlık); *göçü* (kapı önü; ev önünde bir şey ekilmeyen yer); *göçük / göcek* (çevresi tepelerle çevrilmiş düz yer; tarlanın çukur yeri).

Çağdaş Türk Lehçelerinde: *köçürü* (yerleştirme / Altay); *köçürüş-* (birlikte yerleştirmek / Altay); *köç* (göç; göçebe konağı / Yeni Uygur); *köçetxana* (fidelik, fidanlık / Yeni Uygur); *köçetzar* (ağaçlık, ormanlık / Yeni Uygur); *köçmes* (taşınmaz, sabit / Yeni Uygur).

2.1.4. Ortam Değişikliği

Göçün gerçekleşmesinin geride bıraktığı en belirgin hadiselerden biri de göçü gerçekleştirmek zorunda kalan topluluğun bağlı oldukları, alışkın oldukları ortamı değiştirmek zorunda kalmalarıdır. Bu manada Türkçenin söz varlığı içinde anılan sözcükten türemiş azımsanmayacak sayıda örnek bulunur. Bu örnekler, genellikle insan merkezli açıklamalar ile diğer canlılara atıfta bulunan anlamları bünyesinde taşıdığı gibi, zaman zaman da bazı bilimsel meseleleri açıklamak için kullanılır.

Türkiye Türkçesinde: *göçer-* (bir kimseden diğer kimseye geçirmek, havale etmek, devretmek; bitkileri yerinden çıkarıp başka yere dikmek, değiştirmek, göçürmek); *göç-* (yerleşmek amacıyla mahalle, köy, şehir veya ülke değiştirmek; bazı hayvanlar, sıcak iklimli ülkelere gitmek); *göçüm* (bazı kimyasal maddelerin veya ışık, ısı, elektrik vb. güçlerin etkisiyle protoplazmanın yavaş yavaş veya uzaklaşma biçiminde olan yer değiştirmesi); *göçür-* (bitkileri yerinden çıkarıp başka yere dikmek; göçermek); *göçüşme* (bir sözcük içinde birbirini izleyen iki ünsüzün yer değiştirmesi, ünsüz göçüşmesi, yer değiştirme, metatez).

Türkiye Türkçesi Ağzlarında: *göç-* (kocaya gitmek, gelin olmak); *göçür-* / *göçür-* (bir bitkiyi yerinden çıkarıp başka yere dikmek, fide dikmek; kız evlendirmek); *köç-* (kız evlenmek); *köçür-* (kızı kocaya vermek, evlendirmek).

Çağdas Türk Lehçelerinde: *köç-* (yaşadığı yeri değiştirmek, bir yerden çıkıp başka yere gelmek, taşınmak; iklim, beslenme vb. şartlara bağlı olarak yer değiştirmek; evlenmek / Azerbaycan); *köçür-* / *köçürdül-* / *köçürt-* / *köçürül-* (birinin yaşadığı yeri değiştirmek; taşınmak; evlendirmek; suretini, metni başka yere yazmak / Azerbaycan); *köç-* / *köçüü* (göçmek, bir yerden bir yere gitmek, göçüp gitmek, hicret eylemek / Kırgız); *köçöbak* (muhaceret, bir yerden çıkarma, sürme / Kırgız); *köçürmө* (kitaptan alınmış parça, çıkarılan nüsha; kopya, suret / Kırgız); *köçür-* (çevirmek, tercüme etmek, bir dilden başka bir dile aktarmak / Altay); *köçme* (taşınan, taşınabilir / Yeni Uygur); *köç-* (taşınmak, göç etmek / Yeni Uygur); *köçürme* (kopya / Yeni Uygur); *köçür-* (göç ettirmek, taşıdırmak; kopya etmek / Yeni Uygur); *köçürt-* (göç ettirtmek, taşıdırtmak; kopya vermek / Yeni Uygur); *köçürtül-* (göç ettirilmek, taşıdırtılmak; kopya verilmek / Yeni Uygur); *köçürtüş* / *köçürüş* (göç ettirme, taşıdırma; kopya etme / Yeni Uygur); *köçürüş-* (beraber taşıdırmak, yerini değiştirmek, göç ettirmek; kopya yapmak / Yeni Uygur); *köçürüval-* (kopya etmek / Yeni Uygur); *köçürüvət-* (taşındırmak, yerini değiştirmek, göç ettirmek / Yeni Uygur); *köçürüvélış* (kopya etme / Yeni Uygur); *köçürüvėtiş* (taşındırma, yerini değiştirme, göç ettirme / Yeni Uygur); *köçüş* / *köçüş-konus* (taşınma, göç etme / Yeni Uygur).

2.1.5. Ölüm / Yok Oluş

Göç olayının gerçekleşmesine bağlı olarak ortaya çıkan Türkçe söz varlığı içinde “göç” veya “göç-” temelinde oluşan kavramsal boyut içinde öne çıkan durumlardan biri de insan için “ölüm”, tabiat unsurları içinse “yok olma”, “ortadan kalkma” aşamasıdır. Bu manada isim veya fiil özelliğiyle bazı sözlerde ileri bir anlamlandırma biçimi olarak söz konusu duruma dair örnekler tespit edildi.

Türkiye Türkçesinde: *göçert-* (bir şeyin çökmesine sebep olmak); *göçürmek* (çöktürmek, yiyip bitirmek); *göçkün* (yaşı ilerlemiş, çok yaşlı kimse)²²; *göçmek* (çökmek; ölmek); *göçücü* (ölümü yakın olan).

Türkiye Türkçesi Ağzlarında: *göç-* (ihtiyarlamak); *göçük / göcek* (çökmüş; kaymış toprak; ören, yıkıntı); *göçünü yüklet-* (son nefesinde olmak); *göçür-* (yemeği sindirmek) *göçürt-* (çöktürmek); *köç-* (yıkılmak).

Çağdaş Türk Lehçelerinde: *köç-* (ölmek / Azerbaycan); *köç* (ölüm / Azerbaycan).

2.1.6. Tabiat Olayları

Türkçede “göç” sözcüğünün işaret ettiği kavramların çeşitliliği içinde farklı bir başlık altında değerlendirmeye alınacak olan konu başlıklarından biri de “göç” olayının tabiatta yaşanmasının ardından geride bıraktıklarının, izlerinin anlamlandırılma biçimidir.

Türkiye Türkçesinde: *göçü:* (toprak kayması); *göçücü* (genellikle şiddetli deprem sonrasında ağır hasara uğramış ve yıkılmak üzere olan (bina); *göçük* (çökmüş, göçmüş yer; çökmüş, kaymış toprak, çöküntü, yıkıntı; kaya veya cevherin kendi kendine yer altına doğru çökmesi).

Çağdaş Türk Lehçelerinde: *köçkü* (heyelan, çökme, kar çöküntüsü / Kırgız).

---

²² Gülensoy, s. 375.

SONUÇ

Temel anlamda toplumların veya toplulukların farklı nedenlere bağlı olarak “yer değiştirmeleri” şeklinde anlamlandırılan; fakat kavram özellikleri itibarıyla daha çok anlamı bünyesinde barındıran “göç” olayı, ilgili toplumun dilinde de kavramın oluşturduğu etkilere bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Bu manada kaydedilen tarihî veriler ışığında hem kendi aralarında hem de başka toplumlarla karşılaşmaları, çarpışmaları sonucu “göç” eden ya da “göç”e maruz kalan Türklerin, dillerinde de söz konusu sözcüğün sayısal çokluğu ve kavram zenginliğinin bulunması olağandır.

Bu çalışmada ana hatlarıyla Türk dilinin en eski yazılı ürünlerinden çağdaş dönem yazılı ürünlerine kadar “göç” sözcüğü ve bu sözcükten türemiş sözcüklerin izleri sürüldü. Türkçenin eski dönemlerinden çağdaş dönemlerine geldikçe dilin doğal bir özelliği olarak sözcük ve buna bağlı olarak kavram çeşitliliği de artar. Türk dilinin eski ve orta zaman aralığında ilgili söz varlığının daha çok kök düzeyinde olduğu ve anlam çeşitliliğinin çok yoğun olmadığı ortaya çıkmaktadır. Türk dilinin Türkiye sahası ve Türkiye dışındaki kullanılma durumuna göre çağdaş dönemine ait veriler daha çeşitlidir.

Buradan hareketle “göç” sözcüğü ve bu sözcükten türeyen; fakat farklı kavramları işaret eden sözcüklerin sayısı Türkiye Türkçesinde 35; Türkiye Türkçesi ağızlarında 25; ele alınan üç çağdaş Türk lehçesinde 77’dir. Bu sayılar içinde aynı anlamı ifade eden farklı sözcükler de vardır. Kavram çeşitliliği açısından hem Türkiye Türkçesi ve ağızlarında hem de incelenen çağdaş Türk lehçelerinde “öl- / ölüm”, “evlen- / evlendir-”, “eşya”, “kopya / kopyalama”, “toprak kayması” gibi birbirinden çok farklı kavramlara işaret edildiği görülür. Bu durum, “göç” olayının söz varlığı bağlamında Türk milletinin dilinin bir parçası hâline geldiğine işaret eder. Dolayısıyla “göç” ve ilgili sözcükler, “yer değiştirme” esaslı anlamlandırmalar başta olmak üzere, farklı boyutlarda değerlendirilebilecek birçok özelliğin anlatan temel sözcüklerdendir.

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan: “Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten [1971]*, 1989, ss. 253-262.

ALYILMAZ, Cengiz: *Eski Türkçenin Lügati*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1988.

ATA, Aysu: *Nehcü'l-Ferâdis (Dizin - Sözlük)*, Cilt 3, TDK Yayınları, Ankara 1998.

BAYAT, Fuzuli: *Orta Türkçe Sözlük*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2008.

_____ - ALİYEVA, Minara Esen: *Eski Türkçe Sözlük*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2008.

BASKAKOV, N. A. - TOŞÇAKOVA, T. M.: *Altayca - Türkçe Sözlük*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali - Muvaffak Duranlı, TDK Yayınları, Ankara 1999.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1968.

CİN, Ali: *Mesud Bin Ahmed - Süheyl ü Nev-Bahâr (İnceleme-Metin-Dizin)*, Eğitim Yayınevi, Konya 2012.

CLAUSON, Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

ÇİÇEK, Bülent (Ed.): *Göç Terimleri Sözlüğü*, Uluslararası Göç Örgütü (IOM), İsviçre 2009.

Derleme Sözlüğü, Cilt 6-7, TDK Yayınları, Ankara 1972.

DOĞAN, İsmail- USTA, Zerrin: *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Altınpost Yayınları, Ankara 2014.

ERASLAN, Kemal: *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, TDK Yayınları, Ankara 1999.

ERDEN, Aysu: “Anlatı Metinlerinde Bilgisel Yapıdan Sözdizimsel-Biçimbirimsel Yapıya, Konudan Özneye Geçiş Olgusu ve Adların Kavram Alanı Üzerine”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, 1998, ss. 25-38.

GABAIN, Annamarie V.: *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara 1988.

GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Cilt 1, TDK Yayınları, Ankara 2007.

İPEK, Nedim: “Kaynakların Dilinde Göç Kavramı”, Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2016, ss. 17-31.

KARAAĞAÇ, Günay: *Lutfi Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, TDK Yayınları, Ankara 1997.

KÂŞGARLI MAHMUD: *Divanü Lügati’t-Türk*, Cilt 4, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 2006.

KOÇAK, Yüksel- TERZİ, Elvan: “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Etkileri ve Çözüm Önerileri”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Cilt 3, Sayı 3, 2012, ss. 163-184.

KÜNOS, Ignaz: *Şejx Suleyman Efendi’s Cagataj-Osmanicshes Wörterbuch*, Cilt 2, Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest 1902.

NECİP, Emir Necipoviç: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. İklil Kurban, TDK Yayınları, Ankara 1995.

ORUCOV, Eliheyder vd.: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*, Cilt 2, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü 2006.

TEKİN, Talât: *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2003.

TOPARLI, Recep vd.: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007.

TURAN, Fikret: *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lügati*, Bay Yayınları, İstanbul 2001.

Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2005.

YILMAZ, Anıl: “Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, 2010, ss. 14-33.

YUDAHİN, K. K.: *Kırgız Sözlüğü*, Cilt 2, Çev. Abdullah Taymas, TDK Yayınları, Ankara 1998.

YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, Cilt 3, Haz. Reşid Rahmeti Arat, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1979.

DİLE GELEN “GÖÇ”

Pelin SEÇKİN*

*“Kırılmış sazımı astım tavana
Çevirdim yönümü döndüm divana
Gurbet kelepçedir yurdu sevene
Bilerek koluma taktım giderim”*

Âşık Reyhanî

Giriş

Dil; iletişimi sağlayan, insanın evreni algılayış biçimini yansıtan kültürel bir olgu, sürekli bir değişim içinde olan, evrensel ve özgül nitelik taşıyan çok yönlü bir dizgedir. İnsan ise karşıtlıklarla kurulu olan evreni ve olayları algılayış biçimini bu çok yönlü dizge aracılığıyla ifade eder. Bu ifade etme süreci beraberinde olgu ya da olayları bir diğeri üzerinden anlamlandırmayı, değerlendirmeyi gerekli kılar. Süreç sonunda göstergeler bütünüyle dile yansıyan her önerme, toplumsal algı ile şekillenmiş zihinsel sürecin bir ürünü hâline gelir.

Toplumsal koşullardan yalıtık bir dil kavrayışından sonra sosyal bir inşa sayılmasıyla birlikte dil, iktidarın kurulduğu ve meşrulaştırıldığı bir alan olarak görülmeye başlanmış ve dilin toplumla ilişkilendirilmesiyle gösteren ile gösterilen arasındaki bağ sorgulanır olmuştur.¹ Söylem aracılığıyla yayılması ve sosyal bir inşa olan dil ile ortaya çıkması sebebiyle ideoloji ve söylem arasında sıkı bir bağ olduğu anlaşılmıştır. Söylem, ideolojilerin günlük konuşmalarımızı nasıl etkilediğini ve yöneten sınıfın belirlediği çerçevenin toplumdaki izdüşümlerinin neler olduğunu gösteren önemli araçlardır.

İdeoloji dilin fiilen nasıl kullanıldığını belirleyen, insanları birer toplumsal özne olarak konumlandıran ve toplumsal düzeni şekillendiren ana etkenlerin başında yer almaktadır. Dil, retoriksel olması sebebiyle ideolojiye hizmet etmekte, söylem ve ideoloji ilgisi de dilin işlevleri arasında yer almaktadır.²

---

* Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. pelinseckin@ktu.edu.tr

¹ Birsen Örs, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 33.

² Terry Eagleton, *İdeoloji*, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011, s. 263.

Dilin ideoloji tarafından kuşatıldığını ve ideolojinin maddi biçimi olduğunu düşünen Fairclough, toplumsal yaşamdaki değişimler, söylemin bu süreçte nasıl bir rol oynadığı,-değişim noktasında toplumdaki diğer ögeler ile söylemin ilişkisinin ne olduğu üzerine odaklanır.³ İdeolojiler, söylem içerisinde kendini doğrudan gösterebildiği gibi üstü kapalı bir biçimde görünenin ardılı olarak da yer alabilmektedir. Bu durum zihinsel modellerin toplumsal olarak paylaşılan ideolojilerden izler taşıdığına göstergesidir.⁴

Çalışmanın temini oluşturan göç⁵ kavramı temelde “ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi”⁶ olarak tanımlanmaktadır. Ekonomik ve siyasi sebepler doğrultusunda gelişmesi göç kavramının aynı zamanda ideolojik bir süreç olduğunun da göstergesidir. Bu ideolojik süreç tarih boyunca sosyal, siyasi ve kültürel sonuçlar yaratan, toplumsal şekillenmenin en önemli unsurlarından biri olmuştur. Bir toplumun yaşadığı tarihî olaylar ve geçirdiği değişimler, toplumsal düzeni şekillendiren temel etkenlerin başında yer almaktadır. Söylemin işlevi de bu noktada hem toplumsal yapıyı hem de toplumun olaylara karşı bakış açısını yansıtmaktır.

Türküler, çeşitli duygu birikimlerini yansıtmalarının yanı sıra sosyokültürel bir taşıyıcı olduklarından önemli bir söylem aracıdır. Toplumun bilinçaltının zuhur ettiği, ayna görevi gören ontolojik bir var olma alanıdır. Duygusal bir ihtiyacın tamamlayıcısı olarak ortaya çıkan türküler, genelde toplum özelde ise bireyin kendi dinamiklerini oluşturmasında iç dinamik olarak kullanılır.⁷ Bu durum türkülerin sosyal hayatı düzenleme işlevini olduğunu da göstermektedir.

Bir dili konuşan ulusun maddi ve manevi kültürünü, yaşam deneyimlerini ve birikimlerini yansıtmaya ve önemli bir söylem aracı olması sebebiyle çalışmanın araştırma evrenini türküler oluşturulmaktadır.

³ Noam Fairclough, “Dil ve İdeoloji”, *Söylem ve İdeoloji*. Çev. Barış Çoban, Su Yayınları, İstanbul 2003, s. 174.

⁴ Teun Van Dijk, “Söylem ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım”, *Söylem ve İdeoloji*, Çev. Nurcan Ateş, Su Yayınları, İstanbul 2003, s. 36.

⁵ Göç kelimesinin yan anlamları şunlardır: 1. Evden eve taşınma, nakil. 2. Taşınma sırasında götürülen ev eşyaları. 3. Kuşların, geyiklerin, yarasaların, bazı balık ve böceklerin mevsim, iklim, besin miktarı vb. nedenlerle çevre değiştirmeleri. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 954.

⁶ *Türkçe Sözlük*, s. 954.

⁷ Adem Balkaya, “Türklerin Sosyo-Kültürel Düzenleyicilik Misyonu: Kars'ta ‘Gelin Terifleme’”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt 6, Sayı 2, 2013, s. 1, 39.

Çalışmada, türküler⁸ aracılığıyla göç kavramının dile nasıl getirildiğini ortaya çıkarmak, kavramın toplumdaki karşılığını belirlemek amaçlanmıştır.

1. Mekânsal Ayrılık Yaratan “Göç”

Karacaoğlan’a ait olan *Dağlar Geçit Verin Konup Göçeyim* isimli türküde konuşur, yaşadığı olaylar neticesinde bulunduğu yerden ayrılmak ister. Konuşurun göç etmek için dağlardan geçit istemesi aslında göç etmenin kolay bir iş olmadığına da işaret etmektedir. Her ne kadar zor bir iş olsa da konuşur yaşadıklarının acısını bastırabilmek için göç etmeyi göze almaktadır:

Dağlar geçit verin konup göçeyim
Bir daha bu illere gelmeyesiy
Bağrıma hançerin salan illeri
Bir daha dönüp de görmeyesiy

(Söz: Karacaoğlan/ Yöre: -)

Kırşehir’e ait bu türküde göç eden bir topluluğun tasviri yapılmakta, toplumsal yapı gözler önüne serilmektedir. Bu doğrultuda göç kararını söz sahibi olan kişilerin verdiği ifade edilmesi toplumdaki hiyerarşiyi yansıtmaktadır. Aynı zamanda göç sırasında Arap atlarının ve püsküllü mızrakların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dörtlükte, konuşurun bilge ve yaşlı bir kişi olduğu da alaydakileri torun olarak nitelendirmesiyle ortaya çıkmaktadır. Tasvir edilen günlük olayda dikkati çeken nokta, gelin kızların yurtlarını özlemeleridir. Bu durum göçün, ardında özlem ve hasreti barındırdığını göstermektedir:

Kalktı göç eyledi paşalar beyler
Katarlanmış mayalar yozlaşıp gider
Altı Arap atlı tuğlu cidalar
Alayda torunlar söyleşip gider

Gine çalındı da davullar bazlar
Gine iniledi dereler düzler
Al yeşil giyinmiş gelinler kızlar
Hani yaylam deyü özleşip gider

(Söz:-/ Yöre: Kırşehir)

⁸ Çalışmada bahsi geçen türküler,
https://www.trtmuzikdairesibaskanligi.com/5099/BASKANLIGIMIZ/Turk_Halk_Muzigi_Mudurlugu adresinden alınmıştır.

Kırşehir, Erzurum ve Gaziantep yörelerine ait aşağıdaki türküler farklı coğrafyalarda dile getirilmiş olmalarına rağmen benzer duyguları barındırmakta; göçün toplum üzerindeki algısı yansıtılmaktadır. Nitekim göç ağır ve zahmetli bir iş, yurttan ayrıldıktan sonra nereye gidileceğinin öneminin olmadığı bir süreç, ayrılık ve hasretin timsalidir:

Kalktı göç eyledi Avşar elleri
Ağır ağır giden eller bizimdir
Arap atlar yakın eder ırağı
Yüce dağdan aşan yollar bizimdir

(Söz: Dadaloğlu/ Yöre: Kırşehir)

Bu göçü ordan göçürdüm
O dağ olmaz bu dağ olsun
Şeydâ, garip bülbül gibi
O bağ olmaz bu bağ olsun

(Söz: Erzurumlu Emrah/ Yöre: Erzurum)

Göç göç oldu göçler yola düzüldü
Uyku geldi ela gözler süzüldü
O zamanda elim yardan üzüldü
Aşam nerden aşar yolu yaylanın

(Söz: Saib Belekoğlu/ Yöre: Erzurum)

Sıra beyler göçün arkasın gözler
Yine şenliklendi dereler düzler
Bölük bölük olmuş gelinler kızlar
Onlar da çölde sızlanır gider oy

(Söz: Ökkeş Dehmenoğlu/ Yöre: Gaziantep)

Sivas ve Bayburt yörelerine ait dörtlülüklerde göçün beraberinde sessizlik ve yalnızlığı getirdiği vurgulanmaktadır. İlk dörtlülükte aşiretin göç etmesi üzerinden konuşur, sevdiğine seslenmekte, tabiatın da bu duruma isyan ettiğini dile getirmektedir. İkinci dörtlülükte de benzer bir şekilde sevgilinin gidişinin yarattığı tahribat tasvir edilmektedir:

Aşiret göç etmiş de yurtları bomboş
 Lale sümbül boyun bükmüş dön hele
 Gözyaşına da boğulursun görünce
 Mor menekşe boyun bükmüş dön hele

(Söz: Hasan Erdoğan/ Yöre: Sivas - Divriği)

Vardım ki yurdundan ayak göçürmüş
 Yavru gitmiş ıssız kalmış otağı
 Camlar şikest olmuş meyler dökülmüş
 Sakiler meclisten çekmiş ayağı

(Söz: Bayburtlu Zihni/ Yöre: Bayburt)

Türkülerden hareketle göçün çoğunlukla hüznün, ayrılık ve hasreti barındırdığı bilirse de göç, kimi zaman toplumsal düzenin devamını sağlayan, birlikteliğe aracı olan sosyal bir ortam yaratmaktadır:

Yükledim göçemedim
 Bu elden kaçamadım
 Geçti kızlar sürüsü
 Ben yarı seçemedim
 Oy hanım nanay ey nanay
 Gel çıkalım ey vana gel gidelim seyrana

(Söz: - / Yöre: Van)

Göçer iken bir kız aldım göçerden
 Dilim söyler kalbim yanar naçardan
 İsterem ki bir ah çekem içerden
 Korkaram ki şehre düşer velvele

(Söz: Şeref Değirmenci/ Yöre: Erzurum)

Göç olgusunun işlendiği türkülerde genelde toplumun özelde ise bireyin hissiyatlarına yer verilmekle birlikte aşağıda Kars yöresine ait dördlükte, göçün nedenleri dile getirilmektedir. Buna göre konuşur, istemeyerek gerçekleştirdiği bir zorunluluğu ifade etmektedir. Göç olgusu her ne kadar olumsuz bir kavram olarak algılsa da kimi zaman umuda

yolculuk olarak da nitelendirilebilir. Nitekim söz konusu dörtlükte konuşur göç etmeyi bir çıkış yolu olarak görmektedir:

Bu yoksulluk olmasaydı
Ben köyümden göçer miydim
Umutlarım solmasaydı
Ben köyümden göçer miydim

(Söz: Mürsel Sinan/ Yöre: Kars)

Kimi zaman türküler bireylerin kahraman olma süreçlerini yansıtır. Kahraman önce sıladan ayrılır, gurbete düşer ve hasret duygusuyla baş etmeye çalışır. Göç ettiği yere adapte olduğu ölçüde kahramanlaşır ve hayata tutunur. Rumeli yöresine ait *Ben Bir Göçmen Kızı Gördüm* isimli türküde de biri kadın diğeri erkek olmak üzere iki konuşur bulunmaktadır. Türküdeki kadın karakter yalnızlık ve türkeklığın temsiliyken erkek sıladan ayrılan ancak hayata tutunan kahramanı temsil eder. Dikkate değer bir nokta da bireyin hayata tutunmasına rağmen sıladan ayrı olduğunda kendini garip hissetmesidir:

Ben Bir Göçmen Kızı Gördüm Tuna Boyunda
Elinde Bir Besli Kuzu Hem Kucağında
Doğru Söyle Göçmen Kızı Annen Var Mıdır
Ne Annem Var Ne Babam Var Kalmışım Öksüz
Sen Bir Öksüz Ben Bir Garip Alayım Seni
Alayımda Gurbet Elde Sarayım Seni

(Söz: Fethiye İşçiler-Havva Karakaş/Yöre: Rumeli)

2. Ebediyete Ulaşma Aracı Olarak “Göç”

Şu Fâni Dünyadan Göçtü de Gitti isimli türküde, konuşur göç kelimesini kullanarak ölümü anlatmıştır. Temelde kötü bir olayın dile getirilmemesi, gizlenerek ifade edilmesi söz konusudur. Dolayısıyla konuşurun göç olgusundan yararlanarak ölümle ilgili bir örtmece yaptığını söylemek mümkündür. Bir yerden başka bir yere hareket etme anlamına gelen göç olgusu, fâni dünyadan ebedî olan dünyaya geçme ile ilişkilendirilmiştir. Bu göçün kaçınılmaz bir son, doğanın bir kanunu olduğu ifade edilmiştir:

Gönlümün devası Piri Piranım
Şu fâni dünyadan göçtü de gitti
Gönlümün bağında suna ceylanım
Körpe kuzuların kaçtı da gitti

Takdir böyle yazmış ezel dünyada
 Konan göçer elbet kalmaz dünyada
 Yarene ahbaba etti elveda
 Rumzu hayal gibi geçti de gitti

(Söz: Aşık Daimi/ Yöre: Erzincan - Tercan)

3. Somut Bir Meta Olarak “ Göç ”

Kayseri yöresine ait *İlk Akşamdan Yüklediler Göçümü* türküsünde konuşurun bir kadın olduğu *babamın evine geldiğim zaman* ifadesinden anlaşılmaktadır. Burada konuşur, suçlandığını ve göçünü alarak babasının evine geldiğini belirtmektedir. Dolayısıyla türküdeki göç kelimesi ile anlatılmak istenen kadının sahip olduğu eşya(lar)dır. Aynı zamanda bu eşyaları kadının çeyizi olarak düşünmek de mümkündür:

İlk akşamdan yüklediler göçümü
 Bilen bilmeyene desin suçumu
 Babamın evine geldiğim zaman
 Ben ağlarım yavru çeker içini

(Söz: Adnan Türköz/ Yöre: Kayseri)

Yüklendi Salacam Gidiyor Göçüm türküsü 1938 yılında arazi anlaşmazlığı sonucunda çıkan kavgada İbrahim isimli bir kişinin ölmesi üzerine yakılan bir ağıttır.⁹ Burada konuşur ölen kişidir ve türkünün genelinde vurulma anını tasvir etmektedir. Dolayısıyla konuşurun göç ile kastettiği bedeni, yani naaşdır:

Yüklendi salacam gidiyor göçüm
 Benim bu döğüşte yoğudu suçum
 Arkamdan ağlıyor çok küçük bacım
 Bir gayar uğruna yandım yarenler

(Söz: Nuri Köksal/ Yöre: Kırşehir)

Kırşehir'e ait *Bir Gün Şu Dünyadan Yüklenir Göçüm* türküsünde konuşur ölüm sonrasında yaşanacakları dile getirmekte ve tasvir etmektedir. Konuşurun *Şu dünyadan yüklenir göçüm* ile kendi varlığını, bedenini ifade etmektedir:

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.turkudostlari.net/hikaye.asp?turku=18373>

Bir gün şu dünyadan yüklenir göçüm

Doyulmaz dünyadan varır da gider

Melekler gelir de sorulur suçum

Dostlar kefenimi sarar da gider

(Söz: Gazi Özdemir/Yöre: Kırşehir)

SONUÇ

Türküler evrenin ruhunu kendi değerlerimizle birleştirdiğimiz, insanın dünyadaki ilişkilerini yansıtan söylem unsurlarıdır. Belirli ideolojiler doğrultusunda şekillenen siyasi, sosyal, coğrafi, ekonomik vb. sebeplerle toplumsal düzenin değişmesine neden olan göç, türküler aracılığıyla toplumun kültürel belleğindeki yerine dair ipuçları sergilemektedir.

Göç beraberinde hasret, ayrılık, yalnızlık gibi olumsuz duyguları çağrıştıran zorlu ve ağır bir süreçtir. Öyle ki ölümle arasında benzerlik kurulmuş, ölümü gizleyen bir dil unsuru olarak ifade bulmuştur. Hatta sevgilinin gidişinden sonra duyulan acı ve özlem de göçün yarattığı olumsuz algı üzerinden anlatılmıştır. Ayrılık ve özlemin yanı sıra sosyolojik, ekonomik ve diğer çeşitli zorluklarla baskı altına alınıp bilinçaltına gönderilen türlü duyguların söze dökülmesiyle oluşan bu türküler, bireyin kahramanlaşma sürecini anlatan yol hikâyelerini de bünyesinde barındırır.¹⁰ Nitekim bu süreç kimi zaman eş seçme için bir fırsat kimi zaman da umuda yolculuk hâline dönüşür.

Dilin ideoloji tarafından kuşatıldığı ve ideolojinin maddi biçimi olduğu varsayıldığında incelenen türkülerdeki göç olgusunun birey üzerindeki etkisi ayrılık, hasret ve yalnızlık kavramlarıyla açıklanabilir. Öyle ki beraberinde benzer olumsuz duyguları barındıran her yer değiştirme, örneksime yoluyla göç ve üretimleriyle ifade bulmuştur. Kimi zaman ölüm kimi zaman da kişiye ağır gelen bedeni göç kelimesiyle tezahür etmiştir.

Türkülerden hareketle toplumsal yapı da gözler önüne serilmektedir. Bu doğrultuda bireyselden ziyade kitlesel göçlerde göç kararının toplumdaki yöneticiler tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda türkülerde göç ederken at, mızrak vb. araçların kullanıldığı, gelinlik kızları al ve yeşil elbiseler giydiği vb. kültürel yapıya ait bilgiler de mevcuttur.

¹⁰ Meriç Harmancı, “Gurbet Türkülerine Arketipsel Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies*, Cilt 8, Sayı 4, Ankara 2013, s. 919.

KAYNAKÇA

BALKAYA, Adem: “Türklerin Sosyo-Kültürel Düzenleyicilik Misyonu: Kars’ta ‘Gelin Terifleme’”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt 6, Sayı 2, 2013, ss. 139-147.

EAGLETON, Terry: *İdeoloji*, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011.

FAIRCLOUGH, Noam: “Dil ve İdeoloji”, *Söylem ve İdeoloji*, Çev. Barış Çoban, Su Yayınları, İstanbul 2003, ss. 155-174.

HARMANCI, Meriç: “Gurbet Türkülerine Arketipsel Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies*, Cilt, Sayı 4, Ankara 2013, ss. 919-926.

ÖRS, Birsen: *19. Yüzyıldan 20.Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

VAN DIJK, Teun A.: “Söylem ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım”, *Söylem ve İdeoloji*, Çev. Nurcan Ateş, Su Yayınları, İstanbul 2003, ss. 14-109.

<https://www.trtmuzikdaresibaskanligi.com/5099/BASKANLIGIMI/Z/Turk_Halk_Muzigi_Mudurlugu> [Erişim Tarihi: 10.05.2016].

<<https://www.turkudostlari.net/hikaye.asp?turku=18373>> [Erişim Tarihi: 18.06.2016].

MUHACİRLİK BAĞLAMINDA “YOL”A DAİR ÇAĞRIŞIM ALANLARININ İNŞASI: NAR AĞACI*

Muzaffer UZUN**
A. Mevhibe COŞAR***

Giriş

Kelimeler, insan zihninde, birbirinden bağımsız bir şekilde ayrı ayrı ya da sözlükteki kelimeler gibi alfabetik bir sıra şeklinde değil birbiriyle anlamsal ilişkileri olan, çağrışımsal yapıya sahip bütünler hâindedir. Dolayısıyla her sözcük, bir ilgiyle bağlandığı bir sözcük kümesinin mensubudur ve kelimeler arasındaki bu ilişkiler ağı onların anlamının da belirleyicisidir.

Böyle bir kavram etrafında birleşen her bir sözcük kümesi, bir *çağrışım alanını* ortaya çıkarır ve bir metinde bu şekilde bir araya gelmiş kelimeler aynı zamanda metnin bütünlüğünü de sağlayan bir *bağdaşıklık* ögesi olarak değerlendirilir.

Metni oluşturan unsurları birbirlerine bağlayan, bir yazının *metin olmasını sağlayan, metin içi ilişkileri kuran dille ilgili özelliklerin tümüne bağdaşıklık* adı verilir.¹ Metinde biçimsel bütünlüğü tesis eden bağdaşıklık, aynı zamanda konuyu ve konu gelişimini de belirginleştirir.²

Bilgi akışına doğrudan etki eden, belli bir sıklığı olup tekrar edilen kelimelerle bir metin çatısında bir araya gelmiş, birbiriyle ilişkili kelimelerin tamamı bir *bağdaşıklık* unsuru olarak değer kazanır. Tekrarlar ve *aynı çağrışım alanından kelimelerin kullanılması* ile bir metinsellik ölçütü olarak değerlendirilen *sözcüksel bağdaşıklık*, metnin bütünlüğüne ve sürekliliğine katkı sağlar. *Eş veya yakın, karşıt anlamlı; aynı kökten türetilmiş, aynı bilgi alanına ait kelimelerin kullanılması* çağrışım alanlarını inşa ederken kişilerin

---

* Bu çalışma, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında hazırlanan *Nazan Bekiroğlu'nun “Nar Ağacı” Adlı Romanında Bağdaşıklık ve Bağdaşıklık Ekseninde Bir Söz Varlığı Çözümlemesi* adlı doktora tezindeki verilerden üretilmiştir.

** Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, TRABZON. muzafferuzum@ktu.edu.tr

*** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. mcosar@ktu.edu.tr

¹ Doğan Günay, *Metin Bilgisi*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul 2013, s. 72.

² Leyla Subaşı Uzun- İlknur Keçik, *Türkçe Sözlü ve Yazılı Anlatım*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2003, s. 22-38.

bilgi, tecrübe, algı farklılıkları; kişisel dil kullanımında belirleyici olur ve çağrışım alanlarına eklenecek yeni kelimeleri doğurur.

Mümkün anlamlarından biriyle kullanıma çıkan ve değer kazanan kelimeler, sözlük anlamlarının yanında bağlam çerçevesinde bir *çağrışım alanının* parçası olur. *Çağrışım*, bir göstergenin bir başka gösterge ve anlamı çağrıştırması³, kelimelerin yansıttıkları kavramları çerçeveleyen ve onlarla sürekli bir ilişki içinde bulunan komşu kavramlarla birlikte oluşturdukları anlam alanı da *çağrışım alanı* olarak tanımlanır.⁴ Bu itibarla dildeki her kelime, bir *çağrışım alanı*; adlar ve anlamlar arasında ya da her ikisi arasındaki ilişkilere dayanan bir *çağrışım ağı* tarafından kuşatılmıştır.⁵

Çağrışım ağını oluşturan unsurlar arasındaki bağ, farklı yollarla tesis edilebilir. Bu anlamda aralarında sistematik bir ilişkiden söz edilebilecek *eş veya yakın anlamlı, karşıt anlamlı, aynı kökten türetilmiş ve aynı bilgi alanına ait kelimeler*, çağrışım alanının inşasında yer alırken dil kullanıcısının bu tür anlam ilişkilerinin dışında birtakım kelimelere yüklediği anlamlar da bu ağın yeni bir üyesi olur. Böylece ortak olarak kullanılan kelimelerin gerçek ve mecaz anlamlarının yanında çağrışım alanına dâhil edilecek kişisel çağrışıma dayalı yeni anlam alanları ortaya çıkar. Dil kullanıcısının tecrübe, bilgi birikimi, dünyaya bakış açısı gibi bireysel tavrı doğrultusunda sözlük unsurları mümkün anlamlarının dışında yeni yeni kimliklere bürünür. “Her dil dünyayı farklı şekilde yorumladığı için aynı dili konuşan insanlar zihinlerinde ortak şemalara sahipseler de bireyler, geçmiş yaşantılarıyla da kavram ağlarını ve düşünce gelişimlerini gerçekleştirdikleri için kendi özgün şemalarını da oluşturmuş olabilirler.”⁶ Dolayısıyla kelimeler, yalnızca sözlük anlamlarıyla değil, bilgiyi ve deneyimi depolayan bir yaşam alanıyla da beyne yerleşir.⁷

Bu doğrultuda Nazan Bekiroğlu’nun “Nar Ağacı”⁸ adlı romanında *yol* ile ilişkili bir *çağrışım ağı*nın varlığından bahsedilebilir. Bu çalışmada

³ Günay Karaağaç, *Anlam (Anlambilim ve İletişim)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013, s. 206.

⁴ Karaağaç, s. 206.

⁵ Stephen Ullmann, “Anlambilim”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Çev. Ahmet Kocaman, Cilt 38, Sayı 324, 1978, s. 360.

⁶ Şükran Dilidüzgün, *Türkçe Öğretiminde Metindilbilimsel Bir Yaklaşım*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2008, s. 22.

⁷ Gülcan Çolak Bostancı, *Türkçedeki Temel Kelimelerin Cinsiyetlere Göre Çağrışım Setleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2008, s. 7.

⁸ “Nar Ağacı”nda dedesinin ana vatanından bir haber almak için gösterdiği çabaların hatırına onun Taht-ı Süleyman’dan başlayıp “Kafkasların deniz kapısı”nda son bulan yolculuğunu tamam etmek isteyen anlatıcının “ırmaklarının kaynağını” bulmak amacıyla çıktığı yolculukları, ayrıca fotoğraflar vasıtasıyla sıkça eski zamanlara gidilerek Trabzon’dan İstanbul’a Zehra yanında olduğu hâlde giden bir muhacir Büyükhaniım’ın; Balkan Harbi gönüllüsü, gidip de dönemeyenlerden İsmail’in; ihtilal sonrası Trabzon’a kaçmak zorunda kalacak Tebrizli tacir Settarhan’ın öyküleri roman boyunca bir yol hâli içinde anlatılır. 533

yazarın bir kelimeye yüklediği anlamlardan hareketle aynı kavram alanına dâhil ettiği diğer kelimeleri belirlemeye yönelik bir deneme yapılmaktadır. Yazarın *yol* üzerinden anlattıklarını besleyen diğer kelimeler ele alınarak “kelimeler arası” bir çağrışım alanı oluşturduğu iddiası ortaya konulmak istenmiştir.

Romanda anlatıcı, dedesi Settarhan’ın Tebriz’den Trabzon’a *hicretinde*, anneanesi Zehra’nın Trabzon’dan İstanbul’a bir *muhacir* olarak göçünde, İsmail’in bir Balkan Harbi gönüllüsü olarak Gülcemal’le Trabzon’dan çıkıp da dönemeyeceği *yolculuğunda*, *seferberlik* zamanının Trabzon’unda *yola* düşenlerin, *göçenlerin* yanında, onlarla *yoldadır*.

Göç kavramına sözlüksel olarak eklenen kelimelerin yanında metni inşa edenin kişisel çağrışımlarıyla oluşmuş, *göçe* dair sözcüklerden de bahsedilebilir. Bu itibarla “Nar Ağacı” romanında *yol*, *yolcu*, *kapı*, *ölüm*, *ölü*, *çay*, *ateş*, *savaş*, *su*, *ırmak*, *dağ*, *hava*, *İstanbul*, *Trabzon*, *Tebriz*, *göçle* ilişkili bir temin inşasında bir araya gelmiş kelimeler olmanın yanında anlatıcının bu mefhumla ilgili zihnindeki çağrışım alanlarını da açığa çıkaran kelimeler olarak da düşünülebilir.

“Nar Ağacı” Romanında “Yol” ve “Yol”a Dair Çağrışımlar

Yol, *yolculuk* özellikle *muhacir*, *muhacirlik*, *tehcir*, *hicret* gibi göç ile ilişkili sözcükler, romana hâkim olan söz kadrosunun başında yer aldığından “Nar Ağacı” bir *göç*, *yol*, *yolculuk* romanı sayılabilir.⁹

Anlatıcı romanda bir “yolcu” karakterdir. Onun *yolculuğu* Trabzon’dan başlar, Bakü, Tebriz, Taht-ı Süleyman, İsfahan, Şiraz, Yezd, Batum, Tiflis vardığı şehirlerdir. Romanın diğer kahramanları da hep *yoldadır*. Settarhan; Tebriz, Yezd, Batum, Tiflis, Bakü şehirleri arasında halı ticareti yapan bir tüccarken her şeyini Taht-ı Süleyman’da bırakarak *hicret etmiş*, Trabzon’da yeni bir hayatın kapısını açmıştır. Büyükhanım ve kafilesi, *muhacirlikte* çileli bir *yolculuğun* *yolcularıdır* ve bu *yolculukta* Zehra da Büyükhanım’ın yanındadır. Sağ bacağı kasığından kesik 93 Harbi

---

sayfadan oluşan Nar Ağacı, “Yol Arkadaşım” adlı bölümle başlar ve “Kitap” adını taşıyan 11 bölümün sonuna ilave edilen “Son-ra” başlıklı bölümle sona erer. Nazan Bekiroğlu, *Nar Ağacı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

⁹ Romanda yol kavram alanına girerek sözcüksel bağdaşıklığı sağlayan kelimeler şunlardır: *Yol*, *yolcu*, *yolculuk*, *yol almak*, *yol görünmek*, *yol göstermek*, *yola çıkmak*, *yola dizilmek*, *yola düşmek*, *yola girmek*, *yola koyulmak*, *yola revan olmak*, *yol zamanı*, *yolun sonu*, *yol arkadaşı*, *yol duası*; *yorgun*, *yorgunluk*, *tırman-*, *uğra-*, *dön-*, *yürü-*, *yürüt-*, *yürün-*, *yürüme*, *yürümek*, *yürüyüş*, *muhacir*, *muhacirlik*, *muhacirlik yolu*, *seferberlik*, *Rumeli muhacirleri*, *Balkan muhacirleri*, *çözü*, *çözgü* *çözmek*, *çözgü germek*, *kılavuz*, *rehber*, *kafile*, *kervan*, *kervansaray*, *kervancı*, *kervanbaşı*, *otel*, *han*, *hancı*, *istasyon*, *liman*, *yük*, *çanta*, *istikamet*, *güzergâh*, *rota*, *harita*, *menzil*, *mesafe*, *şoför*, *misafir*, *seyyah*, *seyyahlık*, *seyahat*, *tren*, *kayık*, *kelek*, *vapur*, *deve*, *gemi*, *hastane*, *hasta*, *kapı*, *eşik*, *çay*, *tacir*.

gazisi Hacıbey'in tahta bacağı, ona amansız bir *yolculuğun* yadigârıdır. Büyükhanım'ın komşusu Siranuş, bir Ermeni'dir ve *tehcire* uğrayanlardandır. Zehra'nın ağabeyi İsmail, Gülcemal vapuru ile Balkan Harbi'ne katılacak gönüllülerin arasındadır. Bu, Trabzon'dan İstanbul'a dönüşü olmayan bir başka *yolculuk* hikâyesidir.

İlk bölümü *Yol Arkadaşım* olan “Nar Ağacı”nda, yolculuğun ilk merhalesi, “her şey”, anlatıcının hem bir sempozyuma katılmak hem de dedesinin *bir zamanlar yolunun geçtiği şehri* görmek için Trabzon'dan Bakü'ye gitmesiyle başlar ve *büyük yolun kapısı*, anlatıcının sempozyum için gittiği bu şehirde, Şirvanşahlar Sarayı'nda açılır. *Mümkününün yola çıkış anını, ırmaklarının kaynağını* bulmak için çıkacağı *yolculuğun programını* Bakü'de *yol arkadaşı* olacak Yasemen ile birlikte yapar ve *yolcu* buradan *yola koyulur*. Tebriz'le başlanacak *yolculuğa*, daha sonraki yaz Batum ve Tiflis ile devam edilecektir. *Yolculukta*, uğranacak şehirler, *duraklar, yolun sonu, güzergâh* bellidir.

Dedesi Settarhan'ın başaramadığını başarmak, *geri dönmek*, onun *yolculuğunu* tamamlamak için *yola koyulan* anlatıcının, Trabzon'dan başlayan *yolculuğunda* varılacak nokta, yer, *menzil* Taht-ı Süleyman'dır. Fakat daha sonra bu *yolculuk* dedesi ile ilgili birtakım sorulara cevap bulabilmek için Yezd'e kadar uzanacaktır. *Irmaklarının kaynağını* arayan ve bunun için de *yollara düşen* anlatıcının *yolculuğu*, Settarhan'ın geçtiği yerlerden geçildiğinde, Zehra ve Settarhan'ın yolları kesiştiğinde, “başlanan noktaya gelindiğinde” biter.

Fotoğraflar vasıtasıyla maziye yapılan yolculuklardan ilki, anlatıcının Trabzon'da Meydan'ın çok kalabalık olduğu günlerden birine ait fotoğrafa baktığında gerçekleşir. Burada anlatıcı artık Balkan Harbi için *seferberliğin* ilan edildiği bir dönemde Trabzon'dadır. *Seferberlik*, bir *yol, yolculuk* hâlidir.

Seferberlik! “Memleketin maddî manevî bütün kuvvetini, yani askerî, ekonomik, psikolojik ve siyasi bütün güçlerini barış durumundan topyekûn savaş durumuna seferber etmesi. Yola, yolculuğa, savaş durumuna geçmesi.” (s. 27)

Tebriz'deki Kapalıçarşı'da gezerken bir iç meydana gördüğü halî denkleri üzerinde oturan tüccar, bir fotoğraf karesine dönüşerek anlatıcının yeniden zamanda bir yolculuğa çıkmasına vesile olur. Her şey *siyah beyaz bir fotoğrafa dönüştüğünde* halî denkleri üzerinde yarı uzanmış vaziyette oturan tacirle karşılaşan anlatıcı, Tebriz'de artık Settarhan'la birliktedir, onu takip edecek, *yolculuklarında ona eşlik edecektir*. Okur, Settarhan'ın yolculuklarına bu andan itibaren tanık olmaya başlar.

Roman kahramanı, anlatıcının dedesi Settarhan; Tebriz, Likap, Urumiye, Erdebil, Kazvin, Gilan, Karabağ, Gence, Bakü, Kuba, Şamahı gibi

şehirleri yılın neredeyse yarısında dolaşarak geçiren bir *tacir*, bir *seyyah*tır ve o, sürekli yoldadır. Romanda *Tebriz'den Taht-ı Süleyman'a gelir gelmez* Mirza Han'dan yeni bir *yolculuğun* haberini alan Settarhan, Batum, Tiflis ve Bakü'ye gidip buralardaki şubelerle görüşecektir. Aslında onun menzili bu şehirlerden ibaret değildir, Azam'a âşıktır ve asıl yolu Azam'a doğrudur. *Hem menzili hem maksudu* Azam'dır fakat Azam, Piruz'la kaçır. Onları Taht-ı Süleyman'daki gölün yeşil sularında bıraktığında da artık *ne menzil ne de maksudu* vardır. Bunun üzerine tekrar *yola koyulup* Taht-ı Süleyman'ı terk eden Settarhan'ın bu *yolculuğu*, şimdiye kadarki yolculuklarından farklı olacaktır. Bu bir *hicrettir*.

Ama artık buralarda durulmazdı, şimdi ona bir hicret lâzımdı. Mâh-ı Muharrem'di. Her yan Kerbelâ. Varsın olsun, Hüseyin olmak Yezid olmaktan yeğdi. (s. 352)

Yezd'e giden yolda İsfahan'dan sonra uğranacak yerlerden biri de Şiraz ve Şiraz'da Hafız'ın kabridir. Şiraz'da kervansaraydan bozma bir otel odasında anlatıcının aklına Zehra gelir. Teneke kutudaki bütün fotoğraflara tekrar bakar ve otel odasından Zehra'nın baba evine, mazide bir yolculuğa çıkar. Geçmişe yapılan bu yolculukta da bir başka *yol* haberi ile karşılaşılır: *Muhacirlik*. Harb-i Umumî çıkmış, Kafkas Cephesi Trabzon'a kadar genişlemiş, Rus ordusu şehrin kapısına dayanmıştır. Trabzon boşaltılacaktır. Halk Giresun'a doğru acilen yola çıkmalıdır. Büyükhanım ve Zehra'nın yolculuğu bu vakit başlar. Anlatıcı, Büyükhanım ve Zehra'nın yolculuğunda onları yalnız bırakmayacak, aynı yolu onlarla kat edecektir.

Muhacirlik var, emir çıktı. Vali Cemal Azmi Bey şehir merkezini Ordu'ya taşıyor. (s. 271)

Büyükhanım ve Hacıbey, Rusların Trabzon'a yaklaşmaları üzerine ne yapacaklarını, nasıl yapacaklarını düşünmektedirler. Bu sırada kapı açılır ve Anuş içeri girer. Anuş'u gören Büyükhanım dokuz ay evvelini, Haziran 1915'ini hatırlar: *Tehcir*. Bir *yol*, *yolculuk* hikâyesi de Ermeniler içindir. I. Dünya Savaşı sürerken Trabzon Ermenileri, Zor ve Musul'a gönderileceklerdir.

Doğruydu. Sevk ve İskân Kanunu gereğince Trabzon Ermenileri de öbür sabah yola çıkıyorlardı. Gümüşhane yoluyla Zor ve Musul'a gönderileceklerdi. (s. 276)

Büyükhanımların Ermeni komşusu Siranuş, eşi kumaş tüccarı Aramyüs Efendi, kızları Anuş da tehciye uğrayacaklardır. Uzun bir *yürüyüş* onları bekler. *Tehcir*, uzun bir yolculuktur ve *yürümek* “yarı ölüm” demektir.

“Büyükhanım” dedi, “Biliyorsun bizi yarın götürecekler. Çıkan kanundan haberin var. Bu yollarda neler olduğunu duyuyoruz az çok. Duymasak bile tahmin etmek zor değildir. Hiçbir şey olmasa bile yol bu, yürümek bile yarı ölüm demektir.” Sustu. Yutkundu. Sonra devam etti. “Musul neresidir, Zor neresidir bilmem. Adını bile işitmediğim çöllere gidecekmiz.” (s. 278)

Kadın, çocuk, ihtiyar, hasta ve sakat erkeklerden oluşan *göç kafilesi* Trabzon’dan batıya doğru hareket etmiş, *muhacirlik* başlamıştır. *Muhacirlikte yol* da *yolculuk* da zor ve sıkıntılıdır. Birçok engel bu zorunlu, zahmetli yolculuğa çıkanları bekler: Fırtına, Harşit Çayı, sıtma, tifüs, çamur. Muhacirlik, aşılması gereken engellerle dolu bir yolculuktur ve yola düşenlerin kaderi aynıdır. *Muhacirler* de *tehcire* uğrayanlar da kaldıramayacakları kadar ağır bir yükün altına girmiş, yolda *acı* çekmişlerdir. Yol, insandan pek çok şey alıp götürür ve *acı*, yol boyunca yolculara eşlik eder.

Siranuş’u düşündü Büyükhanım. Acaba o da gördükleri, yaşadıkları karşısında cinnet getiren kadınlar kafilesine karışmış mıydı çoktan? Yoksa akla hayale sığmayacak uzunlukta bir yolu, altından kalkılamayacak ağırlıkta bir yükü sırtlanmış olduğu halde hâlâ adımlamaya mı çalışıyordu? Biri muhacir veznindendi yolculuklarının diğeri tehcir, ikisinin de kökünde acı vardı ve cümleleri, dağların sırtında ters istikamette ilerleyen birer çizgiydi. (s. 307)

Anlatıcının, Büyükhanım, Zehra, Yıldırım, Anuş, Masal ile Trabzon’dan çıktığı yolculuğun *menzil-i maksudu* İstanbul’dur. Harşit Çayı’nın kıyısından Remziye’nin oğlu Hasan’ın da katıldığı bu küçük kafilenin yolculuğu, Trabzon’dan yola çıktıktan üç ay sonra vardıkları Samsun’dan hareket edecek Reşadiye vapuru ile İstanbul’da tamamlanacaktır. Tiflis’te havalimanında teneke hazine sandığındaki fotoğrafları eline alan anlatıcı, “Eski Ev”e bakarken çıktığı zaman yolculuğunda İstanbul’dadır. Rusya’da ihtilal olmuş, Bolşevikler iktidara gelmiş, bütün Rus birlikleri Trabzon’dan çekilmeye başlamıştır. Trabzon’un işgalden kurtuluşu, Rusların yerini dolduran Rum ve Ermeni çetecilerinden şehrin temizlenmesiyle muhacirlerin, Büyükhanımların, İstanbul’dan Trabzon’a, eve dönecekleri yeni bir *yolculuğun* habercisidir.

Büyükhanım ve onun küçük kafilesinin, Trabzon’dan çıktıkları zahmetli, çile dolu yolculuklarında, daha sonra da Trabzon’a dönüşlerinde onlara *eşlik eden* anlatıcı, *bütün yolları* onlarla adım adım yürür. Onların *yolculuğunda* o da onlarla *yorgun düşer*.

Bütün bu yolları, sırtımda taşınamayacak bir yükün ağırlığıyla ben de adım adım yürümüşüm. Benim de Harşit kıyısında, Ordu çıkışında kopmuştu kıyametim. (s. 320)

Yol, *çiledir*. Acılarla doludur. Ancak *çile*, insanı hatırlanır kılar. İnsan yolda olgunlaşır, ezilir, büzülür, tamam olur ve bunca sert sınavı ancak kulun Allah'a olan bağlılığı katlanılabilir kılar. Bu yolun sonunda çember tamamlanacak, insan olgunlaşacaktır. Büyükhanım, *muhacirlik* dönüşü değiştiğini fark eder, tekâmülü kendi ağzından da duyulur: “Ben böyle değildim.”

Dönüp geriye baktığında, çıkıp indiği bu kadar acı dağından önce, “Ben böyle değildim”, bunu görebildi. Gördüğü doğru ama görmediği bir şey var, böyle olacağı bidayetten belliydi.

Bunca acı. Ebu Cehil bir dağ olsa, Büyükhanım'ın tırmanıp indiği ancak öyle bir dağ olabilir. Dudaklarında buruk bir tebessüm belirdi. Haberi yoktu kendisine neler olduğundan, nereden yola çıkıp nerelere vardığından. Lâkin bu çile olmasa Büyükhanım, ismi çoktan unutulmuş ancak sıfatıyla hatırlanan Sabire Hanım, eksik kalırdı. (s. 498)

Bir yol kurbanı da Hacıbey'dir. Sağ bacağını *yolda* kaybetmiştir. 93 Harbi'nde Doğu Cephesi'ndeki Osmanlı askerleri Kars'tan Erzurum'a çekilirken dağ, tepe, yağmur, çamur demeden günlerce yürümüşlerdir. Bu; bitmeyen, *azaplı bir yürüyüş*tür.

93 Harbi'nde Doğu cephesindeydi Hacıbey. Kars'tan Erzurum'a doğru çekiliyorlardı. Adına “sevk” diyordu komutanlar ama düpedüz yürüyorlardı işte. Bu devlet şimdi olduğu gibi o zaman da askerini sevk edememiş, yürütmüştü sadece. Karda, yağmurda, çamurda, buzda, dağda, vadide, ırmak yatağında gece gündüz demeden günlerce yürümüşler, ovaları dik kayalıklar izlemiş, bir dağın tepesine tırmandıklarında onu da başka bir dağ başka bir tepe takip etmiş, silsileler silsilelere eklenmişti. Bitmeyen, bitti zannedilen yerde daha yeni başlayan, azaplı, bıktırıcı, insanın takatini tüketen, tükenmiş takatini sömüren, emen bir yürüyüşü bu. (s. 284)

Bir bacağını *yürüyerek* kaybeden Hacıbey, tekrar yollara düşmek istemez. Bu yüzden *muhacirlik zamanı* Trabzon'da kalır. Çünkü *muhacirlik*, yol demektir.

Hacıbey aynı yolu tekrar yürümüş de geri dönmüş gibi bir yorgunluk hissetti. Mümkün değil, bir daha yürümeyi göze alamazdı ve onun için her yol aynı yol demektir. (s. 286)

Anlatıcı, gönüllülerin Trabzon'dan Balkan Harbi'ne uğurlandığı güne gider. Gülcemal Vapuru, Balkan Harbi'ne katılmak isteyen gönüllüleri taşıyan vapurdur. Bu vapurdaki *yolculardan* biri de İsmail'dir. İsmail'in *yolculuğu* burada başlar fakat Balkan Harbi için Gülcemal ile Trabzon'dan

ayrılan İsmail, geri dönememiş, Gülcemal, emaneti İsmail'i Trabzon'a geri getirememiştir. İsmail, *gidip de dönemeyenlerdendir*.

Büyükhانım, Zehra, Mediha, İsmail'in akıbetini öğrenmek için gittikleri Hamidiye Etfal Hastanesi'nde İsmail'in tifüsten öldüğünü öğrenirler. Hastanenin çaycısı Hüseyin Efendi, İsmail'e ait bir defteri onlara verir: "Kırık Kafiye". Zehra, İsmail'in defterinden onun İstanbul'daki gözlemlerini okur. Bu defterde savaşın önüne kattığı, savaşın *yola döktüğü*, *göçe zorladığı* başka *yol hikâyeleri*, başka *yolcular da* vardır: "Rumeli Muhacirleri".

Bir kısmı da Rumeli'den göçen halk. Osmanlı'nın nasıl çöktüğünü Çatalca'ya akın akın yığılan bu Rumeli göçmenlerinde ve bozguna uğrayan orduda gördük.

Biz o tarafa giderken Rumeli de bu tarafa göçüyordu. Öyle bir geliyorlar ki bizim gitmemiz mümkün değil. Öyle bir dönüyorlar ki bizim ilerlememiz imkânsız. Sonu gelmiyor bu kafilelerin. (s. 397)

Uzun, zahmetli *yol* ve *yolculuk*larda, *yük* ne kadar az olursa yolcu da o kadar şanslı olur. Settarhan, Trabzon'a geldiğinde yükü "birkaç ruble ve mavisî solmuş firuze taşlı bir yüzük"tür. Muhacirlik için yapılan duyuruda halkın hayatı ehemmiyette olanların dışında hiçbir şeyi *yük* etmemesi istenir. *Tehcîre* tabî Siranuş, çıkacakları bu uzun zorlu yolculukta *yükü* az olursa ancak o zaman şanslarının olabileceğini düşünür.

Herhalde saltanat arabalarıyla iki köy öteye gidecek değillerdi. Çok zorlu bir yol bekliyordu onları. Yüğü ne kadar az olursa o kadar şanslı olacaktı. (s. 279)

Kapılar yollara açılır, yollar kapılara

Bir yerden bire yere gidenlerin, *yolcuların* karşısına *kapı* çıkar. Bu anlamda *kapı*; *yol*, *yolcu*, *yolculuk* kelimeleri ile ilişkili, *çağrışım* ile bu kelimelerin kavram alanlarını destekleyen bir unsur olarak romanda yerini alır. Nar Ağacı'nda bir *kapının* açılması, başlangıcın; kapanması, hem bir sonun hem de yeni bir başlangıcın işareti olarak değerlendirilebilir.

Anlatıcının yıllardır cesaret edip de çıkamadığı *o büyük yolun kapısı* Yasemen'le açılır ve *Doğu'nun deniz kapısından* başlayacak yolculuğun programı yapılır. Eldeki adrese ulaşmak için *İran kapısından* geçilir ve böyle *bir kapı atlandığında her şey değişir*. Fotoğraf kareleri ile zamanda bir yolculuğa çıkan anlatıcı, Taht-ı Süleyman'da sislenen suyun üzerinde henüz bir fotoğraf belirmeden bir *eşiği* geçmek üzere olduğunu hisseder. *Eşik* de anlatıcının zaman ve mekân atlanan yolculuklarında açılan *kapıların* işaretidir.

Settarhan, Batum'da *bir parça unutmak uğruna Sofya'nın kapısını* çalar. Rusya'da ihtilal olunca da Settarhan, Batum'dan *Kafkas Dağları'nın Karadeniz kapısına* sığınır. *Bu yedi kapılı şehirde, arkasında kapanan kapılara karşılık önünde açılan yola sarılmıştır* ve artık *kovulduğu cennetin kapıları* onun için bir daha açılmayacaktır. Trabzon'da bir müddet İstanbul hayaliyle yaşayan Settarhan'a, Lütfullah Bey'in verdiği hüviyetle bu sefer *yeni bir hayatın kapısı* açılır; önünde yeni bir yol vardır.

Bütün yolların sonu vardır

Metin bağlamında *yola* dair kelimeler arasına dâhil edilip aynı çağrışım alanının üyesi olacak, *muhacirlik*, *tehcir*, *hicret*, *seferberlik* kelimeleri ile birlikte ilişkili diğer kelimeler *ölüm* ve *ölüdür*. Büyükhani ve küçük kafilesinin Rusların Trabzon'u işgali üzerine bir *muhacir* olarak çıktıkları *yolculukta*, Trabzon'da yaşayan Ermeni ve Rumların Sevk ve İskân Kanunu gereğince Zor ve Musul'a gönderildikleri bir başka yolculuk hikâyesi *tehcirde*, *Devlet-i Aliye'nin Rumeli adağı*, *kurbanlık koçu*, gidip de dönemeyenlerden İsmail'in Kırık Kafiyesi'nde, esir düşüp trenlerle sürülen Osmanlı askerlerinin yolculuğu tamamlayamayanlarının atıldığı Gence istasyonunda, Settarhan, Taht-ı Süleyman'ı terk edip Sehend dağının bir zirvesine vardığında *ölümle* karşılaşılır.

Settarhan Bakü'den Taht-ı Süleyman'a dönerken tren, Gence istasyonunda durur. Aynı zamanda esir düşmüş Osmanlı askerlerini taşıyan trenlerin geçtiği bu istasyonda böyle bir tren *kendisine ağır gelen yüklerinden* kurtulmaktadır. Gence Millî Komitesi üyelerince trende hâlâ hayatta olanlara erzak, su verilir. "Açlıktan, susuzluktan, havasızlıktan ya da zaten hasta veya yaralı olduklarından" ölenler ise uygun bir şekilde alınıp Müslüman mezarlığına götürülür; tekbiri, namazı, duası ile defnedilir. Tren, istasyondan uzaklaştıktan sonra istasyondaki erkekler *atılmış dört cesedin* başına toplanıp *cesetleri saygıyla düzeltir, nezaketle, şefkatle ve tekbirler eşliğinde* battaniyelerin üzerine uzatıp *yüzlerini kibleye çevirirler. Cesetlerin arabalara kadar taşınmasına yardımcı olurken hemen yan tarafında taşınan ölünün balmumu kadar sarı yüzüyle* karşılaşan Settarhan, daha sonra kendi taşıdığı cesedin yüzüne, *kuru bedenine, birer dal gibi incelmış bacaklarına* bakar ve üstüne battaniyeyi sermeden önce cesedin *bumbuz* olduğunu fark eder.

Arabaya yerleştirirken Settarhan bu kez onun yırtık poturlarına, kaymış, çözülmüş çarıklarına baktı, incitmekten korkarak battaniyeyi bu kuru bedene sarmak istedi. Bacakları birer dal kadar incelmışti ve ceketleri kaymış, beli, göbeği, göğsüne kadar açılmıştı. İçinde fanilâ yoktu. Settarhan, sağ böğründeki yara izini gördü. Yol boyunca kanamış olmalıydı. Battaniyeyi üzerine sarmadan önce ceketinin eteklerini çekti, belini örttü, göğsünü düzeltti. Bumbuzdu. Üşümesinden korktu. (s. 251)

Muhacirlik emri çıkmış, şehir göçe başlamışken ne yapacağını bilemeyen Büyükhanım'ın yüzünde *ölüm sarısı* gezinmektedir. *Muhacirlikte* hastalanıp ateşlenen Zehra'nın yüzü *ölüm sarısına yakın yeşil bir renk alır*. Büyükhanım, Yıldırım, Anuş, hastanın başında *bir ölünün başında bekler gibi beklerler*. *Tehcir* kararını öğrenen Siranuş, elinde Anuş'la Büyükhanımların kapısını çalar. Evdekiler, Siranuş'un *ölüm sarısı sinmiş yüzünün* renginden neler olup bittiğini anlarlar.

Muhacirlikte eşkıyaların, cesetlerin arasında sağ kalmış bir kadına neler yaptıklarına şahit olduğunda başını önündeki *cesedin soğuk* bedenine bırakan Büyükhanım'ı, sarıldığı cesedin *bumbuzluğunda* cehennem yokluğu düşüncesi korkutur. Taht-ı Süleyman'ı terk eden Settarhan, Sehend Dağı'nın zirvelerinden birinde *ölümün* kıyısına kadar gelmiş ve yaşama dönmüştür. Burada karşılaştığı Fazıl Reis'in gözleri de *ölüm kadar soğuktur*. İsmail, Kırık Kafiye'de cepheye yürürken rastladıkları, yaşlı bir ağacın gövdesine yaslanmış, ayaklarını yola doğru uzatmış bir askerden bahseder. Kendileri geçerken bu askerin kayıtsızlığı onları şaşırtmıştır fakat yaklaştıklarında da onun bir *ölü* olduğu anlaşılır.

Sanki bir ağaca yaslanmış da yoldan geçenleri seyrediyordu. Dudakları yarı açık, hafif gülümser gibiydi. Fakat dikkatlice bakınca yüzündeki soğukluk ve ölüm beyazlığı ürpertici bir etki uyandırıyor. (s. 397)

Çay; yolcunun şifası, yolculuğun olmazsa olmazı

Çay ve çaya dair kelimeler (*çaycı, çayevi, çayhane, çayevi, semaver, demlik, , çay tabağı, çay bardağı, demle-, çay rengi, çay terbiyesi, Çay İlâhisi,)* romanda *yol, yolcu, yolculuk* kavramlarıyla anlamca ilişkili, onların tamamlayıcısı, çağrışım alanının bir üyesi olarak yer almaktadır.

Dedesinin hikâyesini öğrenmek için çıktığı uzun *yolculukta* çay, hem anlatıcının hem de romanın diğer kahramanlarının yanı başındadır. *Çay;* yolda yorgunluk atmak, şifa bulmak, zaman zaman bir sohbet kapı aralamak istendiğinde okuyucunun karşısına çıkar.

Çay, Trabzon'dan Taht-ı Süleyman'a yapılan uzun yolculukta kaçınılmaz olarak verilen molalarda, *yolcuların* vazgeçemediği bir içecek; sıcak havalarda, uzun, zorlu *yolculuklarda* şifa olacaktır. *Muhacirliğe* çıkarken Hacıbey, Büyükhanım'a “Bir de mavi demliği, şu kalan çayı al. Yolda şifa olur.” der. Ayrıca *muhacirlik* yolunda Yıldırım'ın ayva yapraklarından yaptığı *çay,* “insanın içini açar”, “boğazını gevşetir”.

Balkan Harbi gönüllüsü İsmail, Çatalca'dan trenle İstanbul'a sevk edilir. Tren hasta ve yaralılarla doludur. Sirkeci garında durduklarında çaycı neferler, onlara çay dağıtır ve İsmail, bu içtiği çayı dünyanın en büyük nimeti sayar.

Uzun, çileli yolculukların sonunda Trabzon'a dönen *muhacirleri* karşılayanlar, onlara bir tas çorba hiç olmazsa *bir sıcak çay* ikram etmek isterler.

Muhacirlikte yolculuk yakan bir ateştir

Anasır-ı Erbaa'nın bir cüzü olan *ateş*, roman boyunca farklı hâllerde kendini hissettirir. *Aşk, öfke, Zerdüştlük* ve ona dair kavramlar, romanda *ateşle* ilişkilidir. Bununla birlikte *ateş*, romanda çağrışımla *yola* bağlanan kelimeler arasındadır. Yolun zorluğu muhacirleri hasta eder, ateşler içinde yakar. Balkan Harbi'nde İsmail'in şahit olduğu, İstanbul'un yaşadığı bir "ateş sabahı"dır.

Ateş; aşk, öfke, Zerdüştlük kavramlarının yanında *yol, yolculuğa* dair büyük bir *acının* da kaynağı olabilir. Zehra'nın Balkan Harbi gönüllüsü İsmail'i kaybettiğinde, muhacirler yollara düştüklerinde yaşadıkları, savaşın dört bir yana savurduğu insanların, yakınlarını gözlerinin önünde yitirenlerin hissettikleri de *acı* veren bir *ateştir*. Balkan Harbi gönüllüsü, İstanbul sevdalısı, Zehra'nın İsmail'i, yolculuğunu tamam edemeyenlerdendir. Onun defteri; onun *yangınına, ateşini* taşır. "Kırık Kafiye" Zehra'nın *elini yakar*. Ayrılık da insana *acı* verir ve hanendenin dilinde ateş ayrılıktan önce gelir: *Nâr-ı cüdâ*. Settarhan, Taht-ı Süleyman'dan ayrılıp Sehend Dağı'nın yedi zirvesinden en zorlu olanına geldiğinde Ermeni çetelerini takip etmek üzere Sehend Dağı'na kadar çıkan Türk çetecileri ile karşılaşır. Katlanılmaz acılara sahip bu adamların her birinin içine *bir ateş düşmüştür ve bu ateş de ancak yaktığı yerden söndürülebilir*. *Savaş*, birçok sıkıntıyı, *çileyi*, göçü, *ölümü* beraberinde getirmesiyle *yakan, yıkan, acı* verendir ve bu *ateşin alevi* herkesi yakar.

Hazin bir veda sızıyor içime. Rumeli-yi Şahane boşalıyor. Muazzam bir coğrafya yer değiştiriyor. Tıpkı 93 Harbi'ndeki gibi. Yanmayan yok bu alevde. Ve hiçbir şey bu yollar boyunca gıcırdayan kağı tekerlekleri kadar hazin olamaz.(s. 398)

Savaş, insanlığın en acılı yolculuğu

Romanda *93 Harbi, Balkan Harbi, I. Cihan Harbi*'nin cepheye giden, cepheden uzaklaşan *yolcuları, tehcire uğrayanlar, Rumeli Muhacirleri, Balkan Muhacirleri, Trabzon Muhacirleri*, Büyükhanım ve küçük kafilesi, İsmail ve Hacıbey'in *yolda fırtına, hastalık, ırmak, yağmur, çamur, açlık* gibi sorunlarla mücadeleleri anlatılır. *Savaş*, onlar için bitmez tükenmez bir *yürüyüş*, bir *sürükleniş*tir.

Kalabalık bir günde Meydan'da çekilmiş fotoğrafla *Balkan Harbi* öncesi Trabzon'una giden anlatıcı, savaşın işaretiyle karşılaşır: *Seferberlik. Memleketin maddî manevî bütün kuvvetini, yani askerî, ekonomik, psikolojik ve siyasi bütün güçlerini barış durumundan topyekûn savaş durumuna*

seferber etmesi. Yola, yolculuğa, savaş durumuna geçmesidir. “Eski ev”in fotoğrafına bakarak bir rüya hâliyle tekrar mazide bir yolculuğa çıkan anlatıcı, henüz seferberliğin ilan edilmediği bir dönemde Trabzon’dadır. Balkanlar kaynamaktadır. Hacıbey ile Halil Safa durumun vahameti konusunda birleşseler de sebepler ve çözümler noktasında farklı düşünürler. İsmail ve diğer gönüllülerin cepheye yolculuğu; fırtına, yağmur, çamur, tifüs, kolera, açlıkla imtihan ve bir de yürüyüşten ibarettir. Balkan Harbi için gönüllü olup Gülcemal’le Trabzon’dan ayrılan İsmail, gidip de dönemeyenlerdendir.

Bizse durmadan yürüyoruz. Biz; cepheye yeni sürülenler, Rumeli’den dönen binlerce askere göre iyi sayılırız. Fakat onlar yürüyen daha doğrusu sürüklenen, kadidi çıkmış birer heyulâ ordusu gibi. Koleralı değillerse bile açlıktan, soğuktan, yorgunluktan, uykusuzluktan, sefalet ve bakımsızlıktan, ölüme bunca yakın durmaktan hepsi aynı yüze sahip olmuş sonunda. (s. 400)

Onlar cepheye ilerlerken yanlarından *hayalet kafilesi, sadece yürümek ve uzaklaşmak isteyen Rumeli muhacirleri geçer.*

93 Harbi, Balkan Harbi daha sonra yetmiş iki milleti azgın kollarına alan, kör olası Harb-i Umumi; muhacirlik, tehcir gibi büyük göçlerin sebebidir. Kafkas Cephesi Trabzon’a kadar genişlediğinde Rus donanması Karadeniz kıyısındaki bütün limanlara, iskelelere saldırır, bombalar. Bu azgın sel; Rize, Of, Sürmene, Araklı, Arsin, Şana’dan sonra Trabzon’u da devirir. Trabzon, Ruslar tarafından işgal edilir ve muhacirlik başlar. Dağların, ırmakların, derelerin aşıldığı; fırtına, yağmur, çamur, eşkıya, açlık, tifüs ve sıtmayla mücadele edilen bu uzun, yorucu cinnet yolunun muhacirlerdeki izleri *beden defterlerine* kaydedilirken her biri diğerinin yüzünden bu değişimi izlemiştir. Fakat bu yürüyüşle, fark ettiklerinden çok daha fazlasının *bir daha dönmemek üzere gitmiş ve gitmemek üzere eklenmiş olduğunu* yolcular daha sonra anlayacaklardır.

93 Harbi’nin Rumeli Muhacirleri, 1912 Balkan Muhacirleri, 1915 Osmanlı Ermenileri, Rusların işgali ile göç eden Trabzon Muhacirleri savaşın yola düşürdüğü insanlardır.

Büyükhanım’ın tanıyamadığı farklı milletlerden, coğrafyalardan, zamanlardan milyonlarca insan hepsi de acı içinde oradan oraya sürükleniyordu. Bir tek veya milyon, fark etmezdi. Çünkü birinin ölümü her birinin ölümü gibiydi. Çünkü her insan bir evrendi ve her ölüm evrenin sonuşu demektir. Bu yüzden bir tek masumun dahi öldüğü yerde hiçbir haklı gerekçeden söz edilemezdi. Savaş insanı canavarlaştırıyordu ve insanın insana ettiğini kimse kimseye etmiyordu. (s. 496)

Su hayattır, hem de ölüm

Romanda farklı hâllerde okuyucunun karşısına çıkan, varlığın kaynağı su; *ırmak, akarsu, deniz, göl, havuz, sel, dere, çay* (Harşit Çayı), *deniz* (Karadeniz), *yağmur, gözyaşıdır. Su, ırmak* hâliyle “hayat”tır. Bununla birlikte *su*, çıkılan *yolda* yaraları saran, hayat veren bir şifa kaynağı olduğu gibi, fırtınalı bir *deniz*, karşı kıyısına geçilmesi zor azgın bir *ırmak*, aldığı geri vermeyen bir *göl* olur.

Yolculukta, herkes bir *su kıyısında; bir çay, çeşme, yoksa bir havuz kenarında* dinlenir, nefes alır. *Siyah derinliği, ihtişamlı dehşeti* ile ürperten, *insanı kendisine çeken bir denizin, azgın karanlık bir suyun öfkesi hiçbir şeye benzemez, su; bulanık, durgun, derin göl* hâliyle *aldığını geri vermez. Yolcunun menziline* varabilmesi için karşısına çıkacak birçok engeli, *dağ ve ırmağı* aşması gerekir.

Trabzon’dan muhacir çıkan Büyükhanım ve küçük kafesi *fırtınanın, yağmurun, karın ortasında, kimi arabayla kimi ağaç dalından âsâlara dayana dayana, düşe kalka, bata çıka, ölümüne kalımına, canı dışında, can pazarında; bir tepenin ardında kaybolup başka bir tepenin eteğinde görüne görüne günlerce yol almalarına rağmen* yol henüz bitmemiştir. Onların aşılacak hâlâ dağları, *ırmakları* vardır ve *muhacirlerin* karşısına çıkan bu engellerden biri de *Harşit Çayı*’dır.

Bu, Osmanlı coğrafyasındaki en uzun, en geniş, en derin ırmak değilse de en hızlı, en haşin, en kuvvetli, en deli akan, en yol vermez olanlardan biriydi. Irmak bile değildi, adı çaydı bu yüzden ama büyük ve azgın ırmakların bütün tehlikelerine sahipti. Şöhreti kendisini yakından tanıyan, yolu kıyısına düşenlerce malûmdu ancak. Büyükhanım çarşafının eteklerini sıkarken Harşit’e baktı. Normal zamanlarda bile onca cana kıyan çay Nisan’la coşmuş, kabarmış; kış başında uysalca akan suyu şimdi yüz kat fazlasına ulaşmıştı. Dere iken ırmak olmuş, kabadayılığa kalkışmıştı. Harşit, öfkesi ağzında, yakacak can arıyordu. (s. 299)

Yolun getirdiği sefaletin kiri pası, tozu toprağı; onca meşakkatin teri kanı, irini gözyaşı, ceset kokusu, yangın dumani, çamuru, biti piresi, tifüsü kolerası, bütün bu yük *muhacirlerin* üzerinden bir *su* geçtiğinde temizlenir. Büyükhanım, *muhacirlik* yolunda çekilen pek çok sıkıntıdan sonra karşılıklarına çıkan bir *sıcak suda* Zehra, Hasan ve Anuş’u yıkar. Daha sonra Yıldırım da bu *suda* yıkanır. *Su*, bu meşakkatli yolculuğun yolcuları için temizleyicidir, şifa kaynağıdır.

Yolun alt tarafında, kayaların arasındaki bir çukurda buharı kıvrıla kıvrıla yükselen kurşunî renkli suyun kükürt kokusundan ılıcağı tanıdı. Sağına soluna bakındı, cennetin kapıları açılsa ancak bu kadar sevinirdi. ... Kayaları atlayarak indiler buharlı suyun kıyısına. Zehra ayakta

duramamış, bir kayanın üzerine oturmuştu. Büyükhanım onu usulca kuytuya çekti. “Bak şimdi nasıl şifa bulacaksın.” (s. 315)

Trabzon’dan İstanbul’a uzun, zahmetli, acı dolu yolculuğu tamamlayıp evine dönebilmiş Zehra ile Taht-ı Süleyman’ı terk etmiş, daha sonra Batum’dan Trabzon’a kaçmış, bir daha da evine dönememiş bir başka *yolcu* Settarhan arasındaki sessiz sohbet, onları *ışılıtlı ırmağında* yıkar. Ancak yananlar, çileli bir yolun *yolcuları*, acı çekenler *suyu* böyle tanıyabilirler.

O vakit aralarında dilsiz ağızsız bir sohbet başladı. Settarhan sustu Zehra dinledi, Zehra sustu Settarhan söyledi. Söyledikleri ile sustukları birbirine uymaz bir sohbet aralarında uzadıkça uzarken içteki cümleler çoğaldı dıştaki cümleler tümüyle aradan kalktı. Sustukları zannedilebilirdi ilk bakışta ama bu suskunluk onları boğmak yerine ışıtlı ırmağında yıkadı. Suyu böylesine tanımak için demek böyle yanmak lâzımdı. (s. 507)

Su, ırmak hâliyle “hayat”tır¹⁰ ve onun *yolculuğu* denizedir. Romanda Settarhan da yerini yurdunu terk edip Tebriz’den Trabzon’a gelmiş böylece *Tebriz’in ırmağı* da Karadeniz’e kavuşmuştur.

Dede ve anneannesini; birleşip büyük bir *ırmağa* dönüşmeden ayrı ayrı mecraları olan, kendisinin var olması için birbirlerine doğru akmış *iki ırmak* olarak tanımlayan anlatıcının “Tebriz’e gidelim.” teklifine Yasemen’in verdiği cevap, anlatıcıya *bütün ırmaklarının yönünü* değiştirir, bütün hayallerinin mümkünler faslında durduğunu gösterir. O da *ırmaklarının kaynağını* bulmak, *başlangıç noktasına ittiba etmek* için *yola koyulur*. *Yolculuğunun* gayesi budur.

İki ırmak onlar. İkisinin de birleşip büyük bir ırmağa dönüşmeden önce ayrı ayrı akıp geldikleri kumullu yataklar, mecralar, kimyalar var. Benim var olmam için birbirine doğru akmış bu iki ırmağın birleştiği yerde milyonlarca ihtimal arasında mümkünlerden bir mümkünüm sadece ben. Öyleyse mümkünümün yola çıkış anını, ırmaklarımın kaynağını bulmam gerek. Dedemin bile başaramadığı şeyi başarmak yani; geri dönmek. Başlangıç noktasına ittiba etmek. Gitmek. (s. 14)

Zaten bütün *ırmaklar* bir akış hâlinde olmaları itibariyle *yoldadır*, *yolcudur*.

Muhacirlikte yolcu acı dağlarını inip çıkar

“Dağ”lar, *yola* çıkanların karşısına dikilen, menzile varmak için aşılması beklenen toprağın parçasıdır. *Acı dağlarını* çıkıp inen *yolcu*, bu

¹⁰ “Ve canlı olan her şeyi sudan yarattık.”, Enbiya Suresi, Ayet 21-30, *Kur’ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988.

yolun sonunda değiştiğini görür. *Muhacirlerin* çıktıkları uzun yolda geçmeleri gereken *dağlar* ve *ırmaklar* vardır. Zehra, Karadeniz'in *azametli, dağ hâlini* severken içinde İsmail'in de olduğu Balkan Harbi gönüllülerini taşıyan Gülcemal, dalgaların *dağlara* dönüştüğü bir denizle mücadele etmek zorundadır. Harşit'in *dağlar kadar* yükselen dalgaları, Remziye'yi alıp götürür. 93 Harbi'nde Doğu Cephesi'nde olan Hacıbey, *yürüyüşünde* art arda sıralanmış dağları aşmış, *Kop Dağı*'nı tırmanırken birçok askerinin ölümüne şahit olmuş, kendisi de bu *yolun* sonunda sağ bacağını bırakmıştır. Trabzon'dan İstanbul'a gidip de dönebilen Büyükhanım, yolun sonunda *geride bıraktığı, çıkıp indiği nice acı dağ*ından sonra artık eski Büyükhanım değildir.

Sehend Dağı'nın ilk üç zirvesini aşması zor olmadı Settarhan'ın. Dördüncüde beli biraz büküldü. Beşincide omuzları düştü. Altıncıda hancının "Bu karda mı?" demesinin anlamını kavrar gibi olduysa da pabuç bırakmadı, içindeki öfkenin ateşiyle Kaf Dağı olsa aşardı. Yedinciden sonra iklim değişti. Kar, Taht-ı Süleyman'a henüz uğramamıştı ve tatlı bir kış güneşi vardı. (s. 368)

Settarhan rüyasında bir *dağın* evin üzerine, evin duvarının da kendisinin üzerine yıkıldığını görür. Çiçek Hala'ya rüyasını anlattıktan sonra o *dağ* üzerinden kalkar ve kendisine bir *yol* bulur. Anlatıcı Hafız'ın kabrinde hıçkırığa hıçkırığa ağladığında *yorgunluklarını* geride bırakır, dünyanın bütün *yükü* omuzlarından çekilir. *Bir dağın altından kalkar.*

Zehra yürünen onca *yoldan* sonra insanlara olan inancını kaybetmesine rağmen Settarhan ve *muhacirlik* dönüşü yurtlarını bırakıp yardım için Trabzon'a gelmiş olan bir milletin mensuplarıyla o güven yeniden filizlenmiştir. Bu yüzden gidip de dönebilenlerden bir *muhacir*, Zehra'ya göre Settarhan, gölgesinde dinlenebileceği bir *dağ* olabilmıştır.

Üzerine yıkılmazdı böyle bir dağ insanın hiçbir zaman çünkü onun mayası temizdi ve Zehra'nın bundan sonra beklediği tek şey de gölgesinde dinlenebileceği bir dağdan ibaretti. (s. 503)

"Dalgalar ve rüzgâr arasında fırtına ve kasırga"¹¹

Hava unsuruyla ilişkili *rüzgâr, fırtına; yolculukta* bir engeldir. Büyükhanım, martın ilk on iki günü takviminde, *ayların, mevsimlerin* bir yıl boyunca nasıl geçeceğini *göklerin* resmini çıkararak *bulutların* hâline bakarak haber verir. Yükselen gri bulutların ardından *patlayan ilk rüzgâr; kıyıyı avucunun, gökleri kalbinin içi gibi bilen, yıllardır fırtınaların*

¹¹ Tran Dinh Van, *O Bir Militandı - "Nguyen Van Troi'nun Yaşamı "*, Oda Yayınları, İstanbul 1975.

çetelesini tutmuş Büyükhanım için “Büyük Fırtına”nın habercisidir. Ruslar işgal için Trabzon’a yaklaşıp Büyükhanım ve küçük kafilesi *muhacirlik yoluna* düştüklerinde *fırtınaların en beteri* başlar. Ruslardan kaçan, önlerine çıkacak eşkiyalardan korka korka ilerleyen *bu dev acı kitlesi* bir de *fırtına* ile boğuşur. Balkan Harbi gönüllüsü İsmail’in Gülcemal ile yolculuğu başladığında beliren *kurşunî bulutlara* yolculuğunda daha koyuları eklenir. *Bulut bulut* üstüne biner. *Hava* kararır. *Gök* alçalır. *Ufuk* yok olur. *Sisin, dumanın, pusun* içinde yol alan Gülcemal, *fırtınaya* yakalanmıştır. Cepheye ilerleyen Gülcemal’deki Trabzon Taburu’nun *bir fırtına, bir yağmur ve bir karanlık gece erimesine yeter*. *Settarhan* Batum’dan Trabzon’a kaçarken *motoru fırtınalarla boğuşa boğuşa* yol alır.

İstanbul nısf-ı cihandır

Romanda İstanbul; *yol, yolcu, yolculuk, muhacir, muhacirlik, hicret* gibi sözcüklerle ilişkili, roman kahramanlarının yollarının düştüğü, sığındığı, hasretini çektiği, hayal ettiği yerlerden biri olarak yer alır.

Settarhan için dünyanın iki merkezi vardır. Bunlardan biri *İstanbul*’ken diğeri *Tebriz*’dir ve aslında itiraf etmese de Settarhan’ın gönlünde İstanbul, Tebriz’den daha ağır basmaktadır. Aklımın bir köşesinde her daim İstanbul olan Settarhan’a göre bir gün *Tebriz ya da Taht-ı Süleyman dışında yaşaması gerekse bu şehir mutlaka İstanbul olacaktır*. İstanbul, *çok uzak bir hayal beldesi, nısf-ı cihandır*. Batum’dan kaçıp Trabzon’a sığınırken de Settarhan’ın aklında bir *ömür boyu hasretini çektiği şehir* olan İstanbul’a geçmek vardır.

İstanbul’da felsefe okumaya niyet etmiş İsmail, bu *hayal ettiği beldeyi* Darülfünun’da felsefe öğrencisi olarak değil de bir Balkan Harbi gönüllüsü olarak görecektir. *Gidip de dönememiş; Devlet-i Aliye’nin Rumeli adağı, kurbanlık koçu* olmuş İsmail, *İstanbul uğruna canını vermeyi göze almıştır*. *Çünkü İstanbul vatan demektir*.

Zorunlu olarak İstanbul’a gidiyoruz. Ben bu haberi duyunca sevindim; İstanbul’u göreceğim. Bu ihtişamlı şehri, hayal ettiğim beldeyi ilk kez Darülfünun’da felsefe öğrencisi olarak değil de bu şartlar altında görmek kaderin garip bir cilvesi değilse nedir? Ama bu güzel bir cilve. Onu görünce, “İstanbul, bak, senin için geldim” diyeceğim, “Kendimi senin uğruna feda etmek, bir canım varsa onu da senin uğruna seve seve vermek için. Çünkü sen vatanın ta kendisisin. Sen varsan vatan var, sen yoksan o da yok olur.” (s. 204)

İşgale uğrayan Trabzon’dan yola çıkan *muhacirlerin yolculuğu da İstanbul’adır* ve onların sığınıp Ruslar Trabzon’u terk edip gidene dek kaldıkları yer *İstanbul* olacaktır. *Göç kafilesi İstanbul’a* vardığında onları karşılayan kalabalık, uğultu, koku; savaşı görmese bile düşen her şehir,

düşen her neferle İstanbul'un da vurulduğunun bir kanıtıdır. Bütün *yollar* İstanbul'a açılır ve bütün *yollar* İstanbul'da son bulur.

Yeğeni Saffet gelip almıştı onları; ilk kez görüyordu payitahtı Büyükhaniye ama İstanbul bu muydu, böyle miydi? Rıhtıma ayak bastıkları daha ilk anda, savaşın bütün yollarının başladığı ve bittiği İstanbul'da mahşeri bir muhacir, asker, zabıt, at, katır, sivil kalabalığı, bitmeyen bir uğultu, dayanılmaz bir koku karşılaşmıştı bu kabileyi. Bütün yolların kendisine açıldığı ve kendisinde son bulunduğu İstanbul, savaş yüzü görmemişti ama düşen her şehirle o da düşmüş, vurulan her neferle bir kez daha vurulmuştu. (s. 383)

Tebriz'in ırmağı

“Nar Ağacı”nda “ırmaklarının kaynağını” arayan, onların geçtikleri yollarda yürümek, dedesinin şehrini, toprağını görmek isteyen anlatıcı, *yol arkadaşı* olacak Yasemen'e, henüz *yolu yordamı*, *haritası güzergâhı yabancı olan* bu *yolculuğun* isteğini, “Tebriz'e gidelim.” cümlesi ile ifade eder. Ömrünün sonuna doğru vataniyle irtibat kurmak isteyip çok özlediği, *hicret ettiği* Tebriz, Taht-ı Süleyman, Sehend Dağı'nı unutmadığını dile getiren dedesi Settarhan; Tebriz, Batum, Tiflis, Bakü hattında halı ticareti yapan, Bolşevik İhtilâli ile Batum'dan Trabzonlu bir motorcunun yardımıyla Trabzon'a kaçmış ve bir daha Tebriz'e *dönememiş* bir *yolcu*, Karadeniz'e kavuşmuş *Tebriz'in ırmağıdır*.

I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllara yapılan bu seyahatte *Tebriz*, yaşanan savaşın ortasındadır. Tebriz sokaklarında dedesi “Tebrizli tacir”i takip eden anlatıcı, İngiliz ve Rusların istilasına maruz kalmış bir ülke ile karşılaşmıştır. Savaşa ve işgale rağmen Tebriz'in açık pazarlarında alım satım ve hayat bütün canlılığıyla devam etmektedir. Tebriz sokaklarında dedesi “Tebrizli tacir”i takip eden anlatıcı; o, Gürcünün çayhanesine girdiğinde de yanındadır ve Meczup Haydar'ın Tebriz ile ilgili sözlerine de burada şahit olur. Meczup Haydar'a göre Tebriz *kapıdır*. *Her şey, her yol önce Tebriz'den geçer. Tebriz Darüssaltana'dır*.

İran'da Tebriz'in karışmadığı bir yenilik hamlesi bulamazsın. Meşrutiyet Tahran'da doğsa da beşiği Tebriz'de sallanır, meclis Tahran'da kurulur ama Tebriz'de korunur. Çünkü Tahran'a çıkan yollar bütünüyle Tebriz'den geçer, İran'ın bütün rüzgârları önce Tebriz'de eser. Tebriz'de rüzgâr esse Tahran'da fırtına kopar. Tebriz üşümezse İran titremez. Tebriz'de kapı çarpsa Tahran'da deprem olur. Tebriz titirse Tahran sarsılır. Tebriz sarsılırsa Tahran yıkılıp gider. Tahran'ın talihi Tebriz'in alnında yazılıdır. (s. 128)

Evinden ocağından, anasından atasından kopup *terk etmek* zorunda kaldığı ve bir daha dönemediği, hayatının sonunda da en azından

mektuplarla bir irtibat kurmak istediği, vatani Tebriz, Settarhan'a göre dünyanın iki merkezinden biridir.

Ve olur ya Settarhan'ın bir gün Tebriz ya da Taht-ı Süleyman dışında yaşaması gerekse bu şehir mutlaka İstanbul olurdu, insan Tebriz'de yaşamayacaksa eğer İstanbul'dan başka nerede yaşayabilirdi ki? İki merkezi vardı Settarhan'a göre dünyanın; biri İstanbul diğeri Tebriz.
(s. 156)

Doğunun deniz kapısı Trabzon

Anlatıcının romanda Trabzon'dan Taht-ı Süleyman'a yaptığı fiziksel yolculuğunun yanında fotoğraflar üzerinden mazideki “an”lara seyahatlerine de tanık olunur. Dedesinin hazine sandığındaki “Eski Ev”, “Gülcehal vapuru”, “Taşhan” fotoğrafları ve “Meydan'ın çok kalabalık bir günde çekilmiş fotoğrafı” ile geçmiş zamana yapılan *yolculuklarda* anlatıcı Trabzon'dadır. *Yedi kapılı şehir*; onun ırmaklarının kaynağını aramak için yola çıktığı yer, *Tebriz'in ırmağı*, dedesi Settarhan'ın *hicretinde* son durak, İsmail'in *gidip de dönemediği*, *muhacirlikte* çileli bir *yolculuğun yolcuları*, *göç kafilesinden* dönebilenlerin evidir.

İstanbul kadar Roma kadar eski olan Trabzon, fırtınaların en betelerini yaşar ve Ruslar tarafından işgal edilir. Büyükhanım ve onun küçük kafilesi I. Cihan Harbi esnasında yaşanan Rus işgali neticesinde bir *muhacir* olarak Trabzon'dan ayrılır, Rusların şehri terk etmesiyle de Trabzon'a döner. İsmail'in gidip de dönemediği şehir Trabzon'dur. Anlatıcı ile Settarhan ve Zehra'nın yolları, rüya zamanında Trabzon'da kesişir.

Ölümü ensesinde hissederek Batum'dan Trabzon'a kaçmış, gurbete düşmüş Settarhan'ı *bağrına basan*, *bulutları tam bulut*, *yeşilleri tam yeşil*, *mavileri tam mavi bu şehrin kalbi tertemizdir*. Bir gecede yağmurun bütün izlerinin silinip pastırma yazının kaldığı yerden devam etmesine şaşırarak Settarhan, *sağı soluna uymaz*, *bir kararda durmaz bu şehre*, *Doğu'nun deniz kapısına* kendisini muvakkaten bırakacak, İstanbul'a geçme hayaliyle yaşayacaktır fakat anlatıcının geçmişe yapılan seyahatlerinde karşılaşılan ve romanın önemli kahramanlarından biri olan, hissesine Taht-ı Süleyman'dan hicret düşen Settarhan'ın *yolculuğu* Trabzon'da son bulacaktır.

SONUÇ

Metinsellik ölçütlerinden biri olan “bağdaşıklık”, bir metnin inşasında kurucu unsurlardandır. Metinde bütünlüğü gerçekleştiren, *tekrar* ve *çağrışım ilişkisi ile bir araya gelmiş kelimelerin* oluşturduğu bir ağ olan *sözcüksel bağdaşıklık*, “Nar Ağacı”nda bağdaşıklığı tesis eden unsurlardan biridir. Bu kelimeler, metnin bir yapı olarak ortaya çıkmasını sağlarken konusunu da oluştururlar.

Metne ve yazara dair yapılacak bütün yorumların merkezinde bütün iç ve dış unsurlarıyla birlikte metin vardır. Bu anlamda bir metnin kavranıp çözümlenebilmesi için metinde birbirini tamamlayan, aynı konu etrafında bir araya gelmiş unsurların ve onların birbirleriyle olan anlamsal ilişkiler ağının çözülüp ortaya konması şarttır.

Bununla birlikte “sözcüksel bağdaşıklık” çerçevesinde belirlenmiş, anlamca birbirleriyle ilişkili kelimelerin oluşturduğu küme, yalnız bağdaşık bir metnin işareti değildir. Birbiriyle ilişkili bu kelimeler ağının üyeleri, yazarın zihninde teşekkül edip söylemine yansıyan görece çağrışım alanlarının da bir kopyasıdır.

Nar Ağacı’nda birer sözcüksel bağdaşıklık unsuru olup metnin bağdaşık bir yapıya ulaşmasında katkısı olan *Yol/Yolcu, Kapı, Ölüm/Ölü, Çay, Ateş, Savaş, Su, Irmak, Dağ, Hava, Trabzon, İstanbul, Tebriz* kelimeleri ve bu kelimeler arasındaki ilişkiler ağı, eserin oturduğu temel eksen ortaya koyarken *yol* ile ilgili *çağrışım alanlarının* gelişimine de hizmet eder. Buna göre *Kapı, Ölüm/Ölü, Çay, Ateş, Savaş, Su, Irmak, Dağ, Hava, Trabzon, İstanbul, Tebriz* kelimeleri kendilerine bağlı bir çağrışım ağı içinde vücut bulurken aynı zamanda aralarında sistematik bir bağın olmadığı fakat metin bağlamında bireyin kişisel çağrışımlarıyla ortak bir tem etrafında birleşip anlamca birbiriyle ilişkili hâle gelen bu kelimelerin “yol”a ait çağrışım alanının birer parçası olduğu söylenebilir.

Nar Ağacı romanı, *yolda* geçen bir eserdir. *Yol hâli* haddizatında bir *muhacirlik hâlidir*; dolayısıyla kahramanlar da *muhacir*. Nar Ağacı, kendini arayan bir insanın, arka planını 1. Dünya Savaşı’nın belirlediği bir zamanda hicrete mecbur kalan insanlara yolculuğunu anlatır. Bu yolculukta savaş, muhacirlik, acı, felaketler, ölüm, engeller, ümit ve ümitsizlik bir arada, hep bir ırmağın kolları olarak akış hâindedir. Bu akış, ırmakların denizlere kavuşma arzusu gibi muhacirin geri dönmek, insanın aslına dönmek arzusuna tekabül eder.

KAYNAKÇA

BEKİROĞLU, Nazan: *Nar Ağacı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

ÇOLAK BOSTANCI, Gülcan: *Türkçedeki Temel Kelimelerin Cinsiyetlere Göre Çağrışım Setleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2008.

DİLİDÜZGÜN, Şükran: *Türkçe Öğretiminde Metindilbilimsel Bir Yaklaşım*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2008.

Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988.

GÜNAY, Doğan: *Metin Bilgisi*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul 2013.

KARAAĞAÇ, Günay: *Anlam (Anlambilim ve İletişim)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013.

SUBAŞI UZUN, Leyla- KEÇİK, İlknur: *Türkçe Sözlü ve Yazılı Anlatım*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2003.

ULLMANN, Stephen: "Anlambilim", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Çev. Ahmet Kocaman, Cilt 38, Sayı 324, 1978, ss. 355-363.

VAN, Tran Dnh, *O Bir Militandı – "Nguyen Van Troi'nun Yaşamı"*, Oda Yayınları, İstanbul 1975.

RUS İŞGALİNDE MAÇKA'DA YAŞANAN HADİSELER VE İŞGALİN SÖZLÜ KÜLTÜR ÜRÜNLERİNE YANSIMALARI

Berk YILMAZ*

Jeo-politik/Stratejik Açıdan Tarihsel Süreçte Maçka

Tarihte tüm araştırmacılar tarafından kabul gören Türk kültürü, hem barındırdığı çeşitlilik hem de yayıldığı coğrafya bakımından dünyada sayılıdır. 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arasındaki 12 milyon kilometrekarelik alanda meskûn olan Türkler, Orta Asya steplerinden Avrupa'ya kadar uzanan bir coğrafyada hüküm sürerken tarihî süreç içerisinde birçok kültürle etkileşim içerisine girmiştir. Orta Asya'dan Batı yönünde göç etmeye başlayan Türkler, birçok farklı kültür ile karşılaşmışlar; bunları kendi potalarında eriterek bir sentez oluşturmuşlardır. Böylece zenginleşerek günümüze gelmiş ve Anadolu'da yaşayan en kalıcı medeniyet kurumuştur.¹

Türk kültürünün ve bu kültürü inşa eden toplulukların asırlardır katmanlaştığı coğrafyalardan biri de Doğu Karadeniz Bölgesi'dir. Bu anlamda Maçka, bölgeye açılan bir kapı konumundadır. Bölge, antik çağlardan beri Avrasya ekseninde etkin olmak isteyen bütün siyasal güçlerin ilgi sahası içerisinde olmuştur. Kuzey-Güney arasında geçiş bölgesi olması, İpek yolunun ana güzergâhlarından biri üzerinde bulunması, bölgenin maddi ve soyut kültürel zenginliğini belirleyen önemli dinamiklerdir. Bölgeye 8. yüzyılda geldikleri düşünülen Grek kolonilerinin ticaret yollarını, maden rezervi açısından zengin Gümüşhane hattını ellerinde tutabilmek adına bölgede yerleşim birimleri oluşturdukları bilinmektedir²

Maçka bölgesinde, Roma döneminde kıyı güvenliğini koruma amaçlı kurulan ve adına Bandon adı verilen askerî yapılar, oluşturdukları kontrol noktaları ve kıyı şeridinde yakın diğer Bandonlardan uzak olmaları itibariyle özerk bir yapıya sahiptirler. Kıyı şeridinde uzak fakat ticaret yollarına yakın oluşu sebebiyle Maçka, Vazelon manastır kayıtlarında da yer aldığı üzere

---

* Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. berkyilmaz@ktu.edu.tr

¹ Kemal Üçüncü, "Karadeniz Havzası Bağlamında Trabzon Yöresi Kültürel Yapısının ve Etnografyasının Araştırılması Meselesi: Bazı Teklifler", Yay. Haz. Kemal Üçüncü, *Trabzon Yöresi Halk Kültürünün ve Etnografyasının Derlenmesi ve Müzelenmesi Çalıştayı Bildiriler Kitabı*, KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013, s. 110-112.

² Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2008, s. 59-63.

Trabzon'un önemli bir parçasıdır.³ Sümela ve Vazelon gibi iki büyük manastırın bölgede kurulu olması tesadüfi olmayıp, bölge üzerindeki hâkimiyetin meşruiyetini sağlamak adına yapılan hamlelerdir. Sümela Manastırı'nın kuruluşunun Hristiyan âlemi tarafından efsanelere dayandırılması, Komnenos hanedanının bölgedeki siyasi iktidarlarını sağlayabilmek adına kız alıp verme yoluyla Türklerle akrabalık kurma çabaları, Sümela'da yapılan ayinler Maçka'nın mevcut önemini ortaya koyan örneklerden bazılarıdır.⁴

Tarihî kaynaklara bakıldığında Türklerin Anadolu'ya yerleştiği ilk bölgelerden birisi Doğu Karadeniz Bölgesidir. Karadeniz'in kuzeyinden gelen başta Kıpçaklar olmak üzere, Oğuzlar ve umum Türk boyları Kafkasya hattından ve İran yaylası üzerinden geçerek Doğu Karadeniz Bölgesine yerleşmişlerdir.⁵ Tarım ve hayvancılık bakımından zengin çayır ve verimli tarla arazilerine sahip Maçka bölgesi, derin vadiler arasında kalan korunaklı yapısı, gelen ticaret yollarının direkt olarak Trabzon limanına açılması vb. nedenlerden ötürü jeostratejik öneme haizdir. Bu sebeple mevcut siyasi iktidarlar Maçka bölgesini kontrol altında tutabilmek adına sürekli bir mücadele hâlinde olmuşlardır. Yaşanan siyasi mücadelede kültürel varlıklarını baki kılmak isteyen iktidarlar bu sebepten ötürü bölgeyi daima meskûn vaziyette tutmuştur ve bölgede kültürel anlamda daima bir çeşitlilik buna bağlı zenginlik oluşması sağlanmıştır.

Trabzon'u Doğu Anadolu'ya bağlayan ve bu sebepten stratejik öneme haiz Maçka ve havalisine yerleştirilen nüfusta Türk kökenli toplulukların varlığı dikkat çekicidir. Komnenos ailesinde dönem dönem görülen siyasi boşluklar ve kargaşa ortamında devletin sınır güvenliği, özellikle de güneye açılan Değirmendere ve Maçka vadileri açık hedef hâline gelmektedir. Bu sebepten Komnenoslar, Gürcü kral David ve kraliçe Tamara dönemlerinde zamanla Hristiyanlaştırılan Kıpçak-Kuman Türklerini bölgeye bilinçli şekilde yerleştirmiş ve onların bu bölgede yurt edinmelerini sağlayarak askerî güçleriyle bölgeyi dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı savunmalarını hedeflemişlerdir.⁶ Doğu Karadeniz sahillerine bu açıdan

³ Anthony Bryer, *The Empire of Trebizond and The Pontos*, Variorum Reprints, London 1980, s. 55-57.

⁴ Jakop Philip Fallmerayer, *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 131; F.İ. Uspenski, *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)*, Çev. Enver Uzun, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2003, s. 89; Ali Sevim ve Yaşar Yücel: *Türkiye Tarihi I (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 279.

⁵ Üçüncü, "Karadeniz Havzası Bağlamında Trabzon Yöresi Kültürel Yapısının ve Etnografyasının Araştırılması Meselesi: Bazı Teklifler", s. 111-113.

⁶ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, Serander Yayınları, Trabzon 2000, s. 106.

bakıldığında tarihin her döneminde bölgeye Karadeniz'in kuzeyinde var olmuş Türk kavimlerinin gölgesinin düştüğünü söylemek mümkündür. Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Sabirler, Bulgar Türkleri, Uzlar, Peçenekler, Kumanlar ve diğer Türk boyları Bizans tarafında 5 ve 11. asırlar arasındaki süreçte bölgeye yerleştirilmiştir.⁷ Bu surette anlaşılacağı üzere, bölgedeki Türk varlığı Trabzon'un Fethi 1461'den çok daha eskiye dayanmaktadır. Bölge ağız üzerinde yapılan araştırmalarda bulunan Eski Türkçe ve Kıpçakça unsurların varlığı, ayrıca dildeki kullanım haricinde mevcut yer adlarında da bu durumu ispatlar nitelikte söz varlığının bulunması bölgedeki Türk varlığının bilinenden çok eskiye dayandığının en önemli belgesi niteliğindedir.⁸

Maçka'nın önemi, Yunanistan'ın Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız olduğu 1840 yılından sonra artmaktadır. Bu bölgede, Pontus Rum Devleti yeniden kurulmak istenmektedir. Özellikle, 1840-1923 yılları arasında Maçka'daki Kuşkul, Meryemana (Sümela), Vazelon manastırları ve bu manastırlara bağlı kiliseler "Pontusçuluk" denilen bir tür siyasi akımın odak noktasını oluşturmaktadır. 1857 yılında Trabzon Valiliğine Vezir Ragıp Paşa'nın atandığı sıralarda, Islahat Fermanı'nın (1856) etkileriyle Anadolu'da birtakım milliyetçilik faaliyetleri gizliden yürütülmeye başlanmıştır. Şakir Şevket, bu durumu Trabzon Tarihi eserinde; beraber okula gittikleri, camide namaz kıldıkları insanların bir gecede Ahmet ve Hasan'dan Nikola ve Yorgi'ye dönüştüklerini belirtir.⁹ Mahmut Goloğlu bu durumu Islahat Fermanı'nın getirdiği; hiç kimsenin din değişikliğine zorlanmayacağı, devlet hizmetlerinde din ayırımına bakılmayacağı, vergilerin herkes tarafından eşitçe verileceği vb. maddelerin yarattığı ortamda oluşan bir akım olarak nitelendirir.¹⁰ Şüphesiz bu hareket, Yunanistan'ın bağımsızlığıyla temellenen, bölgede oluşturulabilecek muhtemel bir Pontus devletine zemin hazırlayabilmek için, olduğundan fazla Hristiyan nüfus gösterme amacıdır. Nitekim Meryemana Manastırı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde "Pontusçu" Rumların mühimmatlarını saklamak için kullandıkları bir sığınak vazifesini görmüştür. Manastırın III. Aleksios döneminden bu yana tehlike zamanında bir ileri karakol olarak kullanıldığı kaynaklarda yer almaktadır.¹¹ Meryemana-Hamsiköy taraflarındaki manastırlar, bölgenin

⁷ Kemal Üçüncü, "Trabzon Yöresi Sözlü Kültür/Tarih Malzemesinin Trabzon Tarihi Araştırmaları İçin Kaynak Olarak Durumu ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 170, İstanbul 2007, s. 171.

⁸ Kemal Üçüncü, "Trabzon Yöresi Sözlü Kültür Geleneğinde İcra Töresi ve İcra Ortamları Açısından Kemeççilik", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 12, Ankara 2007, s. 128.

⁹ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Yay. Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Kurtuba Kitap, İstanbul 2013, s. 102.

¹⁰ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Serander Yayınları, Trabzon 2013, s. 156-157.

¹¹ Şamil Horuloğlu, *Tarihi Eserleriyle Trabzon*, Cihan Matbaası, Ankara 1978, s. 74.

Müslüman halkının gasp edilen hayvanlarını saklamak için kullanılmış, manastırların karşısındaki mağaralarda çeteciler için yiyecek temin edilerek gönderilmiştir. Bölgedeki manastırların çetelere yardım edebilecek ölçüde varlıklı oldukları bilinmektedir. Örneğin; Kuştul ve Meryemana manastırlarında hazine gömülü olduğu halk arasında yayılan söylentilerdendir. Meryemana Manastırı'nın çevresindeki ormanlarda değerli nesnelerin saklı olduğu da söylenegelmektedir. Vazelon Manastırı ise Maçka'da kurulmuş manastırların maddi ve manevi anlamda en güçlü olanıdır. İsmet Zeki Eyüboğlu'na göre manastırın gücünü şu şekilde açıklamak mümkündür:

“Vazelon'un Pontus Rum Devleti'nin kuruluş yılı olan 1204'ten sonraki dönemde yapıldığı tartışma götürmez, çünkü devlet yardımını gerektiren bir niteliktedir. Vazelon Manastırı ile ilgili birçok söylenti vardır. Hepsinden ilginç birkaç Meryemana'yı besleyecek ölçü varlıklı oluşudur. Manastırın gelirlerinin temelinde çevre köylerden gelen nakitler vardır. Ayrıca bu manastır, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun başta imparator olmak üzere tüm üst düzey yöneticilerini kutsal günlerde ağırlamıştır. Bu sebeple manastırın şöhreti İstanbul'a kadar uzanmıştır.”¹²

J. P. Fallmerayer'in, *Doğudan Fragmanlar* adlı eserinde, Sümela Manastırı ziyareti esnasında gözlemleyip aktardığı bilgiler, kilisenin içinde bulunduğu durumu ve ekonomik gücünü anlatması bakımından önemlidir. 8 Eylül 1840 yılında ziyaretini gerçekleştirmek için yola çıkan Fallmerayer manastırda nasıl karşılandığından, rahiplerin para kazanmak için neleri kullandığına kadar tafsilatlı bilgiler vermektedir. Fallmerayer Ortadoğu'daki Yunan Hristiyanların Frank kökenli insanları daima inancı olmayan, kibirli ve ahlaksız insanlar olarak gördüklerinden bahseder ve bu inancı kırabilmek adına sabah ayininde bağış teptisine iki para yerine yüz yirmi para bıraktığını; böylece gözlerini para hırsı bürümüş keşişlerin onlara saygı duymasını sağladığı bilgisini verir.¹³ Kutsal addedilen Meryemana ikonasının rahipler tarafından nasıl verimsizliğe, kıtlığa, vb. hastalıklara karşı şifa dağıttığı gerekçesiyle pazarlandığının, insanların uzun yollardan gelerek buralarda kurbanlar adayıp, bağışlarda bulduklarının, ikonanın Türkmen akınları sırasında efsanevi biçimde zarar görmemesinin nasıl ekonomik çıkar hâline getirildiğinin, kutsal suların her ayın ilk günü ücret karşılığı satıldığına bilgisini vermektedir.¹⁴

Adnan Durmuş, Maçka bölgesindeki manastırların içinde buldukları koşulları kendi lehlerine nasıl çevirdiklerinden bahsederken, ihtiyaçlarının

¹² İsmet Zeki Eyüboğlu, *Maçka*, Pencere Yayınları, İstanbul 2004, s. 46.

¹³ Jakop Philip Fallmerayer, *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 126.

¹⁴ Fallmerayer, s. 130-133.

karşılabilmesi için el emeğiyle çalışmaları inancına sahip manastır ehlinin kırsal alanda daha çok tarım ve zanaatla uğraştığı bilgisini verir. Zeytin, şarap vb. bağlık arazilere sahip manastırlar zamanla Ortaçağ kilise zihniyetiyle büyük tarım arazilerine sahip olmuşlardır. Ayrıca el yazması çoğaltma, sepetçilik, çömlekçilik, bakırcılık, kuyumculuk gibi işlerde çalıştıklarından dolayı uzun yıllar iyi kaynaklara sahip olup aynı zamanda halk ve yönetici zümreden de yüksek meblağda bağışlarla taltif edilmişlerdir. Manastır mallarının vergiden muaf tutulması, bu zenginleşmenin önünü açan en büyük unsur olmuştur. Komnenos döneminde Trabzon'daki manastırların tarım arazilerinde çalıştırılmak üzere devletten köleler satın aldıkları bilinmektedir. Yönetici zümrenin güney bölgesinde huzuru sağlaması için gayri resmi görevlendirdiği manastırlar zamanla banker gibi rehin para alıp veren, bağımsız mahkemeler niteliğinde karar verebilen, halkı örgütleyip aldığı kararlar çerçevesinde uygulatan yapılara dönüşmüşlerdir.¹⁵ Durmuş, ayrıca manastır ehli tarafından, Karadeniz dağlarında yer alan altın madenlerinin ilkel yollarla da olsa çıkartılıp eritildiği ve Rusya'dan getirtilen özel bir baskı makinesi aracılığıyla eritilen altının para basımında kullanıldığı bilgisini vermektedir.¹⁶

Trabzon bölgesinde 1850'lerde başlayan Hristiyanlık propagandalarının 1912 yılına gelindiğinde daha da arttığı görülmektedir. Nitekim bu tarihlerde şehirde yakalanan bir şüphelinin üzerinden propaganda broşürleri çıkması, devlet yönetimini acil tedbirler almaya sevk etmiş, halkın ancak eğitimle kurtulabileceğine inanan Trabzon Valisi Mehmet Ali Ayni Bey başta Maçka olmak üzere pek çok bölgede elliden fazla okul açtırarak halkın bu tür kışkırtıcı faaliyetlerden zarar görmesini önlemek amacıyla çalışmalar yürütmüştür.¹⁷

Santa-Meryemana-Hamsiköy bölgeleri arasında kalan dağlık kısımlar Yunanistan kökenli çetelerin denetimi altındadır. Maçka ve Gümüşhane arasındaki yollarda Pontus çeteleri için vurgunlar yapılmaktadır. Vurgun çetelerinin en aktifleri ise Kürdoğlu çetesidir. Bu çetenin etkisiz hale getirilmesinde Çanakkale Savaşı'nda Yavuz ve Midilli zırhlılarında görev almış, Hicaz bölgesinde İngilizlere karşı savaşmış, İstiklâl Savaşı sırasında daha sonra korgeneral olacak Mustafa Erem komutasındaki birliğiyle çete reisinin ölü olarak teslim alınmasında rol oynayan Bahriye Başçavuşu Ali Osman Yavuz, namı diğer Hocaoğlu'nun önemi büyüktür.¹⁸

¹⁵ Adnan Durmuş, *Vazelon Sözleşmeleri*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2012, s. 21-23, 35.

¹⁶ Adnan Durmuş, *Tarih ve Kültürü ile Hamsiköy ve Meryemana Vadileri – Maçka*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2011, s. 129.

¹⁷ Goloğlu, s. 211.

¹⁸ *Maçka*, Maçka Kaymakamlığı Yayınları, Trabzon 1986, s. 57.

Maçka'nın Rus İşgaline Girmesi ve Sözlü/Yazılı Kültürde İşgalin Yansımaları

Maçka tarihi için en önemli olay 1916'da ilçenin Rus işgali altına girmesidir. Maçka'da Ruslarla çıkan ilk çatışma 16 Nisan 1916'da Bakımlı köyünün batısında Naldöken mevkiinde olmuştur. Türk birliğinin başında bulunan 28. Alay 1. Tabur 4. Bölük komutanı Hadi Altan'ın anlatımına göre Türk tarafı şehit vermiştir. Ayrıca, çatışma dağlarda ve ormanın kıyısında bulunan yaylalarda sürmüştür. Ocaklı köyünün Mataracı Mahallesinde Tüfekçioğlu ailesi kardeşlerini şehit vermiştir.¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgeler doğrultusunda bu dönemde pek çok kişinin süngülerle öldürüldüğü, kadın ve kızlara tecavüz edildiği, insanlara işkenceler yapıldığı kanıtlanmıştır. Bu durumun İskandinavya gazetelerinden Allahande ve Aftoblatt'ta yer aldığı da arşivlerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.²⁰ Ayrıca insanların korkularından tüm mal ve mülklerini bırakıp yaşadıkları yerleri nasıl terk ettiklerine dair bilgiler yine dönemin resmi evrakına yansımıştır. Döneme ait bir kayıta; vermiş olduğu ifadesinde Rusların ve Ermeni çetelerinin işgal sırasında Holdovi ve Haçavera köylerinden iki kıza tecavüz ettiklerini ve bu sebepten artık burada ailesiyle kalamayacaklarını anladığını ve muhacirliğe çıktığını belirten Alemdaroğlu Besim adlı vatandaş, olayın vehametini göz önüne koymaktadır.²¹

Rus subaylarından S. P. Mintslov, işgal yıllarında Trabzon'da kaleme aldığı günlüğünde Maçka'ya da yer verir. Enver Uzun tarafından tercüme edilen eserde Mintslov, 24 Ağustos 1916 tarihinde Maçka Cevizlik'e doğru hareket ettiklerinden bahseder. Kasabaya geldiğinde ancak birkaç evin sağlam kaldığını, geri kalanlarınsa ateşe verildiğini belirtir. Metropolit unvanına sahip din adamı tarafından karşılanan Mintslov, geceyi geçirmek için metropolitin Livera (Yazlık) köyündeki evine geldiklerini aktarır. Ertesi gün Sümela Manastırı'na doğru hareket ettiklerini, manastırın işgalden önce Türkler tarafından saldırıya uğradığını fakat manastırdan sadece maddi değeri olan gümüş kapların ve eski bir fermanın alındığını bildirir. Mintslov, ayrıca manastırın zenginliğinden ve sahip olduğu topraklardan da bahseder.²² 1916 Mayıs ayında Osmanlı Rus savaşı sürerken manastırın Rus askerlerine istihbarat sağladığı, bunun üzerine Türk askerlerinin bir gece manastıra

¹⁹ Eyüboğlu, s. 47.

²⁰ Süleyman Bilgin vd., *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri (1850-1923)*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2007, s. 57, 69-72.

²¹ Bilgin, s. 84-85.

²² Enver Uzun, *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2008, s. 71-78.

baskın düzenleyerek Yavuz Sultan Selim tarafından bağışlanan şamdanları ve fermanı aldıkları Rus komutan S. P. Mintslov'un günlüğünde kayıtlıdır.²³

Rusların Trabzon'u işgali sırasında Meryemana, Akarsu (Larhan) vadileri boyunca ilerledikleri ve istihkâm mevkiileri oluşturdukları bilinmektedir. Maçka'da kaldıkları süre boyunca Rusların, Ermeni ve Rumlara oranla Türk nüfusa daha ılımlı davrandıkları söylenmekte, bu durumun altında yatan gerçek, Rusların o dönemde ihtiyaç duydukları iş gücünü Türk nüfustan karşılamalarıdır. 1915 yılından önce pek de iyi durumda olmayan yollar şeklinde nitelendirilen Maçka'nın civar köylerle bağlantılı yolları, Rusların işgal yılları sırasında Türk işçilerin çalıştırılmasıyla iyileştirilmiştir. Akarsu köyüne Maçka merkezinden gelen yolun iyileştirildiği, hatta bu yolun Larhan Deresi sonundaki Acısu Yaylası'na, oradan da Gümüşhane tarafına kadar geçirildiği söylenmektedir. Bu durumda Rusların Türklere neden iyi davrandıkları ve onları Rum ve Ermeni çetelerine karşı korudukları daha iyi anlaşılmaktadır.

1917'de Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilali sebebiyle Maçka'nın işgal günleri bitmiştir. Bu dönemde halk, milis güçleri oluşturmuşsa da Hristiyan çetelerin çalışmaları yüzünden başarı sağlanamamıştır. Milis güçleri arasında Ali Yemen ve arkadaşları bilinmektedir. 1919'da bizzat Mustafa Kemal'in isteği üzerine Maçka'ya Yarbey Halit Bey atanmış, bu sayede Millî Mücadele karşıtlarının faaliyetleri sona erdirilmek istenmiştir.²⁴ Rusların ihtilal sonrası bölgeden çekilmeleriyle hem Yunanistan'da yapılan politikalar sonucu kışkırtılan yerli Rum nüfus hem de Ermeni çetecilerin faaliyetleri Türk tarafına zarar vermeye başlamıştır. Türk ailelerin bir kısmı işgal öncesi ve sonrası muhacirlik döneminde Gümüşhane üzerinden Sivas ve Tokat'a kadar göç etmek zorunda kalmışlardır. Gidenlerin bir yıl kadar dönemedikleri, kimilerinin ise yolda hastalıktan öldüğü söylenmektedir.

Rus İşgalinin Sözlü Kültür Ürünlerindeki Yansımaları

İnsanların gündelik hayatlarındaki en sıradan olaylardan en olağanüstü olaylara kadar tarihe not düşülmesi, bellekteki kayıtlı her türlü sosyal, siyasi, ekonomik kültür ortamında yaşamaktadır. Bu noktada sözlü kültürün bir kadrosu olarak sözlü tarihi de değerlendirmek gerekir. Zira tarihî olaylar vuku buldukları toplumlarda kaçınılmaz etkiler bırakmaktadır. Söz konusu etkinin doğal bir süreci olarak toplumlar sözlü/yazılı kültür ürünlerini meydana getirmektedir. Savaşlar, göçler, doğal afetler vb. nedenlerle meydana gelen toplumsal trajediler destan, ağıt, türkü vb. metinlerde anlamlı

²³ Uzun, s. 76.

²⁴ Eyüboğlu, s. 48.

ve kalıcı bir forma dökülmektedir.²⁵ Nitekim Jan Assmann düşüncesinin soyut oluşuna karşın hatırlama eyleminin ve hatırlamanın ürünlerinin aynı derecede somut olduğunu belirtir. Hatırlama eyleminin meydana getirdiği ürünlerin toplumsal bellekte yer edinebilmesi için öncelikle yer ya da olaylar şeklinde cereyan etmesi gerekmektedir ve bellekte kalabilmesi içinse anlamlı bir gerçekle zenginleşmesi gerekmektedir.²⁶

Yazılı ortam kaynaklarının yetersiz olduğu dönemlerde tarih yazımında kullanılan sözlü tarih kahramanlarını liderler arasından değil, toplumda çoğunluğu oluşturan ve o ana kadar bilinmeyen insanlar arasından seçer. Ortaya konan sözlü ürünler nesiller arasındaki iletişimi sağlayarak ortak anlamlar çerçevesinde zaman ve mekâna aidiyet duygusu kazandırır. Tarihin kabul ettiği değer yargılarını sorgulamaya yardımcı olur. Böylelikle geçmişi bellekte saklarken geleceği kurmak için de yol gösterir.²⁷

Sözlü tarih çalışmaları kaynak olarak kişisel anıların kullanımı üzerine inşa edilir. Her ne kadar kişisel yaşam öykülerinin ürünleri olarak algılansa da toplumlarda kolektif bilincin ürünü hâlinde yer almaktadırlar. Göçler, iskân, doğal afetler vb. tarihî olaylar genellikle sözlü tarihin araştırması kapsamındadır. Tıpkı diğer folklor ürünlerinde olduğu gibi sözlü tarih derleme ve kayıtlarında amacın saptanması, gözlem, kaynak kişi veya kişilerin tespiti, görüşme süreci ve süreçte dinleyicilerin katkı, ilave ve itirazları; kısacası bir anlama ve bir anlamlandırma faaliyetidir.²⁸ Aşağıda kaynak kişilerden derlenen hatıralar ve sözlü kültür ürünleri, Rus işgalinin Maçka ve havalisinde nasıl karşılandığı ve insanların üzerinden bir asır geçmesine rağmen belleklerinde işgal ve muhacirlik günlerini hafızalarında nasıl canlı bir biçimde koruduklarını göstermektedir.

“Akşamüzeri, köye gelen askerler, “bu gece muhacir çıkın, Rus geliyor” dediler. Muhacir çıkmayı kolaylaştırmak, herkesi haberdar etmek için her tarafta ateşler yakıldı. Havaya fişek atılarak haberleşme çıkış konusunda görüşmeler yapıldı. 2–3 saat içinde hayvanlar, çocuklar, bir miktar yiyecek ve giyecek alınarak yola çıkıldı. İlk durak, Ormanüstü Köyü yaylasındaki askerî birliğimizin arkasına sığınmaktı. Köyden iki kol hâlinde çıkıldı. Bir kol, Vadön, Taş Oluğu Mezrasından yaylaya çıktı. İkinci kol ise Fındıklık Mezrası üzerinden yaylaya ulaştı. Gece saat 10.00 sıralarında başlayan yolculuk, sabaha yakın sona erdi. Üç saatlik yol,

²⁵ Dursun Yıldırım, “Sözel Tarih Belgesi: Sözlü Tarih Metinleri”, *Türkbilgi*, Sayı 8, Ankara 2004, s. 87-95.

²⁶ Jan Assmann, *Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, Çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 41-42.

²⁷ Paul Thompson, *Geçmişin Sesi, Sözlü Tarih*, Çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 18.

²⁸ Fuzuli Bayat, “Sözlü Tarih Kavramı: Geçmişin Anlamlandırılması Geleceğin Kurulması”, *Folklor/Edebiyat*, Sayı 57, Kıbrıs 2009, s. 85-93.

insan ve hayvan kalabalığı, yolun darlığı sebebiyle çok uzadı. Birinci kol, Taş oluşunu geçip Uzun Kaya ile arasındaki “karanlık ormana” gelince, zifiri karanlık ilerlemelerini yavaşlattı. Horoz oğullarının kızı, ketan dokuma tezgâhı yaktı ve meydana gelen ışık sayesinde orman geçilebildi.

Yaylada herkes kendine bir çeki düzen verdi. Ordu, köylünün elindeki bütün hayvanları aldı. Bu sırada Bekçi İsmail (Akın) genç bir delikanlıydı ve bir Rûm kadından 5 liraya bir boğa almıştı, kendisi nin de bir düvesi vardı. Onlarla birlikte muhacirliğe gidiyordu. Ona 25 kuruş verdiler ve hayvanlarını aldılar. Yunusoğlu (Yonuz) Mehmet, milisler arasında olduğu için muhacir çıkmıyordu ama karısı Emine ile üç kızını buldu. Emine bir buzağıyı ahırda bırakmıştı. Çünkü yürüyemezdi. Yunusoğlu Mehmet köye geldi ve buzağıyı kesip öyle bıraktı, biraz yiyecek ve giyecek alarak döndü. Eyüboğlu Asım’ın karısı da köye geri dönüp, yorganının kılıfını alarak döndü. Ondan elbise yapacaktı. Gittikleri yerde gerekli olacaktı. Bu sırada vadinin karşı tepelerinden Rus askerlerinin taciz ateşinden de korunmaya çalışmaktaydılar.

Daha sonraki gün, asker muhacirleri bir sıraya koydu. En önde kadınlar ve 14 yaşın altındaki çocuklar, sonra 65 yaşın üzerindeki yaşlılar yürüyecekti. Saltat (Jandarma) yürüyüş kolunun bozulma masını, asayişli sağlayacak ve muhacirleri Suşehri kazasından sonraki Çoruh Vadisi boyunca olan köylere yerleştirecekti. Yolda Ermeni ve Rûm çetelere karşı dikkatli olunacaktı.

Yunusoğlu Mehmet’in karısı Emine, sırtına aldığı çuvalın içine yiyecek ve giyecek koymuştu. Çuvalın üzerine 3 yaşındaki kızı Hatice’yi, omuzlarına da 1 yaşındaki Fadime’yi (Fatma) almıştı. 5 Yaşındaki Saniye’yi de elinde tutup yürütüyordu. Pazarza ile Aksu Vadisi arasında bir yerde Fadime düştü, boynu kırılan çocuk hemen ölmüştü. Olayı gören yaşlılar, hemen müdahale ettiler. Önce “ölmedi” dediler, sonra bir miktar gazel altına bebeği gömüp yola devam ettiler. Asker, sürekli olarak “yürüyün” diyerek, yürüyüş düzeninin korunmasını sağlamaya çalışıyordu. Suşehri yakınlarında Emine hasta oldu, yaşlılar onu sedye ile omuzlarında taşıdı. Saniye’yi serbest bir asker bazen sırtında bazen de elinden tutarak yürütüyordu. Yıllar sonra olayı anlatan Saniye, “ellerim üşüyordu. Asker, iki elimi de avuçlarında ısıtıyordu” demişti. Hatice de bir yıl içinde çiçek hastalığından kör oldu ve öldü. Üç çocukla muhacirliğe giden Emine ve Mehmet, bir çocukla döndüler.”

(Adnan Durmuş, 1952 Doğumlu)²⁹

²⁹ Adnan Durmuş özel arşivinden alınan bu hatırat kendisine muhacirliği bizzat yaşayan anneanesi Yunusoğlu (Yonuz) Emine tarafından anlatılmıştır.

“Bir zamanlar, bir zamanlar dediğim 70-80 sene önce Ruslar buraları işgal etmişlerdi. O zaman Ermeni ve Rumlar da onlarla birleşti ve bizi zor durumda bıraktılar. Katliamdan tuzaktan artık barınamaz hale gelmiştik. İkimizden bazı tecrübeliler muhacire çıkmamızı istediler. Zaten kadın çocuk yaşlılar kalmıştık. Bizler çocuklar sınıfına dâhil idik. Sonunda muhacire gitmeye karar verildi ve çokları Ordu, Giresun dolaylarına oradan Tokat’a gittiler. Biz gidemeyen zayıflar grubundan idik. Yakındaki yüksek tepelere çıkmaya mecbur kaldık. Şu anda bildiğiniz şu yüksek tepeye çıkıp çadır kurduk. Ancak arkadan bizi kuşatmışlar hiçbir yere hareket etmemize müsaade edilmedi ve zor anlar yaşadık. Günlerce aç ve her isteklerini kabul etmek zorunda kaldık. O günleri hatırlamak istemiyorum. Bizim oraya çadır kurmamızdan dolayı bu tepeye Çadırdağı adı verildi. Eski ismi Ayana tepesi idi.”

(İbrahim Marabaoğlu, 1971 Doğumlu)

“Burda Rus harbi olmuşdi. Çoğu ağalarumuz burada şehit oldi. Bir süri uşaklar şimdi yetumdur. Bobalari o savaştta bizi kurtarmak için uğraşdi. Bi danesi çok uğraşmışdi. O da yetim idi. Şimdi o yetimün da uşaklari yetim oldi. Seyit Ali yetumdur. Çok çekduk biz Ruslar’dan. Çöylerumuze saldurduler. Gari, uşak demeden öldiriydiler. Sora garırlan uşaklari yaylaya yolladiler. Gelduk yaylaya. Adamlarumuz savaşıydı. Bizi rahat bırakurmi cavur. Celdu bizim orda gariyi vurdu. Gari bağırıyi “can kurtaran yok mi? Rus’lar celdi biz da kaçayruk. Cene celdiler. Hiç kan akmadan dururlermi? Cirduk bi dani mağara cibi yere. Çelukdüzi’nde harp ediydiler, habu gadar bi deluk var, ordan bakayruk. Olar da harp ediler. Üç ay harp etduk. Pek çok şehit verdük. Şindi o şehitlere şehit mezarluğı yapıldi. Her sene olur anayruk. Çok çekdurdı bize Rus’lar çok.”

(Fatma Sancak, 1894 Doğumlu)

Urus'un gemileri
Hem ileri hem geri
Urus gözün kör olsun
Ağlattın gelinleri

**

Urus çok toplar attı
Gışlayı vuramadı
Sulukli'deki toplar
Düşmanı govaladı

**

Urus'un gemileri
Siyah bayrak açayı
Midilli'yi görünce
Bulut altı açayı

**

İki gemi geliyi
 Alaman yapıları
 Otursun da ağlasun
 Urus'un garıları
 **

Duşmanun gemileri
 Bi ileri beş geri
 Urus tökmüş denize
 Eski tenekeleri

(Yüksel Kaya, 1969 Doğumlu)

SONUÇ

Sözlü kültür, toplumun ortak malı olan hazır kalıpların deneyimleri pekiştirecek şekilde biçimlenmesiyle oluşur ve yazılı metinden yoksun olduğu için toplumun belleğinde yıllarca gelişerek varlığını bellekte saklı tutar. Connerton; insanların kendilerini ifade edebilecekleri iletişim kalıplarının ve toplumlarda günümüzdeki mevcut bilginin kaynağının büyük ölçüde geçmişte bildiklerimizin üzerine bina edildiğinden bahseder ve genellikle geçmişle ilgili imgelerin var olan toplumsal düzeni meşrulaştırmaya yaradığını da ifade eder.³⁰ Bu bağlamda sözlü kültür ürünlerinden örneklemde bulunmak gerekirse Esiroğlu belde adının savaşta Osmanlı Rus savaşlarında esir düşenlerin adından esinlenerek verildiği yazılı kaynaklar arasında yer almasa da çevre sakinleri tarafından söylenen rivayetlerdendir.

Sözlü tarih çalışmaları kapsamında tarihin yeniden kurulması, halkın yaşamından izler taşıyan folklor malzemesinden yararlanmayı esas alır ve halk bilgisinin izinde tarihsel gerçeklik aranmaya çalışılır.³¹ Folklor ürünlerinin tarih yazımında kullanılması, toplumsal hafızanın bizzat halkın kolektif şuru tarafından üretilen halk bilgisi ürünlerinde korunduğu gerçeği tarih ve halk bilimi disiplinleri arasındaki ilişkiyi son yıllarda önemli ölçüde bir araya getirmiştir.

³⁰ Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar*, Çev. Alaeddin Şenel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s. 13.

³¹ Richard Dorson, *Günümüz Folklor Kuramları*, Çev. Selcan Gürçayır- Yeliz Özay, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2006, s. 19.

KAYNAKÇA

ASSMANN, Jan: *Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, Çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.

BAYAT, Fuzuli: “Sözlü Tarih Kavramı: Geçmişin Anlamlandırılması Geleceğin Kurulması”, *Folklor/Edebiyat*, Sayı 57, Kıbrıs 2009, ss. 85-93.

BİLGİN, Mehmet: *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, Serander Yayınları, Trabzon 2000.

BİLGİN, Süleyman vd.: *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri (1850-1923)*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2007.

BRYER, Anthony: *The Empire of Trebizond and The Pontos*, Variorum Reprints, London 1980.

CONNERTON, Paul: *Tophumlar Nasıl Anımsar*, Çev. Alaeddin Şenel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999.

DORSON, Richard: *Günümüz Folklor Kuramları*, Çev. Selcan Gürçayır- Yeliz Özyay, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2006.

DURMUŞ, Adnan: *Tarih ve Kültürü ile Hamsiköy ve Meryemana Vadileri – Maçka*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2011.

_____ : *Vazelon Sözleşmeleri*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2012.

EMİR, Osman: *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2008.

EYÜBOĞLU, İsmet Zeki: *Maçka*, Pencere Yayınları, İstanbul 2004.

FALLMERAYER, Jakob Philip: *Doğudan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

GOLOĞLU, Mahmut: *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Serander Yayınları, Trabzon 2013.

HORULOĞLU, Şamil: *Tarihi Eserleriyle Trabzon*, Cihan Matbaası, Ankara 1978.

Maçka, Maçka Kaymakamlığı Yayınları, Trabzon 1986.

ONG, Walter J.: *Sözlü ve Yazılı Kültür/Sözün Teknolojileşmesi*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, Metis Yayınları, İstanbul 1995.

SEVİM, Ali - YÜCEL, Yaşar: *Türkiye Tarihi I (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

ŞEVKET, Şâkir: *Trabzon Tarihi*, Yay. Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Kurtuba Kitap, İstanbul 2013.

THOMPSON, Paul: *Geçmişin Sesi, Sözlü Tarih*, Çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

USPENSKİ, F. İ.: *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)*, Çev. Enver Uzun, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2003.

UZUN, Enver: *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2008.

ÜÇÜNCÜ, Kemal: "Trabzon Yöresi Sözlü Kültür Geleneğinde İcra Töresi ve İcra Ortamları Açısından Kemeñecilik", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 12, Ankara 2007, ss. 127-135.

_____ : "Trabzon Yöresi Sözlü Kültür/Tarih Malzemesinin Trabzon Tarihi Araştırmaları İçin Kaynak Olarak Durumu ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 170, İstanbul 2007, ss. 161-175.

_____ : "Karadeniz Havzası Bağlamında Trabzon Yöresi Kültürel Yapısının ve Etnografyasının Araştırılması Meselesi: Bazı Teklifler", Yay. Haz. Kemal Üçüncü, *Trabzon Yöresi Halk Kültürünün ve Etnografyasının Derlenmesi ve Müzelenmesi Çalıştayı Bildiriler Kitabı*, KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013, ss. 109-118.

YILDIRIM, Dursun: "Sözel Tarih Belgesi: Sözlü Tarih Metinleri", *Türkbilig*, Sayı 8, Ankara 2004, ss. 131-154.

ELEŞTİREL SÖYLEM ANALİZİ BAĞLAMINDA GÖÇMEN YAZAR SERGEY DOVLATOV'UN ESERLERİNE YAKLAŞIM

Hanife ÇAYLAK*

“Stalin’e küfür ediyoruz, haklı yerde ama şunu sormak isterim: Dört milyon ihbar dilekçesini kim yazdı?”¹

Sergey Dovlatov

Giriş

İnsanlık tarihiyle yaşıt göç olgusu tarih boyu birçok ülke için söz konusu olduğu gibi Rusya için de kaçınılmaz olmuştur. İmparatorluk Rusyası'nda imparator I. Aleksandr'ın 1801 yılında yurt dışı serbestisini getirmesinin ardından ekonomik, dinî, politik (az sayıda da olsa) birtakım tematik göçler yaşanmışsa da göç sözcüğü günümüz Rus insanı için Ekim Devrimi'nden sonra anlam bulur.

“Yakın tarihimizde yaşanan ve yolu İstanbul'dan geçen en büyük toplu göç olaylarından biri, 1917 Ekim Devrimi'nin ardından Rusya'dan yapılan göçtür. Göçü tetikleyen etmenlerin başında 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'da yaşanan üç devrim (1905 Şubat, 1917 Şubat ve 1917 Ekim Devrimleri), üç savaş (1904 Rus-Japon Savaşı, I. Dünya Savaşı ve İç Savaş), rejim değişikliği, ‘kızıl’ ve ‘beyaz’ terör, ekonomik kriz ve kıtlık gelmektedir.”²

Rusya'da Ekim Devrimi'nin ardından gerçekleşen rejim değişikliği, yaklaşık iki milyon vatandaşın farklı dönemlerde ve kitleler hâlinde ülke dışına göç etmesine neden olmuştur. Devrimden sonra kurulan yeni toplum düzeninde kendisine yer bulamayan pek çok sanatçı ve aydın, ülkede ortaya çıkan kargaşa ortamının düzelmesini beklemek amacıyla kısa süreliğine yurt dışına çıkmış, bunlardan büyük bir çoğunluğu bir daha vatanına

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. caylakhanife@gmail.com

¹ Sergey Dovlatov, *Zona*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1993, s. 49.

² *Rus Göçmen Edebiyatı Düzyazı (Antoloji)*, Ed. A. İ. Smirnova, Ankara 2014, s. VII.

dönememiştir. Öte yandan Lenin başa geçtikten sonra 1917 Devrimi'ni hoş görmeyen aydınlar sınır dışına gönderilir.³

Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'dan üç büyük göç hareketi yaşanır. İlk göç 1918-1945 yılları arasındadır ve en büyük göç bu dönemde görülür. İkinci göç dalgası, II. Dünya Savaşı yıllarında (1941-1945) Rusya'nın savaşa girmesini kabul edemeyenlerce gerçekleştirilir. “1960-1980 yılları arasını kapsayan üçüncü göç hareketi ise yumuşama döneminin (ourenejib) başlaması ve demir perdenin kalkmasıyla birlikte ağırlıklı olarak aydınların ülkeyi terk etmesiyle yaşanır.”⁴ Ortak kaderi paylaşımlarına rağmen göçmen grupların kendi içinde dahi kuşaklar arası çatışma vardır, “ilk iki kuşak son kuşağı kabullenemez, bir çok noktada yerer.”⁵

Göç Rusya'ya, Rus sanatına şöhret kazandırmıştır. Kimi yazarlar başyapıtlarını ve klasik eserlerini göç ettikleri yerlerde oluşturmuştur. Öyle ki Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan beş Rus yazardan [İ.A.Bunin (1933), B.L.Pasternak (1958), M.A. Şolohov (1965), A.J.Soljenitsın (1970) ve İ.A.Brodski (1987)] üçünü (Bunin, Soljenitsın, Brodski) göçmen yazarlar oluşturmaktadır. Ödüllü yazarlardan Türk okurunun en fazla aşına olduğu isim dilimize en çok çevrilen Soljenitsın'dır. “Soljenitsın gerek yaşamı süresince gerekse ölümünün ardından, Stalin döneminin karanlık perdesini cesurca aralayan bir yazar olarak dünyada büyük ilgi görmüş, eserleri birçok dile tercüme edilmiştir.”⁶ Ne var ki “Sovyet döneminde bu göçmenlerin eserlerini okumak da kesin olarak yasaklanır.”⁷

Ölmeden önce vatanında hiçbir kitabı yayımlanmayan, buna karşılık ölümünün ardından milyonları bulan tiraja ulaşan göçmen yazarlardan biri de çalışmamızın eksenini teşkil edecek olan edebî göçün üçüncü kuşağına ait Sergey Dovlatov'tur (1941-1990). Dovlatov, tiyatro yönetmeni Yahudi bir babanın ve edebiyat redaktörü Ermeni bir annenin oğlu olarak İkinci Dünya Savaşı nedeniyle tahliye edildikleri Ufa şehrinde dünyaya gelir. Yazar, KGB'nin ilk kitabını yok etmesinin ardından⁸ Sovyet döneminde siyaset otoritenin kalemine vurduğu prangayı çıkarmayacağını hissederek kısa yaşamının son on iki yılını geçireceği ve yazarlık hayalini gerçekleştireceği

³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sevinç Üçgül, *Rus Göçmen Edebiyatı*, Kapadokya Yayınevi, s. 119-124.

⁴ *Rus Göçmen Edebiyatı Düz yazı (Antoloji)*, s. VII.

⁵ O. Grohovskaya, “Proza Dovlatova”, <https://www.proza.ru/2011/05/03/858>, (Erişim Tarihi: Nisan 2016).

⁶ Badegül Can Emir, “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Aleksandr Soljenitsın Çalışmaları”, *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 3, Sayı 12, 2015, s. 241.

⁷ Badegül Can Emir, “Savaş Edebiyat Etkileşiminde Birinci Dünya Savaşı'nın Rus Edebiyatına Yansımaları”, *Zamanın İzleri 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, KTÜ Yayınları, Trabzon 2015, s. 233.

⁸ <http://www.sergeidovlatov.com/life.html>, (Erişim Tarihi: Nisan 2016).

Amerika'ya göç eder. Talin'de ve Leningrad'da edindiği gazetecilik tecrübesi sayesinde “*Noviy Amerikanets*” adlı diaspora gazetesinin genel yayın yönetmenliğine getirilir. Hikâyeleri Amerikalı edebiyatseverlerin ilgisini çeker ve Amerika'nın 500.000 tirajlı en prestijli dergisi “*The New Yorker*”da eserleri basılan⁹ (Nabokov ve Nobel Ödüllü Brodski'den sonra) üçüncü Rus yazar olur.

Sovyet Rusya'da totaliter dünya görüşünün yansıması sonucu *iktidar söylemi* ile *birey söylemi* arasındaki ilişki başta dilbilim, kültürdilbilim ve sosyodilbilim olmak üzere çeşitli disiplinlerce hâlâ araştırılmaktadır. Ünlü Rus dilbilimci Krongauz'a göre bu dönemde dilbilimde halk arasında dilin birden fazla türünün konuşulması hâli anlamına gelen *diglossiya* ortaya çıkar.¹⁰ Bu terimle anlatılmak istenen var olan dile paralel olarak o döneme ait sözcüklerin, tamlamaların hatta sloganların ortaya çıkışıyla oluşan bir dil olgusudur. Krongauz'dan önce 1946 yılında ünlü Alman dil bilimci Viktor Klemprer totalitarizmle ilgili bu dil fenomeninin Nazi Almanyası'ndaki dilsel değişim temelinde ele alındığı *Üçüncü İmparatorluğun¹¹ Dili* adlı bir kitap yayımlar. Kitap totalitarizmin insanların farkında olmadan kendilerine empoze edilen propaganda söylemlerini nasıl özümstediklerini, bireysellikten uzak, standart bir dilde konuşmaya başladıklarını kanıtlayan eşsiz bir belge niteliği taşımaktadır.¹²

Daha sonraları yukarıda adı geçen kitap ışığında Sovyet dönemi ve sonrası edebî metinlerde totaliter dille ilgili gelişen (sistemle çelişen ya da örtüşen) *dilsel tepkiler* incelenmeye başlanır. Çağdaş dilbilimde *dilsel tepki* (Rusça *языковая рефлексия*) yazarın/okuyanın mevcut dile karşı dilsel duruşu, diğer bir deyişle mevcut düzene tepkisinin (olumlu ya da olumsuz) diline yansıması olarak tanımlanır.¹³ Rusya'da Ekim Devrimi sonrası toplumun sosyal yapısı değişir, entelijansiya kültürel gelişimdeki öncü rolünü yitirir, köylüler entelijansiyanın bir kısmıyla ya yığınlaştırılarak

⁹ Amerikanskiy Dovlatov, Beseda İrimi Çaykovskoy s Solomonom Volkovim, *Zvezda*, Sayı 9, 2011, <http://magazines.russ.ru/zvezda/2011/9/do13.html>, (Erişim Tarihi: Nisan 2016).

¹⁰ M.A. Krongauz, “Bessiliye Yazıka v Epohu Zrelogo Sotsializma”, *Znak. Sbornik Statey po Lingvistike: Semantike i Poetike Pamyati A. N. Jurinskogo* Moskva 1994, s. 17.

¹¹ Alman nasyonal sosyalistler 1933-1945 yılları arasında Almanya'yı bu şekilde tanımlıyorlardı.

¹² Yelena Yuryevna Bogdanova, “Leksiçeskiye Primeti Diskursa Vlasti i Diskursa Liçnosti v Proizvedeniyah S. Dovlatova”, Neopub. Kandid. Dis., Rossiyskiy Gosudarstvennyy Universitet im. A. İ. Gertsena, Sankt-Peterburg 2000, s. 19.

¹³ M. A. Pçelintseva, “Yazıkovaya İgra kak Vid Refleksii Russkih Pisateley-Emigrantov nad Realiami Sovetskoy Deystvitel'nosti”, *İzvestiya VGPU*, 2009, s. 186.

demokratikleştirilir ya da entelijensiyanın diğer bir kısmıyla düşmanlaştırılarak sosyalist kültürün dışında kalır.¹⁴

Dovlatov'un Siyasi Duruşu

Dovlatov tam da yukarıda açıklanan *dilsel tepkisi*yle diğer göçmen yazarlardan ayrılır, yazarın seleflerinin benimsemedikleri/benimsenmedikleri Sovyet gerçekliklerine karşı tutum ve duruşları söylemlerine farklı yansır. Bu durum edebiyat bilimci Mariya Vasilyevna Rozanova'nın göçle ilgili "*Göç test edilmek üzere verilen kana benzer*"¹⁵ sözlerini akla getirir. İlk bakışta anlaşılması güç bir metafor gibi gözükse de kastedilen, göç eden insanın gurbette iyi ve kötü özelliklerinin daha sarıh bir biçimde ortaya çıkacağı ve bu durumun mutlaka dilde tezahür edeceği.

Pçelintseva¹⁶ doktora tezinde göçmen yazarların edebî metinlerine yansıyan söylemlerinden elde ettiği Sovyetlerle ilgili kavramların bu yazarlarca algılanışı ve metaforik modellemeler yoluyla yansıtışını, aşağıda oluşturmuş olduğu tablo üzerinden göstermiştir. Metinleri incelenen yazarlar arasında Dovlatov yoktur ancak yazarın çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde inceleyeceğimiz *dilsel tepkisi*, selefî olan birinci ve ikinci kuşak göçmen yazarlardan ayrılan *dilsel duruşu* böyle bir fonun çerçevesinde daha da belirginleşecektir.

¹⁴ A. P. Romanenko, "Russkiy Literaturniy Yazık XX Veka kak Kul'turniy Fenomen." Yazık i Obşçestvo v Sinhronii i Diahronii: tr. i materialı Mejdunar. Konf., posvaşç. 90-letiyu so dnya rojdeniya prof. L. İ. Barannikovoy. Nauç. Kn., Saratov 2005, s. 115.

¹⁵ Aleksandr Genis, "Tret'ya Volna: Primerka Svobodı", *Zvezda*, Sayı 5, 2010, <http://magazines.russ.ru/zvezda/2010/5/ge21-pr.html>, (Erişim Tarihi: Nisan 2016).

¹⁶ Marina Anatolyevna Pçelintseva, "Sposobi Yazıkovoy Otsenki Revolyutsionnoy Epohi v Tekstah Russkih Pisateley-Emigrantov Pervoy Volni", Avt. Kand. Dis., Saratovskiy Gosudarstvenniy Universitet, Saratov 2012, s. 10-11.

Tablo 1

Değerlendirme Konusu	Değerlendirilen Kelimenin Anlamı	Metaforik Modelleme
Ekim Devrimi	‘yıkım’, ‘karışıklık’, ‘ahlaksızlık’, ‘ceza çekme’, ‘hastalık’, ‘ölüm’	“Devrim doğal bir afettir, dünyanın sonudur.”, “Devrim insan ruhunun ve ahlakının yıkıcısıdır.”, “Devrim işlenilmiş günahların cezasıdır.”
Sovyet Rusya	‘hastalık’, ‘ölüm’, ‘bozulma’, ‘yıkım’, ‘hapishane’, ‘cehennem’	“Sovyet Rusya hastalıklı bir bünyedir.”, “Sovyet Rusya cezaevidir.”, “Sovyet Rusya kötülük tarlasıdır.”, “Sovyet Rusya yalan, kötülük ve karanlık güçler çarlığıdır.”
Sovyet Yaşam Biçimi	‘korku’, ‘can sıkıntısı’, ‘gerileme’, ‘bozulma’	“Hayat bir tiyatrodur.”
Sovyet İnsanı	‘cahil’, ‘düşük ahlaklı’, ‘ahmak’, ‘inançsız’, ‘ruh hastası’, ‘boşboğaz’, ‘vahşi’, ‘tembel’, ‘sarhoş’, ‘cani’	“Sovyet Rusya canî bir topluluktur.”, “Sovyet Rusya insanlık dışı bir toplumdur (hayvanlar âlemidir).”
Sovyet Dili	‘anlaşılmaz’, ‘bozuk’, ‘kaba’, ‘sahte’, ‘anlamını yitirmiş’	
Sovyet Edebiyatı	‘düşük kaliteli’, ‘ikiyüzlü’, ‘bozuk’	
Sovyet Yazarı	‘cahil’, ‘yetenek yoksunu’, ‘ilkel’, ‘düşük ahlaklı’	

Birçok göçmen yazarın aksine Dovlatov, yukarıdaki değerlendirme konularıyla ilgili *Sovyet-antisovyet* diyalektiğine itibar etmediğinden kategorik ifadelerde bulunmaz, zira iki cenahın da dogmatik zihin yapısına

sahip olduğunu daha küçük yaşlarda gözlemler. Sokolov “*Sovyet Entelijensiyasının İki Nesli*” adlı makalesinde yazarın birçok olguya çift yönlü bakabilmesini “*bilinç bölünmesi*” ve “*iç göç*” ile ilişkilendirir.¹⁷ Yazarın bu tutumu entelektüel sözcüğünün Rus dünya görüşündeki karşılığıyla örtüşmediğinden çoğu kez duruş sorunu olarak algılanmıştır. Zira Rus toplumunun zihninde entelijensiyanın, muhalefetin sosyal temeli/merkezi olagelmesinden ötürü¹⁸ entelektüel sözcüğü muhalif sözcüğüyle birlikte düşünülür. Rus entelijensiyası aşağıdaki iktibaslardan da açıkça görüleceği üzere muhalefet /entelektüel kavramlarıyla ilgili benzer görüşlerini sıklıkla dile getirir. “*Entelektüel iktidarın ezeli muhalifidir.*”¹⁹ “*Totaliter bir devlette ironi yapabilen bir insan aykırı ve potansiyel muhaliftir.*”²⁰ “*Yine de sadece iktidara açık bir biçimde karşı koymuş olan entelektüeller muhalif sayılabilir.*”²¹ Ancak Dovlatov dissident²² değildir. Ünlü edebiyat bilimci A. YU. Aryev, Dovlatov’un hiçbir zaman muhalif bir kaleme sahip olmadığını belirtir.²³ Yazar, duruşunu vermiş olduğu bir röportajda “*Güçsüz bir insanım ben, benden öyle muhalif falan çıkmaz*”²⁴ ve yazar arkadaşı İgor Yefimov’a yazmış olduğu mektubunda “*Ben muhalif değilim*”²⁵ sözleriyle açıkça ifade eder. Dovlatov için entelektüel sözcüğünün ne ifade ettiği eserlerinde farklı bağlamlarda karşımıza çıkar. Gazetecilik yıllarını kaleme aldığı eserindeki “*Benim Amerikalı arkadaşlarım gözlem yetenekleri yüksek, çok okumuş, ahlaklı, entelektüel*

¹⁷ Sokolov, s. 104.

¹⁸ S.İ. Nikonova, “İntelligentsiya i Vlast’ v Kontekste Duhovnoy Jizni Sovetskogo Obşçestva 1965-1985 gg.”, *Uçyoniy Zapiski Tavriçeskogo natsional’nogo Universiteta im. V.İ. Vernadskogo.-Seriya “Filosofiya. Sotsiologiya”*, – T.21 (60), 3, 2008, s. 165.

¹⁹ A.A. İvanov, “Sovetskoye Dissidentstvo: İllizüya Kommunikatsiya s Vlast’yu”, İstoriçeskite, filosofskiye, politiçeskiye i yuridiçeskiye nauki, kul’turologiya i iskusstvovedeniye., *Voprosı Teorii i Praktiki*, Sayı 3, Tambov: Gramota, 2011, v 3 ç. – Ç.I. – s. 61.

²⁰ A.V. Sokolov, “Dva: Pokoleniya Sovetskoy İntelligentsii” Şestidesyatniki i Vosmidesyatniki., *Mir Rossii*, Sayı 3, 2007, s. 74-111.

²¹ S. İ. Nikonova, “İntelligentsiya i Vlast’ v Kontekste Duhovnoy Jizni Sovetskogo Obşçestva. 1965-1985 gg.” *Uçyoniy Zapiski Tavriçeskogo natsional’nogo universiteta im. V.İ. Vernadskogo.-Seriya “Filosofiya. Sotsiologiya”*, – T.21 (60), 3, 2008, s. 164-168.

²² Bir ülkede yerleşik bulunan rejim ya da ideolojiye muhalif olan ve bu muhalefetini etkin bir biçimde ifade eden kişiler için kullanılan bir sözcüktür. Amerika’da ortaya çıkan *dissident* sözcüğü çoğunlukla komünist ya da diğer otoriter idarelerde özgürlük için çaba gösteren insanlar için kullanılmaktadır.

²³ A. YU. Aryev, “İstoriya rasskazçika. Dovlatov S.D. jizn’ i mneniya. Sobraniye soçineniy: v 4 t. –T. 1 .-SPB.: Azbuka- klassika 2006, s. 16.

²⁴ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy v Çeturyoh Tomah T. 1*, Azbuka, Sankt-Peterburg 2000, s. 2.

²⁵ Sergey Dovlatov, *Maloizvestnyy Dovlatov*, Zvezda, Sankt-Peterburg 1995, s. 41.

*insanlardır*²⁶ sözleri bu bağlamların özeti şeklindedir. Entelektüel sözcüğü yazar için politikadan ziyade ahlak ve özgürlük kavramlarıyla ilintilidir.²⁷

Dovlatov, dilsel tutumunu belirleyen ideolojik duruşunu farklı eserlerinde değişik biçimlerde ifade eder. Bunlardan biri “*Şube*” (*Филиал*) adlı eserindeki otobiyografik kahramanın yaşadığı bir diyalogtur:

“-Politik ideallerin var mı senin?

-Dünya görüşüm yok.

-Neyin var o hâlde?

-Dünya seyrim.”²⁸

Sovyet Rusya’da halkın genel olarak rejime büyük bir bağlılıkla sahip çıkan parti üyeleri ve *disident*ler olmak üzere iki büyük gruba bölünmesi söz konusudur. Bu iki cenahın da dogma fetişi olduğunu gözlemleyen Dovlatov, yukarıdaki diyalogdan anlaşılacağı üzere onlardan birine dahil olmak yerine kenardan seyretmeyi yeğler. “*Zanaat*” (*Ремесло*) adlı eserinde “*Sadece alçaklar ortada durmaktan korkar*”²⁹ sözleriyle bu tavrını destekler. Bulduğu bir misafirlikte oturuş düzenini tasvir ederken kendi konumunu yine bu tavrı üzerinden anlamlandırır. “*Sağda sanırım Kerenski’nin akrabası oturuyordu. Soldaysa imparator torunu. Tam karşıdaysa Stalin’in kızı. Onların arasında ise ben. Halkın temsilcisi. Bölmeyi başaramadıkları o halkın temsilcisi..*”³⁰ Kerenski Sovyetlerde bir süreliğine bakanlık görevinde de bulunmuş ünlü bir komünisttir. Karşı görüşten olan imparator torunuyla Kerenski arasında oturduğunu belirtmekle, o dönemde var olmuş başka bir grubun da (tarafsızların) bulunduğu işaret eder. Dovlatov’un Amerika’daki yaşamını anlattığı “*Yalnızlar Marşı*” (*Марш одиноких*) adlı eserinde göçmenlere sıklıkla sorulan bir soru kendisine yöneltince verdiği cevapla benzer tavrını netleştirdiği görülür:

“...Bir sohbeti hatırladım şimdi. İlk göçmen dalgasından saygıdeğer bir zat ısrarla

-Açık açık söyler misiniz antikomünist misiniz, değil misiniz ? diye sormuştu.

Yine bocalamıştık, Kimdik sahi biz? Komünist olmadığımız kesindi de.

Ya antisi ?.. Bilimsel komünizmle ilgili düşüncelerimiz son derece bulanık. Bilimsel komünizmle ilgili mücadele etmesi gerekenler bilim

²⁶ Sergey Dovlatov, *Reç’ bez Povoda...ili Kolonki Redaktora*, s. 152.

²⁷ Mariya Aleksandrovna Hlupina, “Osobnosti Yazıkovoy Liçnosti S. D. Dovlatova”, Neopub. Kandid. Dis., Moskovskiy Gosudarstvennyy Oblastnoy Universitet, Moskva 2014, s. 124.

²⁸ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.2., Predisl. A. Aryeva*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1993, s. 111.

²⁹ Valeriy Popov, *Dovlatov*, Molodaya gvardiya, Moskva 2010, s. 96.

³⁰ Sergey Dovlatov, *Filial*, Azbuka-Attikus, Sankt-Peterburg 2013, <http://bookz.ru/authors/dovlatov-sergei/filial/973/1-filial/973.html>, (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

adamları, filozoflar ve ekonomi uzmanları. Pratikte yaşanan komünizmle ilgili çok daha az bilgiye haiziz. Sonuçta vatanımızda olup bitenler komünizmden fersah fersah uzak. Sözün özü komünizm falan yok. Hayali bile uzak. Antikomünist miyiz peki ? Olmayan birşeyin karşıtı olunabilir mi?”³¹

Bu bağlamda hayranlık duyduğu büyük Rus şair-yazar Aleksandr Puşkin’in kendisiyle benzer duruşunu “*Herşeyden çok Puşkin’in tanrılara yaraşır serinkanlılığı, onun nesneliliğin en üst seviyesine ulaşma hevesi dikkatimi çekmişti. Ne monarşist, ne komplocu ne de Hristiyan’dı. Sadece şairdi, dâhiydi*”³² sözleriyle değerlendirir.

Dovlatov’un Sovyet Rusya Algısı

Yazar daha çocukluk yıllarındayken rejimin teorik esaslarının, gerçekte yaşananlardan uzak olduğu bilincine varır. Dovlatov, Amerika’ya göç ederken yanına aldığı eşyaların hikâyesini konu ettiği “*Bavul*” (Чемодан) adlı eserinde rejimin vaadinin aksine sosyal sınıflar arasında var olan farka, meyvenin ve yeni ayakkabıların dahi lüks teşkil ettiğine “*Yaşadığım fakirliğe hayıflanmıyorum. Heminway’e inanacak olursak fakirlik emsalsiz bir okulmuş. Yedi yaşındayken annemi meyveden nefret ettiğime ikna etmiştim. Dokuz yaşına geldiğimde yeni botlar alınmasını kabul etmedim. On altı yaşında para kazanmaya başladım*”³³ sözleriyle yer verir. Aynı eserde “*Prens ve Fakirin Hikâyesi*” başlığı altında anne ve babasının da mesleklerinden ötürü dost oldukları ünlü Sovyet aktör Nikolay Çerkasov’un yazlıklarında geçirdiği günleri, Çerkasov’un oğluyla olan ilişkisini “*Andrey Çerkasov’la on altı yaşına kadar sıkı arkadaşlık. O İngiliz kolejini bense devlet okulunu bitirmiştim*”³⁴ sözleriyle anlattığı satırlar, o dönemdeki toplumsal sınıflar arasındaki farka işaret eder. Arkadaşı Andrey ve ailesine yurt dışından getirilen hediyelere şahit olduktan sonra Sovyet gazetelerinde yazılanlara şüpheyle yaklaşmaya başlar: “*Gazetelerde yazılanların doğru olmadığını, yurt dışında sıradan insanların madden bizden daha iyi, daha neşeli yaşadıklarını biliyordum.*”³⁵

Dovlatov “*Zanaat*” adlı eserinde çalıştığı gazetenin genel yayın yönetmeniyle bir toplantı esnasında, yazmış olduğu, henüz yayımlanmamış

³¹ Bogdanova, s. 55.

³² Aleksandr Genis, *Dovlatov i Okresnosti*, Vagrius, Moskva 1999, s. 155.

³³ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.2., Predisl. A. Aryeva*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1993, s. 298.

³⁴ Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy*, s. 295.

³⁵ Janna Yuryevna Motiginaa “S. Dovlatov: Tvorçeskaya İndividual’nost’, Evolyutsiya Poetiki”, Neopub. Kandid. Dis., Astrahanskiy Gosudarstvennyy Pedagogičeskiy Universitet, Astrahan 2001, s. 24.

eseri üzerine yaşanan diyalogta amirinin yazara söylemiş olduğu sözler vasıtasıyla kritik durumlarda insanların nasıl değiştiğini³⁶ gözler önüne serer.

“-Dovlatov bataklığa saplanmış durumda... Burjuvazinin değirmenine su taşıyor. En değerli şeyleri çiğnedi. Kostya bunu söyleyen sen misin sahiden diye geçiriyorum içimden. Bir bardak içkiye bana bir sürü sahte iş seyahati yazan sen değil miydin ?”³⁷

Bir önceki alıntıda da görüldüğü üzere kendileri ahlakçılıktan uzak tavırlar içerisindeyken üstlerinden aldıkları emirler doğrultusunda en yakınlarını bile gözden çıkarmaya hazır bir yönetici güruhün varlığı yazarı hayal kırıklığına uğratar. Sovyet gazetelerine olan güveni gazetecilik yıllarında bizzat şahit olduğu çelişkiler neticesinde daha da azalır. Muhabir olarak çalıştığı gazetenin genel yayın yönetmeni Turonok kendisinden şehirde doğan kırk bininci bebeğin ailesiyle doğumhanede bir röportaj gerçekleştirmesini ister. Ancak doğan bebek Etiyopyalı komünist bir ailenin bebeğidir. Sovyetler Birliği siyasî sığınmacılara halkların kardeşliği-eşitliği temelinde kucak açmış, vatandaşlık vermişse de *Uzlaşma (Компромисс)* adlı eserinde Dovlatov’un doğumhaneden gazeteyi aradığında genel yayın yönetmeniyle yaptığı telefon konuşması, pratikte yaşananların rejimin ilkeleriyle örtüşmediğini açığa çıkarır:

“-Genrih Frantseviç telefonu çok meşgul edemeyeceğim. Tam şimdi bir erkek bebek dünyaya geldi. Babası bize dost bir Etiyopyalı.

-Siyah mı demek istiyorsunuz ?

-Çikolata renkli.

-Zenci mi yani ?

- E doğal olarak.

-Nesi doğal bunun be ?

-Etiyopyalı insan değil mi sizce?

Dovlatov dedi acıyla Turonok -Dovlatov bakın sizi kovarım, o sıcak Etiyopyalınız yerinde kalsın, normal... duyuyor musunuz beni ? Normal bir insan bebeği doğana kadar bekleyin!..”³⁸

Diğer yandan Dovlatov Sovyetlerde toplumun değişik katmanlarına mensup büyük bir kitlenin okumuş ya da cahil olmasından bağımsız olarak siyasi rolünü abartmasını yine “*Zanaat*” adlı kitabında ironik bir biçimde ele

³⁶ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.1., Predisl. A. Aryeva*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1993, s. 51.

³⁷ Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy*, s. 18.

³⁸ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Prozi v 3-x tt*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1993, [http://lib.ru/DOWLATOW/kompromiss.txt with-big-pictures.html](http://lib.ru/DOWLATOW/kompromiss.txt%20with-big-pictures.html). (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

alır. Şair Anna Ahmatova'nın kitabının³⁹ sınırlı bir tirajla basılması ve büyük bir kısmının yurt dışına gönderilmesiyle ilgili yayınevi müdürüyle orada çalışan bir kadın arasında geçen diyalog bahsi geçen durumun örneklerinden birini teşkil eder: “Siz bu zor politik bağlamı pek hissedemiyorsunuz. Tirajın büyük bir kısmı yurt dışına gönderildi. Burjuva propagandasının canına ot tıkamak boynumuzun borcu.”⁴⁰ Gazetecilik yıllarında bu rolü ciddi bir biçimde üstlenmediği gözlemlenen Dovlatov parti komitesince çağrılarak “Yeter artık! Gazeteciliğin ideolojik cephenin en önemli yolu olduğunu unutma. Cephede en önemli şey disiplindir”⁴¹ sözleriyle işine son verilir. Yaşadığı tecrübelerin ardından Sovyet gazetelerinde yazanlardan sadece yazım hatalarının doğru olduğunu gazetelerden verdiği bu türden örneklerle ileri sürer. Örneğin Bolşevik sözcüğüyle oluşturulacak sıfat tamlaması için sıkı, dost ekip, takım anlamındaki Rusça “коропра” yerine azap anlamına gelen “каротра” sözcüğü, yani “Bolşevik ekibi” denilmek istenirken “Bolşevik azabı”, bir diğer örnekte ise “Komünistler partinin kararını müzakere ediyor” (Коммунисты обсуждают решения партии) yazılmak istenirken fiilin yazımında bir harfin unutulmasıyla “Komünistler partinin kararını kınıyorlar” (Коммунисты осуждают решения партии) şeklinde yayımlanmıştır.

Dovlatov “*Mahpus*” adlı eserinde hayatın kendilerine dayattığı ne varsa olduğu gibi kabul eden, buldukları yere neden ve kim tarafından getirildiklerini sorgulamayı dahi akıl etmeyen hükümlülerin, devlet için bedava çalıştırıldıkları cezaevinde komünizm sloganlarıyla konuşmalarını mizahi bir dille anlatır, hükümlüler arasındaki diyaloglar absürd olayların perdesinden okura sunulur. Eserdeki en önemli ideologem⁴² (Rusça *идеологема*) komünizmdir. 60’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nde 80’li yıllara doğru komünizmin hâkim olacağı vaad edilir ancak Sovyetler yıkılana kadar vaad gerçekleşmez. Eserde rejimin kurallarına göre yasak olmasına rağmen ticaretle uğraşıp para kazandığı için hapiste bulunan mahkûm Zamarayev ve diğer hükümlü Yeroha arasında gerçekleşen konuşmalar sosyalizm teorisi için de paradoks teşkil eder niteliktedir:

³⁹ “Gümüş “Çağ”ın önde gelen şairlerinden Anna Ahmatova ve Nikolay Gumilyov’un tarihçi ve etnolog oğulları Lev Gumilyov’un üçüncüsü tutuklu kampı olmak üzere dört kez hapse atılması üzerine Anna Ahmatova oğlunun serbest bırakılmasına yardımcı olacağı düşüncesiyle Stalin’e şiirler yazar. Bahsi geçen kitapta bu şiirler yer almaktadır.

⁴⁰ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.2(Naşi)*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1995, s. 235.

⁴¹ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.2(Remeslo)*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1995, s. 35.

⁴² Anlamı tarihsel olarak belirlenmiş kavramsal manzumeler ya da değer yüklü ifadeler olarak tanımlanır.

“-Millet başkalarının milyonlarını kıskandığı için hapisteyim. Para oldu mu ağı da sensin paşaya da.
-Komünizm gelsin de -dedi Yeroha öfkeyle- parasız kalacaksın, bir hiç olacaksın. Komünizmde para mara olmayacakmış.
-Hayatta öyle bir şey olmaz dedi Zamarayev-para olmadan her şey yerle yeksan olur. Para olsun da komünizmden de korkmam.”⁴³

Aynı eserde, hapishanede oluşturulan küçük bir tiyatro grubunun oynadığı oyunda partisine derinden bağlı bir vatandaşı ve Lenin’i canlandıran iki mahkûm arasında daha önce de değinmiş olduğumuz, kişilerin siyasi rollerini abartması hususu yine ironik bir diyalogla okuyucunun karşısına çıkar. Kahramanlar çoğu kez repliklerini unuttur, sosyalizmle ilgili kavramları bilmedikleri için sözcükleri yerli yersiz kullanırlar. Dovlatov Sovyetlerde çoğu zaman paranoya boyutunda seyreden *düşman ideologem*’ine göndermede bulunur:

“- Feliks Edmundoviç bu bavul sizin için. Derhal tatile gitmeniz için azizim.
- Gidemem Vladimir İlyiç⁴⁴, rejim düşmanları her yerde kol geziyor. Menşevikler, sosyalist devrimciler⁴⁵, burjuva şeyleri...- Tsurikov sessiz salona dönerek- neyleriydi be ?
- Savaş istihbaratçıları mı ?- diye sordu mahkûm Gurin.
- Erken, henüz tatil için çok erken Vladimir İlyiç... Burjuva denilen kobra yılanının başını koparalım hele...
- Kobra değil hidra⁴⁶ - diye sufle verdi Huriyev.”⁴⁷

Dovlatov “*Zanaat*” ve “*Koru*” adlı eserlerinde Sovyetlerin yönetim kısmında yaşananlarla ilgili gözlemlerinin yanısıra kendisini entelektüel addeden okumuş kesimle sıradan halkın ve köylülerin iktidara, özelde Stalin’e olan tavrı arasındaki farka dikkat çeker:

“Köylerde Stalin sevilmezdi. Bunu uzun zaman önce fark etmiştim. Kollektivizasyonu ve Stalin’in diğer oyunlarını unutmadıkları aşıkardı. Bizim entelijensiyanın cahil köylülerden bu anlamda alacağı çok şey var. Leningrad Sanat Sarayında televizyon izlerken Stalin’i gören entelektüellerimizin alkışlamaya başladıklarını söylüyorlar.”⁴⁸

⁴³ Bogdanova, s. 52.

⁴⁴ Lenin’in adı ve baba adıdır.

⁴⁵ Tsurikov burada Rusça eski bir sözcük olan ve sosyalist devrimci anlamına gelen *эсеп* sözcüğünü hatırlar ve anlamını yanlış bildiği için hatalı kullanır.

⁴⁶ Yılan vücutlu olan ve birçok kafası bulunan mitolojik yaratıktır.

⁴⁷ Sergey Dovlatov, *Predstavleniye*,

http://www.lib.ru/DOWLATOW/r_predstawlenie.txt_with-big-pictures.html, (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

⁴⁸ Bogdanova, s. 93.

“Çok küçük yaşlardan itibaren belirli bir siyasi görüş içerisinde yetiştim. Örneğin annem Stalin’den ölesiye nefret eder üstelik bu duygularını bilerek ve isteyerek olur olmaz yerde dile getirirdi gerçi bunu biraz kendine has bir üslupla yapardı. Mesela Gürcülerden dürüst adam çıkmayacağını iddia ederek.. Babamsa Stalin’den nefret etmek için geçerli sebepleri olmasına (bilhassa da dedesinin kurşuna dizilmesinden sonra) rağmen “önder”e saygı duyuyordu. Belki babam da tiranlıktan nefret ediyordu ama sahip olduğu güce saygı duyuyordu.”⁴⁹

Diğer yandan Dovlatov ile de dogmatik saplantıları olan iki zıt kanattan birine dahil olmayı ironik bulur ancak bununla birlikte totaliter bir rejim içerisinde sürdürülen hayatın içinde tutarlılık aranmasına da anlam veremez. Sovyet insanının çoğu kez ikili bir hayat sürdürmesini yadırgamaktan ziyade kaçınılmaz olduğunu düşünür. Benzer ikilemler yazar için de kaçınılmaz olur. Bu ikilemi, Sovyetlerde sansür komitesi ve editörlere hiçbir kitabını, hikâyesini yayımlatmayı kabul ettiremezken elinden gelen tek iş olan gazetecelik mesleği sayesinde orta hâlli bir dergi olan “*Kostyor*” adlı dergide gelen metinlerin kaderini tayin etmek görevi kendisine verildiğinde yoğun olarak yaşar:

“*Kostyor* dergisinde çalışıyordum. Edebiyat rejiminin kurbanından bu rejimin görev adamına dönüşmüştüm. “Görevli” anlamı itibariyle hayli hacimli bir sözcük. Resmî bir göreve atıldığında ister istemez görev adamı oluyor ve artık kendine ait olmuyorsun. Büyük bir skandal yaşamaksızın sana dikte edilen sınırların dışına çıkmak imkânsız, görev seni boğuyor. Önceden itilmiş bir yazarken edebiyat bürokratlarından nefret etmek için geçerli sebeplerim varken, şimdi aynı gerekçelerle benden nefret ediyorlardı. Görev uğruna farkında olmadan görüşlerinden feragat ediyorsun. Artık sen sen olmaktan çıkıyorsun. İkili bir hayat sürdürüyordum. *Kostyor*’da dergiye gelen kitapların canına okuyan bendim, sonra şapkamı takıp kitaplarıma yayınevi aramak üzere Detgiz, Avrora, Sovetskiy Pisatel yayınevlerini dolaştığımda benim canıma okuyorlardı. Bir bakıma hem avdım hem de avcı.”⁵⁰

Dovlatov çalışmanın başında da belirtilmiş olduğu üzere eserlerinde gerek Sovyet Rusya, gerekse ömrünün son on iki yılını geçirdiği Amerika gerçeklerini tarafgir olmayan ancak ironik bir üslupla köşeden seyrederek okuyucuya aktarır. İdeolojinin edebiyatı araçsallaştırmasını, yazarların eserleri yoluyla fikirlerini empoze etmeye çalışmalarını⁵¹, bilhassa da 19. yüzyıl yazarlarının ahlak dersi vermeye çalışmalarını çirkin ve anlamsız

⁴⁹ Sergey Dovlatov, *Zapovednik*, Sankt-Peterburg 2011, s. 114.

⁵⁰ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.2*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1995, s. 72-73.

⁵¹ V. Solovyov, *Dovlatov Vverh Nogami: Tragediya Vesölögo çeloveka*, Moskva 2001, s. 192.

bulur ancak Stalin'e olan nefretini liderin siyasi görüşünden bağımsız olarak on yedi milyon cana kıymasını affedemediğinden otobiyografik eserlerinde birkaç bağlamda dile getirir. Askerdeyken büyük Rus şair Yevgeniy Yevtuşenko'nun Stalin için şiir yazmasına içerleyerek serzenişini babasına yazmış olduğu mektubunda “*Merkez Pravda'da Yevtuşenko'nun Stalin için yazdığı şiirler yayımlandı. Şiirler görülmemiş tiksiniçlikte*” sözleriyle ifade eder. Yazar, Stalin dışındaki liderleri ele alırken biçem olarak mizahı tercih eder. Sovyet Rusya'da *Hiçbir güç karşısında eğilmeyeceksiniz, hiçbir şeye tapmaya ihtiyacınız yok* düsturlarıyla kiliseyle ilişkisi kesilen⁵² halkın yeni ikonlar olarak her yere Lenin portrelerinin asılması arasındaki çelişkiyi garipsememesini trajikomik bulur:

“Lenin portresi bütün resmî odaların olmazsa olmaz demirbaşı. Sadece bir istisnasına şahit oldum o da kısmen. Avdeyev adında bir tanıdığım vardı. Gençlik gazetesinin sorumlu sekreteriydi. Babası Lugansklı bir taşra aktörüydü, kendi dram tiyatrosunda yıllarca Lenin'i oynamıştı. Avdeyev için kolayını bulmuştu. Masasının üstüne babasının Lenin rolündeki devasa resmini iliştiirmişti. Lenin mi Lenin, kimse bir şey de diyemezdi.”⁵³

Orta veya üst düzey Sovyet yöneticilerinin yine rejimin ilkeleriyle çelişen adaletsiz tutumlarıyla sıkça karşılaşmasının ardından çocukluğundan itibaren örnek bir Sovyet insanı olarak yetiştirilen kuzeninin suç işleyip hapse girmesine sevinir zira Sovyetlerde gözde bir kişilik olarak kariyer basamaklarını hızlıca tırmandığı takdirde gözünü kırpmadan can yakabilecek bir üst yöneticiye dönüşeceğini tecrübelerinden hareketle öngörür: “*Hayat kuzenimi suçluya çevirmişti. Bence şanslıydı. Yoksa mutlaka partinin büyük adamı olurdu.*”⁵⁴

Dovlatov'un Amerika Algısı

Verdiği bir röportajda Sovyetlerde hiçbir zaman kitaplarının basılmayacağını anladığında Amerika'ya göç etmeye karar verdiğinden bahseden⁵⁵ Dovlatov, Amerika'dan ilk olarak 1983 yılında “*Yalnızlar Marşı*” adlı eserinde bahseder ve üçüncü dalga göçmen kuşağını dikkatle kayıt altına alan en gözde yazarlardan biri olur.⁵⁶ Orada yayımlanan sınır

⁵² Sovyet Rusya'da halkın kiliseye gidip ibadet etmesi resmi olarak yasaklanmasa da kiliseye giden kişilerin kariyer yapması imkansız olduğu için gençler kiliseye gitmeye çekinmekteydi, bu sebeple zamanla kilisenin yaşlı insanlara hitap ettiği algısı hakim olmuştu.

⁵³ Bogdanova, s. 86.

⁵⁴ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.I., Predisl. A. Aryeva*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1993, s. 204.

⁵⁵ Gled D., *Besedi v İzgnanii*, Russkoye Literaturnoye Zarubej'ye, Moskva 1997, s. 84.

⁵⁶ Yuri Drujnikov, *Vospominaniya o Sergeye Dovlatove*, <http://lib.ru/PROZA/DRUZHNIKOV/Letopisets.txt>, (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

tanımayan antikomünist diaspora gazetesi “*Noviy Amerikanets*” gazetesindeki gazetecilik tecrübelerini “*Amerika cennetin yeryüzü şubesi değilmiş, buradaki en önemli keşifim bu oldu*”⁵⁷ sözleriyle aktarır. Özgürlük için göç ettiği ülkedeki bu diaspora gazetesinde kendisinden, gelmiş olduğu totaliter devlette talep edilen şeylerin istenilmesi yazarı hayal kırıklığına uğrattır. Çalıştığı “*Üçüncü Dalga*” radyosunun müdürünün işbaşı yaptığı gün kendisine “*Ne yazacağınıza karşan yok, sadece size neleri yazmamanız gerektiğini söylerim ama*”⁵⁸ sözleri bahsi geçen taleplerin çarpıcı örneklerinden birini teşkil eder. Amerika’da yaşadığı bir dizi benzer durumdan ötürü Sovyet göçmenlerinin yaşamış olduğu gel gitleri “*Şube*” eserinde mizahi bir dille aktarır:

“Bazen garip fanteziler gelir aklıma. Güya Soğuk Savaş sona ermiş. Amerika Rusya’ya teslim olmuş. Ruslar New York’a gelmiş. Kendi merkez komutanlıklarını açmışlar. Sıra burada antisovyet faaliyetlerde bulunmuş bilim insanı, yazar ve gazeteci göçmenlere ne yapılması gerektiğine karar vermeye gelmiş. Komutan bizi yanına çağırıyor:
 -Şimdi kesin ölüm cezası bekliyorsunuzdur? Bunu sonuna kadar hak ediyorsunuz. Sizi bizzat gebertmek isterdim. Ama bu sizin için çok lüks bir zevk olur. Bunu yapamam! Yerinize kimi koyarım sonra ?.. Sizin gibi ezik üçkağıtçıları nereden bulurum? Birilerini yeniden yetiştirecek imkânlara sahip değiliz. Bu çok zaman ve para alır. Bu yüzden dinleyin bakayım! Sen, Kuroyedov Sovyet filozofuydun, antisovyet filozofu oldun. Şimdi tekrar Sovyet filozofu olacaksın anladın mı? Kuroyedov:
 -Emredersiniz!
 -Sen, Levin Sovyet yazarıydın, antisovyet yazarı oldun. Şimdi tekrar Sovyet yazarı olacaksın anladın mı ?
 -Emredersiniz!
 -Sen, Dalmatov, Sovyet gazetecisiydin, antisovyet gazetecisi oldun. Şimdi tekrar Sovyet gazetecisi olacaksın, var mı bir itirazın?
 - Emredersiniz!
 -Şimdi dağılın, yarın işbaşı, unutmayın!”

Dovlatov’un Amerika’daki diaspora radyosunda birlikte çalıştığı, kendisi gibi göçmen yazar arkadaşları Pyotr Vayl ve Aleksandr Genis’le birlikte yazmış oldukları “*Kayıp Cennet, Göç: Otoportre Denemeleri*” adlı denemeleri Rus göçmenlerin Amerika’da totaliter Sovyetlerin gölgesiyle karşılaşma nedenlerini açıklar niteliktedir. Denemede ilk kez Amerika’da mutlu bir yaşam olduğuna dair Sovyetlerde yayılan efsane

⁵⁷ Sergey Dovlatov, *Posledniya Kolonka*, s. 275, <http://m.litread.me/read/280018/207000-208000?page=275> (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

⁵⁸ Sergey Dovlatov, “Filial”, *Zvezda*, No. 3, 1989, <http://www.sergeidovlatov.com/books/filial.html>, (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

“Göçmenler Amerikan pasaportlarıyla birlikte Amerikan mantalitesini alamadılar, Amerika’da, Rus arkadaşlarından, Rusça kitaplardan oluşturdukları duvarlar arasında yani oluşturdukları gettoda Rusya’dan getirdikleri kanunlara göre yaşadılar”⁵⁹

sözleriyle yıkılır. Dovlatov “*Şube*” adlı kitabında benzer görüşlerini belirterek, Amerikan yaşamının da Sovyet yaşamı kadar absürd olması yönüyle Amerika’nın dünyadaki cennetin şubesinden ziyade bir Rusya şubesini andırdığını⁶⁰ vurgular. “*Yalnızlar Marşı*” eserinde Amerika’daki Rus göçmenlerin davranışlarını diğer bir deyişle totaliter düşünce modelinin başka bir gerçeklikte devam edişini mizahi bir dille anlatır. Amerika’ya yerleşen üçüncü göçmen dalgasının çoğunluğunun Yahudi ve Ermenilerden oluştuğu ve bilhassa Yahudilerin Sovyetlerde karşılaştığı güçlükler düşünüldüğünde, bu durumdan muzdarip olarak göç edenlerin bu kez zencilere karşı benzer tavırlar sergilemelerini ve demokrasi özlemiyle gittikleri ülkede yaptıkları özel sohbetlerde demokrasinin bekası için kurdukları hayallerin göç motivasyonlarıyla çelişmesini eleştirir:

“Hepimiz tavsiye vermeyi pek severiz. Sovyetler öyle öğretti bize. Tavsiye veriyoruz çünkü herşeyi biliyoruz. Ülkenin nasıl yönetilmesi gerektiğini biliyoruz. Suçla nasıl mücadele edileceğini biliyoruz. Uluslararası politikanın nasıl yürütülmesi gerektiğini biliyoruz. Sözün özü kendimiz iğrenç bir yaşam sürsek de nasıl yaşanması gerektiğini biliyoruz. Nihayet geldik. Anlamadığımız ötekilerin ülkesine... Amerika’yı ölçülü bir şekilde övüyoruz. Gıda, süet palto, hazır kahve... Her şey iyi hoş... Birtakım eksiklikler de yok değil tabii. Benzinin fiyatı yükseliyor. Kara derililer yüzünden yaşayacak yer kalmadı. Hepsinden de önemlisi demokrasi tehlikede. Tamamen sallantıda. Bir bakmışsın kopmuş ince yerinden gitmiş elden. Ne yapmalı peki? Bakın ne yapmalı! Benzinin fiyatı düşürülmeli... Kara derilileri kamplara ve cezaevlerine göndermeli. Kamp mı yok, o halde Stahanov hızıyla çaresine bakmalı. Küba derhal ele geçirilmeli. Tahran’ın işi hidrojen bombasıyla bitirilmeli. Yoksa demokrasi yok olur. Benim sevgili hemşehrilerim! Sovyetçiler ve reformistler. Tanrı aşkına sakın olun!”⁶¹

Dovlatov “*Mahpus*”, “*Koru*”, “*Uzlaşma*”, “*Bizimkiler*”, “*Bavul*” eserlerinde Sovyetlerdeki yaşamın absürlüğünü ele alırken, yazmış olduğu son povesti “*Şube*”de Amerika’daki göçmenlerin yaşamındaki absürlükleri ele alır. Eserde göçmenlerin *Yeni Rusya (Новая Россия)* adlı

⁵⁹ P. Vayl- A. Genis, *Amerikana*, Moskva 1991, s. 5, 10.

⁶⁰ G.A. Dobrozrakova, *Sergey Dovlatov: Dialog s Klassikami i Sovremennikami*, Neopub. Monog., Povoljskiy Gosudarstvennyy Universitet, Samara 2011.

⁶¹ Sergey Dovlatov, *Marş Odinokih*, <http://www.sergeidovlatov.com/books/marsh.html> (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

sempozyumdaki yuvarlak masa oturumlarında rollerini nasıl abarttıklarını yine kendine has ironik bakış açısıyla gözler önüne serer. Oturumlarda göçmenler “göçün özgürlüğün labaratuvarı”, “geleceğin Rusya’sının şubesi” olduğunu iddia ederek kendilerine “bizim burada misyonumuz”, “tarihî bir rolümüz var” ifadeleriyle abartılı payeler biçerler.⁶² Povestin otopsikolojik kahramanı Dalmatov sempozyumun finalini yorumlarken sıra dışı bir noktalama işareti kullanarak cümleyi üç nokta yerine on yedi nokta koyarak bitirir:

“Konferans boyunca katılımcılar arasında sadece fikir ayrılıkları olduğunu söylemek doğru olmaz kimi zamanlar şaşırtıcı bir biçimde fikir birliğine varıldığı da olmuştur. Herkes geleneksel Hristiyan geleneklerinden uzaklaştığı için Batı’nın sonunun geldiği konusunda birleşti. Herkes Rusya’nın geçmişinin korkunç, şimdiki hâlinin muğlak olmasından ötürü geleceğin ülkesi olduğunda birleşti. Nihayet herkes göçün Rusya’nın asil şubesi olduğuna karar verdi.....”

Dovlatov’un on yedi noktasının anlamı köşe yazılarını kaleme aldığı kitabında kurduğu “Amerika’dan yalnızca aya kaçılabilir”⁶³ cümlesinde gizli gibidir. Yazarın bu cümlesi ünlü Rus göçmen yazar - düşünür Aleksandr Gertsen’in (1812-1870) “O Kıyıda” adlı kitabındaki “Ütopyaların gerçekleşmesinin imkânsızlığı sadece vatanda değil, okyanus ötesi için de geçerlidir”⁶⁴ ifadelerine gönderme niteliği taşır. Noktalar göçten önce Sovyet insanının, daha sonra Amerika’daki Rus göçmenlerin ütöpic yaklaşımlarının yazarda yarattığı bıkkınlığın bir tezahürü olarak da algılanabilir.

Dovlatov bilhassa göç ardından gözlemleri sonrasında Sovyet yanlıları ve antisovyet görüşleri savunanlarla ilgili oksimoron teşkil edebilecek kavramların yan yana gelebileceğini, dogmalarına bu denli bağlı iki cenahın birbirine üstünlüğünden bahsedilemeyeceğini düşünür. “Not Defterim” adlı kitabında Ünlü Rus şair arkadaşı Anatoliy Nayman’ın kendisiyle örtüşen düşüncesini şairle yaşamış olduğu bir diyalog üzerinden gösterir:

“-Tolya -diye çağırıyorum Nayman’ı. -Hadi Lev Druzkin’e misafirliğe gidelim.
-Gitmem, adam Sovyetçi.
-Nasıl yani, ne Sovyetçisi? Yanılıyorsunuz!

⁶² Dobrozrakova, s. 117.

⁶³ Sergey Dovlatov, *Reç’ bez Povoda...ili Kolonki Redaktora*, Moskva 2016, s. 58.

⁶⁴ A.A. Arustamova, “Russko-amerikanskiy Dialog XIX Veka: istoriko-literaturniy aspekt: monografiya, Perm 2008, s. 247-250.

-Hadi antisovyet olsun, ne farkeder.”⁶⁵

Sovyetlerde gazetecilik yaptığı dönemde yaşamış olduğu başka bir olayda aynı durumu, diğer bir deyişle dogma körü olan iki cenahın da birbirlerinden çok fazla ayrılır yönlerinin bulunmayışını Sovyet yöneticilerinin kendilerinin bile farkında olmadan itiraf etmeleri Dovlatov’un dikkatini çeker. Dovlatov çalıştığı gazetede yöneticiler tarafından düzenlenen bir toplantıya çağrılır. Yöneticiler çoğunlukla siyasi sebeplerden ötürü işten bir çalışanı çıkarmak istediklerinde Sovyetlerde sıkça yapıldığı üzere geçerli bir sebep sunmak üzere âdeta yarışa girerler. Dovlatov’la ilgili üç yönetici arasında geçen diyalog bahsi geçen itirafa kanıt niteliğindedir:

“B. Neyfah: Antisemit yaklaşımlarını affetmeyiz.

İ. Gaspl: Siyonist yaklaşımlar içine girdiği de olmuş.

K. Malışev: Aslında ikisi de aynı şey.”⁶⁶

SONUÇ

21. yüzyılda önceleri Rus edebiyatı başlığı altında anılması bile tartışma konusu olan göçmen edebiyatı, farklı disiplinlerin ilgisini çekmeye devam etmektedir. Birinci Dünya Savaşı ve devrimle uyuşmadıkları için ülkeyi terk eden birinci göçmen dalgasına ait sanatçılar Sovyet Rusya’da uzun süre yaşamalarına karşın eserlerinde Sovyet gerçekliklerinden keskin\köşeli ifadelerle (bkz. Tablo 1) bahsetmeleri karşısında rejimin tüm olumsuzluklarını yaşamış Dovlatov’un *dilsel tepkisinin* seleflerinden farklı oluşu dikkat çekicidir. Eserlerinde gerek Sovyet Rusya gerekse Amerikayla ilgili eleştirilerini mizahi biçimle gerçekleştirmesi tesadüfi değildir. Yaşamış olduğu tüm coğrafyalardaki olumsuzlukları aynı açıdan izler, yaşanan olumsuzlukları mizahın hafifleteceğine inanır. Hâkim gücün, edebiyat üzerinde devlet baskısı oluşturması ve edebiyatı resmî ideolojiyle paralel olarak biçimlendirme çabası sonucu Komünist Parti ve çalıştığı gazetelerin yönetimlerinde sorguya çekilen, Sovyetlerde yayımlamayı hayal ettiği ilk kitabı KGB tarafından yakılan ve yine KGB tarafından göçe zorlanan yazarın, göçünün siyasi sebeplerine vurgu yapmaması, Batı’ya, Amerika’ya gider gitmez kendilerine uzatılan mikrofonlara ülkelerini şikâyet eden göçmen sanatçıları yadırgamasından bu durumu vatana ihanet olarak addetmesiyle ilişkilendirmek mümkündür. Rejimleri ya da ülkeyi kötölemenin bir yararı olmadığını düşünür, bir süre gardiyan olarak görev yapmasının ardından kürek mahkûmlarının yaşamını anlattığı eseri

⁶⁵ Sergey Dovlatov, *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.3 (Zapisnye Knijki)*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1995, s. 258.

⁶⁶ Bogdanova, s. 104-105.

Mahpus'ta ne rejimin ne de ülkelerin cehennem olabileceğini dile getirerek "Cehennem biziz, cehennem insandır" der. Göç yıllarında zor bir hayat sürmesine rağmen ülkesine karşı, göçmen psikolojisine has bir alınganlık içerisine girmemesinin, bunu diline yansıtmamasının nedeni bu satırlarda gizli gibidir. Ağırlıklı olarak Ermeni ve Yahudi Sovyet vatandaşlarından oluşan üçüncü göç dalgasına dâhil olan Dovlatov bu tutumuyla, günümüz insanının bu kuşak sanatçılara dair ülkelerinde mücadele etmek yerine terk etmeyi yeğledikleri, göç ettikleri coğrafyalarda ülkelerinin imajına zarar verdikleriyle ilgili algısını da yıkmış olur. Göçmen yazar Sergey Dovlatov temelinde ele almış olduğumuz güncelliğini yitirmemiş göç olgusu, birçok disiplin için incelemeye değer tematik çeşitlilik arz etmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

ARUSTAMOVA, A.A.: "Russko-amerikanskiy Dialog XIX Veka: istoriko-literaturniy aspekt: monografiya", Perm 2008, ss. 247-250.

ARYEV, A. YU.: "İstoriya rasskazçika. Dovlatov S.D. jizn' i mneniya", Sobraniye soçineniy: v 4 t. T. 1 .-SPB.: Azbuka-klassika, 2006, ss. 5-36.

BOGDANOVA, Yelena Yuryevna: "Leksiçeskiye Primeti Diskursa Vlasti i Diskursa Liçnosti v Proizvedeniyah S. Dovlatova", Neopub. Kandid. Dis.,Rossiyskiy Gosudarstvenniy Universitet im. A. İ. Gertsena, Sankt-Peterburg 2000.

CAN EMİR, Badegül: "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Aleksandr Soljenitsın Çalışmaları", *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 12, 2015, ss. 240-250.

_____ : "Savaş Edebiyat Etkileşiminde Birinci Dünya Savaşı'nın Rus Edebiyatına Yansımaları", *Zamanın İzleri 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, KTÜ Yayınları, Trabzon 2015, ss. 231-253.

ÇAYKOVSKAYA, İrina: "Amerikanskiy Dovlatov, Beseda İrini Çaykovskoy s Solomonom Volkovım", *Zvezda*, S. 9, 2011, <http://magazines.russ.ru/zvezda/2011/9/do13.html>, (Erişim Tarihi: Nisan 2016).

DOBROZRKOVA, G. A.: "Sergey Dovlatov: Dialog s Klassikami i Sovremennikami", *Neopub. Monog.*, Povoljskiy Gosudarstvenniy Universitet, Samara, 2011.

DOVLATOV, Sergey: *Posledniya Kolonka*, s. 275, <http://m.litread.me/read/280018/207000-208000?page=275> (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

_____ : *Marş Odinokih*, <http://www.sergeidovlatov.com/books/marsh.html> (Erişim T. Mayıs 2016).

_____ : - *Filial*, Azbuka-Attikus: Sankt-Peterburg, 2013, http://bookz.ru/authors/dovlatov-sergei/filial_973/1-filial_973.html, (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

_____ : *Sobraniye Prozi v 3-x tt*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1993, http://lib.ru/DOWLATOW/kompromiss.txt_with-big-pictures.html, (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

_____ : “*Filial*, *Zvezda*, No.3, 1989, <http://www.sergeidovlatov.com/books/filial.html>, (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

_____ : *Predstavleniye*, http://www.lib.ru/DOWLATOW/r_predstawlenie.txt_with-big-pictures.html, (Erişim Tarihi: Mayıs 2016).

_____ : *Reç' bez Povoda...ili Kolonki Redaktora*, Mahaon, Moskova 2006.

_____ : *Zona*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1993.

_____ : *Sobraniye Soçineniy v Çeturyoh Tomah T. 1*, Azbuka, Sankt-Peterburg 2000.

_____ : *Zapovednik*, Azbuka, Sankt-Peterburg 2011.

_____ : *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.1.*, *Predisl. A. Aryeva*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1993.

_____ : *Sobraniye Soçineniy v 3-x tt. T.2(Naşi)*, Limbus-press, Sankt-Peterburg 1995.

DRUJNİKOV, Yuri: *Vospominaniya o Sergeye Dovlatove*, <http://lib.ru/PROZA/DRUZHNIKOV/Letopisets.txt>, (Erişim T. Mayıs 2016).

GENİS, Aleksandr: “*Tret'ya Volna: Primerka Svobodı*”, *Zvezda*, S. 5., 2010., <http://magazines.russ.ru/zvezda/2010/5/ge21-pr.html>, (Erişim Tarihi: Nisan 2016).

_____ : *Dovlatov i Okresnosti*, Vagrius Moskva 1999.

GLED, D.: *Besedi v İzgnanii*, Russkoye Literaturnoye Zarubej'ye, Moskva 1997.

GROHOVSKAYA, O.: “Proza Dovlatova”, <https://www.proza.ru/2011/05/03/858>, (Erişim Tarihi: Nisan 2016).

İNAVOV, A.A.: “Sovetskoye Dissidentstvo: İllizüya Kommunikatsiya s Vlast’yu”, İstoriçeskite, filosofskiye, političeskiye i yuridiçeskiye nauki, kul’turologiya i iskusstvovedeniye., *Voprosı Teorii i Praktiki*, Tambov, Sayı 3, v 3 ç. – Ç.I.-, Gramota 2011, ss. 58-61.

KRANGAUZ, M.A.: “Bessiliye Yazık v Epohu Zrelogo Sotsializma”, *Znak: Sb.st. po lingvistike, semiotike, i poetike pamyati A.N.Jurinskogo* Russkiy ucebnyı tsentr MS, Moskva 1994, ss. 233-244.

MOTİĞİNA, Janna Yuryevna: “S. Dovlatov: Tvorçeskaya İndividual’nost’, Evolyutsiya Poetiki”, Neopub. Kandit. Dis., Astrahanskiy Gosudarstvennyy Pedagogičeskiy Universitet, Astrahan 2001.

NIKONOVA, S.İ.: “İntelligentsiya i Vlast’ v Kontekste Duhovnoy Jizni Sovetskogo Obşçestva 1965-1985 gg.”, *Uçyonıye Zapiski Tavriçeskogo natsional’nogo Universiteta im. V.İ. Vernadskogo.-Seriya “Filosofiya. Sotsiologiya”*, – T.21 (60), Sayı 3, 2008, ss. 164-168.

PÇELİNTSEVA, Marina Anatolyevna: “Yazıkovaya İgra kak Vid Refleksii Russkih Pisateley-Emigrantov nad Realiyami Sovetskoy Deystvitel’nosti”, *İzvestiya VGPU*, 2009, ss. 186-190.

_____ : “Sposobi Yazıkovoy Otsenki Revolyutsionnoy Epohi v Tekstah Russkih Pisateley-Emigrantov Pervoy Volni”, Avt. Kand. Dis., Saratovskiy Gosudarstvennyy Universitet, Saratov 2012.

POPOV, Valeriy: *Dovlatov*, Molodaya gvardiya, Moskva 2010.

ROMANENKO, A.P.: “Russkiy Literaturniy Yazık XX Veka kak Kul’turniy Fenomen.” Yazık i Obşçestvo v Sinhronii i Diahronii: tr. i materialı Mejdunar. Konf., posvaşç. 90-letiyu so dnya rojdeniya prof. L. İ. Barannikovoy. Nauç. Kn., Saratov 2005, ss. 115-121.

SMİRNOVA, A.İ. (Editör): Rus Göçmen Edebiyatı Düzyazı (Antoloji), Gazi Kitapevi, Ankara 2014.

SOKOLOV, A.V.: “Dva: Pokoleniya Sovetskoy İntelligentsii”, Şestidesyatniki i Vosmidesyatniki, Mir Rossii, Sayı 3, 2007, ss. 74-111.

SOLOVYOV, V.: *Dovlatov Vverh Nogami: Tragediya Vesölogo çeloveka*, Kolleksiya “Sovershenno Sekretno”, Moskva 2001.

ÜÇGÜL, Sevinç: *Rus Göçmen Edebiyatı I*, Kapadokya Kitabevi, Ankara 2006.

VAYL, P.- GENİS, A.: *Amerikana*, S.P “Slovo”, Moskva 1991.
<http://www.sergeidovlatov.com/life.html>, (Erişim Tarihi: Nisan 2016).

MUHACİRLİK YOLUNDA: GELİBOLU'DA BEYAZ RUSLAR

Badegül CAN EMİR*

Giriş

Rusya'da 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik Devrimi'yle Çarlık yanlısı Ruslar, eski rejimi tekrar canlandırmak amacıyla Bolşeviklerle mücadeleye girişir. Batı ülkelerinin desteğiyle Bolşeviklere karşı mücadele edenlere "Beyaz Ruslar"¹, savaşan orduya ise "Beyaz Ordu" adı verilir. General Denikin, General Wrangel ve Amiral Kolçak komutanlığındaki Beyaz Ordu, Bolşeviklerle arasındaki mücadelede mağlup olur. Beyaz Ordu'nun mağlubiyetiyle Rusya'dan çeşitli ülkelere göçler başlar. Karadeniz'in karşı kıyısından göç eden Beyaz Ruslar için coğrafi konumu nedeniyle Türkiye ilk seçenektir. Beyaz Ruslar, General Wrangel'in de ifade ettiği gibi Kırım üzerinden Türkiye'ye gelirken belirsiz hisler içindedir: "*Arkada harap olmuş bir Rusya, bir dizi mezar, parçalanmış umutlar... Önümüzde, bir bilinmezlik. Ama tanrı merhametli ve adil.*"² General Wrangel önderliğinde Kırım'dan Türkiye'ye gelen mülteciler, onun emriyle İstanbul'da ve Gelibolu'da kalacak olan mülteciler şeklinde ikiye ayrılırlar. Sivil olanlar İstanbul'un çeşitli semtlerine, ordu mürettebatı olanlar ise İtilaf Devletleri kontrolünde Gelibolu, Çatalca, Limni ve Bizerte'ye gönderilirler.

Limni Adası, Çatalca ve Gelibolu'daki kamplara yerleştirilen bu mültecilerin sayısı azımsanacak gibi değildir, Kırım'dan İstanbul'a gelen 135.000 mülteci 69.000 kadarını oluştururlar.³ Her şeyini geride bırakan Rus mülteciler için savaş ve depremle zarar gören Gelibolu'da, yaşam şartlarına uyum sağlamak önceleri zordur. Ancak zamanla şehrin sosyal hayatında etkin rol oynamaya başlarlar.

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. canbadegul@gmail.com

¹ 'Beyaz Ruslar' ifadesi 1918 yılından itibaren anti-Bolşevik güçleri ve askerî organizasyonu karşılar. Çağdaş Türk Dünyası edebiyatları ve tarihi ile alakalı çalışmalarda ise 'Beyaz Ruslar' yerine 'Aklar' ifadesi geçer. Bkz. Ayla Kaşoğlu, "Savaş ve Aşk İkileminde Yeni Bir Roman: Agafya", *Savaş ve Edebiyat Sempozyum Bildirileri*, Ed. Yılmaz Daşcıoğlu, Sakarya 2016, s. 43.

² V.F. Baumgarten- M.V. Vasnetsov- Ye.P.Vaşçenko v.d., *Russkiye v Gallipoli*, Berlin 1923, s. 9.

³ Bkz. Kaşoğlu, s. 43.

Gelibolu'da Beyaz Rusların Öyküsü: *Çıplak Saha*

Gelibolu'ya gönderilen Rus ordu mensuplarının yanında aileler ve yazarlar da bulunur. Rus Göçmen Yazar ve Gazeteci İvan Sozontoviç Lukaş (1892-1940) bunlardan biridir. İvan Lukaş Petersburg'da dünyaya gelir. İvan Lukaş'ın Dinyeper Kazaklarından olan babası 1877-1878 Rus-Türk Savaşı gazisidir. Yazarın çocukluğu, babasının kapı görevlisi olarak çalıştığı Sanat Akademisinde geçer. Sankt Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu olan İvan Lukaş, Vatan Savaşı sırasında General Denikin'in gönüllüler ordusunda savaşıır. Bu savaş onun yaşamının göçmenlik evresini de başlatır. Savaş ve göçmenlik tecrübesiyle yazarın fikir dünyası ve yaratıcılığı şekillenir. İvan Lukaş'ın ilk yayını, 1910 yılında İvan Oredej takma adıyla yayınladığı *Zehirli Çiçekler* (Tsvetı yadovitiye)'dir. Yazarın diğer önemli eserleri şunlardır: *Çıplak Saha* (Goloye Pole, 1922), *Ölmüşler Evi* (Dom usopşih, 1923), *Görkemli El Bombacıları* (Dvortsoviye grenaderı, 1928), *Moskova'nın Yangını* (Pojar Moskvi, 1930), *Petro'nun Düşleri* (Snı Petra, 1931), *Tipi* (V'yuga, 1936), *Moskova-Babaların Ülkesi* (Moskoviya-strana otsovs, 1936-1937), *Karpat Rüzgârı* (Veter Karpat, 1938). Bu eserler arasında bizleri asıl ilgilendiren yazarın Gelibolu'daki göçmen yaşamı izlenimlerini taşıyan *Çıplak Saha* adlı anı kitabıdır. Yazar, Gelibolu'daki anılarından derlediği *Çıplak Saha* adlı çalışmasında Beyaz Rusların, Gelibolu'daki yaşantısını, kendi kimliklerini korumaya çalışarak yabancı bir coğrafyada var olma mücadelesini anlatır. Rus göçmen edebiyatı üzerine araştırmalarıyla tanınan yazar Margarita Sosnitski'nin eser hakkındaki değerlendirmeleri şöyledir:

“Türkiye topraklarındaki göçmen Rus insanının yaşantısını aktaran İvan Lukaş sayesinde, 20. yüzyıl başındaki Rus göç ve göçmenleri ile tarihin bu dönemi hakkında ilginç ve detaylı bir şekilde bilgi edinilir.”⁴

Çıplak Saha adlı eserde, Rus tarihinden önemli bir kesitte Rus karakteri ve yabancı bir memlekette ‘kendi olmak’tan ve dillerinden vazgeçmeden yaşamaya çalışan insanlar dikkat çeker.⁵ Dolayısıyla Gelibolu’yu Rusya’dan bir parça hâline getirerek Rus ruhunu korumaya çalışan muhacirler görülür. Bunun dışında *Çıplak Saha* yüzyıllarca savaşan iki milletin aslında birbirini tanıma fırsatı bulunca bir arada dostça yaşayabildiğini göstermesi açısından da kayda değerdir. Valeri Levitski'nin vaktiyle dediği gibi:

⁴ Sosnitski'den aktaran Sevinç Üçgül, “*Rus Göçmenlerinin Mekânı-Gelibolu: ‘Burası Başka Bir Yer’*”, *Goloye Pole Gelibolu, Çeviribilim*, 2015, s. 87.

⁵ Bkz. İvan Lukaş, “Goloye pole”, 1921 god (çteniyeye, vajnyı tekst), [http://sputnikpogrom.com/history/4868/weapon of mass destruction/#.VzBuGISLTct](http://sputnikpogrom.com/history/4868/weapon%20of%20mass%20destruction/#.VzBuGISLTct), (Erişim Tarihi: 09.05.2016).

“Demek ki 3297 asırlarca savaşmış bir iki ay içerisinde birbirlerini bu kadar samimi ve içten duygularla sevmek mümkünmüş. Ruslar, bence her iki ulusun hayatındaki bu ağır dönemde Türklerden gördüğü ilgi ve sevgiyi asla unutmamalıdır.”⁶

Beyaz Rusların Gelibolu’ya Gelişi

Gelibolu’da şehir yaşantısına farklı bir renk getiren Gelibolulu Beyaz Rusların (Gallipoliyev) öyküsü, Herson ve Saratov gemilerinin 22 Kasım’da Gelibolu’ya demirlenmesiyle başlar. Gelibolu’ya gönderilen I. Kolordu komutasında General Kutepov vardır ve gemiler durduğunda gemiden ilk olarak o iner. Şehrin durumuyla ilgili Fransız Binbaşı Veyler’le görüşen Kolordu Komutanı Kutepov, şehrin bir depremle ve savaş bombardımanı harap olduğunu öğrenir. Dolayısıyla 1914-1918 savaşı sırasında büyük oranda harap olan Gelibolu, aniden gelen bu misafirleri ağırlamaya hazır değildir. Fransız Komutanı Weyler, Kutepov’a şehir merkezinde ancak Rusların üçte birinin barınabileceğini, kalanların kentin uzağında bir dağ eteğinde kurulacak kampa yerleştirileceği bilgisini verir.⁷ Beyaz Rus askerleri için Gelibolu’da sıvı çamurla kaplı bir kamp alanı belirlendiğini gören Kutepov, bu karanlık ve ıssız tablo karşısında şaşkınlıkla sorar: “*Hepsi bu kadar mı?*”⁸ İvan Lukaş, Gelibolu’ya gelen muhacirlerin ilk günlerini ve Kutepov’un şaşkınlığını şöyle ifade eder:

“General, Gelibolu’daki ilk günlerini yakınlarına, ‘atımı çevirip arkama sıçradığım zaman, ne yapmalıyım anladım’ diye anlattı. Mendirekte, köpüklü dalgaların beyaz kurt sürüleri gibi kıyıya vurduğu yerde, iliklerine kadar ıslanmış kadınlar, çocuklar, askerler yan yana yatıyorlardı. Onlar, yorgun bir kalabalıktı; taşıtların siyah karnından çıkan aç, yoksul, buz gibi soğuk yağmurun altında inleyen, rüzgârın savurduğu insan tozu...”⁹

Gelibolu’ya gelinceye kadar gemilerde uzun süre kalmaktan bitkin düşen Beyaz Ruslar, dışarıda yağmur altında, çamurlar içinde geceyi geçirirler ve bu soğuk gri enkazları, ıssız boş alanları görünce Gelibolu’ya ‘Çıplak Saha’ (Goloye Pole) adını verirler.¹⁰ Daha sonraları birçok sıkıntıyla karşılaştıkları bu bölgeye ‘gül ve ölüm vadisi’ derler.¹¹

⁶ Valeri Levitski’den aktaran Sevinç Üçgül- Erdem Erinç, “Rus Göçmenlerinin İstanbul Yolculuğu (XX. Yüzyılın başlarında)”, *ICANAS 38*, Ankara, 1-4 Mayıs 2012, Cilt 7, s. 3297.

⁷ Bkz. Aydın Süer, “Gelibolu’da Ruslar”, *Bellekten*, Sayı 199, 1987, s. 318.

⁸ Baumgarten vd., s. 39.

⁹ İvan Lukaş, *Goloye Pole: kniga o Gallipolli, Balkan*, Sofiya 1922, s. 6-7.

¹⁰ Baumgarten, s. 39.

¹¹ Umut C. Karadoğan, “İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu’da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu”, *Bilgi*, Sayı 57, 2011, s. 140.

Beyaz Rusların Gelibolu'ya Yerleşmesi ve Yaşanan Sıkıntılar

Beyaz Rusların misafirlerine hazırlıksız yakalanan Gelibolu'ya yerleşmesi, Fransızlar tarafından tedarik edilen çadırların kamp alanına taşınıp dağıtılmasıyla da bağlantılı olarak gecikir. Çünkü Fransızlar çadırların taşınması için bir nakil aracı sağlamaz, askerler çadırları omuzlarında dağların üzerinden sürükleyerek taşırlar. Kamp alanını yaşanabilir duruma getirmek askerlerin üç gününü alır ve muhacirler bir süre çıplak zeminde, açık havada geceleme zorunda kalırlar.¹² Hasta ve yorgun düşüren yolculuğun ardından Gelibolu'da ilk günlerini barınma sorunuyla yüzleşip soğuk, rüzgâr ve yağmur altında geçiren Rus muhacirler, gelecek günlerden duydukları endişeyle kampa yerleşmeye başlarlar. Bu endişe Gelibolu'da duyulan Rus türküsüne, bir anne türküsüne de yansır: “*Anne, anne, ne yapacağız biz, kış soğukları bastırduğunda...*”¹³ Gelibolu kampına yerleşen Rus muhacirler gibi kent merkezine yerleşen Beyaz Ruslar da barınma sorununu çözme noktasında epey sıkıntı yaşarlar.¹⁴ Gelibolu halkı kentlerine misafir gelen Beyaz Rusları iyi karşılasalar da bekâr olanlara ev kiralamak istemezler; zamanla ev kiralarnı da yükseltirler.¹⁵ Muhacir ailelerin çok azı için ev kiralamak mümkündür ve bu nedenle, açık gökyüzünün altında kalmaya devam edenler olur. Kirası 5 ile 10 lira arasında değişen odaları ise en az 6-10 kişiden oluşan 2-4 kişilik aileler paylaşır.¹⁶ Yaşanan her türlü sıkıntıya rağmen, kasabada ortak bir yaşam paylaşan aileler, bu pansiyon evlere hayat verirler. Hiçbir alet edevat olmadan yapılan bu pansiyon evlerini süsleyen kadınlar bu evlere özlemleri, mültecilik hisleriyle isim verirler: *Vatan Hasreti* (Toska po rodine), *Yalnız, kimsesiz* (Odnokovaya), *Umut* (Nadeşda) v.b.¹⁷ Görüldüğü üzere Beyaz Ruslar hem şehir hem de kamp alanına sıkıntılı bir sürecin ardından yerleşirler; ancak Beyaz Rusları bekleyen sıkıntılar barınma sorununun çözülmesiyle bitmez. Gelibolu'da Beyaz Rusları şehre yerleşmelerinin ardından da bazı sıkıntılar bekler. Gelibolu'ya yerleştirilen Beyaz Rusların ihtiyaçları Fransızlar tarafından sağlanır. Bu durum Fransızların onları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemelerine zemin hazırlar. Beyaz Ruslar Gelibolu'ya geldikleri andan itibaren dış güçlerin çeşitli hesaplarının merkezinde olurlar; ancak Ruslar bu süreçte Fransa ile tüm ilişkileri yönlendiren Kutepov'un tavırları sayesinde bu hesapların içinde yer almazlar. Zamanla Beyaz Ordu'yu istedikleri gibi kullanamayacaklarını

¹² Baumgarten vd., s. 43.

¹³ Lukaş, s. 6.

¹⁴ Gelibolu'da Rus ailelerin barınmaları konusunda detaylı bilgi için bkz. N. Karpov, *Kırım, Gallipoli, Balkan*, Russkiy Put', Moskva 2002, s. 35-37.

¹⁵ Bkz. Süer, s. 318-319.

¹⁶ Baumgarten, s. 43.

¹⁷ Baumgarten vd., s. 37.

anlayan İtilaf devletlerinden gelen yardımları keser ve muhacirler için gurbet yaşamını iyice zorlaştırırlar.

Gelibolu'ya yerleşen Beyaz Ruslar, Rus paralarının değer kaybetmesi nedeniyle ekonomik sıkıntıya düşerler. Ellerindeki maddi kaynaklar temel gıdaları almaya yetmez ve yemek, odun, gazyağı gibi ihtiyaçları için değerli eşyalarını elden çıkarmak zorunda kalırlar. Gelibolu'da yoksul düşmüş birçok Rus beyefendisi gibi General Kutepov da bir çift iyi çizmesini, eşinin elbiselerini ve alaydan hediye edilen redingotu satmak zorunda kalır.¹⁸ Burada evsizlik, yoksulluk mücadelesi veren Beyaz Ruslar, Rusya'dan yolculukları sırasında çok az beslendikleri için Gelibolu'ya geldiklerinde çok bitkindirler. Bu nedenle Gelibolu'daki Ruslar için en büyük sıkıntılardan bir tanesi de beslenme sorunu olur. Yetersiz gıda, kıyafet ve su sıkıntısıyla da birleşince hastalıklar için uygun ortam oluşur. İvan Lukaş bunu *Çıplak Saha*'da okuyucusuna şöyle anlatır:

“Beyaz kamplarda dizanteri almış yürümüştü. Tifo, kurumuş ve killi kamp nehrinden ortaya çıktı ve Rus muhafızlarının çadırlarına doğru ilerlemişti. Gelibolu'nun şiddetli sivrisinek humması, aniden insanları yatağa düşürmüştü. İnsanlar ateş içinde yanyor, morarmış dudakları kuruyordu.”¹⁹

Gelibolu'da bulaşıcı hastalıklar bu şekilde yayılırken hastaların gerekli izolasyonu için yeterli yer yoktur. Sonradan her türlü enfeksiyonel hastanın kabulü için 29 Kasım 1920'de 120 yataklı bir yer hazırlanır.²⁰ 12 Aralık 1920'de Ermeni kilisesinin yanında tek katlı taş bir okul binasında tüm hastalıklar için garnizon hastanesi olarak tümen hastanesi görev yapar.²¹ Üstelik tüm bu hastalıkların nedeni açlık iken Fransa avlanmayı, sebze yetiştirmeyi yasaklar. İvan Lukaş bunu eserde şöyle ifade eder:

“Askerî kazanlar için mürettebatla balık avlamak istemiş, ama Fransa bunu yasak ettirmişti. Lifli konserveler daha fazla çiğnenmiyordu ve şişmiş fasulyeli sıcak suyu yudumlamak mide bulandırıcıydı. Mide bulandırıcı. Kamplarda açlık kaynaklı iskorbüt hastalığı ilerlemişti.”²²

Fransızların Rusların ihtiyaçlarına yetişemeyecek duruma gelip balıkçılık, sebze ve meyve yetiştiriciliğine müsaade etmesiyle,²³ duruma çare bulunur ve Rus askerleri 1921 yılının ilkbahar ve yaz aylarında toprağı işleyip sebze yetiştirmeye başlar. Lahana, domates, patates, biber, salatalık,

¹⁸ Lukaş, s. 14.

¹⁹ Lukaş, s. 30.

²⁰ Baumgarten vd., s. 88.

²¹ Baumgarten vd., s. 105.

²² Lukaş, s. 32.

²³ Karadoğan, s. 146.

kabak, havuç ve çeşitli yeşillikler yetiştirilmeye başlanır. Bu ürünler alay revirine ve hasta olan ailelere dağıtılır.²⁴

Beyaz Ruslar Gelibolu’da temizliğiyle ön plana çıkarlar ve temizliğe dikkat edişleri sayesinde hastalıklardan kurtulurlar. Yazar *Çıplak Saha*’ da bunu şu sözlerle ifade eder:

“Rus tifüsü görülüyor, çünkü burada bit yok. Herkes temizliğe dikkat ediyor, iç çamaşırını düzenli çamaşırcı kadınlar gibi yıkıyor. Kutepov alayı ya da askerî okulu teftiş ettiği zaman öğrenci ve askerlerle şöyle konuşuyordu: “Asker elbiselerinizi çıkarın... İç çamaşırınızı ve gömleğinizi gösterin! Güzel, temiz! Sargılarınızı da açın ve sardığınız bezi gösterin!”²⁵

Beyaz Rusların temiz hâllerini İvan Lukaş durumun aslında onun için şaşırtıcı olduğunu ima ederek eserinde şöyle aktarır:

“Bu ne Çarlık zamanı, ne devrim, ne de iç savaşta böyle değildi. Hay Allah, nasıl açıklanır... Eh, en azından Rus ikametgâh yerlerini, Rus siperlerini anımsayın, etrafı pislikle kaplı. Oysa burada, kendilerine adam akıllı özen gösteriyorlar, temizliği arıyor, tuvaletleri temizliyorlar.”²⁶

Gelibolu’da evsizlik, yoksulluk, açlık, hastalık gibi sıkıntılarla yüzleşen Beyaz Ruslar, vatani özlemenin ve muhacirliğin sıkıntısına dayanamadıkları anlar da yaşadılar. *Çıplak Saha* adlı eserden alıntılanan şu örnek bu anlamda dikkat çekicidir:

“İşte, şimdi burada duruyoruz. Ama biliyorum ki sefer emri işitilir işitilmez herkes ayağa kalkacak ve harekete geçecek. Herkes ayağa kalkmak için gerginlik içinde bekliyor. Böylesine dayanamayanlar var. Benim alayda sekiz subay canına kıydı. Hepsi iyi subaylar. Ve kötü yaşamaktan, kıtlıktan ya da can sıkıntısından değil vatan toprağına özlemden ötürü öldüler. Hasrete dayanamadılar.”²⁷

Beyaz Ruslar, Gelibolu’da yaşadıkları temel ihtiyaçlar ve sağlıkla ilgili sıkıntılarının yanında Rus kimliklerini, onurlarını ve karakterlerini koruma mücadelesi de verirler. Bu mücadele İvan Lukaş’ın eserinde şu şekilde geçer:

“Rus dilenci durakladı, destek aradı ve ansızın diz çöktü. Ve işte o zaman, bu restorandaki kadın, subay eşi haykırdı, ellerini çekip masadan kadehi

²⁴ Bülent Bakar, *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 66.

²⁵ Lukaş, s. 30-31.

²⁶ Lukaş, s. 38.

²⁷ Lukaş, s. 47.

devirdi, şingirdayan bozuk para yığnını yere saçtı ve ere doğru atıldı. – Diz çökmeye cüret etme! Sen bir Rus'sun!”²⁸

Gelibolu'da Rusya'yı Yaşama ve Rus Kimliğini Koruma

Beyaz Rusların Gelibolu'da yaşadıkları, Gelibolu muhacir kampı oldukça meşhur bir kamp olur. Kampın ün kazanmasında Kolordu Komutanı General Aleksandr Pavloviç Kutepov'un²⁹ katkısı büyüktür. Zira kamp onun sıkı askerî disipliniyle korunur.³⁰ General Kutepov Kasım 1920'den, Aralık 1921'e kadar Gelibolu'da Rusların hayatının merkezinde yer alır. Gelibolu onun iradesinin, gücünün, enerjisinin izlerini taşır.³¹ General Kutepov, Rusya'nın kurtuluşu için sağlam bir orduya ihtiyaç olduğunun bilincindedir. Bu durum İvan Lukaş'ın *Çıplak Saha* eserine şu ifadelerle yansır:

“Daha ilk günlerinde Kutepov birilerinin tutuklanıp hücreye konulmasını emretmişti. O, muhtemelen Rusya'nın orduyu beklediğini ve orduyu ayakta tutmak içinse disiplini sürdürmek gerekli diye düşünmüştü.”³²

Kutepov bu bilinçle Gelibolu'da askerî disiplini sağlamak ister. Bu nedenle Gelibolu kampında askerî eğitime özel bir önem verilir. Topçu, jimnastik, mühendislik okulları açılır, yanı sıra tabur, bölük, batarya ve askerî yönetim komutanlığı gibi hazırlık kursları verilir.³³ Beyaz Ruslar Gelibolu'da bir gün döneceklerini bildikleri Rusya'nın gelecekteki her türlü ihtiyacı için kendilerini hazırlamak isterler. Gelibolu'da zor şartlarda başka bir coğrafyada tutunmaya çalışırken dahi Rusya'nın sıkıntılarına üzüntü duyarlar. İvan Lukaş'ın eserde yer verdiği şu ifadeler bu anlamda dikkat çekicidir:

“Gelibolu'da, aç olarak Volga bölgesine kaydırılan geniş kalabalık hakkındaki telgraflar alınıp Rusya'nın açlık çektiği duyulduğunda, tam bir anlaşma içinde, tüm alay ve batarya, lafını bile etmeden günlük Gelibolu tayınlarını aç Rusya'ya vermeye karar verdiler.”³⁴

²⁸ Lukaş, s. 12.

²⁹ General Kutepov ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Ribas Svyatoslav, *General Kutepov: jizn' zameçatelnih lyudey*, Molodaya Gvardiya, Moskva 2010.

³⁰ M. V. Şkarovski, “Russkiye pravoslavniye obşçini v Turtsii”, *Vestnik PSTGU*, Vıp II:1 (30), 2009, s. 23.

³¹ Baumgarten vd., s. 54.

³² Lukaş, s. 7.

³³ S.V. Volkov (Sost.), *Russkaya armiya na çujbine: Gallipoliyskaya epopeya*, ZAO Tsentrpoligraf, Moskva 2003, s. 10.

³⁴ Lukaş, s. 34.

Beyaz Ruslar Gelibolu'da Rusya'yı özlediler ve kavuşacakları Rusya için Gelibolu'da bir müddet kalmaları gerektiğine inandılar. Lukaş, bunu eserde şöyle ifade eder:

“Hepimiz burada Rusya için sınanıyoruz. Sınav burada, burada, Gelibolu'da! Tarih burada kendi sınavını ortaya koyacak: Rusya olacak mı, olmayacak mı? Biz savaşın bütün yaralarından temizlendik, aklандık, biz, Rusya'nın canlı bir ideası hâline geldik ve eğer o canlıysa biz de ölü değiliz, çünkü biz Rusya'yı beraberimizde güneş gibi taşıyoruz. İşte bu yüzden hepimizin içi yanıyor.”³⁵

Beyaz Ruslar Gelibolu'da muhacirliğin ruhlarında yarattığı yarayı sarmak ve Gelibolu'yu yaşanabilir bir yer hâline getirmek amacıyla birbirlerine tutunurlar. Zira burada muhacirlik onları birbirine bağlayan gizli bir güçtür. Bu güç sayesinde kimi zaman rütbelere ortadan kalkar ve orada herkes tek vücut olur.

“Kırmızı apoletli beyaz gömlek giyen, Skobelev'in döneminde kullanılan keplere benzer başlıklar takan askerler, eski hizmet sürelerinin astsubayları, küçük ve kalkık burunlu genç erkekler, Çar III. Aleksandr'ı hatırlatan muhafız sancaktarları, subaylar, soylu Petersburg muhafızları ve Harkov okulluları, Kiev memurları ve Rostov öğrencileri, Rus asilzadeleri ve Kalugalı çiftçilerden teğmen ve albay rütbelere yükseltile bıyıklı Rus başçavuşları, hepsi birlikte yaşıyordu. Birlikte yaşıyor, birlikte yiyor, birlikte düşünüyorlardı. Komşularının her hareketini, her alışkanlığını biliyorlardı. Herkes birbirini iliklerine kadar tanıyordu. Ve her birinde diğ erinin bir parçası vardı.”³⁶

Muhacir Ruslar geride bıraktıkları Rusya'yı Gelibolu'da yaşatmak adına Rusya'daki yaşantılarından sevdikleri şeyleri burada da yapmaya devam ederler. İvan Lukaş'ın Gelibolu'daki anılarından aktardığı şu sözler bu anlamda dikkat çekicidir:

“Beyaz çadırlarda subaylar ve erler birlikte, dip dibe uyuyorlardı. Beyaz çadırlarda herkes için kötü çorba ve gri konserveler de aynıydı. Kendi subay toplantılarına Kornilovlular, pazar günleri erleri de misafirliğe davet ederlerdi. Alaylar arası maç günlerinde herkesin bağıracağı futbol sahalılarında generaller erlerle birlikte top kovalardı.”³⁷

Beyaz Ruslar Gelibolu'da kendi Rusyalarını yaşatırlar, muhacirlerin yerleştiği kamp alanı, Rusya'dan bir parça gibidir. Yazar bunu şu ifadelerle okuyucuya yansıtır: “*Otuz bin kişinin nefes aldığı vadideki sessiz şehir.*

³⁵ Lukaş, s. 51.

³⁶ Lukaş, s. 37.

³⁷ Lukaş, s. 36.

*Hüzünlü Gelibolu dağlarının manevi Rus şehri.*³⁸ Nitekim Ye. P. Çelişev, *Güneye Çıkış* (İshod na Yug) adlı makalesinde, liberal basının Beyaz Rusların Gelibolu'daki yaşantısından nasıl bahsettiğinden alıntı yaparak basının anlattığının aksine Gelibolu'nun nasıl Rus yurdu hâline geldiğini şu sözlerle ifade eder:

“ ‘Cehennem hakkında... Şöhret seven birkaç general yüzünden zorunlu olarak dikenli tel arkasına getirilenler hakkında.’ Fakat daha çok gerçeğe uyan düşünce şudur ki, «Gelibolu'da mümkün olan her şey yapılmıştı. Burası bizim Rus dünyamızdı, Rusya'nın küçük evreniydi... Buradaki Türkler de, Grekler de Rus generallerin önünde saygıyla geri çekilirlerdi... Konstantinopolis'te sadece Ruslar zavallı görüldüğü hâlde, burada, Gelibolu'da Ruslar çok çile çekerek yaşatılan Rus ulusal düşüncesine yaklaşmışlardı»³⁹

Çelişev'e göre, İstanbul'da Beyaz Ruslar mutsuzken Gelibolu'da kendilerine Rusya'dan getirdikleri yeni bir yaşam alanı kurarlar. Anavatanlarından koparılmış bu insanlar, manevi gücü, ahlaki gelişim kaynaklarını koruyarak Gelibolu'da kendi ulusal onurunu aşılamak girişimlerine karşı mücadelede bulunurlar.⁴⁰ Nitekim Gelibolu, önceleri Beyaz Ruslar için mecburi bir güzergâh iken sonraları kendileri için anlam değeri yüksek bir bellek mekânına dönüşür:

“Göçmen Ruslara kucak açan Gelibolu'nun, zorunlu bir göç ve bir kaçış mekânı olarak bilinse de, yaşayanların zihinlerinden silinemeyen manevi değerleri ile öz olma, vatan hasreti ve özlem gibi duygularını da şekillendirdiğini söyleyebiliriz.”⁴¹

Beyaz Rusların Gelibolu'da Sosyo-Kültürel Yaşantısı

Gelibolu'ya yerleşen ve beslenme, barınma, sağlık gibi konularda sorunlarını çözen Beyaz Ruslar, toplumsal yaşamlarını daha kaliteli sürdürmek adına çalışmalara başlarlar. Yerleştirildikleri alanlara sadece bir anda geride bıraktıkları şeylerin üzüntülerini değil, yetenek ve bilgilerini de beraberinde taşıyan Beyaz Ruslar, böylece göç ettikleri şehrin sosyal hayatına ve kültürüne de katkı sağlayarak bazı değişiklikler yaparlar:

“Ruslar, Çanakkale'nin Gelibolu ilçesinde de ayakkabı ve giysiler için tamir atölyeleri açmış, terzihane kurmuş, liman ve fırın işletmeye, şehrin su şebekesini tamamen elden geçirmeye başlamışlardır. Asker kökenli oldukları için yine fazla vakit kaybetmeden askerî okullar kurarak burada hızlı bir biçimde askerî derslere başlamış, öksüz çocukların bakımı için kreşler faaliyete sokmuşlardır. İlk başlarda paralarının Osmanlı

³⁸ Lukaş, s. 35.

³⁹ Çelişev Ye. P., “İshod na Yug”, *Prostranstvo i vremya*, Cilt 2, Sayı 12, 2013, s. 97.

⁴⁰ Çelişev Ye. P., s. 97.

⁴¹ Üçgül, s. 97.

topraklarında geçmemesi sebebiyle Gelibolu ormanlarından ilçeye odun taşıyıp gelir sağladıkları da olmuştur. Tüm bunların yanı sıra yöre halkına sporu sevdiren, spor müsabakaları tertip ederek gençleri spora teşvik etmişlerdir. Ayrıca bölgeye yerleşen Ruslar, Çanakkale halkının eğitimi için istifadesine 800 kitaplı bir kütüphane de kurmuşlardır...⁴²

Beyaz Ruslar Gelibolu’da bilgi aktarıcısı olarak sözlü gazeteye (Ustnaya gazeta) başvurmakla birlikte çok sayıda dergi yayınlarlar. Dergilerin yayınlanmasında ana etmen günlük tutarak onların boş zamanlarını doldurma arzusu olur.⁴³ İvan Lukaş *Çıplak Saha*’da bunu şöyle dile getirir:

“Gelibolu’da onların daha onlarca dergisi var. Hepsi özenle daktilo edilmiş, sayfalarına kalem çizimleri ve resimler itinayla yapıştırılmıştı. Nedense tüm bu *Parıltılar* (Luçi), *Topçuların Katkıları* (Leptı Artilleristov), *Çıplak Sahada İstirap Arama* (Razvey gore v golem pole), *Sergiyevçiler* (Sergiyevçi) gibi dergiler çok yaygındılar.”⁴⁴

Gelibolu’da Beyaz Rus mülteciler tarafından aynı zamanda biri şehre biri kampta olmak üzere iki tiyatro kurulur. Tiyatro topluluğu yaklaşık 15 kişiden oluşur ve tiyatrodaki çalışan aktörlerin bazılarının sahne deneyimi vardır. Tiyatro repertuarında, Ostrovsk’in *Suçsuz Suçlular* (Bez vini vinovatiye), *Kurtlar ve Koyunlar* (Volki i ovtsı), *Ateş Yerinde* (Na boykom meste), *Fırtına* (Groza), *Karlı Yer* (Dohovnoye mesto), *Kolay Para* (Beşeniya den’gi) adlı oyunları; Çehov’un *Vişne Bahçesi* (Vişnevıy sad), *Jübile* (Yubiley), *Düğün* (Svad’ba), *Ayı* (Medved’), *Teklif* (Predlojeniye) adlı oyunları; Gogol’un *Müfettiş* (Revizor)’i; Andreyev’in *Artsıbaşyev* (Artsıbaşev) ve *Kıskançlık* (Revnost’) adlı oyunları; Naydenov’un *Vanyuşin’in Çocukları* (Deti Vanyuşina); Surguçev’in *Ticaret Evi* (Torgovıy dom); A.Tolstoy’un *Çar Fedor İoannoviç* (Tsar’ Fyodor İoannoviç) adlı oyunu; Molnar’ın *İblis* (Çort) adlı oyunu gibi çalışmalar yer alır.⁴⁵ İvan Lukaş Gelibolu’da devam eden bu sosyo-kültürel faaliyetleri *Çıplak Saha*’da genel olarak şöyle aktarır:

“Gelibolu’da dil kursları, orta öğretim kurumu, halk üniversitesi, kütüphaneler vardı ve neredeyse her akşam orada sessiz toplantılar gerçekleşirdi. Hem dağ üstünde, eski amfiteyatronun harabeleri yanında Rus garnizon tiyatrosunun yerleştiği şehirde, hem de kendi bez tiyatro gösteri çadırlarının kurulduğu ve Rus kil amfiteyatrolarının kare sıralarının yelpaze şeklinde yukarıya yayıldığı kamplarda. Akşamları, hava tazelenmeye başladığında karanlık Gelibolu ses çıkarmaya başlar.

⁴² Karadoğan, s. 149.

⁴³ Baumgarten vd., s. 297.

⁴⁴ Lukaş, s. 20-21.

⁴⁵ Baumgarten vd., s. 316.

Bir yerlerde kornetin yumuşak sesi yüksek notalar çalar. Asker duasının yankısı dalga gibi gelir.”⁴⁶

Geride bıraktıkları Rusya’yı Gelibolu’da yaşatan Beyaz Ruslar, çevresindeki herkesi sosyo-kültürel faaliyetleriyle etkiler ve Gelibolu’ya kendilerinden bir parça bırakırlar. *Çıplak Saha*’da bu durum şöyle ifade edilir:

“Rusça- Gelibolu’nun konuşma diliydi. Keskin bakışlı, kumral, hareketli pirelere benzeyen küçük Türk kızları, saten şalvarlarını elleriyle tutup toz toprağı yalın ayak süpürürken korkunç, tiz bir sesle “Ah, niçin bu gece”, “Bütün ruhumla sevdim küçük hanımı” gibi Odessa türkülerini söylüyorlardı.”⁴⁷

Yine başka bir örnekte Lukaş, Beyaz Rusların Yunanlılar üzerinde bıraktığı etkiye de şu sözlerle değinir: “Yunanlı çocuklar, hepsi uzun burunlu ve hepsi genişlemiş yuvarlık göbekli, sabahtan beri askercilik oynuyor ve Rusça komutlar veriyordu.”⁴⁸

Gelibolu sakinleriyle ve Beyaz Ruslar arasında kurulan sosyo-kültürel bağlar neticesinde Ruslar ve Türkler arasında evlilikler de gerçekleşir. Bu sadece Rus kadınların Türk erkekleriyle evlenmesi şeklinde değil, Türk kızlarının da Rus erkekleriyle evlenmeleri şeklinde gelişir. İvan Lukaş Ruslarla evlenen Türk kızlarını *Çıplak Saha*’da şöyle değerlendirir: “Kedi gibi uysal Türk kızları aniden ve beklenmeksizin sarışın gâvurlara âşık oldular ve artık sayısı onu (10’u) bulan Hanife ve Fatma Rus subaylarla evli.”⁴⁹ Lukaş, eserde aynı zamanda Gelibolu’da Rus kızlarının gördüğü saygıya dikkat çeker:

“Türkiye’deki tüm restoranların Rus kızları gibi onun nemli gözleri kara sürme çekili ve dudakları kırmızı boyalı. Ama onu burada kimse rahatsız etmiyor. Ona burada yabancılar zarar vermiyor. Onu burada İstanbul kafeteryalarında sıkıştırdığı gibi morartırcasına kimse sıkıştırıp çimdiklemiyor.”⁵⁰

İvan Lukaş’ın *Çıplak Saha*’da milletlerin kültürel etkileşimlerine dair verdiği bu örnekler, insanların birbirlerini tanıma fırsatı buldukları zaman birlikte dostça yaşayabileceklerini göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁶ Lukaş, s. 21.

⁴⁷ Lukaş, s. 13.

⁴⁸ Lukaş, s. 13.

⁴⁹ Lukaş, s. 13.

⁵⁰ Lukaş, s. 11.

Gelibolu Anılarının Yaşatılması

Ruslar Gelibolu'dayken ve hatta Gelibolu'dan ayrıldıktan sonra dahi anılarını ortaya koymak, yaşatmak için bazı çalışmalar yaparlar. Bu çalışmalardan biri 16 Temmuz 1921 yılında, Teğmen N.N.Akateva tarafından tasarlanan 500'e yakın asker ve onların ailelerinin gömülü olduğu Gelibolu yakınlarındaki Rus Ordu Mezarlığı'ndaki anıtın açılışındır. Bu anıt için yaklaşık 20.000 taş kullanılır, Kutepov'un emriyle anıta her asker bir taş getirir. El birliğiyle tamamlanan anıtın üzerinde şöyle bir yazı vardır: "*Rusya'nın Birinci Kolordusu - 1920-1921 ve 1854-1855 yıllarında Vatan uğrunda gurbette ebedî huzura erişen savaşçı kardeşlerine, Zaporojya Kazak atalarının anısına.*"⁵¹ Bu anıt 1949 yılında depremde hasar görür ve anıtın restorasyonu için yurt dışındaki kültürel miraslarla ilgilenen V. V. Lobitsın harekete geçer. 1995 yılında V.V. Lobitsın, Beyaz Rus Göçmenlerinin torunlarının oluşturduğu kuruluşlardan biriyle finansman konusunda Fransa'da bir anlaşmaya varır; aynı zamanda, anıtın ilk kurulduğu yerden uzak olmayacak şekilde belediye arazisinin tahsisi için yerel yönetimlerin desteğini sağlar. Lobitsın'ın çabaları sonunda nihayet 2003 yılında ancak Türk yetkililerce restorasyona izin verilir ve anıt 17 Mayıs 2008'de yeniden açılır.⁵²

Rusların Gelibolu yaşantısını gözler önüne seren başka bir çalışma da, Moskova'da "Russkoye zarubej'ye" kütüphane fonunda *Gelibolu'da Rusların Anıları* (Pamyatirusskih v Gallipoli) adıyla açılan fotoğraf sergisidir. Bu sergi Rus muhacirlerin Türkiye'de Gelibolu Yarımadası'nda savaşın sona ermesinin ardından arta kalanlarla nasıl yaşadıklarını fotoğraflarla gözler önüne serer. Bu fotoğraf sergisini, göçmenler ve onların soyundan sağ kalan kişilerden topladığı resimlerle on yılını harcayarak halkla buluşturan Rus Tarihçi Mikhail Blinov, bu görüntülerle canlı bir tarihi gözler önüne serer. Gelibolu'da muhacirlerin yaşadıkları barakaların, çadırların görüntüleriyle birlikte bu fotoğraflar onların Gelibolu'yu vatan gibi benimsediklerini de gösterir. Fotoğraflardan birinde dikkati çeken "Vatan'da Nolstalji" (Nostalgiya po Rodine) yazısı bunun en açık göstergesidir.⁵³

⁵¹ Şkarovski, s. 23.

⁵² "İstoriya-pamyati russkih v Gallipoli", *Soyuznaya gazeta*, <http://sgline.org/cat/16/11284> (Erişim Tarihi: 15.04.2016).

⁵³ Aynı yer.

SONUÇ

20. yüzyılın başlarında Rusya'da Bolşevik rejimi kabul etmeyen Ruslar sahip oldukları her şeyi geride bırakarak farklı ülkelere doğru bilinmez bir yolculuğa çıkarlar. Bu yolculuğun rotalarından biri de coğrafi konumu nedeniyle geçit güzergâhında olan Türkiye'dir. Rus muhacirler Türkiye'ye bir müddet kalıp daha sonra Türkiye'den Avrupa ülkelerine dağılmak ümidiyle göç ederler. Türkiye'de İtilaf Devletleri önderliğinde İstanbul ve Gelibolu yarımadasında misafir edilirler. Gelibolu Yarımadası'na yerleştirilen Ruslar ordu mensubu olanlar ve onların aileleridir. Beyaz Rusların Gelibolu'da bilgi ve deneyimleriyle şehre katkı sağlayıp, şehrin sosyal yapısını derinden etkileyerek kültür, sanat, eğitim anlamında sosyal yaşantıda oluşturdukları bariz bir etki söz konusudur. İvan Lukaş *Çıplak Saha* adlı eserinde bu etki bağlamında Gelibolu'ya gelip şehir yaşantısına farklı bir renk getiren Beyaz Rusların öyküsünü anlatır. Beyaz Rusların Gelibolu öyküsü, Rus muhacirlerin şehrin sosyal hayatının bir parçası, Gelibolu'nun önemli renklerinden biri durumunda olduğunu gözler önüne serer. Gelibolu'da iki toplumun birbirini yakından tanınması ve kaynaşması açısından da önemli bir misyon üstlenen Beyaz Rusların, Rus kimliğini korumaya çalışarak geride bırakmak zorunda bırakıldıkları Rusya özlemiyle yabancı bir coğrafyada verdikleri var olma mücadelesi, aidiyet duygusu dikkati çeker.

KAYNAKÇA

BAKAR, Bülent: *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2012.

BAUMGARTEN, V. F.- VASNETSOV, M.V.- VAŞCENKO, Ye. P. vd. : *Russkiye v Gallipoli*, Berlin 1923.

BULUT, Sedef: “İşgal İstanbul’unda Bolşevik Faaliyetler: İtilaf Devletleri’nin Bolşevizm Endişesi ve Uyguladıkları Politikalar”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihin Peşinde*, Sayı 9, 2013, ss. 207-233.

ÇELİŞEV, Y. P.: “İshod na Yug”, *Prostranstvo i vremya*, Cilt 2, Sayı 12, 2013, ss. 93-98.

İstoriya-pamyati russkih v Gallipoli, Soyuznaya gazeta, <http://sgline.org/cat/16/11284> (Erişim Tarihi: 15.04.2016).

KARADOĞAN, Umut C.: “İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu’da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu”, *Bilig*, Sayı 57, 2011, ss. 135-157.

KARPOV, N.: *Krim, Gallipoli, Balkanı, Russkiy Put’*, Moskva 2002.

KAŞOĞLU, Ayla: “Savaş ve Aşk İkiliminde Yeni Bir Roman: Agafya”, *Savaş ve Edebiyat Sempozyum Bildirileri*, Ed. Yılmaz Daşcıoğlu, Sakarya 2016, ss. 41-51.

LUKAŞ, İvan: *Goloye Pole: kniga o Gallipolli*, Balkan, Sofiya 1922.

_____ : “Goloye pole 1921 god (çteniyeye, vajniy tekst)”, http://sputnikipogrom.com/history/4868/weapon_of_mass_destruction/#.VzBuGISLTet, (Erişim Tarihi: 09.05.2016).

SÜER, Aydın: “Gelibolu’da Ruslar”, *Bellekten*, Sayı 199, Nisan 1987, ss. 314-354.

SVYATOSLAV, Rıbas: *General Kutepov: jizn’ zameçatelnih lyudey*, Molodaya Gvardiya, Moskva 2010.

ŞKAROVSKİ, M. V.: “Russkiye pravoslavniye obşçini v Turtsii”, *Vestnik PSTGU*, Vıp II:1 (30), 2009, ss. 21–34.

ÜÇGÜL, Sevinç- ERİNÇ, Erdem: “Rus Göçmenlerinin İstanbul Yolculuğu (XX. Yüzyılım Başlarında)”, *ICANAS* 38, Ankara, 1-4 Mayıs 2012, Cilt 7, ss. 3287-3297.

_____ : “Rus Göçmenlerinin Mekânı-Gelibolu: ‘Burası Başka Bir Yer’”, *Goloye Pole Gelibolu, Çeviribilim*, ss. 85-97.

VOLKOV, S.V. (Sost.): *Russkaya armiya na çujbine: Gallipoliyskaya epopeya*, ZAO Tsentrpoligraf, Moskva 2003.

I PITY THE POOR IMMIGRANT: BOB DYLAN'IN ŞARKILARINDA YAZINSAL BİR MOTİF OLARAK Göç

Mustafa Zeki ÇIRAKLI*

There across the sea waits my fair loved one
In a Turkish town, waiting there for me
And I know that someday, we'll live and love
So the mystic Turks say from the stars up above¹
Ritchie Valens

... driven out of every land
He's wandered the earth an exiled man
Seen his family scattered, his people hounded and torn
He's always on trial for just being born²
Bob Dylan, "The Neighbourhood Bully

Giriş

Nerdeyse yarım asırdır Amerikan yaşamının merkezinde yer alan Bob Dylan, müzikteki yaratıcılık ve enigmatic gizemini edebiyat ve kültür alanında da sürdürmektedir. Dylan, II. Dünya Savaşı sonrası Amerikan pop kültürünü şekillendiren şarkılarıyla olduğu kadar kökenlerinin uzandığı geçmiş algısıyla da kitleleri peşinden sürüklemeyi ve ilgi odağı olmayı başarmıştır. Onun bu gücü, arayışının sahilinde yatar. Amerikalıların, hem ev sahibi hem misafir, hem yerli hem göçmen, hem emin hem tedirgin ruh hâlini yansıttığı şarkılarına, ruhun sonsuzluğu, muhayyilenin belirsizliği ve kaybedilenin bilinmezliği gibi temaları giydirmiş olması edebiyat geleneğinden beslendiği liriklerine derinlik kazandırmıştır. Yapıtlarında, folk şarkıların ev sıcaklığından Rock müziğin sorgulayıcı ve melankolik iklimine taşınmış anlatıcılar vardır. Robert B. Gremor bir makalesinde *Life Magazine*'e atıfla, bu durumu onun âdeta "çağın anteni" olması metaforuyla

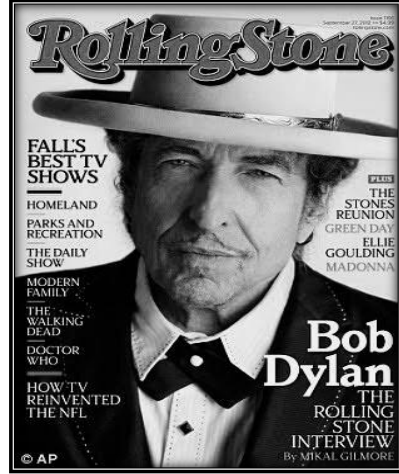
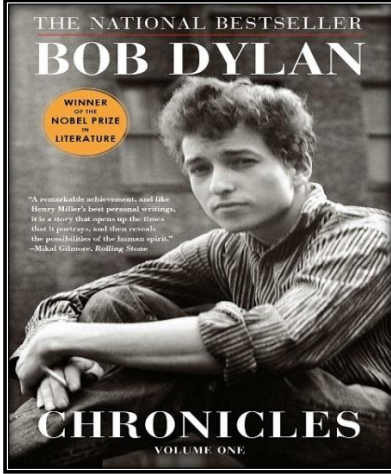
---

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. mzcirakli@ktu.edu.tr

¹ Türkçesi: Denizin öte yakasında bekliyor sevdiceğim / Bekliyor Türkiye'de bir şehirde / Biliyorum günün birinde orda buluşacağız, aşkımızı yaşayacağız / Yukarıda yıldızlara tutunmuş, o gizemli Türklerin haber verdiği gibi.

² Türkçesi: Şu bizim mahalle kabadayısı, sürgün olmuş, diyardan diyara / Göçüp durmuş, kovulmuş gittiği her yerden / Ailesinin dağıldığını görmüş, halkın kovalanıp parçalandığını / Suçu doğmuş olmak, yargılanması bu yüzden... / Ah şu bizim mahalle kabadayısı!

ifade eder.³ Gremor, bir açıdan “ergen tripleri” olarak alımlanabilecek temaların, kitleler tarafından ilginç bir şekilde derin metafizik hakikatlere ışık tutan sofistike yorumlar muamelesi gördüğünü belirtir.⁴ Bir başka deyişle, bu anlatıcıların hikâyeleri, dinleyenleri “bam teli”nden yakalar.

Kitleleri sürüklerken varmak istediği noktayı açıkça ortaya koymayan, belki kendisi de bilmeyen, insanları belli bir duyarlılığa olduğu kadar, arayışın kendisine de çağıran Dylan’ın yolculuğu, coğrafyalar arasında olduğu kadar, edebiyat kanonunun kalbine, tarihin derinliklerinedir. Sadece Romantizm, Amerikan romantizmi gibi dönemler değil, Strunk’ın belirttiği gibi, Horace, Vergilius, Euripides, Ovid gibi Klasik dönem yazarlarına ek olarak dinsel mitoloji ve İsrailiyat’tan da beslenmiştir.⁵ Riley, bir yandan Dylan’ın bir tür “söz akrobati” olduğunu belirtirken, diğer taraftan şarkılarının “mitolojik bagajı”na da dikkat çeker.⁶ Öte yandan, David Gate, Dylan’ı popüler müziğin Einstein’ı olarak tanımlar. Tabii, kimi eleştirmenlerin yaptığı gibi, onu Amerikan müziğinin Walt Whitman’ı olarak tanımlamak da mümkündür, nitekim o da mesajını, berrak ve kimi zaman çocuksu gelen ifadelerle, kitlelerle buluşturmayı başarmıştır. Ayrıca, Fransız simgecilerinin göstermekten çok sezdirmeyi esas alan üslubunu ödünç aldığı

³ Roberts B. Gremore, “The Social Roots of Imagination: Language and Structure in Bob Dylan’s ‘Baby Blue’”, *American Studies*, vol. 21, no. 2, 1980, s. 96.

⁴ Gremor, s. 96.

⁵ Bkz. Thomas E. Strunk, “Achilles in the Alleyway: Bob Dylan and Classical Poetry and Myth.” *Arion*, vol. 17, no. 1, 2009, s. 119-136.

⁶ Tim Riley, “Another Side of Bob Dylan”, *World Literature Today*, vol. 79, no. ¾, 2005, ss. 8-12. Ayrıca bkz. Thomas Richard F., “The Streets of Rome: The Classical Dylan”, *Oral Tradition*, vol. 22, no. 1, 2007, s. 30-56.

söylenbilir.⁷ Örneğin, otobiyografik çalışması *Chronicles*'da Ovid'den, Sophocles'ten bahsetmesinin anlamlı olduğunu belirten Strunk, Dylan'ın şarkılarında klasik yazarların izinin sürülebileceğini söyler ve bununla ilgili örnekler de verir. Christopher Rollason'un deyiimiyle, şarkıları “yedirilmiş alıntılar” ile doludur.⁸ Bütün bu alıntılar, Dylan'ın geçmiş kültür ve mitlerle “diyalog” içinde olma çabasına bağlanabilir.⁹ Sahne performansı dikkate alındığında ve Dylan'ın şarkılarını seyirciden çok kendine çalan bir sanatçı olduğu hatırlandığında, bireysel tecrübesini anlamlandırma arayışında kendi yolculuğunun bir parçası olarak görebiliriz bu diyalog arayışlarını.

“Göç” olgusunun Dylan'ın şarkılarındaki yeri ve etkisi “tarihsel biyografik bir yaklaşımla”¹⁰ ve “alegorik okumalar”¹¹ yoluyla değerlendirilebilir. Göndermeler ifşa edildiğinde tarih(ler)in ve coğrafya(lar)ın değiştiği, hikâyelerin yeni anlam katmanlarına kavuştuğu ve derinlik kazandığı görülebilir. Konumuz bağlamında düşünüldüğünde ise, Dylan'ın kendinden önceki yazarlarla diyalog çabalarının yine doğrudan olmasa da dolaylı olarak “yabancı” ve “yabansı” ruh hâlinin bir tezahürü olduğu görülecektir. Çoğu yazar gibi, kendini “evde” hissetmeyen bir sanatçının, “edebiyatın engin uzamında” dolanması ve içindeki onanmaz “kayıp” duygusunu sağaltacak hikâyeler damıtması bundandır. Aslına bakılırsa, edebiyat kanonu ve mitler, onun için *The Old Curiosity Shop*'dan¹² daha öte bir şeydir.

Anayurdundan, asıl ait olunan yerden koparılmışlık duygusu, Bob Dylan'da ev özlemi ve aidiyet duygusunun kurulamayışı olarak karşımıza

⁷ Bkz. K.V. J. Dettmar, (Ed.), *Cambridge Companion to Bob Dylan*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, Introduction.

⁸ Bkz. Christopher Rollason, “Edgar Allan Poe and Bob Dylan: Towards a Model of Intertextuality / Tell-tale Signs”, *Atlantis*, vol. 31, no. 2, 2009, s. 52.

⁹ Dylan'ın lirikleri hem Genetteci anlamda metinlerarası hem de Bakhtinci anlamda diyalojik okumalara açıktır. Eliotcu perspektiften bakarsak gelenek ve bireysel yetiyi buluşturduğu söylenebilir. Ancak, Hegelci bakarsak, kurduğu sentezlerin “üstbireşim” karakteri taşıyıp taşımadığı tartışılabilir.

¹⁰ Historical-Biographical yaklaşım bir metnin anlamının yazarın özyaşamına nispetle anlaşılabilirliğini, eserin yazarın kişisel tarihinin bir yansıması ya da parçası olarak okunması gerektiğini savunan geleneksel okuma biçimidir. Her ne kadar modern okuma biçimleri ve formalizm sonrası yaklaşımlar bu tarz bir okumayı yadsımışsa da, özellikle azınlık ve ezilmiş gruplara mensup yazarlar söz konusu olduğunda, söz gelişi feminist okumalarda ya da daha geniş *queer* okumalarında, bu yaklaşımın önemli katkılar sunacağı göz ardı edilmemelidir.

¹¹ Alegorik okuma ortaçağ okuma yaklaşımlarına değin uzanabilecek eski bir okuma biçimidir. Postyapısalcı olarak kabul edebileceğimiz Paul de Man'a göre ise aslında yaptığımız bütün okumalar alegorik okumalardan ibarettir. Buna göre bir metin kendi içinde tutarlı çok farklı anlam katmanlarına ve öyküsel kurgulara sahiptir. Alegorik metinlerin en az iki katmanının olduğu varsayılabilir. Figürasyonun ve mecaz kalıbının çözülmesiyle simgeler ifşa edilir ve yüzeysel anlam ile derindeki asıl anlam dışlaştırılabilir.

¹² Bob Dylan'ın Charles Dickens'ın ünlü romanına yaptığı bir gönderme.

çıkar. Bob Dylan'ın şarkılarında “ev” imgesi çok güçlü bir motif olarak belirir. Bu imgeyi anlatıcılığı (speaker) evden ve sevgiliden ayıran “yol” imgesi tamamlar. Ev ve yol imgeleri Dylan'ın kişisel tarihinin bir parçası olan vatandan kopuşla, yıllar önce gerçekleşmiş travmatik “göç” olayıyla ilgili olabilir. Diaspora Edebiyatı anayurtlarından, vatan bildikleri topraklardan sürülmüş ya da göç etmek zorunda bırakılmış insanlar ve onların torunları tarafından üretilen metinlerle ortaya çıkar. Bu metinler bir yönleriyle yazıldıkları yer ve zaman hakkında konuşurlarken öte taraftan doğrudan ya da dolaylı olarak başka coğrafyalara ve geçmişe göndermeler yapar. Dolayısıyla, Dylan'ın şarkılarında biyografik tarihsel travmanın izlerini sürmek mümkündür. İnsanların anayurtlarından kopuşlarını imleyen “göç”, tarihsel ve travmatik sonuçları olan bir olgu olduğu kadar Diaspora Edebiyatına doğrudan ya da dolaylı olarak dinamik kazandıran asal bir motiftir de. Eserlerde göndermeler sürgün ve zorunlu göçün izleriyle sisli bir geçmişe uzanır.

Odesa'dan Duluth'a Göç: Biyografik Arka Plan

24 Mayıs 1941, Minnesota, Duluth doğumlu, asıl adı Robert Allen Zimmerman¹³ olan Bob Dylan Yahudi kökenli¹⁴ bir sanatçıdır. Amerikalı pop ikonu, şarkıcılığının yanısıra, söz yazarı şair ve performans sanatçısıdır. Amerikan gezgin Ozanlık geleneğinin yaşayan en büyük temsilcisi olan Dylan'ın babası Abram (Abe) Zimmerman, Ukrayna kökenli bir Rus Yahudisidir. Annesi Beatrice, ya da kendi biyografisi *Chronicles*'da (2004) bahsettiği adıyla “Beatty” (Stone) ise Litvanya kökenli bir Rus Yahudisidir. Dedesi ve babaannesi Zigman Zisel Zimmerman Ukrayna'nın Odessa kentindedir. Dylan'ın anne tarafından dedesi Benjamin/Ben Stone ile anneannesi Florence, Litvanya Yahudisidir. Benjamin'in Amerika'ya 1902

¹³ Serge Denisoff, “Urban Folk Movement Research: Value Free?” adlı makalesinde, folk şarkıların belli bir dönem, özellikle 1930'larda politik sol gruplar tarafından kullanıldığını belirttikten sonra bu geleneğin altmışlı ve yetmişli yıllarda Dylan ve Baez gibi şarkıcılar tarafından devam ettirildiğine işaret eder. Ancak, Dylan'ın kariyeri ve sanatı elbette bu kalıba indirgenemez. Denisoff'un altını çizdiği gibi Dylan'ın bir sosyalist ya da komünist olduğu ise kesinlikle söylenemez. Ancak bir dönem sol/protest duyarlılıklara hitap ettiği ve bu yönüyle kitleleri heyecanlandığı hatırlanmalıdır. Bkz. s. 189. Bu konuda ayrıca bkz. David Boucher, & Gary K. Browning, (eds.) *The Political Art of Bob Dylan*, Palgrave Macmillan, USA 2004. Vietnam Savaşı'na karşı duruşu, Joan Baez'le çıktığı turnelerle bir dönem sol muhalefeti peşinden sürüklemesi, Demokrat adayları desteklemesi (ki bu konuda bir diğer turneyle Carter'ın kampanyasına sağladığı dolaylı desteği konu edinen Bernard M. Timberg, “Bob Dylan and Jimmy Carter: Ceremonies and Symbols of National Revival”, *Studies in Popular Culture*, Third Series, vol. 2, no. 1, 1979 adlı makale ilginç veriler sunmaktadır) ve en son çarpıcı fotoğrafını Obama'dan ‘Özgürlük madalyası’ alırken vermesi akla gelen sahnelerdir. Ekim 2016'da 75 yaşında İsveç Kraliyet Akademisi tarafından Nobel Edebiyat Ödülüne layık görülen şarkıcıyı bu ödülün şaşırttığı düşünülebilir ancak ortadan kaybolup ödül törenine katılmadığı için düşünceleri tam olarak öğrenilememiştir.

¹⁴ Ashkenazi Jews olarak bilinen Orta Avrupa, Doğu Avrupa Yahudileri.

yılında gittiği aktarılmaktadır. Dolayısıyla hem annesi hem babası sürgündeki Yahudi toplumuna mensup insanlardır. Dylan'ın manken olan karısı Shirley Marlin Noznisky de Yahudi kökenlidir.¹⁵

Dylan'ın, Odessa ve Türkiye ilintisi kendi anlatımlarına dayanır. Dede ve büyükannesinin 1905 Anti-Semitik pogrom uygulaması kapsamında yurtlarından sürüldükleri bilinmektedir. Bir dönem Bob Dylan'ın Türk asıllı olduğu, hatta atalarının Trabzon'dan göç ettiği haberi gündeme bomba gibi düşmüştür. Haberin kaynağı, ünlü şarkıcının *Chronicles* adlı otobiyografisinin ilk cildinde aktardığı detaylara dayanır. Sanatçı eserin 92. sayfasında şunları anlatır:

Büyükannemin acılarla kavrulmuş sesi dokunaklıydı, hüznün sanki aksanına sinmişti... –yüzüne de o hiç değişmeyen yarı bulutlu umutsuzluk hâkimdi. Bunun sebebini tahmin etmek hiç de zor değildi. Zor bir hayatı olmuştu. Amerika'ya Karadeniz'de bir liman kenti olan Odessa'dan gelmişti. Aslında orası Duluth'tan çok da farklı değildi. Benzer insan tipleri, benzer iklim, kocaman bir su kütesinin kıyısına ilişivermiş iki şehir.

Ailem oraya da Türkiye'den, Karadeniz kıyısındaki bir başka liman kenti olan Trabzon'dan gelmiş. Hani şu Yunanlıların Euxine adını verdiği yer. Büyükannemin ailesi Türkiye'nin Ermenistan sınırında bir kasaba olan Kağızman'dan gelmişti. Soyadları Kırgızmış. Büyükbabam da aynı bölgeden. Ailesi ayakkabıcılık ve deri işleriyle uğraşıyormuş. Aslında büyükannemin ataları İstanbulluymuş. Ben gençken, Ritchie Valens'ın “Türkiye’de Bir Şehir” (In A Turkish Town) şarkısını söylerdim. “gizemli Türkler ve yukarda yıldızlar” ifadesinin geçtiği kısma geldiğimde tuhaf bir haz duyardım. Sanırım bana Ritchie'nin dillere düşmüş “La Bamba” parçasından daha fazla bir şeyler ifade ediyordu o şarkı.¹⁶

Dylan'ın büyükannesiyle ilgili sözleri yakın tanıklığın, Ritchie'nin şarkısına duyduğu yakınlık ise kolektif geçmişten kopmayışının işareti olarak görülebilir. Bu tanıklık ve kimlik duygusu onun şarkılarındaki temaları besleyen unsurlar olarak karşımıza çıkar.

Tanıklık ve Travma, Kimlik ve Tema: Diaspora Kavramı ve Diaspora Edebiyatı

Cohen'ın anlattığına göre, diaspora kavramının doğuşu Yahudi toplumunun Babil sürgünüyle ilgilidir. İ.Ö. 586'da Süleyman Tapınağı'nın yıkılmasından sonra Yahudilerin önde gelenleri Babil'e sürülmüşlerdi. Bu olaydan sonra Babil aynı zamanda “sürgün” kavramıyla anılır olmuştur.

¹⁵ Bob Dylan, *Chronicles*, Simon & Schuster, New York 2004, s. 92-93. Ayrıca bkz. ethniceleb.com/

¹⁶ *Chronicles*, s. 92-93.

Terim tarihsel kökeni itibariyle, Yahudilerin Filistin'den sürülmesi ve Babil'de kolonileşmelerine gönderme yapmaktadır ancak daha sonraları anayurtlarından sürülen bütün topluluklar için kullanılan bir kavram hâline gelmiştir. Judith Shuval'ın aktardığına göre¹⁷ 1960'lardan önce göçmen gruplar genellikle yaşadıkları toplumda "asimile" olan (kelime terimsel olarak kullanılmıştır, pejoratif olarak kullanılmamıştır), kendi etnik kimliklerini ön plana çıkarmaları yadsınan ve yaşadıkları toplumun kültürel özelliklerine adapte olmaya çalışan topluluklardır. Ancak zamanla, kimliklerin kamusal alanda daha görünür olma, dejenerasyon ve asimilasyona direnme ve kendini tahkim etme ihtiyacıyla koşut olarak yaşanan travmadan beslenen bir edebiyatın varlığı göze çarpmıştır. Bu bağlamda, sürgün edebiyatı ile Diaspora Edebiyatı arasındaki farkın altını çizmek gerekir. Bu fark yapıtın göç olgusuna ve anayurda karşı tutumunda ortaya çıkar.

Sürgün edebiyatında zoraki göç travmasının izleri açık; anayurda ilişkin anılar sıcak ve tazedir. Bu açıdan, sürgün edebiyatı daha travmatiktir ve çoğunlukla göç sonrası üretilen erken dönem ağıt, destan ve anlatılarla dışlaşır. Bu anlatılarda anayurda dönme arzusu belirgindir. Diaspora Edebiyatı ise katmanlıdır. Bu yapıtlar, bir taraftan yeni koşullara adaptasyonu temsil ederken, öte taraftan anayurdun unutulmadığını, anısının hâlâ sıcak olduğunu göstermeye çalışır. Cohen'ın Yahudiler özelinde işaret ettiği ancak bütün sürgün topluluklar için geçerli olan husus, anayurt'tan kopuşun yarattığı travmanın bir yönüyle sürgün halka acı verirken bir yönüyle de diasporanın kimlik bilincini diri tutan bir olgu olduğudur.¹⁸ Dolayısıyla Diaspora Edebiyatı içinde değerlendirilecek yapıtların göç etmek zorunda kalmış/bırakılmış toplulukların asimilasyona karşı direncini artırması, özgün kimliğin muhafazasına hizmet etmesi ve azınlık bilincini koruma ve güçlendirmeyi amaç edinmesi, böylelikle, sosyal patolojiyi önleyen kritik bir rol üstlenmesi beklenir.

Cohen'ın meşhur eseri *Global Diasporas*,¹⁹ diasporanın başlıca şu özelliklerinden bahseder: ²⁰ (1) anayurttan en az iki farklı yere göç etmek

¹⁷ Judith T. Shuval, "The Dynamics of Diaspora: Theoretical Implications of Ambiguous Concepts", Rainer Münz ve Rainer Ohliger'in *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Russia in Comparative Perspective* adlı çalışmasından. Frank Cass, London 2003.

¹⁸ Hristiyanların Yahudilerin yaşadığı göç travması ve sürgün belasından kurtulamamalarını Hz. İsa'ya ihanetlerinin bir sonucu, bir tür ilahî ceza olarak gördüklerini hatırlatmakta yarar var. Dylan'ın Hz. İsa'ya duyduğu yakınlık kendi milleti adına bir tür günah çıkarma mıdır, İsa figüründe kurban edilmesini aşan insanlığa dair daha simgesel özellikler mi bulmaktadır tartışılabilir.

¹⁹ William Safran, "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", *Diasporas*, vol. 1, no. 1, 1991.

²⁰ Gabriel Sheffer, "Modern Diasporas in International Politics" (1986) adlı eserinde, diaspora tanımı için üç önemli ölçüt sunar: Sürdürülebilir kolektif bilinç, ortak kimlik, kendi

zorunda kalmak; (2) anayurtla ilgili canlı ve hâlâ taze, sıcak bir hatıraya ve mit'e sahip olmak; (3) gittiği ülkede kendini tam kabul edilmiş görememek (yabancı ve yabansı hissetmek); (4) birgün anayurda dönme ve orayı ihya etme hayali kurmak; (5) kolektif şuur ve ortak hareket etme iradesine sahip olmak. Bu durumda diasporanın belirleyici nitelikleri şöyle sıralanabilir: Diasporanın “travmatik” boyutu ve acı; kolektif şuur, dayanışma ruhu; anayurdun idealizasyonu ya da mit olarak yaşatılması (yer, tarih, millî zaferler ve yıkımlar vs); etnik bilinç; kültür aktarımı (transmission); empati.

Bu parametrelerin ışığı altında, Whitfield'in tespitlerine bakmakta yarar vardır. Whitfield'a göre, bir taraftan Yahudilerin adaptasyon ve asimilasyonu gerçekleşirken, öte taraftan bireyler açısından imkanlar son derece çoğalıp zenginleşmiştir. Cohen'in altını çizdiği gibi, anayurt özlemi bir şekilde kendini dışa vurur; diaspora mensupları özellikle “yabancılık” ve “yabansılık”²¹ olarak nitelendirdiğimiz duygudan sıyrılmaz ve sıklıkla ikincil vatani hiçbir zaman “ev” olarak benimseyemez. Ancak yine de ikincil vatanın terk edilemediği görülür. Modernitenin âdeta dayattığı bireyselleşme hatta parçalanmışlığa rağmen, asıl kayda geçirilmesi gereken diğer bir husus, bütün Yahudi kökenlilerin, kendi milletlerinin ortak geçmişi ve ortak kaderi hakkında “kesin” ortak bir kanaate ve derin güçlü bir duyguya sahip olmalarıdır.²² Bu ortak geçmişi belirleyen, yapan ve var kılan ise “göç” ve “sürgün” hikâyesidir. Whitfield'a göre, Yahudi kimliği bu duygudaşlık üzerinde kendi kendisini yeniden üretmeye devam etmiş, varlığını Diaspora içinde sürdürmüştür. Bob Dylan'ın şarkılarını değerlendirirken mezkûr Diaspora'nın önemli bir parçası, geçmişin şuurulu bir ortağı olduğu unutulmamalıdır.²³ Yahudiliğin modernite sonrası bir kimlik olarak var olması konusunda kafa yoran Stephen J. Whitfield, kimliğin sadece doğuştan belirlenmediğini, tarihsel süreç içinde çeşitli etkilerle şekillenen bir olgu olduğunu ve kültür vasıtasıyla aktarılıp pekiştirildiğini belirtir.²⁴ O hâlde, Dylan'ın şarkıları vasıtasıyla bu kimliğin pekişmesinde ne derece rol oynadığı tartışmalıdır.

---

aralarında içsel organizasyon, anayurt ile nitelikli iltisak ve doğrudan ya da dolaylı irtibat (seyahat ya da bahis) bkz. Gabriel Sheffer, *Modern Diasporas in International Politics*, Saint Martin Press, New York 1986.

²¹ “Yabansılık” terimi yazara aittir. Türkçemizde kullanılan yaban kelimesi, Yakup Kadri'nin meşhur romanının da adıdır. Dylan şarkılarında yabancılaşma yerine “yabancılık” ve kelimenin tam anlamıyla “yabansılık” vardır.

²² Stephen J. Whitfield, “Enigmas of Modern Jewish Identity”, *Jewish Social Sciences*, New Series, vol. 8, no. 2/3, 2002, s. 165.

²³ İlerde değinileceği gibi Dylan'ın meşhur “Neighborhood Bully” adlı parçası, bu bağlamda değerlendirilebilir.

²⁴ Whitfield, s. 165.

Bu bağlamda, E. Anthony Rotundo “Jews and Rock and Roll: A Study in Cultural Contrast” adlı makalesinde yerinde bir tespitle, Amerika’ya göç etmiş Yahudilerin, büyük kısmının daha prestijli ve yararlı gördükleri “akademik” kariyere meylettiklerini, “formal eğitimi toplumsal statü kazanmanın önemli aracı olarak benimsediklerini” ve yazılı kültür aracılığıyla var olmayı seçtiklerini belirtir.²⁵ Dylan’ın, hemen her sektörde yer alan Yahudi kökenli başarılı ve girişimci çoğunluktan ayrıldığı, birçok Yahudinin izlediği yolu izlemediği görülür.²⁶

Rotundo, özellikle *Rock and Roll* müziğinin Yahudi kökenli genç sanatçılar tarafından görece yadsındığı tespitinden hareketle Dylan’ın folk melodilere, *Rock and Roll*’a, sözlü konvansiyonlara yönelmek suretiyle, Yahudi kökenli birçok sanatçının aksine bir yol tuttuğunu belirtir.²⁷ *Rock and Roll*’un içerik ve performans boyutuyla ilgili iki konuya dikkat çeker: Birincisi, bu müziğin doğasında “anger” (kızgınlık ve öfke) olduğunu

²⁵ E. Anthony Rotundo, “Jews and Rock and Roll: A Study in Cultural Contrast”, *American Jewish History*, vol. 72, no. 1, 1982, s. 88.

²⁶ Öte yandan seçtiği yolda da Nobel ödülüne dek uzanan iyi bir kariyere eriştiği yadsınmaz. Bunda diasporanın etkisi ne ölçüdedir kestirmek kolay değildir. Kendisi gibi müzisyen oğlu Jesse Dylan ile Wondros adlı bir yapım şirketi sahibi olmaları, kendisinin aynı zamanda CFR, TED, Soros Vakfı, Ford Vakfı, Clinton Küresel Girişim Vakfı, Gates Vakfı, Harvard Üniversitesi gibi prestijli ve küresel sivil kuruluşlarla üyelik ya da işbirliği düzeyinde faaliyetlere imza atması onun küresel güç ilişkileriyle ilgili duruşu hakkında soru işaretleri uyandırmıştır. Bkz. Banu Avar, www.banuavar.com.tr (Ekim 2016). Kimilerine göreyse, Dylan’ın sol/muhafif çıkışları asıl yapıyı tahkim etmekten ve suçları perdelemekten başka bir işe yaramamıştır. Duruma böyle yaklaşanlar için, şarkılarından dinsel motifler Amerikan Evangelistlerinin İsrail yanlısı politikalarına destek olarak bile okunabilir. “Mahalle Kabadayısı” adlı şarkısı hem bu çevreleri doğrular nitelikte algılanmış, hem de sol gruplar tarafından bile eleştirilmiştir.

²⁷ Rotundo, s. 89.

vurgulayan Rotundo, bu müzik türünde bu öfkenin aşk, tutku, reddetme ve başkaldırma gibi temalarla kaynaştığını belirtir. Aslında bu, insanın mayasında olan nefret ile sevginin, şehvet ile aşkın, içgüdüler ve başkaldırının bir arada ifade edilmesidir ona göre. En önemlisi, “*Rock and Roll* duyguların agresif bir şekilde dışa vurumudur” der.²⁸ İkincisi, *Rock and Roll*, konser ve turne dolayımında, birçok pop müzik kumpanyasının sergilediği gibi, kalabalıkları bir araya getirme, onların duygularına ve hayallerine hitap etme ve onları etkileme yetisine sahiptir. Bu yönüyle, Amerikan sözlü folk kültüründeki “hikâye anlatma” ve “vaaz verme” konseptlerinin yeniden üretilmesi olarak görülebilir. Bu nedenle her pop ikonu, aynı zamanda bir hikâyeci ve bir vaiz; bir şaman ve bir *saga*’dır.²⁹

Saga ve Karga

Dylan’ın şarkılarında Diaspora duyarlılığına hitap eden öğeler bulmak mümkün olsa da, lirikleri o çerçeveye sığdırmak mümkün değildir. Özünde hep *halakhic*³⁰ anlamda bir Yahudi olarak kalmış olan Dylan’ın kimliğini Diaspora Edebiyatı çerçevesi içinde değil, çok daha dolaylı olarak ve evrensel motifler ve izlekler aracılığıyla dışa vurduğu görülür.

Aslına bakılırsa, gezgin ozanımız ya da ihtiyar *sagamız* Dylan, şarkılarının sözlerini kimi zaman eski liriklerden, eski folk şarkılardan derlediğini bu yüzden bu şarkıların anlamından sorumlu olmadığını ileri

²⁸ Rotundo, s. 85.

²⁹ Shelly Berman, Alan King, Woody Allen hikâye anlatma geleneğinin bilinen Yahudi kökenli temsilcileri olarak ilk akla gelenlerdir.

³⁰ Yunanca Diaspora kavramı aslında İbranice Galut kelimesinin çevirisine dayanmaktadır. Dia-speiro (over-sowing) şeklindeki sözcük kalabalık kitleleri başka topraklara sürmek, savurmak şeklinde tercüme edilebilir. İkincil vatana görece adaptasyon sağlamış, ilk aşamada kimliğin korunması ardından kimliğin güçlendirilerek dışa vurulması sürecinde yaşanan tarihsel göç travması diasporik kimliğin oluşmasında belirleyici (ve besleyici) bir rol üstlenecektir. Halakhik yahudiler, İsrailoğulları’nın bir devleti vardır ve kutsal kanunlarla yönetilmelidir diye düşünürler. Bkz. Whitfield, s. 165; Gabriel Sheffer’in (1993) belirttiği gibi, diaspora’nın bir devletlerinin olup olmamasıdır. Yahudiler, uzun yıllar devletsiz diaspora iken, 1948’den sonra artık devletli diaspora haline gelmişlerdir. Robin Cohen (1997) ise konuya biraz daha işlevsel bir sınıflandırma yapar: Sürgün diasporası (Yahudiler [Robin Cohen, *Global Diasporas* (1997) adlı çalışmasında “Yahudi Arketipi”nin konunun anlaşılmasında anahtar rolü üstlendiğini belirtir] Afrikalılar, Ermeniler, Çerkesler); İşçi diasporası (i.e. Endonezyalılar, Almanya’daki Türkler); Emperyal diaspora (i.e. İngilizler); İş, yatırım, ticaret diasporası (i.e. Çinliler); Kültürel diaspora (i.e. the Caribbean case, aktörler, yazarlar, entelektüeller vs.) Burada birinci gruptaki sürgün diasporası bu çalışmanın kapsamına girmektedir. Bkz. Judith T. Shuval, “The Dynamics of Diaspora: Theoretical Implications of Ambiguous Concepts”, in Rainer Münz and Rainer Ohliger, *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Russia in Comparative Perspective*, Frank Cass, London 2003.

sürse de, bu, deyim yerindeyse tam bir “tecahüli arif”tir.³¹ Fakat Dettmar’ın da belirttiği gibi, bu ironisi keskin *saga*, bülbül gibi şakıması beklendiği hâlde daha çok bir “karga” gibi ötmeyi tercih eder. Dylan, eski Amerikan folk şarkılarına kulak verirken göçebe Amerika’nın çılgınlıklarını ve folk şarkılarında hâlâ titreşen o “yabancılık” ve “yabansılık” duygusunu derinden hisseder ve hissettirir. Dylan’ın şarkılarındaki anlatıcı, yabancılık ile yabancılaşma arasındaki farkın da idrakındadır. Şarkılardaki bilinçli “karga”³² yolda olmak ile ev özlemi arasında tutunamamış bir melankoliktir.³³ Çok katmanlı bir okuma yapıldığında, Dylan bir yandan modern insanın yalnızlığı ve yabancılaşması gibi evrensel sorunları ele alan şarkılar yapar görünse de aslında hâlâ “kök salamamış” bireylerin sesini yansıtır. Dolayısıyla, Dylan özelinde konuşursak göçebelik ve aidiyet duygusunun kaybı sebebiyle yaşanan duyguyu “yabancılaşma” duygusu olarak tanımlamak yanlış olur. Göçmenin içinden çıktığı bir toplum yoktur aslında, göçmenin sonradan dahil olduğu bir toplum vardır. Onu betimleyecek duygu, yabancılaşma değil, bizzat yabancılık ve yabansılık’tır.

Bu nedenle, Dylan’ın şarkılarındaki diğer katman, onun kişisel tarihiyle bağlantılı olarak hatırasında hâlâ sıcak izlerini taşıdığı kendi göç hikâyesidir. Çocukluğuna denk geldiği için ya da başka sebeplerle çok detaylandıramadığı bu hikâyenin parçaları, farklı biçimlerde şarkılarında yaşamaktadır. Göçmenlik duygusunun bu ozandaki karşılığı elbette çok daha

³¹ K.V.J. Dettmar (Ed.), *Cambridge Companion to Bob Dylan*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 52.

³² O dönemlerde Dylan’ın lakaplarından biri de sıradışılığını vurgulamak için “alien” yani uzaylı idi. Tabii onun en önemli bilinen lakabı ise “the spokesman of a generation” yani “bir neslin sözcüsü” idi. Ona duyulan tanrısal hayranlık ve insanlar üzerindeki etkisi için bkz. Jeff Friedman, “Bob Dylan is God”, *Prairie Schooner*, vol. 83, no. 3, Baby Boomer Issue, 2009, ss. 93-94.

³³ Bkz. Mustafa Zeki Çıraklı- Öznur Yemez, “Melancholy in Bob Dylan’s “Melancholy Mood”, 2nd *USBK*, İ. Çeçen Üniversitesi, Ağrı 2016.

derin çok daha karmaşıktır. Onun Amerika macerası rezonanslar hâlinde ta “Exodus” mitine kadar uzanan bu “anayurdundan çıkarılma” hikâyesinin süreğidir bir bakıma. Belki de bu nedenle bir türlü Amerikan Rüyası’nın bir parçası, ya da paylaşıcı olmamış, hep tutunamamış, tutturamamış, kaybeden, kaybolmuş ve kayıp kahramanların sessiz hikâyelerini anlatıp durmuştur. Onun Mesih hayranlığının ve İsa’ya yaptığı göndermelerin biraz da bununla ilgisi vardır. Kurumsallaşmış Hristiyanlık ve Yahudiliğin ötesinde, bizzat İsa’nın kendisi bir “acı” ve “yersizyurtsuzluk” imgesidir çünkü. Dolayısıyla, Dylan’ın şarkılarına göz atarken tarihsel-otobiyoğrafik bir perspektiften bakıldığında, şarkılarında sesini duyduğumuz ozanın kendini teslim edeceği bir sevgili, bir nevi sığınak özleminde olduğu açıktır. Bütün bu izleklerin bağlandığı ana tema ise ozanımızın içinde capcanlı ve şarkılarında hâlâ sesi yankılanan bir “göçmen” ve “göçebe”nin varlığıdır.

Dylan’ın köken itibarıyla “göçmen” oluşunun izleri sanat yaşamı süresince silinmez, onun şarkılarının arka fonunda hep ağlayan (ama ağlak değil), hüznü (ama mızıldanmayan), kızgın ve alaycı (ama dalgacı değil) bir anlatıcının sesi duyulur.³⁴ Riley, Dylan’ın sıradışı epik hikâyelerinde bu tiplmeyi biraz “megalomanyak” bulur ancak yine de bu anlatıcıda sempatik bir taraf bulduğunu inkâr edemez.³⁵ Şarkılarında en çok geçen sözcükler arasında özellikle *gitmek*, *terk etmek*, *yol*, *yolculuk*, *yabancı*, *anne* ve *ev* dikkat çekicidir. Bütün bu kelimeler, şarkıcının içinde özlemini bir türlü dindiremediği mustarip bir *persona* yaşattığını gösterir. Dylan eleştirilenlerinin zaman zaman altını çizdikleri gibi, seyirci ve hayranlarına yalalaklık yapmayan, hatta onlara sıklıkla “laf sokan” bu karganın, onları eğlendirme gibi bir amacı yoktur. Memleketi nereden gelip nereye gittiği belli olmayan bir ozan gibi dolaşır ve müzik endüstrisinin yeniliklerini müziğinde kullanırken oldukça mütevazıdır ve çok da cömert davranmaz. Bu mustarip olduğu kadar da “müstağni” ozanın değişmez iki enstrümanı gitar ve armonikası; kendini evinde hissettiği, aidiyet duyduğu tek yer ise sahnedir.

Pikaresk Turneler: Yolda

Yolda olmak Dylan şarkılarının asal izlek ve motiflerinden biri olduğu kadar bir performans yöntemidir. Dylan gibi şarkıcıların yaşamlarının önemli bir kısmı “turne”de geçer.³⁶ 1997’de New York Times’a verdiği bir mülakatta “çoğu insan yolu sevmez, yolda olmayı bıkkınlık verici bulur,

³⁴ Irene Oppenheim’in naklettiğine göre “Ellen Willis şöyle der: “Dylan’ın nefret edeni çoktur! Alay edilmekten kim hoşlanır ki?!” Irene Oppenheim, “Changing Trains: Sam Shepard and Bob Dylan”, *The Threepenny Review*, No. 1, 1980, s. 18-20.

³⁵ Riley, s. 11.

³⁶ Bunlardan ilk akla gelen unutulmaz turnelerden ikisi Rolling Thunder Revue (1975-76) ile “Never Ending Tour” yani Bitmeyen Turne (1988) idi.” Dettmar, s. 55.

fakat yolda olmak ve yolculuk benim için nefes almak kadar doğal” derken “ben yola çıkmadım, yol beni kendine çekti çünkü turneler ve sahne benim mutlu olabildiğim tek yer. Benim olmak istediğim gibi olduğum, kafam estiği gibi konuşabildiğim tek yer. Oysa günlük yaşamda aynısını yapamazsınız” der.³⁷ Dylan için turnelerin anlam ve işlevi birçok pop ikonuna göre çok daha farklı ve gizemlidir. Onun göçebe ruhu bu turnelerde kendini dışa vurur. Turneler sadece bir şarkıcıyı değil aynı zamanda bir düşünür ve performans adamını sürüklemektedir. Dylan turne yaşamını bütün kalbiyle benimsemiştir. Böylelikle kendini âdeta içinden çıktığı “trabadoir” gezgin ozanlık geleneğine bağladığını düşünüyor olmalı. *Rolling Thunder Revue*’de seslendirdiği şarkılar kuzeyin etnik sorunları ve ırk ayrımcılığıyla dışlanmış tarihine göndermeler yer alır. Amerikan yerleşimciler, Kızılderililer, zenciler, İtalyan ve Yahudi göçmenlerin hikâyelerinin izleri sürülür.³⁸ Eleştirmenlere göre Dylan’ın tavrı “epik bir yolculuk” olmaktan çok “pikaresk bir macera”yı daha çok andırır.³⁹ Örneğin, Denning’e göre, onun “Tales of Yankee Power” adlı çalışmasının Hibbing ve Minnesota’yu da kapsayan kuzey sınır bölgelerinin Dixie ve Durango, Mississippi ve Mexico gibi güney sınır bölgelerini temsil eden metaforlar olarak kullandığı görülür. Tabii onun “seslendirdiği” hikâyeler salt meraktan edinilmiş tarih bilgisine dayanmaz.

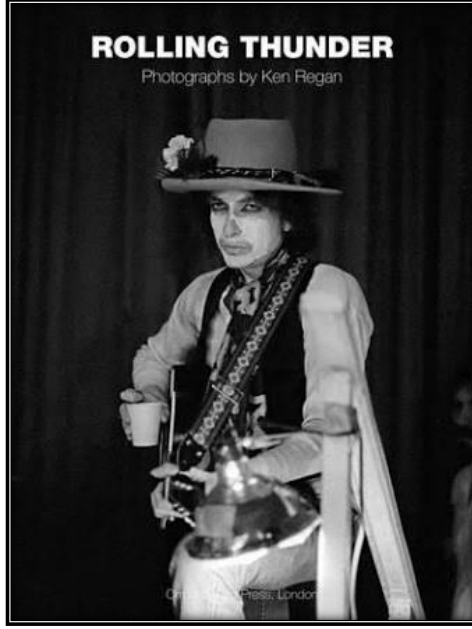
Michael Denning’in belirttiği gibi, Dylan, *Rolling Thunder Revue*’de Kızılderili yerliler, Afrikalılar, İtalyan ve Yahudi göçmenlerden oluşan kuzeye özgü etnik çeşitlilikle tanışmış, özellikle Kuzey Amerika’nın sınır bölgesindeki kasabalar boyunca uzanan kesiminde epik bir yolculuğun ortağı olmuştur. Daha sonra Dixie, Durango, Mississippi ve Meksika sınırlarında kendi “masal coğrafyası”nda, gezerken güneyli bir yanki’nin hikâyelerine ses verdiği görülür. Denning, Dylan’ın bütün bu pikaresk maceralar dolayımında o güne değin anlatılmamış ve yazılı ‘T’arihten ziyade, bir antikacı dükkânındaki meraklı müşteri gibi, küçük tarihlerin, anlatılmamış hikâye ve acıların izini sürmektedir. Şarkılarındaki anlatıcı, kâh bir ozan kâh bir öğretmen kâh bir şarkıcı olarak karşımıza çıkar ama hepsinin ortak paydası, dile dökülmemiş bir acının izleğinde kendini ele verir. Kargamızın ilgi duyduğu tarih dersinde, ayartıcı olduğu kadar isyankâr bir aktivist’in sesi duyulur.⁴⁰

³⁷ Dettmar, s. 56.

³⁸ “the Que’be’cois border country and mill towns” – not as epic journey but as picaresque adventure.

³⁹ Dettmar, s. 34.

⁴⁰ Dettmar s. 34.

Amerikan toplumunun kendisi zaten göçmen bir toplumdur. Amerikan tarihi biraz da oradaki yerlileri yerinden yurdundan ederek onları göçmen durumuna getirmiş olan Amerikalıların kolektif şuuraltlarında yer etmiş göçmenlik kompleksi, “ev özlemi” “aidiyet arzusu” ve Amerikan bilincini oluşturmuş bulunan o güçlü “kök salma istenci” arasındaki gerilimi “Amerikan rüyası” ile kapatma çabası olarak okunabilir. Oysa Dylan “He bought American Dream but it put him in debt / The only game he could play was Russian roulette [Parasını Amerikan Rüyasına yatırdı, borca batacağını bilmeliydi/ Çünkü onun becerdiği tek oyun, Rus Ruletiydi]” (176) diyerek bu rüyaya inanmadığını belirtmektedir. Onun şarkılarındaki anlatıcılar tedirgin rüyalara yatar kaybetmişliğe uyanır. Bir şarkısında “You tamed the lion in my cage / But it wasn’t enough to change my heart [Göğüs kafesimdeki aslanı terbiye ettin / Fakat kalbime gücün yetmedi]” diyerek, içinde sağaltamadığı bir duyguya atıfta bulunur. Bu anlatıcıların hafızaları çoğunlukla ayrılık ve kaybediş hikâyeleriyle, bir diğer deyişle *yitik cennet*’in hayaliyle yaralıdır.

Yitik Cennet ile Arz-ı Mev’ud Arasında

Bob Dylan’ın şarkılarının önemli bir kısmında, anayurt’tan kovulma deneyimi ve yersizyurtsuzluk hissini “yitik cennet” arketipiyle birleştğini görebiliriz. Bu arketip, aynı zamanda insanın bu dünyadaki “doğa durumunun” tabiatla kurduğu “doğal ve dolaysız” ilişkinin kaybedilmiş olmasından kaynaklanan romantik melankoniye de ifade eder. Buna göre,

insan, iki kere “düşmüş” olur ve dünya iki kere “fallen world” hâline gelmiştir. Dylan’a göre, insanlığın yaşadığı çöküş ve yozlaşma, en temelde manevi karakterlidir. Dylan’ın anlatıcılarının dile getirdiği hikâyeler, Aidan Day’in vurguladığı gibi, masumiyetini koruyamamış insanın “cenneti kaybetmesi” sonrasında yaşadıklarını temsil eder. Çünkü Dylan’a göre, “İnsanoğlu Eden (Adn) Cennetinin kapıları ardında masumdu ve orada yargılanma da yoktu.”⁴¹ Bu görüş, bir yandan atalarından tevarüs ettiği Yahudilik inancından, diğer taraftan açıkça intisap ettiğini söylediği Hıristiyanlık inancından beslenmekteydi.⁴² Özellikle, Batı Amerika’nın (the American West), Amerikan imgeleminde bir “Garden of Eden” olarak tahayyül edildiği hatırlandığında⁴³ Amerikalılar için Batı’nın sembolik bir anlam ifade ettiği daha iyi anlaşılır. Şarkılardaki muhayyel Batı,⁴⁴ sıkışınca kaçılabilir, “mutluluk, eşitlik, adalet, özgürlük, kardeşlik” gibi duyguların yaşanabilecekleri “saklı cennet”in yerini tutar. Aslında böyle bir yerin varlığına inanç, “yitik cennet” inancının ve vatansız kalma travmasının bir telafisi olarak görünmektedir.

Aquila, Batı imgesinin ve Batı’yı anıstıran imgelerin Amerikan zihninde hâlâ canlı olduğunu vurgularken, *Rock and Roll* müziği ve folk müzikte bunların sıklıkla kullanıldığına dikkat çeker.⁴⁵ Dylan’ın şarkılarında da bu imgelere rastlanmaktadır. Dolayısıyla, Dylan’ın şarkılarında “yitik cennet” “saklı cennet” “anayurt” ve “ev” arketipleri alegorik olarak mevcuttur ve şarkılarda çok katmanlı olarak kullanılmaktadır. Bu kavramların birbirleriyle özdeşleştirildikleri görülür. Paul Davies, Dylan’ın tutunamamış anlatıcılarının ayrılık korkusunun, Eliot, Sartre ya da Beckett gibi sanatçıların yapıtlarında rastlayabileceğimiz türden bir kaybetmeye mahkûm⁴⁶ oluş tutumu içinde sergilediğini düşünür.⁴⁷ “Just a minute before you leave girl / Just a minute before you touch the door [Ayaklanıp gitmeden önce iki dakika düşün tatlım / Kapıya yönelmeden önce iki dakika düşün]” ifadelerinde anlatıcının bütüncül ve anlamlı bir dünya kuramaması ve parçaları bir arada tutamamasından doğan kayıp duygusu açıktır: “Let’s try to get beneath the surface waste, girl [Gel şu sığ dünyanın pisliklerinden kaçalım tatlım]” derken başka bir dünya –belki de yitik cennet- özlemi, ya da

⁴¹ Aidan Day, “Satan Whispers: Bob Dylan and Paradise Lost”, *The Cambridge Quarterly*, vol. 39, no. 3, 2010, s. 260-280.

⁴² Day, s. 261.

⁴³ Richard Aquila, “Images of the American West in Rock Music”, *Western Historical Quarterly*, vol. 11, no. 4, 1980, s. 415-432.

⁴⁴ Bizim “Vahşi Batı” olarak bildiğimiz Amerika’nın Batısı.

⁴⁵ Aquila, s. 416.

⁴⁶ “*Art of Failure*”, Davies, s. 165.

⁴⁷ Paul Davies, “‘There’s no success like failure’: From Rags to Riches in the Lyrics of Bob Dylan”, *The Yearbook of English Studies*, vol. 20, 1990, s. 165.

Don't fall apart on me tonight
 I just don't think that I could handle it
 [...]
 Yesterday's just a memory
 Tomorrow's never what it's supposed to be,
 And I need you, yeah

Ah bu gece bu kadar üstüme düşme benim
 Bu gece senle baş edemeyebilirim
 [...]
 Dün uzak bir hatıra şimdi
 Ve yarın hiç de hayal ettiğimiz gibi değil belli ki
 Yine de sensin tek istediğim!

ifadesinde ise, kaybedilen bütüncül tutarlılığın bir daha ele geçirilmesinin imkânsızlığı karşısında duyulan yıkım duygusu göze çarpar.

Roos ve Don O'meara, biyografik öğelerle metinsel öğelerin bir arada değerlendirilebileceğinin ve Dylan liriklerinin eleştirel okumalarının yapılabileceğinin güzel bir örneğini vermişlerdir.⁴⁸ Örneğin, *New Morning* (1970) adlı albümde yer alan "Time Passes Slowly" adlı parçada, Roos ve Don O'meara'nın belirttiği gibi, yüzeyde görünenin aksine daha karmaşık mesajlar bulunmaktadır. Alegorik okumalara müsait bu parçada, gayet doğal, pastoral bir ortamda bulunmasına ragmen melankoli içinde yüzen ve acısını dindiremeyen bir anlatıcı vardır. Anlatıcı, saklı bir cennette dağlar arasındadır, çağlayanları dinleyerek vadiler boyu yürüyüşlere çıkar. Irmaklar akmakta, zaman geçmektedir, fakat sanki her şey yavaşlamıştır. "You're lost in a dream [rüyada kaybolmuşsun]" ifadesiyle, yine bir tedirginliğin işaretini verir:

Time passes slowly when you're searchin' for love
 Ain't no reason to go in a wagon to town
 Ain't no reason to go to the fair
 Ain't no reason to go up, ain't no reason to go down
 Ain't no reason to go anywhere

---

⁴⁸ Michael Roos- Don O'meara, "Is your love in Vain?" Dialectical Dilemmas in Bob Dylan's Recent Love Songs", *Popular Music*, vol. 7, no. 1, 1987, s. 35-49.

Aşkını ararken yavaş geçiyor zaman
 İnsanın ne atlayıp şehre gidecek
 Ne de panayırda dolaşacak sebebi oluyor
 Ne ileri, ne geri, sıkışıp kalıyorsun işte öylece...
 Hiçbir yere gidecek sebep bulamazken.

Mesele giden ya da arkada kalan sevgililer midir ya da bu sevgililerin yokluğu mudur? Bu kaybolmuşluk, huzur veren bir esirlik hâli midir, yoksa geçmişin ve hatıraların insanın peşini bırakmadığı bir zihin dünyasında arka sokaklarda kaybolmuşluk mudur? Dylan'ın anlatıcıları çoğu zaman kalmak, gitmek ya da bir şeye tutunmak için bile bir sebebin yitirildiği durumlarda karşımıza çıkar.

Tutunamayanlar ve Tutturamayanlar: Dylan'ın Yabancı Anlatıcıları

Roos ve Don O'meara Dylan şarkılarında “mutsuz” bir anlatıcının sesini duyduğumuzu belirtir. Bob Dylan'ın anlatıcıları çoğunlukla, “acımasız (bitter), dalgacı (cynical), paranoyak (paranoid), yalnız (lonely), kendine acıyan (self-pitying), amaçsız ve sonuçsuz bir arayışa mahkûm, ironik biçimde kimseye güvenip bağlanamayan” tutunamamış tiplerdir.⁴⁹ Alan Wall, Dylan'ın “they say everything can be replaced” adlı şarkısını yorumlarken, başka birçok şarkıda bir “kaçak Chaplin figürü” olarak karşımıza çıkan anlatıcının bu kez hapsedildiği hücreden çıkmak ve ışığa kavuşmak istediğini belirtir,⁵⁰ oysa anlatılan hikayelerdeki bu “kaçış”ın arkasında, bütün şarkılarının özünde yatan “ahlaksal” tutum göze çarpar. En politik gibi görünen şarkılarında bile aslında temel sorunun ne politik ne de başka bir şey, manevi çöküntüden kaynaklandığını ima etmektedir. Dylan bu çöküşün nedenleri üzerinde düşünmüş, Woody Guthrie'den miras kalan “Amerika'nın bağrından çıkmış, yoksul, eğitimsiz fakat hayatın içinde yoğrulmuş “âvare ve serseri ruhlu” anlatıcı karakterinin dilinden dünyanın haksızlık, eşitsizlik ve adaletsizliklerini sorgulamıştır.⁵¹

Dylan'ın yazdığı aşk ve ayrılık şarkıları romantizmin doruklarında dolaşmaz. Ona göre birini sevmek basit bir eylem olamaz. İlişkilerdeki kırılmalar sonucu ortaya çıkan hayal kırıklığının sebebi salt ilişkilerin kendisi de olamaz. “Dylan, aşkı ve cinselliği, ilişkilerin kimyasını araştırdığı

⁴⁹ Bu tespit özellikle 1980'li yıllara ait şarkılar bağlamında söylene de, Dylan'ın şarkılarında karşılaştığımız melankolik serseri ruhlu ve tutunamayan anlatıcı stereotipini çok iyi ifade etmektedir. “Is your love in Vain?” Dialectical Dilemmas in Bob Dylan's Recent Love Songs” adlı çalışmasında Roos- O'meara, s. 35.

⁵⁰ Alan Wall, “The Passages of Bob Dylan”, *New Blackfriars*, vol. 54, no. 643, 1973, s. 563.

⁵¹ Rotundo, s. 97. Ayrıca 70'lerin sonunda fundamentalist Hıristiyanlık'a döndüğünün işaretlerini vermesi bu ahlaksal sorgulamalarının bir diğer evresini işaret eder.

entelektüel faaliyetin bir unsuru olarak kullanır”.⁵² Dylan’ın şarkılarındaki anlatıcı kaygılı olmaktan çok kızgın ve ironiktir. Kimi zaman cinsellik göndermeleriyle bilinçaltının çeperlerinde dolaşan dışavurumsal yaklaşımlarının bu bahsettiğimiz kızgın ve ironik tonlamayla âdeta kimyasal bir tepkimeye girdiği, yabansılığın göçebelik duygusuyla birleştiği söylenebilir. Şarkılarındaki “kızgınlığım sebebi çok daha asal ve çok daha derin bir yaraya işaret etmektedir. Kadınlar ve ilişkiler bu derin yaranın, ki bu bağlamda bunun “göç” hatırasının derin izlerinden bağımsız olduğu düşünülemez, yüzeyde görünen opak aynalarıdır. Örneğin, “Tangled Up in Blue” şarkısı aşığın spiritüel yolculuğunu konu alan, geçmişle geleceği buluşturan ve bu spektrum içinde bildik aşk maceralarının büyük yıkımlarla sonuçlandığı bir alegoriye uzanır. Başlangıçta gerek âşıklar gerekse anlatıcı, bütünlüklü bir evrenden bize seslenmektedir. Fakat gittikçe bu uyumlu ve bütünlüklü evren sarsılmaya başlar.

Bir başka şarkısı “A Simple Twist of Fate” ise elle tutulabilecek somut tecrübenin ötesine geçerek, dinleyenin hayal gücünü metafizik ve psikolojik evrene doğru kaydıran bir hikâye anlatır. Bu, Dylan’ın çoğu sanatçının yaptığı gibi, gerçeklik dünyasının travmalarını fantezi ve imgelem yoluyla sağaltma çabasının bir sonucu gibi görünebilir. “I still believe she was my twin [İnanıyorum, o hâlâ benim öteki yarım]” ifadesi, bir yönüyle somut deneyimi imlerken, bir yönüyle insanın bir türlü dolduramadığı boşluğu duyumsatmaktadır. Burada, sevgililerin aslında kendilerini aşan daha büyük ve bütünsel bir dünyanın parçaları olduğu fikri işlenmektedir. Özneler kendi yarattıkları öznel bütünlük dolayımında evrendeki birlik/bütünlük (integration) duygusuna erişeceklerdir. Elbette, başta belirttiğimiz nedenlerle, “yersizyurtsuz” bırakılmış, tutunamamış özne için “sevgili”nin ifade ettiği şey, ilişki bağlamını aşacak düzeyde daha derin bir yalnızlığa ve yoksunluğa, hatta trajediye işaret etmektedir. Carry Brownstein’in dediği gibi, şarkının sonunda, anlatıcının geveze papağanıyla uzlaşması (“walking along with a parrot that talks”) çok manidardır.⁵³

Dylan’ın bahsettiğimiz melankolik yabancılığı ve yabansılığı, belki onun parçalanmış kişiliğinin muzip bir yansıması olarak *Infidels* albümünün en iyi ikinci parçası olan “I and I” (“Ben ile Ben”) da ortaya çıkar. Anlatıcının bir yolculuk alegorisinde yalın ayak kaldığı (barefoot) bu

⁵² Dettmar, s. 132.

⁵³ Bu albüm Dylan ile takipçileri arasında olduğu kadar bu albümü dinleyenler arasında da duygusal bir diyalog yaratmıştır. Aşkın karmaşasına odaklanmış olduğu düşünülen bu albümün aslında çok daha derin bir ayrılığın yasını tuttuğu söylenmelidir. Bu albümün hem sanatçıyı hem de dinleyenleri yaraladığı gözden kaçmazken bunun asıl ve asal nedenleri her zaman tartışmaya açıktır. Albümü dinlemek adeta gerçek bir yaralama, bir örseleme faaliyetine, belki bir tür iç savaşa döner. En güzel nitelemeyi Carry Brownstein yapmıştır: “Bu albüm anlatıcının kendine ağıtıdır”. Bkz. Dettmar, s. 155-159.

şarkının konumuzla ilgili olarak verdiği en güçlü mesaj ise şudur: “geriye dönme çabasına değer, her ne kadar bu çaba boşuna olsa da.”⁵⁴ Söze dökemeyeceği duyguları olan anlatıcımızın, “kalbinin sesini dinlediğini söylemesi” sıradan bir klişenin ötesinde alımlanmalıdır. Kişisel tarihinin izlerini sürerek yaklaştığımızda, “herkese ayakkabı yapmış ama kendisi daracık patikada yalnız ve yalınayak” yürüdüğünü söyleyen bu anlatıcı için kaybedilmiş olan şey bir arkadaş ya da bir sevgiliden daha öte ya da daha derin bir şey olmalıdır.

“Mr. Tambourine Man” adlı şarkı bizdeki “çingene kemancı” figürünü anımsatır. Uykusu kaçan anlatıcı, hikâyesine şöyle başlar: “Hey! Mr Tambourine Man, play a song for me / I'm not sleepy and there is no place I'm going to”. Gidecek yeri yoktur, akşam kurduğu hayaller, sabaha yerle bir olmaktadır ve yapayalnızdır:

Though I know that evenin's empire has returned into sand
Vanished from my hand
I have no one to meet

Gece kurulduğum taht yerle bir oldu
Kum gibi kayıp gitti ellerimden yok oldu
Ne eşten ne dosttan eser kaldı

Yine, “It's Alright, Ma (I'm Only Bleeding)” adlı parçasında, yarattığı paradoks “elinde balonu olan bir çocuk” imgesiyle kuvvetlenir. “Çocuk” ve “balon” her zaman ümit ile ümitsizliği, masumiyet ile günahı, geçmiş ile geleceği ve en önemlisi bütün bunlara ek olarak yitirme korkusunu birleştirmektedir:

The handmade blade, the child's balloon
Eclipses both the sun and moon
To understand you know too soon
There is no sense in trying.

El yapımı ustura ensesinde çocuğun balonunun
O balon ki, tutulunca ayı da güneşi de kaplar
Hemencecik anlayabilme çabası boşuna
Zaten çabalamanın ne anlamı var

Her an “insanların eli ürünü” bir “ustura”nın tehdidi altında var olan “balon” karşısında onun gitarından çıkan müzik, armonikasına üflediği

⁵⁴ Dettmar, s. 162.

nameler ve şarkı sözleri boşa ve anlamsızdır: “The hollow horn plays wasted words / Proved to warn.” Derin yalnızlık acısının, yabancı ve yabansılığın izlerinin sürülebileceği şarkılardan biri olan “It’s Alright, Ma (I’m Only Bleeding)”de, dünyaya gelmenin boşluğundan dem vurulurken, insanın ölüm fikrine saplantısı dile getirilir: “That he not busy being born / Is busy dying.” İnsanı tutkulu bir “yol” ve “yolculuk” arzusu beklemektedir: “Temptation’s page flies out the door”: Oysa yaşam bir mücadele yeridir ve ondan kaçarak bu savaşın dışına çıkmak, acılardan uzak kalmak imkânsızdır.

Ev’den Uzak Ev’den Ziyade: Yol ve Ayrılık

Bob Dylan şarkılarında “yol” menzile varmayı değil, ayrılığı temsil eder. Sıklıkla karşımıza çıkan yol motifi, zaten yitik olanın defalarca yitirilmesine ve her yitirişte yaranın yeniden sızmasına göndermedir. Sağaltılacak olan bir şey yoktur. Bir şarkısında ne kadar uzağa gidebilirsin ki diye sorarken, ya da “Going Down the Road Feeling Bad” derken, bizzat yolun anıştırdığı acıya gönderme yapar. Bu, Dylan şarkılarında nerdeyse hep tekrarlanan bir motiftir. *Bob Dylan 1962* albümünde yer alan “Talkin’ New York” adlı şarkısında “sevdiği diyarları terketmiş” ve New York’a gelmiş bir taşra şarkıcısından söz açar. Anlatıcı, “binalar gökyüzüne doğru yükselirken, insanların gittikçe silikleştikleri, ufaldıkları” New York’ta “gidecek hiçbir yeri olmayan evsizler”den biridir. Elinde gitarıyla meşhur New York metrosuna atlar ve soluğu “Greenwich Village”da alır. Bir kahveye girer, hatta sahneye çıkıp şarkı söyler. Oradakilerin hoşuna gider, ona “çok keyifli” ve “çok hoş” olduğunu söylerler. İçlerinden biri, muhtemelen sahibi, oralarda böyle “folk” şarkıcılarını sevdiklerini söyler. Derken aynı yerde çalışmaya başlar: “Günde bir dolara, ciğerlerimi patlatıyordum” diye anlatır. Gerçi bu şarkıda toplumcu mesajlar da bulmak mümkündür. Ancak, dikkatli bakıldığında öykünün çok katmanlı okunabileceği göz ardı edilemez. Birçok Dylan şarkısı gibi bu şarkı da, yüzeyde bir öykü anlatsa da, derinlerde başka bir acının imalarıyla doludur. Şarkıcının acı çekmesinin sebebi, o New York kışında, soğukta aç ve evsiz kalmış insanlar ya da bir kafe köşesinde üç beş kuruşa çalışması değildir. Kaldı ki, daha sonra daha iyi bir maaşa kavuşup New York’a geldiğinde kafasını kaldırıp gökdelenler arasından gökyüzüne bakarken duyduğu hüznün aynı hüznüdür. Dolayısıyla hikâyede acının sebebi sosyo-ekonomik koşullardan çok, bu yabancı ve yabansı anlatıcının bir türlü “ait” olamaması, bir türlü içindeki acıyı sağaltamamasıdır.

Nitekim aynı albümün, “Hep Üzgün Adam” adlı şarkısı da bunun ipuçlarını verir. “Hep üzgün Adam’ım ben / Başım hep belada / Colorado’dan kaçıp gitmem lazım / Doğduğum ve büyüdüğüm topraklara” derken, yine yukarda bahsettiğimiz temaları bir araya getirdiği görülür. Yine üzüntü, yine dert ve yine “veda.” Sevdiği kızın ailesi onun “yabancı” oluşunu yüzüne vurmuştur: “Your mother says I’m a stranger.” Şarkının

devam dizelerinde “don, kar, tipi, yağmur” imgeleri yine “yol” ve “yolculuk”a işaret eder. Bu “yabancı” doğduğu yerleri terk ederek, kendini yollara vuracaktır. Yaşadığı hayal kırıklığı ve yoksunluk duygusu “belki de o trende öleceğim” derken kendini iyice dışa vurur. Bu yabancı ve yabansı karakter, bütün ömrünü “yolda” geçirmek zorunda olan, ölünceye dek yolculuğa hüküm giymiş bir “hep üzgün adam”dır. Zaten, bir gün dönecek olsa, ona ne kadar kötü davranılacağını biliyordur.

Yine aynı albümden, “In My Time of Dying” adlı şarkısında, ölünce kimsenin üzülmüş ağlamamasını, yas tutmamasını ister. Tek istediği, ölmüş bedeninin “eve” götürülmesidir: “All I want for you to do is take my body home.” Bu ev neresidir? Dünyada bir evi var mıdır? Bu şarkıda İsa’ya yaptığı göndermeler, belki de bu dünyada eve kavuşma umudunu yitirmesindedir. Bu duygunun bir başka şarkısı “House of the rising sun” (1962)’da ortaya çıktığı görülür. “Now the only thing a gambler needs is a suitcase and a trunk / And the only time when he's satisfied is when he's on a drunk.” Buradaki “valiz” ve “sandık” imgeleri gene “yol” ve “yolculuk” fikriyle ilintili. Sarhoşken mutlu olması ise, Dylan’ın şarkılarında sık rastladığımız klişelerden biri. Ancak, yine Dylan okumalarında bu klişelerin katmanlı bir şekilde ele alınması gerektiğini unutmamalıyım. Şarkının bir başka dizesi ise bu sarhoşlukla birlikte düşünülebilir: “And the only pleasure he gets out of life is rambling from town to town.” Sadece “yoldayken” ve “yolculuktayken” kasaba kasaba dolaşırken hayattan zevk alan birinden söz ediliyor. Burada bir taraftan gezgin ozanlık geleneğine gönderme yapılırken ve onların göçebe ruhlarının bir özelliği ima edilirken, bir taraftan da “bir yere ait olamayışın” hüznü ironik bir şekilde dile getirilmiş oluyor. Biraz olsun unutmak, sadece yoldayken ya da sarhoşken mümkündür belki.

Gel gör ki, Dylan şarkılarında yol ve yolculuğun, derinlerdeki “göç” sızısının şiddetlenmesine sebep olduğu görülür. “Song To Woody” adlı şarkıda, yine evinden “binlerce mil” uzakta bir anlatıcının, alegorik olarak yoldan ve yolculuktan söz açar. Kendisinden önce nice “garibanın, nice köylünün, nice prensin, nice kralın” geçtiği o yollardan geçmektedir. Bireysel bir hayalkırıklığı dolayımında, kaderin dünyayı ne hâle getirdiği anlatılan şarkıda, derinlerdeki göç sızısını biraz hafifletmenin bir yolu, nihai sonu düşünmek olsa gerek ki, Shakespeare’e yaptığı bir göndermeyle, “her insanın, bir gün toprak olup, tozunun rüzgârda savrulacağı” güne yazgılı olduğu hatırlatılır. Tabii, yine ayrılık ve veda zamanıdır:

I'm leaving tomorrow but I could leave today
Somewhere down the road someday
The very last thing that I'd want to do
Is to say I've been hitting some hard travelling too.

Yarın yola çıkıyorum fakat bugün de gidebilirdim
 Allahın herhangi bir günü, her hangi bir yere
 İçimde hep karşı konulamaz bir yolculuk isteği var
 Aslında bu sana söylemek isteyeceğim son şeydi

Bob Dylan, "The Freewheelin' Bob Dylan" (1963) albümünde de benzer temaları işlemeye devam eder. "Down The Highway" adlı şarkısının ilk dizesi şöyledir: "Well, I'm walkin' down the highway / With my suitcase in my hand." Elinden gitarını ve armonikasını düşürmeyen göçebe ruhlu ozanın şarkılarının çoğunda "elinde bavuluyla" garda bekleyen bir karakter görülür. Tabii, sevgili her zaman olduğu gibi uzaklardadır. Uzun zamandır "kumar" oynadığını söyleyen bu serseri ruhlu anlatıcı, "Yes, I been gambler's so long / Lord, I ain't got much more to lose" derken, mecazi olarak kendi hikâyesine gönderme yaptığı kadar, daha yazgısal bir insanlık dramına da işaret etmektedir. "Right now I'm havin' trouble / Please don't take away my highway shoes" dizelerindeyse, yola çıkma iradesi ve yolda olma direnci birer imkân olarak sunulur. "Otoban ayakkabısı" imgesi en az "yalınayaklık" imgesi kadar güçlüdür. Derinlerdeki "göç" hikâyesine bir diğer gönderme de şarkıda geçen "okyanus" olabilir:

Well, the ocean took my baby
 My baby stole my heart from me
 Yes, the ocean took my baby
 My baby took my heart from me
 She packed it all up in a suitcase
 Lord, she took it away to Italy, Italy.

Ah, okyanus aldı bebeğimi
 Kalbim de onunla birlikte gitti
 Yanlış duymadınız, yavrumu okyanus aldı
 Evet, kalbim bebeğimde kaldı
 Bir bavula sığdırdı onu
 Ah Tanrım, aldı ve götürdü ta İtalyalara.

Böylece, bireysel hikâye aşılmış, "İtalya" ile doğrudan Akdeniz'e işaret edilmiş olur. Bugün birçok Suriyeli çocuğun cesedi gibi, anlatıcının "bebeği" de Akdeniz'de can vermiştir. Muhtemelen tabut yerine tahtadan bir bavulun içinde denize bırakılan çocuğun ölü bedeni, belki de İtalya sahillerine vuracaktır. Anayurt'tan yola çıkan kafilenin, Atlantik'in sonunda "Özgürlük Anıtı"nı görmeden evvel yaşadığı dramalara ve kayıplara

gönderme yapan hikâyede anlatıcının figüratif bir dille konuştuğu böylece daha iyi anlaşılır.

Another Side of Bob Dylan (1964) albümünde yer alan “Black Crow Blues” 1964 ilginç bir nitelemeyle karşılaşırız: “I woke in the mornin' wand'r'in' / Worried and worn out [Sabahtan kalktım, dolaşmaya çıktım / Üzgün ve bitkin...” Uykusundan uzun bir yolculuk ve arayış sonrası “üzgün ve bitkin” hâlde uyanan anlatıcı, aşık olduğu kadına nice vaatlerde bulunduktan sonra, şarkının son dizelerinde onun aslında daha asal bir dürtünün etkisi altında olduğunu anlarız. “Worried” üzüntü kadar “endişe”ye de işaret eder. Aslında, içindeki tedirginliğin depreştiği anlatıcı için, yola çıkma arzusu belki aşktan da daha derindir çünkü yaşadığı güvensizlik ve tedirginlik onu tekrar yolculuğa itecek kanısındadır: “Black crows in the meadow / Sleeping across a broad highway” derken, buradaki “kargalarla” özdeşleştiği ve bir otobanın karşısında, yola çıkmaya hazır beklediğini ima eder. Sanıldığının aksine, orada öylece çakılı kalacak bir “korkuluk” değildir.

Bringing All Back Home (1965) albümü, konumuz açısından anlamlı bir parçaya yer verir: “On The Road Again.” Bu şarkıda anlatıcının yabancılik ve yabansılık, kendisine “ev” olarak sunulan yeri ve “ev ahalisini”n yapaylığını yadırgayan bir çocuğun gözünden anlatılmaya çalışılır. Alegorik okumaya açık bu şarkıda “Napolyon maskesi” takarak bir komutan edasıyla yürüyen ancak hem kudret hem de dirayetten yoksun baba figürü, bir yandan Amerikan Rüyası’nın kutsadığı aile kurumuna dolaylı bir eleştiri, bir yandan ise kurumsallaşmış devlet otoritesini yadsıyan bireyin hümor duygusunu yansıtır. Bu şarkıda aynı anda hem Huck Finn’in hem de Tom Sawyer’ın yankısı duyulabilir:

Well, I got to pet your monkey
I get a face full of claws
I ask who's in the fireplace
And you tell me Santa Claus
The milkman comes in
He's wearing a derby hat
And you ask why I don't live here
Honey, how come you have to ask me that?

Hey, bana sadece maymunluğun lazımdı
Şimdi pençe izleriyle dolu bir yüzüm var
Bacadan inen kim diye sordum
Sen Noel baba dedin

Oysa gelen sütçüydü
 Kafasında bir beyzbol şapkasıyla
 Bir de tutmuş bana niye burda yaşamadığımı soruyorsun
 Hey tatlım, sen iyi misin?

Şarkının başka bir yerinde, “cebinde ne varsa, amcasının çaldıklarından ibaret” diyerek, bir yandan babanın acizliğini, bir yandan sahip olunan şeylerin “sahih” ve “hakiki” olmadığını vurgular. Annesine kinayeye sarar: “And you ask me why I don't live here / Honey, I can't believe that you're for real [Bir de tutmuş bana niye burda yaşamadığımı soruyorsun / Hey tatlım, sen iyi misin, sen gerçek misin?]” Yitirilmiş bir “öz”ün varlığına işaret etmekten geri durmayan anlatıcı, “uzak diyarlardan yabancı bir ses duyar gibi olursan, o benim iç çekişlerimdir, sakın korkma anne” diye seslenirken, ana temanın alt katmanlarında yer alan kendi bireysel hikâyesi ile insanın evrensel yalnızlığı; sanatçının duyarlılığı ile anlatıcının yabancılığı ve yabansılığı aynı anda çağrıştırılmış olur. Bir annenin çocuğunun sesini tanıyamaması, ya annenin, ya da anne kadar kutsal tarihsel bir nesnenin çok erken kaybedildiğini imlerken, aynı zamanda “korku” sözcüğü ile anlatıcının anlattıklarının olumsuzluğuna işaret edilmektedir. Yalnızlık anneyle olduğu kadar kendi öznesiyle de paylaştığı, paylaştıkça artan bir şeydir. Sesin korkutuculuğu ise, aynı zamanda uzak olduğu kadar belli belirsiz olduğundan, anlaşılmağından gelmektedir:

You loose yourself, you reappear
 You suddenly find you got nothing to fear
 Alone you stand without nobody near
 When a trembling distant voice, unclear
 Startles your sleeping ears to hear

Kendini kaybediyorsun, sonra bir daha ortaya çıkıyorsun
 Derken birden korkacak hiç birşey olmadığını anlıyorsun
 Yanında yakınında kimsen olmadan ayakların üstünde duruyorsun
 Titreyen belli belirsiz uzak bir sesle
 İrkiliyor uyuklayan kulakların

Yaşlı kadınların dedikodu ve falları, insanların aşktan yoksun çiftleşmeleri, sahte ahlakçı tavırlar ve riyakârlık, propaganda ve yapaylıklar... Bütün bunlar acı vericidir. Yine de bunları dile getirmesi ve eleştirmesi anlatıcının hayatını tehlikeye sokmaz. Fakat asıl tehlikeli olan anlatıcının kafasındaki hayalleridir ve her neyse bu hayaller, onu ipe götürecektir kadar tehlikelidir:

And if my thought-dreams could been seen
They'd probably put my head in a guillotine
But it's alright, Ma, it's life, and life only.

Ah aklımdan geçenleri bir görebilsedi
Muhtemelen kafamı giyotine verirlerdi
Fakat sorun değil anne, zaten yaşam böyle bir şey.

Benzer şekilde, *Blonde On Blonde* (1966) albümündeki “Rainy Day Woman # 12 & 35” adlı parçasında “eğer eve dönmeye çalışırsan, seni taşlarlar dostum” derken, aklındaki fikirlerin tehlikesine işaret eder:

Well, they'll stone ya when you're trying to be so good
They'll stone ya just a-like they said they would
They'll stone ya when you're tryin' to go home
Then they'll stone ya when you're there all alone
But I would not feel so all alone
Everybody must get stoned.

Seni taşlarlar, çok iyi biri olmaya çalışırsan
Eğer eve dönmeye çalışırsan, seni taşlarlar dostum
Orda öylece yapayalnız kaldığında da seni taşlarlar
Fakat aslında pek de yalnız sayılmam
Er ya da geç, herkes bir gün taşlanır

New Morning (1970) albümünde yer alan “Sign On The Window”da, anlatıcı, yaşadığı yalnızlığın bir “aile” kurarsa sağaltılabileceği düşüncesindedir. Etrafındaki nesnelere, pencere, kapı, sokak, masa... Hepsi ona yalnız olduğunu hatırlatmaktadır. Yaşadığı aşka dair hayal kırıklıkları belki bir karısı, bir çocuğu olunca geçer, kimbilir?!

Built me a cabin in Utah
Marry me a wife, catch a rainbow trout
Have a bunch of kids who call me pa
That must be what it's all about
That must be what it's all about.

Utah'da bi çatım olsun
Bi karım olsun
Gökkuşaklı alabalık yakalayayım

Bana baba diye çağırın bi sürü çocuğum olsun

İşte bütün derdim,

Daha ne isterim

Planet Waves (1974) albümünde yer alan “Going, Going, Gone” ölüm ve umutsuzluğun kıyısında dolaşan bir anlatıcı vardır. Her ne yapsa, yaptığı şeye, o şeyin ait olduğu evrene dâhil olamamaktadır. Nereye varsa, daha varmasıyla orayı terk etmesi bir olmuştur, hatta varmadan vedaya hazırdır: “I am going / I am going / I am gone.” Hiçbir yere ve hiçbir şeye tutun(a)mayan bu anlatıcı için, gerçek hayatın dışında, kitaplarda da bulabileceği bir hakikat yok gibidir.

I am closing the book

On the pages and the text

And I don't really care

Of what happens next

I am going

I am going

I am gone.

Kitabın kapağını kapatıyorum

Sayfalarda ne var, metin ne anlatıyor

Merak etmiyorum hikâyenin devamını

Bana müsade

Bana müsade

Gidiyorum, gittim.

Ne hayata ne kitaplara, ne bir sevgiliye bağlanabilir. Paul Davies’in belirttiği gibi, burada yine güçlü bir “kaybetmişlik (failure)” duygusu hâkimdir (173). Bu duygu *Blood on the Tracks* (1975)’da yarayı sağaltamamış bir yalnızın hikâyesinde şöyle aktarılır:

"Take care of all your memories"

Said my friend, Mick

"For you can not relive them

And remember when you're out there

Tryin' to heal the sick

That you must always

First forgive them"

Dostum Mick uyardı,
 Hatıralarına iyi bak, sahip çık
 Çünkü kurtulamazsın onlardan
 Ve ummadığın yerde çıkarlar karşına
 Hatırlayıverirsin

Knocked Out Loaded (1986) albümünde yer alan “Precious Memories”de anlatıcı “gecenin sessiz karanlığında ruhunu kaplayan anılardan söz açar: “Precious memories flood my soul / Precious memories how they linger / How they ever flood my soul / In the stillness of the midnight.” Anlatıcı, bu hatıraların “kutsal sahneler barındırdığını” ve geceleri bu sahnelerin canlandığını söyler. Uzun yapayalnız geçmiş yılların ötesinden beliren anne, baba, çocukluk yılları... Birçok şarkısında, göç edip gitmiş sevgiliye ya da bir göçmenin ağıtı duyulur. Örneğin, *Time Out Of Mind* (1997) albümünde yer alan “Standing in the Doorway”de olduğu gibi, neşeli gitarında hüznü şarkılar tıngırdatan ve *Birinci cıgarası* için anlatıcının bir gece yarısı eski aşkı tarafından nasıl terkedildiği anlatılır:

I'm strummin' on my gay guitar
 Smokin' a cheap cigar
 The ghost of our old love has not gone away
 Don't look it like it will any time soon
 You left me standin' in the doorway cryin'
 Under the midnight moon

Neşeli gitarımı tıngırdatırken
 Birinci cıgaramı tütürüyorum
 Eski aşkımızın hayaleti uzaklara gitmedi
 Bir geceyarısı
 Beni kapıda ağlar bıraktığın günün üstünden
 Çok geçmedi çünkü.

Tabii, yine “yol” ve “yolculuk” motifi karşımıza çıkar: “I've been ridin' the midnight train / Got ice water in my vein [Geceyarısı ekspresinde gezip duruyordum / Damarlarımda kan yerine buz dolaşıyordu.]”

Love and Theft (2001) albümünde yer alan “Lonesome Day Blues” adlı yalnızlık ve ayrılık temalı şarkı da alegorik olarak okunabilir. Anlatıcının, “milyonlarca mil ötede oturup düşünmesi” ifadesi yine uzaklarda yitirilmiş yakınların, sevgililerin olduğunu çağırıştırır. En son,

uzun süredir birlikte olduğu sevgilisinin o giderken kapıda dikilişi gözlerinin önündedir. Giderken geri dönüp baktığının, aklının sevgilisinde kaldığının bir işaretidir bu. Anlatıcımız, ya kendisi terk edip gitmekte ya da terk edilmektedir. Onun yazgısı budur belki de. “Well, they're doing the double shuffle, throwing sand on the floor” derken sahile ve okyanusa gönderme yapması da bunun işaretidir. Babası ölmüştür, ancak ölmüş babasından ayrıca “öldü ve beni terketti” şeklinde bahsetmesi, “terk etme ve terk edilme” konusunun anlatıcı için bir obsesyon ve anksiyete kaynağı olduğu düşünülebilir. Bu durum kardeşini savaşta kaybetmiş biri için normaldir elbette: “Well, my pa he died and left me, my brother got killed in the war.” Kızkardeşinin bir adamla uzaklara kaçması ve bir daha haber alınması ile dağılan ailenin ardından kendisinin yeniden bağlanmak ve tutunmak için çabaladığı görülür. Gel gör ki, anlatıcımız bahsettiğimiz obsesyon ve anksiyete sebebiyle olsa gerek, ya en çok ihtiyaç hissettiği anda terk edilmekte ya da kendisi hayatındakileri terk etmektedir: “Funny, the things you have the hardest time parting with, are the things you need the least” [Ayrılması en zor olan şeylerin hayatta en az ihtiyaç duyduklarımız olması ne komik değil mi?]

Anlatıcı, zamanın ya da kaderin çarkına işaret etmek için değirmen metaforunu kullanır ve hayatında her ne varsa onu bu çarklarda kaybettiğini söyler. Yola çıktığını, “radyoyu açmasından anlarız” fakat her şeyi unutsa da unutamadığı bir şey vardır: “I'm forty miles from the mill, I'm dropping it into overdrive / Set my dial on the radio, I wish my mother was still alive.” Hatırladığı ya da hatırlamadığı, uzak yakın her ne acısı varsa annesinin acısıyla özdeşleşmiş gibidir. Yabancı ve yabansı özneler için, aidiyet duymadığı topraklarda aile, özellikle de anne, iki kere vatandır. Böylece, hayata tutunacağı somut hiçbir şey kalmamıştır. Artık, bir serseri gibi ordan oraya sürüklenecek, başka birine, başka nesnelere bağlanamayacaktır. Uzakta onu bekleyen bilinmedik sevgiliye seslenir, “adamın geliyor bebeğim” der, “çorak diyarlardan.” Bu yabancı ve yabansı adam, centilmen bir beyefendi değildir. Aslına bakılırsa, “içi çürümüş kovuk bir odundur bu adam. Korkağın tekidir. Çelik gibidir.” Burada “çelik” çok güçlü ve önemli bir imge olarak karşımıza çıkar. Bu onun anksiyetesine, fevrliliğine, gerginliğine ve bir türlü istenen şekle, toplumsal kalıplara sokulamayışına göndermedir aynı zamanda. Dolayısıyla bu imge, anlatıcının güç ve kudretinden çok yazgı tarafından uzun yıllar boyunca eritilip eritilip soğuk suya tutulmasına yani çektiği acılara göndermedir. Rahatsız edici tiz sesinin sebebi de belki çelik gibi olmasındandır. Hâlâ gözü eşikte, kulağı rüzgârın sesindedir: “Last night the wind was whispering, I was trying to make out what it was.” Tanımlayamadığı bu çağrı, ondaki melankoliyi de açıklar. Bir şey kaybetmiştir ya da bir şey beklemektedir, ama ne olduğunu kendisi de bilmemektedir. Üzgündür, çünkü o beklenen her neyse, gelmemektedir:

“Yeh I tell myself something's coming, but it never does.” Protest sesi yükselir:⁵⁵ “I'm going to spare the defeated, 'cause I'm going to speak to the crowd / I'm going to teach peace to the conquered, I'm going to tame the proud [Mağluplara el uzatacağım, kalabalıklara haykıracağım / Yenik düşmüşlere huzuru öğreteceğim ve terbiye edeceğim kibirlileri]. Belki bu nokta, onun Yahudi damarının da uç verdiği noktadır.

Mahalle Kabadayısı'nda Kimlik ve Diaspora

Açıkçası, her ne kadar figüratif metinleri farklı şekillerde okumak mümkünse de metnin ortaya çıktığı bağlamın özellikle dikkate alınması gereken durumlar vardır. Bu durumlar: kadın edebiyatı, azınlıkların ürettiği edebiyat, marjinal edebiyat, yeraltı edebiyatı, *queer* edebiyatı, savaş edebiyatı vb. sosyokültürel dezavantajın özellikle belirleyici olduğu türler için geçerlidir. İşte, göç ve sürgün geçmişi olan yazarların eserleri incelenirken, biçimci, modernist ya da postmodernist eğilimi olan sanatçıların eserlerine nispetle, tarihsel-biyografik okumalara daha müsaittir.

Bazı eleştirmenler bu parçanın Yahudi radikal sağ partilerin seçim propaganda şarkısı olabilecek kadar Siyonizme koşulmuş olduğunu ileri sürerler. İnternet medyasında bu görüşü savunan sayısız yayın ve yoruma rastlamak mümkündür. Bütün bu tartışmaların ötesinde, Cohen'a atıfla⁵⁶ diaspora'nın başlıca özellikleri hatırlanırsa, sanatçının “Neighborhood Bully” yani “Mahalle Kabadayısı” adlı parçasının Diaspora Edebiyatı kapsamında okunabileceği görülür. Bu parçanın liriklerinde böyle bir damar yakalayabilmek için elbette yine alegorik bir okuma yapmak ve figürasyonu çözerken “Mahalle Kabadayısı” metaforunu bir milletle hatta bir devletle

⁵⁵ Dylan'ın piyasa kapitalizmine ve Amerikan dış politikasına yönelttiği eleştirilerden İzolasyonizm'e varan radikal görüşlere savrulduğu dönemler olmuştur. Kimi şarkılarında dile getirdiği kendine yetme, kabuğuna çekilme, doğaya dönme ve pasifist romantizm, alegorik bir okumayla onun izolasyonizmine yormak mümkündür. Bkz. Tor Egil Forland, “Bringing It All Back Home or Another Side of Bob Dylan: Midwestern Isolationist”, *Journal of American Studies*, vol. 26, no. 3, 1992, s. 337-355.

⁵⁶ Cohen, *Global Diasporas*, 1997, Introduction.

ilintilendirmek gerekir. Dolayısıyla, şarkının sahibi Dylan olunca Yahudiler ya da İsrail devleti olarak okunması çok da yadırganmayacak bir husustur. Tabii, yine bildiğimiz kadarıyla, kendisi bu okumaları reddetmiştir.⁵⁷

Şu bizim mahalle kabadayısı, tek tabanca bir adam
 Düşmanları onların arazisine izinsiz girdiğini söylüyor
 Düşmanları milyonlarca, oysa tek başına
 Ne kaçacak bir yeri, ne gidecek evi var...
 Ah şu bizim mahalle kabadayısı!

Şu bizim mahalle kabadayısı, tek derdi hayatta kalmak
 Sırf yaşıyor diye lanetlenmesi, kınanması,
 Mücadele etmesin, cevap vermesin, biraz daha kalın olsun derisi
 Kapısı kırılıp girildiğinde yere yığılsın versin son nefesi...
 Ah şu bizim mahalle kabadayısı!

Şu bizim mahalle kabadayısı, sürgün olmuş, diyardan diyara
 Göçüp durmuş, kovulmuş gittiği her yerden
 Ailesinin dağıldığını görmüş, halkının kovalanıp parçalandığını
 Suçu doğmuş olmak, yargılanması bu yüzden...
 Ah şu bizim mahalle kabadayısı!

Bizzat şarkının adından ve kullandığı temel metafordan anlaşıldığı üzere sürgün olayının acıklı ikliminden çıkmış olan anlaticı, ağıt yakmayı bırakmış, bir sonraki aşama olan ironi ve hümor aşamasına geçmiştir. Kara mizah öğeleri barındıran bu şarkıda kimlik bilincinin üst düzeyde olmasının özgüveni artırdığı görülür. Metnin, tarihsel biyografik bir yaklaşımla ve alegorik olarak okunduğunda, diaspora duyarlılığını bütünüyle yansıtan ve Diaspora Edebiyatı kapsamında değerlendirilebilecek bir metin olduğu görülür. Nitekim şarkı sözü formatına göre epik unsurlar taşıyan ve yukarıda ilk bölümünü aktardığımız parçanın geri kalan kısmının Türkçesi şöyledir:

Linç etmeye kalkmışlar, kurtulmuş, kızmışlar
 Yaşlı kadınlar bile çemkirmiş, güya af dilemeliymiş
 Sonra bir silah fabrikasını yok etmiş, memnun olmamışlar
 Meğer bombalar onun içinmiş, bilmeliymiş
 Kendini kötü hissetmesi gerekiymiş...
 Ah şu bizim mahalle kabadayısı!

⁵⁷ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Quote/dylan.html>

Bizimkinde şans yok birader, payına hep amorti düşer
 Kuralları başkaları koyar, bizimki uyar
 Çünkü boynu iptedir, sırtına dayalı bir tüfek
 Ve nerde bir manyak varsa onu gebertmeye yetkilidir
 Ah şu bizim mahalle kabadayısı

Konuşup halleşeceği bir tek dostu yok
 Her şeyin bedelini öder, kimse bir şey koklatmaz Allah rızası için
 Modası geçmiş silahlara para dökerken iyidir lakin
 Canı siperane kimse yanında durmaz...
 Ah şu bizim mahalle kabadayısı!

Etrafı barış isteyen savaş karşıtlarıyla çevrili
 Hepsi sabahlara kadar dua eder, yeter ki kan dursun
 Bir sivrisineği bile incitmezler, yapsalar yaşarır gözleri
 Ama ne garip, kendileri uyumaz
 Bizimkinin uyumasını bekler...
 Ah şu bizim Mahalle kabadayısı!

Şu bizim Mahalle kabadayısı
 Onu esir etmiş olan ne kadar imparatorluk varsa bitti
 Mısır gitti, Roma gitti, Babil gitti
 Çölde kumların ortasında bir cennet yarattı
 Kimseye avuç açmadı, kimseye eyvallah etmedi...
 Ah şu bizim Mahalle kabadayısı!

Şimdi onun kutsal Kitaplarını çiğniyorlar
 İmzaladığı hiçbir kontrat geçerli değil,
 Ne de orda yazılanlar!
 İster dokunduğu altın olsun,
 İsterse hastalara şifa versin ne yazar?!
 Ah şu bizim Mahalle kabadayısı!

Ona zaten kimin ne borcu olabilir ki?!
 Hiçbir şey! dediklerini duyarsın...

İşi gücü bela çıkarmak, hır güür
 Gurur ve Önyargı ve hurafeler
 Bizimkini kuyruk sallayarak beklemekteler...
 Ah şu bizim Mahalle kabadayısı!

Yüzünde onca yara izi olacak ne günah işlemiş?!
 İrmakları tersine çevirmiş olmalı
 Ya da ayı ve yıldızları mı kirletti?
 Mahalle kabadayısı, bir dağa sırtını vermiş bakıyor
 Saati durduruyor, zamanı donduruyor...
 Ah şu bizim Mahalle kabadayısı!

Cohen'ın *Global Diasporas*'da vurguladığı özellikler ışığında; Mahalle Kabadayısı'nın⁵⁸ (1) anayurttan sayısız defalar göç etmek zorunda kalındığı; (2) anayurtla ilgili canlı ve hâlâ taze, sıcak bir hatıraya ve mit'e sahip olduğu; (3) gidilen ülkelerde kendini tam kabul edilmiş görememe (yabancı ve yabansı hissetme); (4) birgün anayurt'a dönme ve orayı ihya etme hayali kurma; bu hayal gerçekleşse bile ona huzur verilmemesi (5) kolektif şuur ve dirence sahip olma özelliklerinin vurgulandığı, bütün bu parametreler çerçevesinde Mahalle Kabadayısı'nın şahsında bir kimlikle sırasıyla sempati, empati ve nihayet özdeşleşme kurulduğu görülür. Diaspora Edebiyatının belirleyici niteliği olan "travmatik" boyutun açıkça ifşa edilmesi; acının ironi ve hümor yoluyla dile getirilmesi; anayurdun idealizasyonu; etnik bilincin açıkça ortaya konulması gibi hususlar dikkat çekicidir. Yine, bu şarkıda, yaşanan yıkımlar, acılar ve öteki tarafından maruz kalınmış kötülükler ve mağduriyet üzerinden kimliğin yeniden inşa ve tahkim edildiği; bir yandan mitlere gönderme yapılırken bir yandan diaspora için yeniden mit üretildiği ve bütün bu üretimlerin ortak kültürel değerler olarak aktarıldığı (transmission); ortak geçmişe sahip çıkıldığı, o geçmişin mağdurlarıyla sempati, empati ve özdeşleşme ilişkisi kurulduğu belirgindir.

Dünya Bir Terzihâne: Metafor olarak Göç

The Times They Are A-Changin (1964) albümünde "When The Ship Comes In" adlı "exodus" mitine ve İsrailoğullarının Mısır ve Filistin'den çıkarılış hikâyesine bir nazire olan ilginç bir parça ile karşılaşırız: "Oh the

⁵⁸ Gabriel Sheffer, "Modern Diasporas in International Politics" (1986) adlı çalışmasında, diyaspora bağlamında değindiği özelliklerin "Mahalle Kabadayısı" adlı parçada desteklendiği, şarkının bu ölçütlerin işaret ettiği kimlik bilincine hizmet ettiği görülmektedir:

- (1) sürdürülebilir kolektif bilinç ve ortak kimlik
- (2) kendi aralarında içsel organizasyon
- (3) anayurt ile nitelikli iltisak ve dorudan ya da dolaylı irtibat (seyahat ya da bahis)

time will come up / When the winds will stop” diye başlayan şarkı, yarılan denizlerden, yola çıkan bir “gemi”den söz açar. “O gemi geldiğinde, sahiller sallanacak, gelgitler kuduracak ve sabah büyük bir dönüşüme doğacaktır.”

Kelimeler artık söylendiği gibi anlaşılmayacaktır. Kelimelere şifa verilme zamanı gelmiştir. O gün geldiğinde, sözcüklerin kafaları karıştırmasına son verilecek, sözcükler yeni anlamlar kazanacak, böylece eskimiş zincirler gibi eski anlamlar da okyanusun dibini boylayacaktır. Gemidekiler, sahili selamete çıktıklarında, güneş dahi onlara saygı gösterecektir. O vaadedilmiş günde, sahildeki kumlar altın tozuna dönüşecek, yıllarca asırlarca yürümekten nasır tutmuş yorgun ayaklar, bu altın tozundan ipeksi bir halıya yürüyeceklerdir. Bütün dünyanın gözü bu altın ayakların sahibi azizlerde olacaktır. İşte o gün geldiğinde, düşmanlar uykularından uyanacak, gördüklerine inanamayacak, hatta kendilerini çimdikleyerek, bütün bunların bir rüya olmasını dileyebileceklerdir. Her ne kadar, şimdilik onlara itaat etseler de günlerinin sayılı olduğunu haykıracaklardır. Anlatıcı ise şarkının sonunda, bu fütüristik kehanette Firavun ve halkının trajedisinin tekrarlanacağını, Davud’un Golyat’a galip geleceğini “müjdeler”:

And like Pharaoh's tribe
They'll be drowned in the tide
And like Goliath, they'll be conquered.

Firavunun kavmi gibi
Sular altında kalacaklar
Golyat’ın yaptığı gibi,
Elbet bir gün onlar da fetholunacak.

Göç olgusunun metafor olarak kullanıldığı ilginç bir örnek ise “I Pity the Poor Immigrant (Zavallı Göçmene Acıyorum)” adlı şarkıdır. Kişisel tarihinde yer alan göç travmasının üstü kapalı ve dolaylı izlerini alegorik okumalar yoluyla takip etmeye ve bu travmanın uzak ama derin etkilerini satır aralarından yakalamaya çalıştığımız Dylan’ın, doğrudan “göç” ve “göçmen” imgelerine atıfta bulunduğu tek şarkısı *John Wesley Harding* (1967) albümündeki, “I Pity the Poor Immigrant” adlı parçasıdır:

I pity the poor immigrant
 Who wishes he would’ve stayed home
 Who uses all his power to do evil
 But in the end is always left so alone
 That man whom with his fingers cheats
 And who lies with ev’ry breath
 Who passionately hates his life
 And likewise, fears his death

Zavallı göçmene acıyorum
 Evinde kalmayı isterdi aslında
 Yine de günah işlemek için elinden geleni yaptı

Ve sonunda yapayalnız kaldı
 Parmakları harama uzandı
 Her nefesi yalandı
 Hayattan tutkuyla nefret etti
 Bir o kadar da korktu ölümden

Ne gariptir ki, bu şarkıyı da yine alegorik olarak okumak zorunda kalırız çünkü “göç” ve “göçmen” konusu işlenmiş ama bunlar metafor olarak kullanılmıştır. Biraz klişe ve figüratif çerçeve içinde “göçmen” imgesinin tekrarlanması göç metaforunu dinsel bir motife dönüştürmüştür. Tepeden ve hiyerarşik bir tonlamayla konuşan anlatıcıya göre insanoğlu bu dünyada misafirdir. İnsan gelip geçici ömründe, âdeta bir konargöçer gibidir. Fakat ne yazık ki bunu unutmuş, misafir geldiği dünyada elini, dilini, belini haramlardan, günahlardan koruyamamış, en son yaratıcısına da sırtını dönmüştür.

Şarkı, yine “yitik cennet” arka planına yaslanarak ve “ilk günah” göndermesiyle başlar. Tabii ki, bunların merkezinde yine “ev” imgesi vardır. “Evinde kalmayı isterdi aslında / Yine de günah işlemek için elinden geleni yaptı.” Karga ozan, vaazına insanın temel paradoksuna işaret ederek başlar: İnsan, der, bir yandan “fitrat” olarak evinde kalmayı ister, ki zaten oraya aittir; ama öte taraftan doğası gereği o evden kaçmak için de elinden geleni yapar.”

İlginç bir şekilde, takip eden mısralarda Yahudilik anlayışının yansımaları görülür: “Yine de günah işlemek için elinden geleni yaptı / [...] Hayattan tutkuyla nefret etti / Bir o kadar da korktu ölümden.” Bu dizelerde, Şeytan’ın kendisine sürekli fısıldadığı bir insan tasavvuru vardır. Evden kaçmış nefsiyle baş başa kalmıştır. Aslında Tanrısından kopuk insan ne kadar da yalnızdır. “Hayattan tutkuyla nefret etti” ifadesi Hıristiyanlıktan, “bir o kadar da korktu ölümden” kısmı ise Yahudilikten mülhem yaklaşımlardır. Bilindiği gibi, Hıristiyanlık Tanrı Krallığını göklerde kurmayı ön görür ve dünyayı yadsırken, Yahudilik Tanrı Krallığını bu dünyada kurmayı öngörmektedir. İsa ne kadar uhrevi ise, Davud ve Süleyman o kadar dünyevidir. Korkuların en derininde ölüm korkusunun yer alması, insanın dünya hayatına verdiği önemi vurgulamaktadır. İnsan bu korkuyu aşmak, yalnızlığıyla başa çıkabilmek için dünyaya hükmetmeye, göçebesi olduğu dünyayı ele geçirmeye, orayı evi bellemeye çalışmaktadır. Bunun için olmadık yollara başvurur:

I pity the poor immigrant
 Whose strength is spent in vain
 Whose heaven is like Ironsides

Whose tears are like rain
 Who eats but is not satisfied
 Who hears but does not see
 Who falls in love with wealth itself
 And turns his back on me

Zavallı göçmene acıyorum
 Boş işlerde kullandı gücünü⁵⁹
 Yağmur gibi gözyaşına boğdu dünyayı
 Yedi içti ama bir türlü doymadı
 Gökyüzünü demir mızraklarla ördü⁶⁰
 İşitti ama duymadı
 Sonunda bana da sırtını döndü

Bu kıta da yine Hristiyan tasavvuruyla başlayıp Yahudi tasavvuruyla sonlanır. İncil'den alınma ilk dizeleri takip eden kısımda, insanın artık Tanrı'ya değil Şeytan'a kulak verdiği, Tanrı'yı duymadığı, hatta O'na arkasını döndüğü söylenir. Son dizede bütün bu sözlerin Tanrı tarafından söylendiğini anlarız: “Sonunda bana sırtını döndü” ifadesindeki “bana” işaret zamiri anlatıcı perspektifini açıkça ortaya koymaktadır. Anlatıcı, tıpkı bir peygamber gibi, Tanrı'nın dilinden konuşmaktadır:

I pity the poor immigrant
 Who tramples through the mud
 Who fills his mouth with laughing
 And who builds his town with blood
 Whose visions in the final end
 Must shatter like the glass
 I pity the poor immigrant
 When his gladness comes to pass

Zavallı göçmene acıyorum
 Çamurun içinde debelendi durdu

⁵⁹ Tevrat'ta geçen bir bölüm: Leviticus 26:20'de şöyle denir: “Your strength shall be spent in vain: for your land shall not yield her increase [Gücünüz tükenecek. Topraklarınız ürün, ağaçlarınız meyve vermeyecek.]” ve yine Leviticus 26:26 : “Ye shall eat, and not be satisfied [Yiyeceksiniz ama doymayacaksınız].”

⁶⁰ Burada geçen “Ironsides” ifadesi Oliver Cromwell'e ve Puritan devrimine bir gönderme olabilir. Ironsides, Cromwell'in mızraklı askerlerinin müstear adıdır.

Katıla katıla güldü
 Şehirlerin harcını kanla yoğurdu
 Oysa kurduğu hayaller
 Camdan bir fanus kadar kırılıgandı
 Zavallı göçmene acıyorum
 O cicim ayları geçip gittiğinde.

Perspektifin Tanrı'ya ait olduğunu öğrenince, “Zavallı göçmene acıyorum” ifadesindeki acıma ve merhamet yerini ironiye bırakır. Göçmen, bir gün eve dönecek ancak o evin kapısından acınacak hâlde geçecektir.

SONUÇ

Bob Dylan'ın şarkı sözleri Diaspora Edebiyatı perspektifinden incelendiğinde göç ya da sürgüne ait ortak kolektif hafızanın bir yansıması olarak bu travmatik geçmişin izlerinin şarkı sözleri üzerinden sürülebileceği görülür. Bunun için tarihsel-biyografik yaklaşımlı alegorik okuma yöntemi benimsenmelidir. Ailesi 1905 pogromu ile Amerika'ya göç etmek zorunda kalmış Yahudi kökenli bir şarkıcı olan Bob Dylan'ın liriklerindeki göndermeler ifşa edildiğinde yabancı ve yabansı anlatıcıların çoğunlukla göç, yol, yolculuk, ev ve yalnızlık gibi motiflerin yer aldığı ayrılık hikâyeleri anlattığı gözlenir. Bu çok katmanlı anlatılar bir taraftan yazıldıkları yer ve zaman hakkında konuşurken öte taraftan başka coğrafyalara ve tarihlere göndermeler yapar. Fakat, tarihsel olarak göçmen, psikolojik olarak göçebe diye tanımlayabileceğimiz ozanın şarkıları, biri ya da birkaçı hariç, genel olarak Diaspora Edebiyatı çerçevesine oturtulamaz çünkü kimlik oluşturma ya da belli bir kimlik bilincini canlı tutma yönünde araçsallaştırılmamıştır. Bunun nerdeyse tek istisnası “Mahalle Kabadayısı” adlı parçadır. Onun dışında şu söylenebilir: Dylan'ın şarkıları, Diaspora Edebiyatı'nın yaptığı gibi “asimilasyonu” yadırgamakla ya da entegrasyonu sorunlaştırmakla uğraşmaz. Liriklerde anılar hâlâ sıcaktır fakat hikâyeler içinde akışkan bir duyguya dönüşmüş; “asıl hikâye” silikleşmiş, kolektif şuuraltında kanayan bir “yara” hâline gelmiştir. Sonuç olarak, Dylan'ın şarkılarında (a) anayurt özleminin çok daha evrensel bir “ev” özlemine dönüştüğü; (b) “göçmenlik” kompleksinin, aidiyet hissini oluşamaması ya da eksikliği olarak dışa vurulduğu; (c) göçebeliliğin yabancılaşma ve yabansılışmaya evrildiği söylenebilir. Dolayısıyla, Dylan'ın şarkılarına göz atarken tarihsel-otobiyografik bir perspektiften bakıldığında, şarkılarında sesini duyduğumuz ozanın kendini teslim edeceği bir sevgili, bir ev, bir sığınak özleminde olduğu açıktır. Bütün bu izleklerin bağlandığı ana tema ise ozanımızın içinde capcanlı ve şarkılarında hâlâ sesi yankılanan bir “göçmen”in varlığıdır.

KAYNAKÇA

AQUILA, Richard: "Images of the American West in Rock Music", *Western Historical Quarterly*, vol. 11, no. 4, 1980, ss. 415-432.

BLOOM, James D.: "Out of Minnesota: Mythography and Generational Poetics in the Writings of Bob Dylan and F. Scott Fitzgerald", *American Studies*, vol. 40, no. 1, 1999, ss. 5-21.

BOUCHER, David- BROWNING, Gary K. (eds.): *The Political Art of Bob Dylan*, Palgrave Macmillan, USA 2004.

CLIFFORD, James: "Diasporas", *Cultural Anthropology*, vol. 9, no 3, 1994. DOI : 10.1525/can.1994.9.3.02a00040

COHEN, Robin: *Global Diasporas: An Introduction*, UCL Press, London 1997.

DAVIES, Paul: "'There's No Success Like Failure': From Rags to Riches in the Lyrics of Bob Dylan", *The Yearbook of English Studies*, vol. 20, 1990, ss. 162-181.

DAY, Aidan: "Satan Whispers: Bob Dylan and Paradise Lost", *The Cambridge Quarterly*, vol. 39, no. 3, 2010, ss. 260-280.

DENISOFF, R. Serge: "Urban Folk "Movement" Research: Value Free?", *Western Folklore*, vol. 28, no. 3, 1969, ss. 183-197.

DETTMAR, Kevin J. H.: *The Cambridge Companion to Bob Dylan*, by Kevin J. H. Dettmar, Cambridge University Press, 2009.

FORLAND, Tor Egil: "Bringing it all back Home or Another Side of Bob Dylan: Midwestern Isolationist", *Journal of American Studies*, vol. 26, no. 3, 1992, ss. 337-355.

FRIEDMAN, Jeff: "Bob Dylan is God", *Prairie Schooner*, vol. 83, no. 3, Baby Boomer Issue, 2009, ss. 93-94.

GREIL, Marcus: *Like a Rolling Stone: Bob Dylan at the Crossroads*, Public Affairs, New York 2005.

GREMORE, Roberts B.: "The Social Roots of Imagination: Language and Structure in Bob Dylan's 'Baby Blue'", *American Studies*, vol. 21, no. 2, 1980, ss. 95-107.

ØSTREM, Eyolf: *The Bob Dylan Songbook*. Created by seal (commit 6507089), 2010. *Online*.

OPPENHEIM, Irene: "Changing Trains: Sam Shepard and Bob Dylan", *The Threepenny Review*, no. 1, 1980. ss. 18-20.

RICKS, Christopher: "Bob Dylan", *The Threepenny Review*, no. 40, 1990, ss. 33-35.

RILEY, Tim: "Another Side of Bob Dylan", *World Literature Today*, vol. 79, no. ¾, 2005, ss. 8-12.

ROLLASON, Christopher: " 'Tell-Tale Signs' – Edgar Allan Poe and Bob Dylan: Towards a Model of Intertextuality / Tell-tale Signs", *Atlantis*, vol. 31, no. 2, 2009, ss. 41-56.

ROOS, Michael- O'MEARA, Don: "Is your love in Vain?", Dialectical Dilemmas in Bob Dylan's Recent Love Songs", *Popular Music*, vol. 7, no. 1, 1987, ss. 35-50.

ROTUNDO, E. Anthony: "Jews and Rock and Roll: A Study in Cultural Contrast", *American Jewish History*, vol. 72, no. 1, 1982, ss. 82-107.

SAFRAN, William: "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", *Diasporas*, vol. 1, no 1, 1991.

SHEFFER, Gabriel: *Modern Diasporas in International Politics*, Saint Martin Press, New York 1986.

SHUVAL, Judith T.: "The Dynamics of Diaspora: Theoretical Implications of Ambiguous Concepts", in Rainer Münz and Rainer Ohliger, *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Russia in Comparative Perspective*, Frank Cass, London 2003.

STRUNK, Thomas E.: "Achilles in the Alleyway: Bob Dylan and Classical Poetry and Myth", *Arion*, vol. 17, no. 1, 2009, ss. 119-136.

SUTTON, Mark: "'Roadmaps for the Soul' History and Cartography in Bob Dylan's Early Songs", *Australian Journal of American Studies*, vol. 28, no. 1, 2009, ss. 17-33.

TAYLOR, Jeff- ISRAELSON, C.: *The Political World of Bob Dylan: Freedom and Justice Power and Sin*, Palgrave Macmillan, USA 2015.

THOMAS, Richard F.: "The Streets of Rome: The Classical Dylan", *Oral Tradition*, vol. 22, no. 1, 2007, ss. 30-56.

TIMBERG, Bernard M.: "Bob Dylan and Jimmy Carter: Ceremonies and Symbols of National Revival", *Studies in Popular Culture*, Third Series, vol. 2, no. 1, 1979, ss. 1-10.

WALL, Alan: "The Passages of Bob Dylan", *New Blackfriars*, vol. 54, no. 643, 1973, ss. 557-564.

WHITFIELD, Stephen J.: "Enigmas of Modern Jewish Identity", *Jewish Social Sciences*, New Series, vol. 8, no. 2/3, 2002, ss. 162-167.

<http://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2005-10-13-voa12-7976717/836826.html>

<http://www.ethnicelebs.com/> Celebrity Ethnicity-What Nationality Ancestry
Race. Online

Diskografya

- "Bob Dylan" (1962)
- "The Freewheelin' Bob Dylan" (1963)
- "Another Side Of Bob Dylan"
- "The Times They Are A-Changin'
- "Bringing All Back Home" (1965)
- "Highway 61 Revisited" (1965)
- "Blonde On Blonde" (1966)
- "John Wesley Harding"
- "New Morning" (1970)
- "Selfportrait" (1970)
- "Dylan" (1973)
- "Planet Waves" (1974)
- "Blood On The Tracks" (1975)
- "The Basement Tapes" (1975)
- "Street Legal" (1978)
- "Slow Train Coming" (1979)
- "Shot Of Love" (1981)
- "Infidels" (1983)
- "Knocked Out Loaded" (1986)
- "Oh Mercy" (1989)
- "Under The Red Sky" (1990)
- "Good As I Been To You" (1992)
- "Time Out Of Mind" (1997)
- "Love And Theft" (2001)
- "Modern Times" (2006)
- "Together Through Life" (2009)
- "Tempest" (2012)
- "Shadows In The Night" (2015)
- "Fallen Angels" (2016)

İNGİLİZ VE AMERİKAN GÖÇMEN TİYATROSUNDA FARKLI OLANLA YÜZLEŞME HİKÂYELERİ

Fehmi TURGUT*
Öznur YEMEZ**

“Tarih göstermiştir ki yabancının kim olduğunu dile getirmek yalnızca hissiz ve zalimce değil, aynı zamanda oldukça zordur.”¹

Claude Margis, Tuna Nehri:
Kaynağından Karadeniz’e Uzanan
Duygusal Bir Yolculuk²

Tarihin başlangıcından bugüne, “göç” ve “göçmen” kavramları ekseninde insan hayatının melo-dramatik ve trajik bir yönü olmuştur hep. Göç olgusunun yarattığı bu melodram hayatın kendisinden daha gerçektir, her zaman hissedilebilirdir, ama gösterilmesi ve yansıtılması da bir o kadar zordur. Bu zorluk, göçmen yaşamının doğasının tanımlanamamasından kaynaklanmaktadır. Ne tamamen psikolojiktir, ne de tamamen sosyolojik, ne tamamen ekonomiktir, ne de tamamen kültürel ve etnografiktir. Hepsinden bir parça barındırır içinde ve edebiyata tema olmuş diğer konulardan daha farklı ve karmaşık bir bütünlük sergilemektedir. Biraz da bu melodramatik durumun sanat yoluyla sergilenmesi multi-disipliner bir yaklaşım gerektirdiği için bu zorluktan bahsediyoruz. Ama yine de insanoğlu, yaşadığı bu deneyimi yansıtma çabasından asla geri durmamıştır. Tiyatro bu yansıtma biçimlerinden ilki ve belki de en güçlüsüdür. Tiyatro, yarattığı karakterler üzerinden mesajını verir ama asıl amacı karakter yaratmak değil aksiyon yaratmaktır. Sığınmacı ve göçmenlerin hikâyelerini anlatan oldukça fazla metin mevcuttur, fakat bu hikâyelerin inceliklerini, arkalarındaki duyguları - kızgınlık, korku, endişe, coşku, umut, suçluluk, pişmanlık, hayalkırıklığı-anlamamızı sağlayan şey ancak ve ancak bu hikâyeleri yaşayanların birinci

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. feturgut@yahoo.com

** Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. oznuryemez@gmail.com

¹ Bu metindeki tüm çeviriler yazarlara aittir.

² Eserin orijinal ismi: *Danube: A Sentimental Journey from the Source to the Black Sea.*

elden yaşadıkları deneyimler ve bu deneyimleri yansıtan kelimelerdir.³ Tiyatro bu anlaşılabilirliği dolaysız bir şekilde en seçkin, en etkili ve anlamlı kelimelerin üzerine yükler ve izleyicisine gönderir. Tiyatro, bunu yaparken göç olgusunu daha çok yabancı olanla yüzleşme, bu yüzleşme sonucu ortaya çıkan kültürel, dinsel ve ırksal çatışma ile bu çatışmaların yansımaları şeklinde ele alır. İzleyici göç temalı oyunlara tepki verirken, oyun yazarıyla ve oyunun kahramanlarıyla kurabildiği ya da hayal edebildiği ilişkiden etkilenir: "Bu onun/onların hikâyesi mi yoksa benim/bizim hikâyemiz mi?" diye kendisine sorar.⁴ Cox, buradaki 'onlar' ve 'biz' kavramlarının her şeyden çok ırksal, dinî, kültürel, etnik, ulusal ve hatta coğrafi aidiyetler temelinde şekillendiğini ileri sürer ve bu tür oyunlarda oyun yazarıyla izleyici arasındaki ilişkinin; yabancı bir ülkede, yabancı bir kültürle yüzleşen ve bu nedenle varlık ve aidiyet sorunu yaşayan insanlarla, "ev sahibi" olmanın vermiş olduğu ekonomik, sosyal ve kültürel avantajlara sahip insanlar arasındaki büyük statü ve güç dengesizliklerini örneklerle gözler önüne serdiğini söyler. Tiyatro oyunlarında ele alınan böyle bir ilişki, iç ve dış göç konularıyla ilgilenirken diğer akademik kaynaklara oranla daha karmaşık, etkili ve oldukça sosyolojik, politik ve kültürel yankılar oluşturabilecek bir söylem yaratma özelliği sayesinde, her iki tarafta da bir farkındalık ve bilinç yaratır.

Ne zamanki bir yerde yaşamının olumsuzlukları ya da tehlikeleri başka bir yere gidip orada yaşamının algılanmış olumsuzlukları ya da tehlikelerinden daha büyük görünür insana, o zaman 'göç' kaçınılmaz olur. Göç kavramı, oluşu ve sebepleri itibariyle yer ve zaman kavramlarıyla doğrudan ilişkilidir. İnsanların hayatlarını geçişken olmayan sınırlarla çevrili ülkelerde tek kültürel ve ulusal normlara uyarak sürdürebilmelerinin mümkün olmadığını ve bu nedenle insanların, özellikle de göçmenlerin iki ya da daha fazla topluma ve kültüre ait olduğu öne sürer Peggy Levitt ve bunu 'transnasyonal' göç kavramıyla açıklar.⁵ Bu demektir ki, en az iki yer ve iki zamandan bahsedebiliriz göç olgusunu incelerken geride bırakılan yer ve gidilen yeni yer, geride bırakılan zaman ve gidilen yeni zaman. Bu bağlamda, göç ve göçmen kavramlarına ilişkin yapılacak her çalışma, yer seçimi, yerleşim ve çalışma alanları, ev sahibi ülke kültüründe "göç" ve 'göçmen' algısı, bununla ilişkili olarak yerel halkın sosyal tepkisi, göçmenlerin ve yerel halkın politik kültürleri, dinî inanışları, yaşam şekilleri ve kültürel değerleri gibi konular üzerinde duracaktır. Bu bölüm, göç ve edebiyat kavramlarını sadece göçmen yazarların üretimleri açısından değil;

³ Bkz. Allison Jeffers, *Refugees, Theatre and Crisis: Performing Global Identities*, Palgrave Macmillan, New York 2012, s. 1.

⁴ Emma Cox, *Theatre and Migration*, The Palgrave MacMillan, UK 2014, s. 27.

⁵ Peggy Levitt, "Transnational Migrants: When "Home" Means More Than One Country", *The Online Journal of Migration Policy Institute*, 2004, www.migrationpolicy.org

aynı zamanda göç olgusu üzerine yazılan edebî metinlerle bir araya getirerek, ev sahibi ülke topluluklarındaki göç ve göçmen algısı, politik, kültürel, ırksal ve dinî değerlerdeki farklılıklardan dolayı oluşan 'başkalaştırma' ya da 'yabancılaştırma' kavramlarıyla başka ve yabancı olanla karşılaşmanın ve yüzleşmenin İngiliz ve Amerikan tiyatrolarındaki yansımaları üzerinde duracaktır.

Yabancı olanla karşılaşma ve yüzleşme, onunla beraber yaşama deneyimi, onun değerleriyle kendi değerleri arasındaki etkileşim, alış-veriş her iki tarafta da yeni deneyimlerin, yeni bilinçlerin ve algıların oluşmasına yol açar.⁶ Bu deneyimlerin yaşanması sonucu oluşan zorunlu ya da gönüllü değişimler kendilerini yeni yaşam biçimleri, giyim-kuşam tarzları, yeme içme alışkanlıkları, kültürel, sosyal, politik ve ideolojik bakış açıları ve yeni tür sanatsal ve edebî üretimler şeklinde gösterir.⁷ Bu üretimler farklı yaşamışlıkların, farklı yer ve zamanların, farklı kültürel, dinsel ve etnik değerlerin birbiriyle doğal olmayan ilişkilerinden süzülüp gelen, her biri kendi içerisinde “yabancı olanla yaşama ve yüzleşme” olgusunun farklı yansımalarını içerir. Edebiyat, bu yansımaların en derin ve en etkili biçimde ve uzun soluklu olarak ifade edilebildiği alan olarak kendisini göstermiştir. Bu derinliğin, etkin ve uzun soluklu olma hâlinin sebeplerinden biri, belki de en önemlisi, yazarın sahip olduklarını, kaybettiklerini, bulmayı ve yaşamayı umduklarını, bulamadıklarını ve yaşayamadıklarını, hayallerini ve hayalkırıklıklarını eserlerinde, taklitten daha öte bir gerçeklikle yansıtmaya çalışmasıdır. Bu öyle bir yansıtmadır ki yazarı sadece bir zamana ve mekâna ait yapmaz. Bu yansıtmaya yazarı hem geçmişe, hem şimdiki ana hem de geleceğe gönderir, hem içindedir yaşadığı dünyanın hem de dışında, ne kendisidir yazar ne de bir başkasıdır, hem kendisidir yazar hem de bir başkasıdır. Bu nedenledir ki, sürekli bir aidiyet problemi, bir kendi olma ile kendi olamama arasında sıkışmışlık ve başkası olmaya zorlanma, kabul etme ve kabul görme problemi hâkimdir yazarın yarattığı kurgusal dünyaya. Bu problemler de daha çok kendilerini sosyo-politik, kültürel ve ekonomik seviyede göstermektedir. Bu nedenledir ki 20. yüzyılın asıl protagonistinin 'göçmen' olduğunu iddia eder Soren Frank.⁸ Frank, protagonist kavramını edebiyat bağlamında kullanır, ama göçmen aynı zamanda politik, sosyolojik ve kültürel bir protagonisttir de. Protagonist olmasının en önemli nedenlerinden biri, kendi yaşam alanına, tarzına, kültürel, millî, ırksal ve ulusal değerlerine tehdit oluşturan ve onu göç etmeye zorlayan unsurlar tarafından haksız ve adaletsiz bir şekilde tehdit olarak algılanmasıdır.

⁶ John Connel- Russel King- Paul White, *Writing Across Worlds: Literature and Migration*, Routledge, London 1995, s. 1.

⁷ Connel vd., s. 1.

⁸ Frank Søren, *Migration and Literature*, Palgrave Macmillan, New York 2008, s. 1.

Edebiyat ve göç kavramlarını sadece “göçmen” kimliğine sahip yazarlar ve onların eserleri üzerinden ele almak, konuyu farklı boyutlardan görmemize engel teşkil edecektir. Edebî eserlerin tematik ve kurgusal açıdan yazarın biyografisinde "göç ve göçmen" izleri aramaksızın incelenmesi, bize farklı bakış açıları sunacaktır. Euripides ve oyunu *Medea*, Shakespeare ve yazmış olduğu birçok oyun bu kategoriye dâhil edilebilecek edebî eserlerdir. Bu nedenle, Antik tiyatronun ve Shakespeare'in Avrupa kültürüne, anlayışına ve birçok konuda geliştirilen Avrupa politikalarına temel oluşturduğu düşüncesiyle, Euripides'in *Medea*'sı ve Shakespeare'in bazı oyunları ile "göç ve tiyatro" olgularını ele alarak başlamak aydınlatıcı olacaktır.

Tarihçiler Antik Yunan'da göçün "toprak üzerindeki nüfus baskısını hafifletmek için önemli demografik bir faktör ve çözüm" olduğunu ileri sürerler⁹. Ancak, daha sonraları anlaşılmıştır ki Antik Yunan toplumunda göç çok daha farklı biçimlerde toplumun şekillenmesine yol açmıştır. “Metoikos” terimi, Antik Yunan'da 'yabancı ahali' anlamına gelen, "herhangi bir site devletin sınırları içinde yaşamasına müsaade edilen ama hiçbir politik hakkı olmayan insanlar" için kullanılan bir terimdir ve politika biliminin ve tiyatro sanatının kurucusu sayılan Aristotle da bir metoikos idir.¹⁰ Günümüz “politika” biliminin temellerinin atıldığı ve iç içe girmiş site devletler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi açısından oldukça önemli olduğundan son derece politize olmuş Antik Yunan toplumunda tiyatronun göç ve göçmen kavramlarıyla ilgilenmiş olması oldukça doğaldır. Euripides'in *Medea* oyununda yarattığı iki karakter, Medea ve Jason, trajik olup olmadıkları hakkındaki akademik tartışmalar bir yana, Batı tiyatrosunun ilk göçmen karakterleri olarak; *Medea* oyunu da "göç ve göçmenlik" deneyimini konu edinen oyunların ilk örneği olarak ele alınmaktadır. Kolkhis krallığının varisi olan Jason, amcası Pelias'ın babasının tahtını zorla ele geçirmesiyle çocukluğunu saklanarak ya da bir sığınmacı olarak geçirmiştir. Erişkin yaşa geldiğinde amcası Pelias, bazı şartları yerine getirmesi koşuluyla tahtı kendisine vereceğini söyler. Bu şartlardan bir tanesi de Yunan medeniyeti için dünya iktidarlığının simgesi olan Altın Postu (Golden Fleece) ülkesi olan Kolkhis krallığına getirmesidir. Post, Aeetes kralı tarafından tutulmakta ve asıldığı çınar ağacı da ağzından ateş saçan bir canavar tarafından korunmaktadır. Koruyucusu olan Hera tahtını ele geçirmesine destek olması için Jason'a Kolkhis prensesi Medea'nın aşkını hediye eder. Medea'nın desteğini alan Jason, canavarı yener ve Altın Postu olarak Medea ile beraber

⁹ Robert Sallares, *The Ecology of the Ancient Greek World*, Cornell University Press, 1991, s. 67.

¹⁰ Konstantinos D. Magliveras, *Migration Law in Greece*, Kluwer Law International, Netherlands 2011, s. 13.

Kolkhis'e dönmek için yola çıkar. Medea'nın Jason'a verdiği destek, Altın Post'ta hak iddia eden kendi ailesi tarafından bir ihanet olarak kabul edilir ve ailesi ondan ve Jason'dan intikam almak için peşlerine düşer. Medea, yolda ailesiyle çıkan çatışmada kardeşini öldürmek zorunda kalır. Böylece Medea, ülkesini ve ailesini aşkı Jason uğruna terk etmiş olur. Bu hem gönüllü hem de zorunlu bir göç veya sürgündür. Kolkhis'e vardıklarında Medea, tahtı Jason'a vermekte isteksiz davranan yaşlı Pelias'ı, kızını da ikna ederek, gençleştirme vaadiyle bir kazana parçalar hâlinde koyar. Pelias'tan intikam almak için büyü sözleri bilerek kullanmaz ve Pelias'ı öldürür. Bunun üzerine Jason ve Medea Iolkos ülkesini terk etmek zorunda kalırlar ve Corinth ülkesine gelirler. Bu Medea'nın ikinci sürgünüdür. Bir kadın olarak, ailesinden, ülkesinden ve kendi kültüründen uzak olmanın deneyimini iki kez yaşar Medea. Jason ve Medea Corinth ülkesinde on yıl kadar yaşarlar. İlk iki çocuğundan gayri ülkesinden uzakta Medea'nın Jason'dan birçok çocuğu daha olur. Jason, Corinth Kralı Kreon'a yakın olmak için artık ihtiyacı kalmadığını düşündüğü Medea'yı bırakıp kralın kızı Kreusa (diğer ismiyle Glauke) ile evlenmeyi planlar. Bu daha çok politik bir evliliktir ve sırf başka bir kültürden, başka bir ülkeden olduğu için Medea, Jason için kolayca vazgeçebileceği biridir. Bu kolaylık Kreon için de geçerlidir, çünkü Medea'yı kolayca sürgüne gönderebileceğini düşünür.

Kreon: Sen, Medea, kocana kin besleyen gözlerle bakıyorsun. Hemen şimdi, iki çocuğunu da yanına alarak bu ülkeden sürülmeni emrediyorum...(275)

Bu Medea'nın üçüncü sürgünü ya da göçü olacaktır. Oyun tam da burada, Medea'nın, sosyal ve kültürel aidiyetinin kaybolduğunu hissettiği yerde perdelerini açar. Eisenbruch, göçün "davranış, değerler, eğilimler, sosyal ve kültürel destek" kaybına yol açtığını ileri sürer.¹¹ Bu tür kayıpları Medea, kocası Jason'la kurduğu aile bağı sayesinde kompanse ediyordu. Eisenbruch, bu tür kayıpların normalde insanlar üzerinde çok ağır ruhsal çöküntüler yaratmayacağını ama bazen bu kayıplarla başa çıkmanın zor olduğunu söyler ve bu zorluğun aşılabilmesi hâlinde bu kayıplardan muzdarip göçmenlerin, suçluluk duygusu, değersizlik hissi, evham ile karakterize majör depresif bozukluklar yaşayabileceğini söyler. Medea bu bozuklukların hepsini yoğun bir şekilde yaşar ve mantıklı davranma yetisini ve duygusunu kaybeder. Jason'dan intikam almak için çocuklarını öldürüp, kendi yaşadığı kayıpları Jason'a da bir şekilde yaşatmaya karar verir. Bu gerçekten patetik ve patolojik bir ruh hâlidir. Medea'nın sahne dışında erkek kardeşini öldürmüş olması ve oyunda sahnede kendi çocuklarını öldürecek olması, modern anlamda bir evlilik belgesine sahip olmaması ve bulunduğu

¹¹ M. Eisenbruch, "The Cultural Bereavement Interview: A New Clinical Research Approach for Refugees", *Psychiatr Clin North Am*, vol. 13, no. 4, s. 715-735. web

ülkede yine modern anlamda “belgesiz” (undocumented) bir göçmen olarak hissetmesi de bu patetik ve patalojik durumun meydana gelmesine yol açar. O Kreon için bir “kaçak” tır (fugitive)- ki o tarihten bu güne göçmenlerin çoğu bu muameleye maruz kalmıştır. Bu yoksunluğu ve yitlik halini Medea şöyle dile getirir:

Medea: Mahvoldum ben, tamamen kayboldum. Düşmanlarım bana karşı toplu hücumu geçmiş, felaketten gayrı sığınacak yerim kalmadı (280-281)...

Bu ruh haliyle Medea, ardında bıraktığı zamanı ve mekânı özler pişmanlık dolu sözlerle:

Medea: Ah sevgili babam ve sevgili ülkem, kardeşimi öldürerek sizden nasıl utanç verici bir şekilde ayrıldım... Ah memleketim, seni ne kadar özlüyorum şimdi. (328-330)

Göç, göçmen ve mülteci kavramlarına ilişkin modern zamanlara ait çağrışımlar yapan en önemli antik oyunlardan biri olarak kabul edilen *Medea*, Meksika kökenli Amerikalı oyun yazarı Luis Alfaro tarafından Amerikan-Meksika kontestkine uyarlanmıştır. *Mojada: Los Angeles'ta Bir Medea* adlı oyunda Alfaro, Euripides'in oyunundaki tartışmaları Meksikalı bir aile üzerinden modern zamanlara taşır. Euripides'in oyunundaki Medea, Alfaro'nun oyununda Meksika'da zor şartlar altında yaşama karşı duyduğu tutku ve çocuğuna karşı beslediği sevgiyle Los Angeles'a kaçan genç bir Meksikalı annedir. Euripides'in oyunu yabancı bir ülkede varlık mücadelesi veren Medea'nın öyküsünü, Alfaro'nun oyunu Los Angeles'ta yaşam mücadelesi veren Meksikalı genç bir kadının öyküsünü anlatır

Shakespeare'in 1601-1602 yıllarında yazdığı tahmin edilen *Onikinci Gece* oyununun karakteri Viola, geçirdiği deniz kazası sonrası Illyria adlı kurgusal ülkenin sahillerine çıkınca şunları söyler: "Burası hangi ülke, dostlar (1.2-1). Sabine Schülting, Viola'nın bu sözlerini "Onu bekleyen şey misafirperverlik mi yoksa düşmanlık mı?" kaygısıyla açıklar.¹² Gerçekten de *Onikinci Gece*'nin karakterleri, yabancı olanla, bilinmedik olanla yüzleşmenin algılanmış ya da hayal edilmiş bütün kaygılarını ve zorluklarını yansıtır oyunda. Shakespeare eserlerinde 'yer' kavramına hiçbir yazarın vermediği kadar çok önem vermiştir. *Hamlet*'i Danimarka'ya, *Venedik Taciri* ve *Othello*'yu İtalya'ya, *Yanlışlıklar Komedyası*'nı Efes, Türkiye'ye, *Antony ve Kleopatra*'yı Mısır'a, *Macbeth*'i İskoçya'ya, *Kıssasa Kıssas*'ı Avusturya'ya taşımıştır. Bu yer değişikliği Shakespeare oyunlarına çok kültürlü, çok kimlikli ve uluslararası bir özellik kazandırmıştır. Bu özellik edebî eleştiri alanında Shakespeare konusunda birbirine zıt düşünceler, kavramlar, yargılar

¹² Sabine Schülting, "What Country is this?: The Performance of Conflict in Shakespeare's Drama of Migration", *Shakespeare and Conflict: A European Perspective*, Eds. C. Dente and S. Soncini, Springer, USA 2013, s. 24.

ve sorular oluşmasına sebep olmuştur. Günümüz göç ve göçmen sorunu ve politikaları açısından baktığımızda ya da Avrupa ve Avrupalılık açısından yaklaştığımızda, Shakespeare oyunlarının hem ayrıştırıcı hem de kaynaştırıcı ve birleştirici olduğu gibi birbirine zıt tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu bölüm bu soruların doğrudan cevabını vermeyecek, fakat Shakespeare'in; göç, göçmen, çok kültürlülük, çok kimliklilik ve uluslararasılık konularını oyunlarında ele aldığını ve bu konuların da günümüz kavramlarıyla açıklanabilecek ve günümüz politikalarına öncülük yapabilecek bazı olgular oluşturduğu üzerinde duracaktır.

İngiltere'nin imparatorluğa attığı ilk adımların gerek ekonomik gerek politik alt yapısının atıldığı Shakespeare'in dünyası dinsel, mezhepsel, ırksal, ulusal ve ekonomik açıdan en az bizim yaşadığımız dünya kadar birbirinden farklı ülkelerin olduğu bir dünyaydı. Böyle bölünmüş bir dünyada Shakespeare'in karakterleri ve bu karakterler üzerinden ele aldığı konular yerellik ve globalizm kavramlarıyla ilişkilendirilebilir. *Venedik Taciri*'nde Shylock, dinsel, ırksal ve kültürel kimliği ve yersizliği ile Avrupa kontekstinde küresel olanı, Antonio ise Hristiyan kimliğiyle yerel olanı temsil ediyordu. Denizaşırı ticaret yapan bir tüccar kimliği günümüz ekonomik bağlamında globalizmin temsili olarak varsayılabilir. *Othello* günümüz göç ve göçmen politikalarına ırksal ve kültürel farklılık, asimilasyon, entegrasyon ve kendi farklılıklarını kabul ettirme kavramları açısından en fazla uyarlanabilecek oyunlardan biridir. Othello, günümüz Fransa, İngiltere ve Belçika sokaklarında 'Mağribi' kimliğiyle var olmaya çalışan veya gönüllü ya da zorla asimile olmuş Afrikalı Müslüman'dan başka bir şey değildir. Othello, her ne kadar Shakespeare İngiltere'sinde bilinmedik bir karakter olmasa da daha çok oyunda gelecekte fırlamış kolonyal bir obje olarak durmaktadır. Bu karakter Avrupa kültürünü içselleştirmek isteyen, bu uğurda kendi değer yargılarından uzaklaşmış, kendi kendini oryantalize etmiş bir objedir. Othello böyle davranarak Avrupalı olmanın şartlarını yerine getirmiş olduğunu düşünür, ama bu düşünce onun trajik hatasıdır aynı zamanda, çünkü o, Roderigo için "şehvet düşkün, gayriahlaki" bir mağribidir (1.1- 126). Iago için ona karşı duyulan sevgi bile aşağılık bir duygudur: "Bu Mağribiden nefret ediyorum" (1.3-366), "Kutsanmış olsaydı eğer, / bu mağribiye âşık olmazdı" (2.1-252-253). Yaşadığı ülke için kendini feda etmesi gerektiğini düşünen ve bunu yaparken "cesur" ve "soylu" unvanları verilen ve böylece onlardan biri olacağını düşünen, ama kendisini Desdemona'nın sevgisine ve aşkına layık görüp onunla evlenmek istediğinde "zorba, adı kötüye çıkmış, lanetlenmiş köle" olarak etiketlenen bir objedir Othello. Desdemona ve Othello'nun aşklarının imkânsızlığı, ırklararası ya da kültürlerarası aşkların ya da evliliklerin imkânsızlığını vurgular oksidental bakış açısıyla. Oyunda Othello üzerindeki kültürel ve ırksal baskı, tarihin her döneminde göçmenlerin göç ettikleri

yerlerde hissettikleri baskılarla karşılaştırılabilir. Othello üzerindeki baskı manipülatif bir baskıdır ve Othello'yu bilinçsizce sonunu düşünmeden hareket etmeye zorlar ve sevdiği kadını öldürmesine neden olur. Bu psikolojik durum günümüz Avrupa ve Amerika'sında, göçmen davranışlarının psikolojisini açıklamada yardımcı olabilir.

Shakespeare, *Titus Andronicus* oyununda "göç" ve "göçmen" olgularıyla farklı kültür, kimlik ve renklerle tanışan Avrupalı'nın farklı bir bakış açısını aktarır günümüz dünyasına. Siyahi Aaron, ki sırf siyah olduğu için doğuştan kötü bir karakter olarak yaratılmıştır oyunda, beyaz ırktan olan Goth kraliçesi Tamora ile aşk yaşar. Bu aşktan doğan çocukları siyahi olunca Tamora çocuğun öldürülmesini ister ama Aaron buna karşı çıkar ve siyah kimliğini savunur. Yasmin Allibai-Brown'un *The Guardian*'da yayınlanan bir makalesinde, Titus Andronicus'un ırkçılık karşıtı bu duruşuyla Malcolm X ve Martin Luther King'in duruşları arasında ilişki kurar. Aaron'un duruşu Ortaçağ ve Rönesans döneminde ırksal bakış açısının "siyah" deri rengini o dönemin Hristiyan terminolojisiyle "bilinmezlik ve kötülük" olarak gördüğünü ortaya koyuyor. *Othello* ve *Titus Andronicus* oyunları ırksal ve kültürel farklılıklara pek olumlu yaklaşan, insanlarda farklılıklara ilişkin farkındalık yaratan oyunlar değildir. Bu iki oyunun farklılıkları olumsuzlaştırarak Elizabeth dönemi tiyatro seyircisinin gözleri önüne sermesi, Avrupa'da günümüzde gittikçe yaygın hâle gelen ırkçı hareketlerin tohumlarını atmıştır Avrupa toplumuna. Shakespeare dâhil beyaz, Hristiyan ve Anglo-Sakson kültürel kimliğine sahip oyun yazarları ırkçılığa ilişkin çözümler sunmak ya da ırkçılığa karşı çıkmaktan ziyade farklı kültürleri, kimlikleri ve renkleri başkalaştırarak ırkçılığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Yer değişikliği ve bunun neden olduğu sosyal ve ailevi problemler *Cymbeline* oyununda oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Shakespeare'in karakterleri oyunda farklı bölgesel ve ulusal sınırları geçerler. Posthumus Fransa'ya ve Roma'ya ve daha sonra tekrar İngiltere'ye; Iachimo Siena'dan Roma'ya ve daha sonra tekrar İngiltere'ye, Imogen, Pisanio, Arviragus, Guiderius ve Belarius *Cymbeline*'in sarayından Cambria'nın kırsal bölgelerine gider. Günümüz kavramıyla ele alırsak, her ne kadar sebepler örtüşmese de, bu gidiş-gelişler "göç" ve "göçmenlik" kavramlarıyla açıklanabilir. James Siemon bu durumun abartısız bir şekilde modern öncesi Avrupa'nın modern Avrupa'ya has endişelerin ve sorunların bir temsili olduğunu söyler.¹³ Bu endişeler "göç" ve "göçmen" kavramları bağlamında ve özellikle de Ortadoğu, Asya ve Afrika'daki "yer ve mekân" çarpıklık ve

¹³ James R. Siemon, "Perplex'd Beyond Self-Explication: Cymbeline and Early Modern/Postmodern Europe", *Shakespeare in the New Europe*, Eds. B. Sokolova- D. Roper-M. Hattaway, Academic Press, Sheffield 1994, s. 303.

karmaşaları göz önüne alındığında, günümüz dünyasının ve özellikle de Kıta Avrupası'nın karakteristik özelliklerinden biridir. Dünyanın farklı bölgelerinden üzerlerinde yine modern Avrupa ve Amerika'nın sebebiyet verdiği "yer ve mekân" çarpıklıklarının oluşturduğu ekonomik, sosyal, psikolojik baskılar nedeniyle kendilerine daha güvenli sığınaklar arayan insanlara modern Avrupa'nın göstermiş olduğu aşırı korumacı ve dışa kapalı politikaları ancak böyle anlayabiliriz.

20. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak post-kolonyal olguyla karakterize İngiliz tiyatrosu, daha çok Karayiplerden, Asya ve Afrika'nın bazı ülkelerinden İngiltere'ye göç eden insanların değiştirilmeye zorlanan öz-bilinçleri ve kültürel statülerini konu edinir.¹⁴ Peacock, İngiliz göçmen tiyatrosunun daha çok göçmen grupların kökleri, göç, yer değişimi, diaspora, yabancı ve başkası olma konularını ele aldığını yazar. Bu üst konular, oyunlarda kimlik, cinsellik, cinsiyet ve ulusal aidiyet gibi başka alt konular için tartışma zemini oluşturur. Siyah İngiliz tiyatrosu bütün bu tartışmaları, II. Dünya Savaşı sonrası İngiltere'de hibrid bir alt kültürün varlık oluşturması ve bu oluşum sürecinde yaşanan transformasyonun yansımalarını sahneye koyar. İkinci kuşak göçmen bir oyun yazarı olan Winsome Pinnock'un *A Hero's Welcome (Bir Kahramanın Karşılığı)* adlı oyununda karakterlerin köklerine ve göç olgusuna güçlü referanslar yapılmaktadır. Oyun Jamaika'da geçer ama karakterlerin zihinlerindeki yer Avrupa ve İngiltere'dir. Karakterler, daha iyi yaşam ve çalışma koşulları hayaliyle kendilerini sıkışmış hissettikleri Jamaika'dan İngiltere'ye göç etmenin hayalini kurar ve yollarını ararlar. Göç olgusunun gerçekliği, II. Dünya Savaşı boyunca İngiltere'de yaşayan Len karakteri üzerinden dışa vurulur ve göçmenlerin "başkalıkları", "kimlikleri" ve "yer" algılarına göndermeler yapılır.¹⁵ Oyuna adını veren kahramanlık, Len Jamaika'ya geri gidince etrafının onu karşılama ve algılama biçimidir. Bu kahramanlığı savaşta, bir Alman askeri tarafından yaralanmış bir İngiliz askeri kimliğiyle alır. Len'in kahramanlık macerası onlara yeni ufuklar açar: kaçmak, içinde sıkıştıkları sınırların ötesine kaçmak. Winsome Pinnock'un yazdığı başka bir oyun, *Leave Taking (Ayrılış)*, göçmenlerin yeni bir kimlik oluşturma çabalarına daha derinlemesine bir bakış açısı sunar. Pinnock bu oyunda yabancı olma, göç ve göçmen kavramlarını, yabancı bir çevrede yaşayan kadınların bakış açısıyla anlatır. Del, hamile fakat bekâr, Viv aslında oldukça çalışkan, ama girdiği bir sınavda sırf Euorosantrik değerlerle başarılı olayı reddetme adına kasten başarısız olan, İngiltere'de yaşam mücadelesi veren

¹⁴ Keith Peacock, "Black British Drama and the Politics of Identity", *A Concise Companion to Contemporary British and Irish Drama*, Eds. Nadine Holdsworth- Mary Luckhurst, John Wiley & Sons, New York 2013, s. 3.

¹⁵ Peacock, s. 3.

iki siyah genç kadındır. Asimile olmaya zorlanmaya başkaldıran Viv, bu hareketiyle gerçek kimliğinin köklerine ilişkin düşünceler geliştiren, kaybolmaya yüz tutmuş değerlerini yeniden canlandırmaya çalışan, siyah bir yabancı, göçmen kadın olmanın umutsuzluğu ve hayalkırıklığını en derin bir biçimde hissederek. Her iki oyunda İngiltere'ye göç etme hayalinin arkasında yatan sebepleri satır aralarında izleyicisine aktarır. Bu sebepler, diğer bütün göçmen gruplar için de geçerlidir: yoksulluk, doğdukları ülkedeki çalışma ve yaşam şartlarının olumsuz olması, daha iyi eğitim ve çalışma şartı hayali ve beklentisi. Pinnock'un karakterleri, gerçek dünyada gönüllü göç deneyimini yaşayan ilk insandan günümüze kadar herkes gibi, şöyle ya da böyle, hayatlarının bir döneminde bu hayallerin cazibesine kapılmış kişilerdir. Fakat Pinnock her iki oyunda da karakterlerinin hayallerinin ne kadar imkânsız olduğunu, İngiltere'nin bu hayallerin gerçekleştirilebileceği bir yerden ziyade gömüleceği bir yer olduğunu ve "göçmenlerin hayalleri ve fantazileri arasında oldukça derin bir uçurum"¹⁶ olduğunu gösterir. 20. yüzyılın son çeyreğinde İngiliz tiyatrosu, kolonyal sürecin ardından kolonilerle merkez arasındaki insan trafiği ve bu trafiğin oluşturduğu sorunlarla daha çok karakterize oldu. Bu sorunları şöyle sıralayabiliriz:

- Kolonileşme nedeniyle önce kolonilere göç daha sonra koloniden merkeze yani kolonileştiren ülkeye göç,
- Kolonileştiren ülkenin "anavatan" sıfatıyla hem kolonide hem de anavatanda kolonileştirilen ülke vatandaşları için yarattığı hayalkırıklığı,
- Irka dayalı güç ilişkisinin yarattığı ırksal ve kültürel sınıfçılık, kolonilerin hem doğal kaynak hem de iş gücü olarak sömürülmesi, kolonilerden merkeze daha iyi çalışma ve yaşam koşulları hayaliyle göç,
- Irkçılık, cinsiyetçilik ve koloni vatandaşlarının sürekli aşağılanması, kadınların cinsel ve iş-gücü olarak sömürülmesi, ırkçılığın içselleştirilmesi sonucu kadın erkek ayrılıkları, eğitimsizlik, bekâannelik ve çoğunluk olanın kendini meşru ve geçerli kılma çabası.¹⁷

Göç ve göçmen kavramları, dünyada en fazla göç almış, bir bakıma "göçmenler ülkesi" olan Amerikan tiyatrosunun da en belirgin teması olmuştur. Bu bayrağın ilk taşıyıcıları Siyah-Amerikalılardır. 1910'lu yıllarda başlayıp 1930'lu yıllara kadar devam eden "Siyahi Uyanış" olarak tanımlanan "Harlem Rönesansı", daha çok roman, öykü, görsel sanatlar ve müzik ile karakterize olsa da, tiyatro alanında da oldukça ses getiren eserler vermiştir. Bu dönemdeki oyunlar daha çok yılların birikimi olan "siyah stereotip" in Amerikan halkının tasavvurunda değiştirilmesinin mücadelesini

¹⁶ Lynette Goddard, "West Indies vs England in Winsome Pinnock's Migration Narratives", *Contemporary Theatre Review*, vol. 14, no. 4, 2004, s. 27.

¹⁷ Mary Luckhurst, *A Companion to Modern British and Irish Drama: 1880 – 2005*, John Wiley&Sons, New York 2008.

vermiştir. Bu mücadelenin en önemli örneklerinden biri, Afrika-Amerikan edebiyatının kurucusu sayılan, hayatını yazarak kazanan ilk siyahi yazar olan, çocukluğunu anne-babasının boşanmasından sonra Amerika içinde göçmen olarak geçiren ve Harlem Rönesansı'nın en önemli kalemi kabul edilen Langston Hughes'un *Mulatto*'sudur. Hughes, *Mulatto* adlı oyununda, beyaz bir dünyada yaşayan Afrika kökenli melez Robert'in kimlik serüvenini anlatır. Zengin, beyaz bir babanın oğlu olmasına rağmen, annesinden gelen deri rengi nedeniyle, yaşadığı toplumda kimlik problemi yaşayan Robert, "siyah stereotip" etiketinden kurtulmanın, yani bir "başkası" olmanın ne kadar zor olduğunu anlatır. Tıpkı siyah insanların ve göçmenlerin yaşamları gibi, çok zor ve kısıtlı şartlar altında gelişen Afro-Amerikan tiyatrosu ya da "Siyah Tiyatro", Hughes'in *Mulatto*'sundaki Robert karakteri gibi "arada kalmışlık" sorunu yaşar. Ya Avrupalı tiyatro paradigmalarından esinlenen köklü geleneğin formlarına uyacak ya da umursanmama ve düşmanlık pahasına da olsa bu geleneğe karşı çıkarak kendi formunu oluşturacaktır.¹⁸ Bu nedendir ki "Siyah Tiyatro" iki farklı kültürel kaynaktan beslenmektedir. Biri anavatan olan Afrika kültürü diğeri göç edilen yer olan Avrupa ve Amerikan kültürü, yani Anglo-Saxon kültürüdür. Bu iki kültürlülük tiyatrodaki diğer sanat dallarında olduğu gibi, farklı ırkların ve farklı kültürlerin kesişme ve çatışma platformunu oluşturur. Bu kesişmeden ve çatışmadan ortaya çıkan sosyal, kültürel ve politik söylemler, bize farklı ırktan, farklı coğrafyadan ve kültürden olmanın Amerikan toplumundaki gerek operasyonel gerek ontolojik özelliklerini gösterir. Martin Esslin, ünlü *Dramanın Anatomisi* adlı eserinde tiyatroyu bir ulusun kendi önünde sesli düşündüğü yer olduğunu söyler.¹⁹ Bu sadece uluslar için geçerli değil, ırklar, dinler ve farklı etnik gruplar için de geçerlidir. Esslin'in bahsettiği "sesli düşünme", ya kendilerinden ya da atalarından "göçmen" etiketi yapılandırılmış, farklı bir coğrafyada, farklı bir kültürde "başkası" ya da "yabancı" olmanın dayanılmaz ağırlığını, ev sahibi kültürün hegemonik, kolonyalist ve Avrupa-merkezli söylemini bastırmak için oldukça yüksek perdeden sesini çıkarmak zorundadır. Ama bu ses ne kadar yüksek perdeden çıkarsa çıksın "Amerikalı kimdir?" sorusunun cevabında bu sesin sahiplerinin kendilerini bulmaları oldukça zordur, zira "gerçek Amerikalı" kimliğinin özellikleri yıllar öncesinden, hem ırk, hem cinsiyet hem de ekonomik olarak zaten belirlenmiştir: Erkek, beyaz ve orta ya da üst sınıf. Diğerleri argo tabirle, "hyphenated/tireli" kimlikleridir ve ABD başkanlarından Theodore Roosevelt'e göre onlar zaten Amerikalı değildir. Roosevelt'in tireli kimliklerden kastı Afro-Amerikan, Asya-Amerikan ve Latino-Amerikan

¹⁸ Philip Uko Effiong, *In Search of a Model for African-American Drama: A Study of Selected Play sby Lorraine Hansberry, Amiri Baraka, and Ntozake Shange*, University Press of America, New York 2000, s. 1.

¹⁹ Martin Esslin, *An Anatomy of Drama*, Hilland Wang, New York 1976, s. 12.

göçmenlerdir. Bu arada kalmışlığın öyküsünü anlatan yazarlardan biri de, Alman bir babadan ve Afrika kökenli bir anneden olma Frederick August Kittel, Jr. adıyla doğan August Wilson'dur. August Wilson'un yazdığı *Joe Turner Geldi ve Gitti* adlı oyun, 20. yüzyılın başlarında, siyahi Amerikalıların, Roosevelt'in deyişiyle "tireli" kimliğe sahip insanların, zor yaşamlarından kesitler sunar. Oyundaki siyahi karakterler, tek beyaz karakter olan fakat oyunda hiç görünmeyen yani "kurgusal" karakter Joe Turner'dan ölesiye korkar. Korkularının kaynağında Joe Turner'in özgürlüğüne kavuşmuş siyah insanları yeniden köleleştireceği korkusu yatmaktadır. Oyun birinci nesil ve ikinci nesil siyah göçmenler arasındaki "korku geçişkenliğini" anlatmaktadır. Wilson, Joe Turner karakterini yaratmakla, aslında değişen fazla bir şeyin olmadığını, kölelik kaldırılrsa bile hala bir şekilde baskıların ve ayrımcılığın devam ettiği mesajını verir. Bu devamlılık günümüz göçmen politikalarına da uygulanabilecek bir devamlılıktır. Oyun bir açıdan da göç ve göçmen problemi hakkında Amerika'nın geliştirdiği en liberal politika olan "eritme potası" politikasına bir tepkidir. Wilson bu politikaya ilişkin şunları söyler oyunlarına yapılan eleştirilere cevaben: "Siyahlar bir potada erimez. Çünkü biz oldukça görülebilir bir azınlığız ve bizim bir kültürümüz var".²⁰ Böyle bir söylem, bütün olumsuzluklara ve karşı gelmelere rağmen siyah göçmenlerin Amerika'da kendilerini tanımlayacak bir yer bulma ve kendi kaderlerini tayin etme mücadelesi ve iki kimlikli, iki kültürlü olmaya çalışmanın ya da zorlanmanın yarattığı gerilimin dışavurumudur. Oyununun başlığı da Joe Turner'in gittiğini söyler ama bu gidiş ironiktir. Aslında Joe Turner hiçbir zaman gitmemiştir.

Amerika'da en az Afrika kökenli siyahlar kadar ayrımcılığa uğrayan diğer iki göçmen grubunu da "Latino" olarak bilinen Latin Amerika kökenliler ve "Hispanik" olarak bilinen ve daha çok Küba ve Meksika kökenli olan göçmen grupları oluşturmaktadır. "Chicano" ise sadece Meksikalıları diğerlerinden ayırmak için kullanılan bir terimdir. Her iki coğrafya da Amerika'nın arka bahçesi olarak bilinir. Kapı komşu olmalarına rağmen, yani birini diğerinden ayıran coğrafi mesafe oldukça kısa olmasına rağmen, aradaki kültürel ve sosyolojik mesafe oldukça uzaktır. Bu mesafeyi oluşturan farklılıklar dil, din, ırk, yetenek, tarih, ekonomi, meslek vs. dir. Afrikalıların aksine Latino ve Hispanikleri "başka" yapan şey sadece deri renkleri değildir. Bu başkalıktaki ölçü "kök" tür, yani atalarından aldıkları miras, doğdukları yer, uyukları, dilleri, Hristiyan olmalarına rağmen mezhepleridir önemli olan. Beyaz ya da sarı ırktan olabilirler. Daha çok geçip giden, başka bir tabirle solup giden geçmişe özlemlerle karakterize, ırksal

²⁰ Jackson R. Bryer- Mary C. Hartig (eds), *Conversations with August Wilson*, University Press of Mississippi, USA 2006, s. 70.

baskıya ve olumsuz yönde kültürel değişime direnen bir özelliğe sahiptir Latino, Hispanik ve Chicano tiyatrosu. Silvia Gonzalez'in yazdığı *Göçmen Tarım İşçisinin Oğlu* adlı oyun, olumsuz yönde kültürel değişimi bir başka deyişle "asimilasyon"u gündeme getirir. Arizona'da bir tarım işçisinin oğlu olan Henry, annesi tarafından asimile olmaya teşvik edilir. Baba, oğlu kendi ana dilini konuşamadığı için oldukça derin bir hayalkırıklığı yaşamaktadır. Oyunda Gonzalez, Henry'nin aslına dönmesine yardımcı olacak şiirler kullanır. Bu şiirler sayesinde yabancılaşmaya yüz tutmuş Henry'nin ruhuna atalarının ruhunu ve kimliğini üfler. Göçmen bir ailenin oğlu olan Luis Valdez de oyunlarında Chicano-Anglo ilişkilerini irdeler. *Zoot Suit* adlı oyununda II. Dünya Savaşı zamanlarında Amerikan polisinin Latin kökenli gruplara karşı takındığı ayrımcılık ve şiddet içeren tavrı, Bertolt Brecht tarzı epik ve belgesel tiyatro niteliğinde izleyicisinin gözleri önüne serer. Gonzalez gibi Valdez de mitlere ve tarihî olaylara göndermeler yaparak atalarının kimliğine sahip çıkar.²¹ *Bandido* adlı oyunda ise Valdez, tıpkı Afrikalı-Amerikalıların yaptığı gibi, kendi ırkı hakkında oluşmuş klişeleri ve stereotipleri değiştirmenin uğraşını verir. Kurgusal değil de gerçek karakterler barındıran oyun, bir bakıma tarihe yeni bakış açıları sunar. Oyundaki Vasquez karakteri gerçekten var olmuş bir tiptir. Sosyal bir uyumsuz olan, fakat idam cezasına çarptırılarak öldürülen bu karakter, Valdez'in Amerikan sistemi ile geçmiş üzerinden bir hesaplaşmasıdır. Valdez oyunda Vasquez karakterini seyircisine sempatik göstererek Amerika'da farklı ırktan olanlara yapılan haksızlıkları tartışma konusu yapar. Badia ve Gasior, Latin kökenlilerle yenedünyanın buluşmasından doğan karşılıklı kültürel etkileşimi, "çapraz, ters akımlar" kavramıyla tanımlar ve Hispanik tiyatronun, karşı-hegemonik bir dil geliştirdiğini ileri sürer.²² Bu karşı-hegemonik dilin bir başka temsilcisi, yine Hispanik tiyatro gurubuna dâhil ama kendilerine has değerleri yansıtan grup Porto Rikolulardır. Porto Riko tiyatrosu, New York ve Rican kelimelerini birleştirerek New York eyaleti ve civarında yaşayan Porto Riko'luları temsil eden bir terimi kullanıma sürmüştür. Porto Riko'lu oyun yazarı René Marqués, *La Carreta* adlı oyununda, Porto Riko diasporasının New York'ta yaşadığı sorunları ve iki kültür arasındaki etkileşimi oldukça gerçekçi bir biçimde yansıtır. Oyun 1940'lı yıllarda Porto Riko'lu bir ailenin daha iyi ekonomik şartlar altında yaşama umuduyla San Juan'dan New York'a göçlerinin hikâyesini anlatır. New York'ta babalarının öldürülmesiyle aile tekrar San Juan'a döner. Oyun Porto Riko'lu göçmenlerle New York'lu Amerikalılar arasındaki kültürel geçişkenliği göçmenlerin gözüyle anlatır. Eğer oyunların, öykülerin ya da romanların sonlarını, üzerinde durdukları

²¹ Jorge Huerta, *Zoot Suit and Other Plays*, By Luis Valdez, Arte Publico Press, Houston 1992, Introduction.

²² Huerta, s. 13.

sorunlara ilişkin sunulan alternatif çözümler ya da bu çözümlere ilişkin algılar olarak ele alırsak, Porto Riko'lu göçmen ailenin geldikleri yere geri dönmesiyle iki kültür arasındaki uzlaşmanın imkânsızlığı veya zorluğunu dile getirir Marqués, oyunun final sahnesiyle. 1940 kuşağının temsilcisi olan Marqués, bütün diğer Hispanik oyun yazarları gibi, Hispaniklerin Amerikan ya da Batılı kültürel hegemonyaya ve politik etkiye direnişinin simgeleri.

Dünya edebiyatına Shakespeare gibi bir dehayı sunan I. Elizabeth dönemi, deri rengine ve dine dayalı ırkçılığın, ayrımcılığın ve başkalaştırmanın İngiltere'de doğduğu dönem olarak bilinir. Shakespeare'in *Othello*'su ve Thomas Dekker'in *Lust's Dominion*'u Kuzey Afrika kökenli karakterleriyle Shakespeare'in *Venedik Taciri*, Yahudi Shylock ve kızı Jessica karakterleriyle Elizabeth dönemi sosyal politikaları etkilemiş ve o politikalarından etkilenmiş görünmektedir. Kraliçe Elizabeth'in özellikle Londra'daki yabancıları İspanya'daki İngiliz esirler karşılığında mübadele etmek istemesi ve bu doğrultuda bir plan yapması günümüz Avrupa'sının göçmen politikalarıyla oldukça benzerlik göstermektedir. Kaynaklar, Shakespeare'in *Othello*'yu 1604 yılından önce, *Titus Andronicus*'u 1593-1597 yılları arasında, *Venedik Taciri*'ni ise 1596-1599 yılları arasında, Thomas Dekker'in *Lust's Dominion*'u 1600 yılında yazdığını söylemektedir. 1596 yılında Kraliçe I. Elizabeth, Londra Belediye başkanına açık mektup yazar. Mektupta kendi topraklarında çok fazla siyah göçmenin olduğunu ve bu insanların derhal ülkeden gönderilmesini emreder.²³ Shakespeare'in, kendisinden önceki ve sonraki oyun yazarlarına nazaran zamanının otoritesi tarafından hiçbir baskı ve sansür görmemesinin nedenlerinden biri de Elizabeth dönemi devlet politikalarıyla kendi oyunlarında yarattığı toplumsal politikaların örtüşmesi olabilir.

Sherwood, *The Guardian*'da yayınlanan yazısında, günümüzde Suriye ve diğer Ortadoğu ülkelerinde yaşanan krizler nedeniyle Avrupa'ya göç eden Müslüman kimlikli göçmenlerin kabul görmek ve entegrasyonlarının kolay olmasını sağlamak için dinlerini değiştirmek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. Shakespeare, *Venedik Taciri*'nde aynı konuyu işler. Portia ile evlenmek isteyen Fas Prensi, Portia'ya şöyle der: " Ben rengimi, sizin teveccühünüzden başka hiçbir şeyle değişmeye razı olmam, güzel kraliçem" (2.1.11-12). Prens, eğer Portia onu kocalığa kabul ederse rengini ve dinini değiştirmeye hazırdır. Bu, Batı perspektifiyle bakıldığında, entegrasyon için ırksal ve dinsel kimliğin değişmesi gerektiğini var sayar. Shakespeare aynı oyunda Yahudi Shylock'un kızı Jessica'ya oyunun başından sonuna kadar Yahudi kimliğini sorgulatıp ondan kaçmanın yollarını arattırır ve her ne kadar bazı eleştirmenler açık uçlu olduğunu iddia

²³ J. Walvin, *Black and White: The Negro and English Society, 1555-1945*, The Penguin Press, London 1973, s. 8.

etse de, Lorenzo ile evlenmek için din değiştirir. Shakespeare'in ırk, kan ve kimliğe yaptığı vurgu günümüze ait bir olgu olarak çıkar karşımıza.

Edebiyat, göç ve göçmen kavramları etrafında oluşacak hiçbir eleştirel eser, bu kavramları herhangi bir zamana, mekâna ya da politik, ideolojik, ekonomik, sosyolojik, antropolojik, psikolojik vs. kalıba sığdıramayacağı için, hem yazarlarda hem de okuyucularda eksik, yetersiz ya da tam anlamıyla konunun hakkını verememiş bir eser algısı oluşturacaktır. Konu "tiyatro" olunca, bu konuda yazılacak bölüm, ister istemez kendini bazı yazar, oyun ve ortamlara sınırlamak zorunda olacaktır. Bu sınırlılık da aynı algıyı oluşturmak için yeterli bir sebeptir. Göç ve göçmen tiyatrosu açık bir şekilde göçmenlerin ve sığınmacıların kimlik sorunlarına göndermeler yapar ve Eski Yunan'dan günümüze değin bu konuyla ilgilenen hemen her oyun ve oyun yazarı bu olguya son derece olumsuz ve umutsuz bir perspektiften bakar. Genelde bu oyunlar Batılılar tarafından "stereotipleştirilmiş" karakterler üzerinde yoğunlaştırılıp, mesajı bu karakterlerin sahne aksiyonları üzerinden izleyiciye ve topluma gönderir. Yabancı olanın "eğitimsiz, vahşi, başka, değişime ve gelişime muhtaç, aşağı bir ırktan ve kültürden gelme" olarak yansıtılması, stereotip karakterlerin hâkim kültür içerisinde asimile edilme politikaları, ekonomik zorluklar ve bu zorlukların üstesinden gelme hayalleri ana temalar olmuştur. Tiyatro, insanın tarih boyunca içinde yaşadığı "toplum" dediğimiz olgunun bilinçli ya da bilinçsiz hâlleri ile ilgilenir Tiyatro öncelikle bu hâllerin altında ya da ardında yatan sebeplerle ele alır. Bu nedenle insanın yaşanmışlıklarına, yaşanması muhtemel olana ve olması gerekene dair topluma bir ayna tutar. Tiyatronun bu özelliğini merkeze koyarak, göç olgusunun yarattığı toplumsal ya da insani hâlleri geçmişten günümüze tiyatro metinlerinde arayabilir ve tiyatro ile toplum arasındaki karşılıklı etkileşimi görebiliriz. Amerikalı siyahi oyun yazarı ve eleştirmen August Wilson, bütün sanatların politik olduğunu söyler.²⁴ Bu nedenle politika ile sanat arasında oldukça geçişken bir duvar vardır ve sanat yapıldığı zamanın politikalarından etkilenir ve o politikaları etkiler.

Hikâyeler var olduktan ve ülkelerarası sınırlar belirlendiğinden beri, insanoğlu bir başkasıyla arasında ırk, renk, ulus ve din açısından farklılıklar olduğunu fark etmiştir. Sosyal, politik ve ekonomik yaşamını bu farklılıklar üzerine kurmak zorunda olduğunu anladığından bu yana insanın en dramatik deneyimlerinden biri olan göç, sanatın ve edebiyatın da en temel konularından birini oluşturmuştur. Bu deneyim beraberinde bir sürü başka deneyimleri, duyguları, fırsatları ve zorlukları getirmiştir. Tiyatro oyunları bu deneyimleri sahneye insan aksiyonu olarak koyup göç olgusunu

²⁴ Jackson R. Bryer- Mary C. Hartig, *Conversations with August Wilson*, University Press of Mississippi, USA 2006, s. 37.

problematik bir hâle getiren kültür, ırk, dil, din ve renk gibi konulara derinlemesine bakış açıları sunar. 20. yüzyılda ve 21. yüzyılın ilk on yılında göç ve göçmen konularında yazılan ve sahnelenen oyunların en çarpıcı özelliği konularını ve karakterlerini gerçek yaşamdan almış olmalarıdır. İşte bu özellik tiyatroyu diğer sanatlardan daha farklı ve bütün sanatlar içerisinde en toplumsal ve politik sanat dalı yapar. Göçmen tiyatrosu, daha önce bahsettiğimiz iki zamanı ve iki mekânı karşılaştırarak ve onlarla karakterize sorunları tartışarak “göç” kavramını sadece sosyolojik, ekonomik ya da politik bir kavram olmaktan çıkarmış, bu kavrama estetik, sanatsal ve edebî bir önem kazandırmıştır. Bu önem, “göç” kavramını ve olgusunu, Erich Aurbach'ın 20. yüzyıl edebiyatının vazgeçilmez unsurlarından biri olduğunu söylediği “Ansatzpunkt” yani “çıkış noktası” yapmıştır.²⁵

KAYNAKÇA

ALIBHAI BROWN, Yasmin: “Shakespeare Speaks Acutely to Our Age of High-Migration Anxiety”, *The Guardian*, 30 April 2016.

AURBACH, Erich- SAİD Maire- SAİD Edward: “Philology and Weltliteratur”, *The Centennial Review*, vol. 13, no. 1, 1969, ss. 1-17. *Web*.

BADÍA, Mindy- GASİOR, Bonnie L. (eds.): *Crosscurrents: Transatlantic Perspectives on Early Modern Hispanic Drama*, Bucknell University Press, Lewisburg 2006.

BEIER, A. L.: *Masterless Men: The Vagrancy Problem in England 1560-1640*, Methuen, New York 1985.

BRYER, Jackson R.- HARTİG, Mary C. (eds.): *Conversations with August Wilson*, University Press of Mississippi, USA 2006.

CHARNEY, Maurice: “Titus Andronicus”, *Titus Andronicus: Critical Essays*, Ed. Philip C. Kolin, Routledge, New York 1995.

CONNEL, John- KİNG, Russel- WHİTE, Paul (eds.): *Writing Across Worlds: Literature and Migration*, Routledge, London 1995. Print.

COX, Emma: *Theatre and Migration*, The Palgrave MacMillan, UK 2014.

DE SOUSA, Geraldo U.: “My Hopes Abroad: The Global/LocalNexus in *The Merchant of Venice*”, *Shakespeare and Immigration*, Eds. Ruben Espinoza and David Ruitter, Routledge, London 2016. Print.

²⁵ Erich Aurbach- Maire Said- Edward Said, “Philology and Weltliteratur”, *The Centennial Review*, vol. 13, no. 1, 1969, s. 14.

EFFIONG, Philip Uko: *In Search of a Model for African-American Drama: A Study of Selected Plays by Lorraine Hansberry, Amiri Barak and Ntozake Shange*, University Press of America, New York 2000. Print.

EISENBRUCH M.: "The Cultural Bereavement Interview: A New Clinical Research Approach for Refugees", *Psychiatr Clin North Am*, vol. 13, no. 4, 1990, ss. 715-735. Web.

ESSLIN, Martin: *An Anatomy of Drama*, Hilland Wang, New York 1976. Print.

EURIPIDES: *Medea*, Trans. Rex Warner, Dover Thrift Editions, New York 1993. Print.

FRANK, Søren, *Migration and Literature*, Palgrave Macmillan, New York 2008. Print.

GODDARD, Lynette: "West Indies vs England in Winsome Pinnock's Migration Narratives", *Contemporary Theatre Review*, vol. 14, no. 4, 2004, ss. 23-33. Web.

HUERTA, Jorge: *Zoot Suit and Other Plays*, By Luis Valdez, Arte Publico Press, Houston 1992, Introduction, Print.

JEFFERS, Allison: *Refugees, Theatre and Crisis: Performing Global Identities*, Palgrave Macmillan, New York 2012. Print.

LEVITT, Peggy: "Transnational Migrants: When "Home" Means More Than One Country", *The Online journal of Migration Policy Institute: USA* 2004. www.migrationpolicy.org

LUCKHURST, Mary: *A Companion to Modern British and Irish Drama: 1880 – 2005*, John Wiley&Sons, USA 2008. Print.

MAGLİVERAS, Konstantinos D.: *Migration Law in Greece*, Kluwer Law International, The Netherlands 2011. Print.

PEACOCK, Keith: "Black British Drama and the Politics of Identity", *A Concise Companion to Contemporary British and Irish Drama*, Eds. Nadine Holdsworth and Mary Luckhurst, John Wiley & Sons, New York 2013. Print.

SALLARES, Robert: *The Ecology of the Ancient Greek World*. Cornell University Press, 1991. Print.

SCHULTING, Sabine: "What Country is this?:The Performance of Conflict in Shakespeare's Drama of Migration", *Shakespeare and Conflict: A European Perspective*, Eds. C. Dente- S. Soncini, Springer: USA 2013. Print.

SHAKESPEARE, William: *Othello*, Eds. Barbara A. Mowat and Paul Werstine, Washington Square Press, USA 1993. Print.

_____, *Twelfth Night*, Eds. Barbara A. Mowat and Paul Werstine, Washington Square Press, USA 2005. Print.

_____, *The Merchant of Venice*, Dover Thrift Editions, New York 1995. Print.

SHERWOOD, Harriet- TOMLINSEN, Simon: “European Churches Say Growing Flock of Muslim Refugees are Converting”, *The Guardian*, 5 June 2016.

SIEMON, James R.: “Perplex'd Beyond Self-Explication: Cymbeline and Early Modern/Postmodern Europe”, *Shakespeare in the New Europe*, Eds. B. Sokolova- D. Roper- M. Hattaway, Sheffield Academic Press, Sheffield 1994.

VALDEZ, Luis: *Zoot Suit and Other Plays*, Arte Publico Press, Houston 1992. Print.

WALVIN, J.: *Black and White: The Negro and English Society, 1555-1945*, The Penguin Press, London 1973. Print.

GÖÇ, GÖÇMENLİK (MUHACİRLİK) VE YANSIMALARI: SURIYELİ GÖÇMENLER ÖRNEĞİ

Selim KARYELİOĞLU*

Serdal FİDAN**

Giriş

Göç, insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Dini metinlerde anlatılan Adem ile Havva'nın cennetten kovulma öyküsü, toplumsal bir varlık olarak insanın yaşadığı ilk göç deneyimi anlatısı karşımıza çıkmakta, tarihin bilinen tüm evrelerinde insanlar çeşitli nedenlerden ötürü buldukları yerden başka bir yere gitmek durumunda kalmaktadırlar. İnsan denen varlığın bir tür "kaderi" izlenimi veren göç olgusu, günümüzde evrensel boyutta sürmekte olan ve literatürde epey tartışmalara konu olan bir seyir izlemektedir. Ancak, göçün nedenleri ele alındığında, konu büyük çeşitlilik göstermektedir. Söz konusu çeşitlilik, göçün yaşandığı coğrafyalardaki tarihsel arka plan kadar, göçten etkilenen coğrafyaların fiziki, iktisadi, kültürel, siyasal birçok yönünü çeşitli biçimlerde dönüştürmektedir. Bu durum, sosyal bilimlerde göçün kuramsal boyutunu etkilemekte ve bu noktada da bir çeşitlilik ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Günümüzde, başta iktisadi ve kültürel boyutta olmak üzere dünyayı yoğun bir etkileşim sürecine sokan küreselleşme olgusunun yarattığı etkiler, göç olgusunun uluslararası boyutuna vurguyu artırmış, genelde Orta Doğu, özelde 2011'de başlayan Suriye iç savaşı, meselenin daha yoğun bir biçimde tartışılmasını beraberinde getirmiştir.

Konuyla ilgili tek bir kuram ve tanım olmamakla birlikte, her kuram birçok boyutu olan konunun bir veya birkaç yönüne yoğunlaşarak meseleyi ele almaktadır. Günümüzde uluslararası göçe ilişkin örüntüler ve eğilimler çağdaş göç süreçlerinin tam olarak anlaşılmasının tek bir kuramsal analiz düzeyi ile mümkün olmadığını göstermektedir.¹ Başta, göçe neden olan etmenler söz konusu olduğunda, birbirinden farklı birçok unsur söz konusu olmaktadır. Benzer çeşitlilik aynı boyutlarda olmamakla beraber göç tanımlarında da gözlenmektedir. İnsanın, zihnini kullanan bir varlık olarak "bilinçli hareket" yeteneği, onu doğadaki diğer canlılardan ayırmakla

---

* Öğr. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, TRABZON. selkaryeli@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, TRABZON. serdalfidan@ktu.edu.tr

¹ Douglas Massey- Joaquin Arango- Graeme Hugo vd., "Uluslararası Göç Kuramlarının Bir Değerlendirilmesi", *Göç Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Londra 2014, s. 12.

kalmamış, bir durum karşısında çok çeşitli davranış örüntüleri geliştirmesini beraberinde getirmiştir. Bu durum, göç olgusu değerlendirmelerinde de açık biçimde saptanabilmekte, göçe ilişkin tanım ve kuramsal analiz çeşitliliğine neden olmaktadır.

Göçün Kavramsal Analizi

İnsan türü diğer canlı türlerinin aksine, temel ihtiyaçlarını gidermek için yarattığı stratejilerden biri olarak, dünyanın nerdeyse tamamına yerleşmiş ve kendi yaşam alanını inşa etmiştir. Bu durum, insanı diğer canlılar arasında hareketliliği en yüksek varlık yapmıştır. Özellikle (avcı-toplayıcı ve göçebe toplum tiplerinde), nüfus artışı gibi bir baskı karşısında, insanın nispeten boş alanlara doğru hareket etmesi veya avlanma sahalarını kolayca değiştirebilmesi, göç olgusuna işlerlik kazandırmıştır. Savaşlar, fetihler, sömürgeleştirme, kıtlık, büyük salgınlar, önemli iklim değişiklikleri, doğal afetler, ideolojik baskılar, tehcir, basit insan hareketleri, avcılık, toplayıcılık, göçebe çobanlık, kentleşme ve işsizlik gibi etkenler göçlere neden olmaktadır.² Yukarıda da belirtildiği gibi, göçe neden olan etkenlerin çokluğu, göçün tanımlanması noktasında da bir çeşitliliğe neden olmaktadır.

Göçleri tanımlarken kullanılan kavramlar, aynı zamanda göçlerin sebeplerini de ortaya koymaktadır. Buna göre göç; ekonomi, siyasi, ekolojik veya bireysel nedenlerle bir yerden başka bir yere yapılan kısa, orta veya uzun vadeli, geri dönüş veya sürekli yerleşim hedefi güden coğrafik, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketidir.³ Aynı zamanda etkilediği geniş alanla da sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi boyutlarıyla toplum yapısını değiştiren nüfus hareketleridir.⁴ Ozankaya ise göçü, belirli bir sosyal yapı içindeki birey ve grupların sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel nedenlerden dolayı bir yerden başka bir yere gitmeleri⁵ biçiminde tanımlamaktadır.

Daha genel bir tanımlamaya göre göç: ekonomik, toplumsal, siyasal nedenlerden ötürü, bireysel ve kitlesel olarak yer değiştirme hareketidir. Bir diğer tanımlamaya göre ise: çalışmak ve kendine daha iyi yaşam olanakları sağlamak amacıyla, insanların bıraktıkları yerleri bırakıp başka yerlere giderek orada kesin veya geçici olarak yerleşmeleridir.⁶ Tanımlardaki çeşitliliğin bir nedeni de, göçün tarihsel koşullarla olan bağlantısıdır.

² Kudret Emiroğlu- M. Muhtar Kutlu, *Antropoloji Sözlüğü*, Der. S. Aydın- K. Emiroğlu, Bilim Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 342.

³ Cemal Yalçın, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2004, s. 13.

⁴ İnan Özer, *Kentleşme Kentleşme ve Kentsel Değişme*, Ekin Kitabevi, Bursa 2004, s. 11.

⁵ Özer Ozankaya, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Savaş Yayınları, Ankara 1984, s. 235.

⁶ Zeynep Aksoy, "Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 20, 2012, s. 293.

Göç, tarihte ilk insan topluluklarından beridir vardır ve zaman ve mekân farklılık arz etse de, dünyanın her yerinde görülen bir durumdur. İnsanın var olduğu her yerde ekonomik, politik, kültürel, siyasi ve doğal nedenlerden kaynaklanan göç olgusundan söz etmek mümkündür.⁷ İçinde bulunduğumuz yüzyılı “Göçler Çağı” olarak nitelendirebiliriz. Oysa göçle ilgili literatüre bakıldığında göçe ait sosyal gerçekliğin, tarihin ilk zamanlarından beri var olan bir sosyal hareketlilik olduğu ve aynı zamanda bir sosyal dönüşüm biçimi olarak zaman ve mekâna göre farklı anlam ve biçimlerle karşımıza çıktığı görülmektedir. Dinsel içerikli göçler, kolonileştirme hareketleri, ekonomik tabanlı göçler, siyasi ve sosyal göçler, doğal afetlerden kaynaklanan göçler, endüstrileşmeyle birlikte ortaya çıkan kır-kent göçleri ve ayrıca zorunlu göçler olarak kabul edebileceğimiz mültecilik, sürgünler vs gibi pek çok biçimlerde farklı coğrafyalar arası geçiş ve dönüşüm süreçlerinin yaşandığı göçler izlenmektedir. Böylece, göçün çok yönlü bir süreç olması ve sürekli değişen biçimlerle karşımıza çıkmasının yanında, toplumsal hayat açısından ontolojik bir dönüştürücü olduğu da belirginleşmektedir. Ancak, bugün gelinen noktada göç ve ona ait unsurların daha çok dikkat çekmesinin ardında yatan temel sebeplerden birisi kuşkusuz dünyanın “küresel bir köy” hâline gelmesi ve buna bağlı olarak da küresel sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel ilişki ağlarının bütün dünyayı sarmalamış olmasıdır. Göç, mekânların hem niceliksel hem niteliksel yapısını ve bir ülkenin ya da kentin doğum ve ölüm dışında nüfusunu en çok değiştiren etkidir. Günümüzde ise küreselleşmeyle birlikte sınırların ortadan kalkması, bölgelerarası dengesizliklerin ortaya çıkması ve güvenlik kaygılarıyla birlikte göçler ve göçmenlik kavramları, ayrıca incelenen konuların başında yer almaya başlamıştır. Göçler, artık geçmişe göre daha yoğun ve hızlı biçimde hem “demografik hem ekonomik hem de toplumsal yapıları değiştiren”⁸ bir nitelik taşırlar.

Toplumlar için göç olgusu, hangi nedenle olursa olsun önemli güçlükler içermektedir. Bu bakımdan, göç eden ve göçü kabul eden topluluklar kültürleşme kapsamında değişime uğrayabilmektedir. Özellikle ekonomik amaçlarla yapılan göçlerin dışında, zorunlu göçe tabi tutulan toplulukların durumu da sosyolojik açıdan önem arz etmektedir.

Marshall’ın “Sosyoloji Sözlüğü”nde göç kavramının şu şekilde betimlendiği görülmektedir. Göç, “bireylerin ya da grupların sembolik veya

⁷ Serpil Bülbül- Ali Köse, “Türkiye’de Bölgeler Arası İç Göç Hareketlerinin Çok Boyutlu Ölçekleme Yöntemi İle İncelenmesi”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt 39, Sayı 1, İstanbul 2010, s. 76.

⁸ Stephen Castels- Mark J. Miller, *Göçler Çağı, Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, Çev. Bülent Uğur Bal- İbrahim Akbulut, İstanbul 2008, s. 7.

siyasal sınırların ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketini içerir”.⁹

Bir diğer tanıma göre ise göç; “şahıs, grup veya toplulukların fiili ikametgâhlarında isteyerek ya da zorla, kalıcı veya belirli bir süreyi kapsayıcı şekilde gerçekleşen fiziki mekân değişikliğidir”.¹⁰ Bu anlamda, sosyal, ekonomik kültürel vb. faktörü kapsayan özellikleri de içinde barındırır.

Göç, belli bir zaman ve mekândaki insanların gönüllü veya gönülsüz olarak sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel şartlardan ötürü bir mekân değişikliğini içerir; bu değişikliğin sonucunda sosyo-kültürel değişmelerin (müspet, menfi) meydana geldiği bir sosyal hareketliliktir.¹¹ Göç, sosyal bir hareketlilik ve değişimi içerdiğinden, dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkar. Böylece dinamik bir süreç olarak göç, “belli bir yerleşmede yaşayan nüfusun belli bir kesiminin çeşitli ve farklı nedenlerle, bulunduğu yerden kalkıp başka bir yere yerleşmek üzere geçici veya nispeten sürekli olarak gitmesi”¹² olarak nitelendirilir. Göç edenler üzerinde birçok sosyal ve psikolojik etkisi olan bu süreç, aynı zamanda kişinin önceki yaşam deneyiminden farklı bir yaşamsal ortamı deneyimlemesi sürecidir.

Bu bağlamda göç; insanın içine doğduğu, sosyalleştiği ve sosyalleşeceği, çevreyi, ortamı yani bireyi belli zamanda şekillendiren değerlerin bırakılıp farklı, yeni bir sosyal ve mekânsal ortama gitmesidir. Göç eden, terk ettiği toplumundaki sosyal destek ağlarını koparır ve farklı bir topluma uyum sağlama gibi zorlu bir görevi kendisine amaç edinir. Ayrıca, buna ek olarak göç edenler, tanıdık veya alışık olmadıkları bir sosyo-ekonomik sistemde ekonomik olarak hayatta kalmak ve sosyal hareketlilikle baş etmek zorunda kalırlar. Bu süreç, birey üzerinde sosyo- psikolojik etkileri de beraberinde getirir. Bu etkiler, birey üzerinde kökten ve değerlerden koparıcı deneyimlere, yeni bir dil kazanma ve göç edilen toplumun değerlerine uyma problemlerinin oluşmasına neden olur.¹³ Yani göç, her yönüyle (sosyal, politik, ekonomik, kültürel) yeni bir hayata başlamaktır. Göçle birlikte bireyin sosyalleşmesine veya kültürlenmesine etki eden bütün maddi ve manevi çevre terk edilerek yeni bir süreç başlar.

⁹ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s. 685.

¹⁰ Ahmet Bilgili- Feramuz Aydoğan- Celil Güngör, “Doğu Anadolu Bölgesinde Zorunlu Göç Olgusunun Sosyolojik Çözümlemesi: Van Örneği”, *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi (Toplum ve Göç)*, 20-22 Kasım 1996-Mersin, DİE Yayınları, Ankara 1997, s. 327.

¹¹ Ahmet Türkyılmaz, *Doğu ve Güneydoğu'dan Terör Nedeniyle Göç Eden Ailelerin Sorunları*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 2.

¹² Zeynep Gökçe Akgür, *Türkiye’de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgeler Arası Dengesizlik (1970-1993)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 41.

¹³ I. Moilanen- M. Antero- E. Hanna vd.: “Long Term Outcome of Migration in Childhood and Adolescence”, *International Journal of Circumpolar Health*, Sayı 57, 1998, s. 180-187.

Göçmenlerin, göç öncesi yaşadıkları toplum ile göç sürecinde buldukları toplumun sosyo-kültürel yapıları arasında kalma olasılığı her zaman mevcuttur. Bunda din, dil, kültürel değerler gibi sosyo-kültürel örüntülerin etkisi büyüktür.¹⁴ Göç, birey veya toplum bazında alışılmış değerlerin terk edilerek yeni değerlere uyum sürecinde sosyo-psikolojik ve anomik sorunları da beraberinde getirir. Göç eden, maddi sorunların yanı sıra, göç ettiği mekânda yabancılık, yalnızlık, özlem duygusu, aşağılık duygusu gibi problemlerle karşılaşır. Göç birey ve toplum ekseninde genel ve özel etkileri doğurur. Bu bağlamda göçün, ağırlıklı olarak topluluğu ilgilendiren boyutu olduğu gibi, daha ziyade bireysel etkiler yaratma gibi bir yönü de vardır.

İnsanın farklı coğrafyalar arasındaki hareketi bireysel veya mikro topluluklar hâlinde olabildiği gibi, özellikle savaş durumlarında kitlesel veya makro düzeyde de olabilmektedir. Kısaca, ekonomik, toplumsal veya siyasal, dinsel, ekolojik nedenlerle insanların bireysel ya da kitlesel olarak yer değiştirme eylemidir.¹⁵ Fakat göç olgusunu sadece mekân değiştirme eylemi ile sınırlandırmamak gerekir. Dolayısıyla sosyo-ekonomik yönü de dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda göç, çalışmak ve kendine daha iyi yaşam olanakları bulmak, hayatta kalabilmek ve fizyolojik gereksinimlerini karşılamak için insanların oturdukları yeri bırakıp alışılmış hayatlarını terk ederek, yabancı olduğu başka yörelere giderek orada kesin ya da geçici olarak yerleşmeleridir.¹⁶ Göçlerin temelinde yer alan özelliklerden biri de, göç edilen yerin, mevcut durumdan daha olumlu sonuçlar ortaya çıkaracağına dair beklentilerdir.

Söz konusu beklentilere ilişkin motivasyon açısından asıl önemli olan nokta, “yaşanılan yerden ulaşılmak istenen yere doğru hareket” olgusudur.¹⁷ Bu hareketin temelinde mevcut durumdan daha iyi durumun elde edilmesi arayışı söz konusudur. Bu arayıştaki temel etken, yaşamsal bir tehdit algısı veya geleceğe ilişkin bir belirsizlik hâlidir. Bu durumu etkileyen temel unsur, insanın başta kendi fiziki varlığını garanti altına alabileceği (mümkün olursa daha insanca ve huzurlu bir hayat yaşayabilme) bir yer arayışidir. Bu nedenle bazen, sahip olunan “iyi” hayat şartlarının terk edilip daha kötü yaşam koşullarının olduğu göçler de söz konusu olabilmektedir. Göç,

¹⁴ Belkıs Kümbetoğlu, “Göçmen ve Sığınmacı Gruplardan Bir Kesit; Bulgaristan Göçmenleri ve Bosnalı Sığınmacılar”, *Yeni Balkanlar-Eski Sorunlar*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, s. 229-230.

¹⁵ Cengiz Şahin, “Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisi İlişkin Kuramsal Bir İnceleme”, *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 2, Ankara 2001, s. 59.

¹⁶ Şamil Öngör, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

¹⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahadır Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2003, s. 3.

ekonomik ve sosyal bakımdan göç edenin anlamlandırdığı olumlu veya olumsuz bir durum ifade edebilir. Örneğin, Türkiye’de doğudan batıya doğru göç edenler için, çoğunlukla mevcut durumdan daha iyi bir yaşamsal standarda erişmek mümkün olabilmekte iken, günümüzde Suriye başta olmak üzere Orta Doğu’nun birçok ülkesinden Türkiye’ye ve Avrupa’ya göç edenlerin, çoğunlukla daha önce sahip oldukları mevcut durumdan daha kötü bir duruma düşmeleri söz konusu olabilmektedir. Bunun başlıca nedeni, insanın en temel motivasyonunun hayatta kalma amacını öncelikli kılmasıdır. Ancak bu öncelik, tek başına yaşamayı değil, yine bir sosyal ortam içerisinde var olmayı içermektedir.

Göç olgusu bu bağlamda düşünüldüğünde göçün belli bir amaç, hedef ve istikametinin olduğu görülmektedir. Buna göre, göç olgusunun hem bir sistem yönü, hem de kişi yönü vardır.¹⁸ Göçün sistem yönü, göç olgusunun nasıl ortaya çıktığını kapsarken, kişi yönü ise göç kararının nasıl alındığı, beklentiler ve göç sonrası uyum sorunlarını kapsamaktadır. Göçle ilgili yapılan tanımlamalar genelde sosyal hareketlik, sosyal değişme ve belli amaçlarla yapılan yer değiştirmeleri içerirken, farklı bağlamlardan hareketle oluşturulan çeşitli göç tanımlamaları da mevcuttur. Buna göre, bir tanıma göre göç; coğrafi hareketlilik hâlindeki bir topluluğun bir bölgeden veya ülkeden diğerine hareket etmesi olarak belirtilmekte; tabii afetlerin, harplerin, tarımda makineleşmenin, genç nüfus baskısının, ekonomik ve terör gibi sebeplerin ise göçlerin nedeni olduğu ifade edilmektedir.¹⁹ Hareketlilik söz konusu olduğunda iki başlık altında ele alınan göç kavramı daha önce söz konusu edildiği gibi sosyal hareketlilik ve bir diğer biçimi olarak fiziksel hareketlilik kavramıyla da ifadelendirilmektedir.

Sosyal hareketlilik, bir kişi ya da grubun sosyal statüsünün değişmesine işaret eder, yani sosyal pozisyonlar arasındaki aşağı veya yukarı doğru olan devinimler sosyal hareketliliktir. Fiziksel hareketlilik ise genellikle göç olarak adlandırılır. Bir coğrafi alandan diğerine bir devinim olan fiziksel hareketlilik, çok sayıdaki kişinin bir yerden başka bir yere yerleştirilmesini, istenilmeyen kişilerin sürülmesini, ev taşınmalarını ve aynı ülke içinde bir bölgeden diğerine ya da bir ülkeden diğerine yapılan gönüllü sürekli göçleri de kapsamaktadır. İş veya turistik geziler, alışveriş gezileri, işe yönelik gidiş gelişler de fizik devinim olmalarına rağmen, göç veya hareketlilik içinde düşünülmemen durumlardır. Buna göre, konuyla ilgili evrensel bir referans kaynağı olan Birleşmiş Milletler, bir nüfus hareketinin göç olarak kabul edilebilmesi için, yerleşme şartının sürekliliğinin önemi üzerinde durmaktadır. “Birleşmiş Milletler, nüfus hareketine katılanların,

¹⁸ İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 37.

¹⁹ Mustafa Erkal- Burhan Baloglu- Filiz Baloglu, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul 1997, s. 123-124.

yeni yerlerinde en az bir yıl yaşamaları hâlinde bu nüfus hareketinin göç olarak kabul edilebileceğini²⁰ belirtmektedir. Konunun çok boyutluluğu, göçle ilgili kavram ve bağlam çeşitliliğini beraberinde getirmekte, konunun fiziki, zamansal, kalıcılık gibi yönlerinin de değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Göç kavramı, içerisinde barındırdığı mesafe kavramı ile fiziki bağlamda yer değiştirmelere göndermede bulunurken, zaman ve kalıcılık bağlamında ise dönemsel olarak gelişen süreçlere göndermede bulunmaktadır. Kalıcılık bağlamı söz edildiğinde, kalıcı yer değiştirmelere sıklıkla rastlandığı gibi, yarı kalıcı yer değiştirmeler de olabilmektedir. Burada adı geçen mesafe kavramı, aynı zamanda göç türleri söz konusu olduğunda da karşımıza çıkmaktadır. Mesafe kavramı bu noktada genellikle kıta içi ve kıtalararası göçlerle ilgili olarak kullanılmaktadır. Bu anlamıyla özellikle günümüz açısından göç, küreselleşmenin kaldırdığı sınırları, iç içe geçen toplumsal ağların yer değiştirmesini ve bu ağların birbirini etkilemesini kapsamaktadır. Göç aynı zamanda, hem “bir sosyal dönüştürücü aracı”, hem de mekânsal bağlamda “varoluşsal bir kayma” olarak ortaya çıkmaktadır.²¹ Konu coğrafi bağlamda değerlendirildiğinde, farklı bir tanımlama yapmak mümkündür.

Buna göre göç; birey ve grupların ekonomik, sosyal, kültürel vb. nedenlerden dolayı hayatlarının gelecekteki kısmının tamamını veya bir kısmını geçirmek üzere tamamen veya geçici olmak üzere bir iskân ünitesinden (köy, kasaba, kent, ülke gibi) diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi bağlamda bir yer değiştirme olarak tanımlanmaktadır.²² Benzer çerçevede konuyu ele alan Tekeli'ye göre ise; göç olgusu, belirlenmiş bir zaman dilimi içerisinde belli bir yerleşme alanında yaşayan insanların, kendi iradeleriyle yaşam yerlerini söz konusu yerleşme alanının dışına taşımasıdır.²³ Bu tanımda göçü, nüfusun yer değiştirmesi kavramından ayıran özellik, bu yer değiştirmenin bireyin kendi iradesiyle yapılmasıdır. Tekeli'nin yaptığı bu tanımlama, daha çok modern sanayi toplumları için söz konusu edilmektedir.

Göçle ilgili tanımlar yapılırken farklı etkenler dikkate alınmaktadır. Fakat yapılan tanımlamalarda ortak bir unsurun değişmediği görülmektedir. Bu unsur mekân değiştirme'dir. Bu “mekân değiştirme” kısa mesafeli veya

²⁰ Müzeyyen Gönüllü, “Dış Göç”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, 1996, s. 94-105.

²¹ Stephen Castels, “Towards A Sociology Of Forced Migration And Social Transformation”, *Sociology*, Cilt 37, Sayı 1, 2003, s. 22.

²² Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 20.

²³ İlhan Tekeli, s. 42.

kısa zamanlı olabileceği gibi sınırlar ötesi uzak mesafeler şeklinde de olabilir. Bu özellik, göçün zaman ve mekân ayırımı olmaksızın her tarihsel dönemde ve her coğrafi koşulda ortaya çıkan evrensel bir özelliğidir.

İnsanlık tarihinin her döneminde görülen göç, toplumlar üzerinde derin izler bırakmıştır ve hayat şartları nedeniyle bilinmeze yapılan zorunlu bir yolculuğun adıdır. Göç, kimi zaman daha güvenli bir ortamda yaşamak, kimi zaman olumsuz doğa koşullarından kurtulmak, kimi zaman insanların yaşamlarını daha uygun maddi koşullarda sürdürmek ve kimi zaman da daha özgür bir yaşam için zaman ve mekân bağlamında yer değiştirme eylemidir.²⁴

Göçlerin ortaya çıkmasına neden olan etkenler, ister eski zamanlarda isterse günümüzde tüm dünya ülkelerinin hemen hepsinde benzerdir. Belirli zamanlarda göçe etki eden etmenlerden bazıları diğerlerine göre önem arz eder. Bazen savaşlar, bazen ekonomik etmenler, bazen siyasal nedenler, bazen de doğal nedenler göçe etki edebilir. Bu bağlamda, çağdaş dünyada bireylerin sosyal hareketliliğine etki eden etmenler içinde sosyo-kültürel etmenler kadar savaşlarında etkili olduğu görülmektedir. Göçün yarattığı sosyo-kültürel değişimler, kimilerince modern olmanın şartı gibi görülürken, kimilerince de geleneksel hayatın bozulması olarak nitelendirilmektedir²⁵. Buna göre göç, değerler ve zihniyet bağlamında da bir farklılaşma sürecine kaynaklık edebilir. Ayrıca çoğunlukla beklenmedik, ani biçimde gelişen koşulların dayattığı bir zorunlu hareketlilik biçimi olduğundan, büyük oranda öngörülemeyen bir durum olup bir bilinemezliği de içerir. Günümüzde, dünyanın farklı birçok yerinde yaşanan, fakat en yoğun biçiminin Suriye’de görüldüğü durum, söz konusu öngörülemezlik ve bilinemezliğe çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.

Göç Teorileri

A- İtme-Çekme Kuramı

Everett Lee’nin, “*A Theory of Migration*” adlı makalesinde ortaya koyduğu *itme-çekme* kuramına göre göçün oluşmasına neden olan etmenler dört başlık altında toplanmaktadır. Bunlar:

1) *Yaşanılan yerle ilgili etmenler*; yaşanılan yerin birçok olumsuz özelliklere (coğrafi, ekonomik, sosyal, siyasal gibi) sahip olması bireylerin buralardan daha elverişli yerlere hareket etmelerini doğurur.

2) *Gidilmesi düşünülen yerle ilgili etmenler*; gidilecek yerin bireylerin olumlu yönde dikkatini çekmesi ve bireyleri etkilemesi bireylerin göç etmesine etki eder.

²⁴ Ömer Murat Keskinçilic, “*Türkiye’de Kentleşme ve Organize Suç İlişkisi*”, 2008, www.muratkeskincilic.com/belge.doc, 24.06.2014.

²⁵ Hüseyin Bal, *Kent Sosyolojisi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008, s. 106.

3) *Engeller*; bireylerin yaşam akışında düşündüklerini gerçekleştirmeye yönelik engellerin bulunması bireyleri göçe zorlar.

4) *Bireysel etmenler*; bireylerden kaynaklanan etmenler göçe etki eder.

Teoriye göre hem yaşanan yerin hem de gidilecek yerin itici ve çekici unsurları bulunmaktadır. Bireysel koşulların etkisiyle, bu unsurlar arasında seçim yapılması göç kararında etkili olmaktadır. Buna göre, endüstrileşmiş ve gelir düzeyi yüksek olan ülkelerin göçmen işçilere çekici geldiği ve bu olgunun kendi ekonomik durumlarını geliştirmek amacına yönelik olduğu kabul edilmektedir. İtme-çekme teorisinde, refah düzeyi yüksek, endüstrileşmiş ülkelerin; kendi ülkelerinde iş bulamayan ya da çok düşük ücretlerle sosyal güvenlikten yoksun olarak çalışan işçilere çekici geldiği savı kabul edilmektedir. İşgücü göçü açısından bakıldığında, yaşanan ülkenin çalışma koşulları itici etmenleri, göç edilecek ülkenin vaat ettiği çalışma koşulları çekici etmenleri oluşturmaktadır.²⁶

“İtici güçler”i oluşturan etmenlerin başında, işsizlik ve düşük gelir; “Çekici Güçler”i oluşturan etmenlerin başında ise genellikle yüksek gelir ve istihdam fırsatları bulunmaktadır.²⁷ Yaşanan yerde baş gösteren ekonomik istikrarsızlıklar, ailevi veya toplumsal sorunlar veyahut kişisel nedenler de itici faktörler arasında sayılabilir.²⁸ Bunlarla birlikte siyasi istikrarsızlıklar, kargaşalar, kaoslar, etnik temizlik ya da terör gibi olgular da itici faktörler arasında değerlendirilmelidir. Daha iyi bir hayat umudu, zenginlik, iş imkânları, güvenli topraklar vb. hususlar da çekici güçleri oluşturmaktadır. Yine de çekici ve itici faktörlerin fazlalığına rağmen, göç etmeyen kişilere de rastlamak mümkündür. Çünkü rasyonel bir varlık olan insan, bir şey yapmadan önce o şeyin getirisini hesaplamaktadır.²⁹ Bu nedenle onca soruna rağmen kendi ülkesindeki topraklarında yaşamını sürdürebileceğini düşünen insanlar, göç kararı vermeyebilirler.

B- Dünya sistemleri Kuramı veya Merkez-Çevre Kuramı

Wallerstein’in Modern Dünya Sistemleri Kuramı ve Tarihsel Kapitalizm adlı eserlerinde formüle edilen bu teoriye göre, uluslararası göçün kökeni 16. yüzyıldan itibaren gelişen ve yayılan dünya pazarının yapısına bağlanmaktadır. Dünya sistemleri teorisi olarak da adlandırılan bu

²⁶ Zeynep Aksoy, “Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 20, İzmir 2012, s. 291-304.

²⁷ Fatih Çelik, “İç Göçlerin İtici ve Çekici Güçler Yaklaşımı ile Analizi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 27, 2006, s. 20-27.

²⁸ R. J. Kleiner, “International Migration and Internal Migration: A Comprehensive Theoretical Approach”, in I. A. Glazier- Luigi De Rosa (Ed.), *Migration Across Time and Nations: Population Mobility in Historical Contexts*, Holmes and Meier Publications, London 1986, s. 305-317.

²⁹ Cemal Yalçın, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2004, s. 33.

teori, göç olgusunu sosyalist bakış açısı ile irdelemekte, göç sürecini sömürgecilik ile ilişkilendirmektedir. Buna göre, dünya büyük bir pazar olarak düşünüldüğünde, 16. yüzyılda hâkim ve etkin olan sömürgeci düzen bugün de bir anlamda devam etmektedir. Küreselleşme sürecinde, gelişmiş ülkeler teknoloji, üretim, hammadde, sermaye ve emeğin denetimine ilişkin üstünlük sağlamaktadır. İşgücünün, bunun bir sonucu olarak çevre ülkelerden merkez ülkelere doğru yer değiştirdiği ileri sürülmektedir³⁰. Uluslararası göçün kökenleri belli ulusal ekonomilerdeki emek pazarının ikiye ayrılmasıyla değil, 16. yüzyıldan bu yana gelişen ve genişleyen dünya pazarının yapısıyla bağlantılıdır.³¹ Bu kurama göre kapitalist ekonomik ilişkilerin çevresel ve kapitalist olmayan toplumlara tesir etmesi, yurtdışına göç etmeye yatkın hareketli bir nüfus yaratmaktadır. Yani, çevredeki kapitalist ilişkilerin yayılması kapitalist olmayan toplumlarda yurt dışına göç etmeye yatkın hareketli bir nüfus yaratmaktadır. Dünya sistemleri kuramı, uluslararası göçün genişleyen bir küresel pazarın politik ve ekonomik örgütlenmesini takip ettiğini ileri sürmektedir. Kuramın temel olarak getirdiği argümanda, “merkez” ve “çevre” olarak ikiye ayrılmış kapitalist ağlar ve bu ağların çevresinde, sızmaya çalıştığı kapitalist olmayan toplumların ekonomik olarak birbirlerine bağımlılık hâli ifade edilmektedir.³² Diğer bir deyişle bu kuram, tarihteki sömürgecilik olgusu ile de ilişkilendirilmektedir. Bunun önemli nedenlerinden biri, uluslararası göçün özellikle geçmişte sömürgecilik yapmış olan devletler ile onların sömürgeleri arasında gerçekleşmesidir. Sömürgecilik döneminde bu ülkeler arasında ekonomik, siyasi ve kültürel olarak kurulmuş bağlar uluslararası göç sürecini kolaylaştırmış ve kendine özgü ulus-ötesi pazarların meydana gelmesini kaçınılmaz hale getirmiştir.³³ Tüm dünyayı içine alan bir ilişkiler ağı ortaya çıkaran bu sistem, etki alanını gittikçe genişletmiş ve yoğunlaştırmıştır.

Wallerstein’in “Tarihsel Kapitalizm” olarak adlandırdığı bu sistemde, devletler birbirleriyle yoğun bir iktisadi ve siyasi alış veriş ilişkisi içerisindedirler. Yani, Tarihsel Kapitalizmin işleyişi bir dünya ekonomisi içinde olmuştur, fakat bir dünya devleti içerisinde olmamıştır. Bu nedenle sistem sömürgeci “merkez” ülkelerin lehine, sömürülen “çevre” ülkelerin aleyhine bir yapı ortaya çıkarmıştır. Burada Wallerstein’in vurguladığı hususun özeti şudur: Bir ulus devlet sınırları içerisinde cereyan eden emek

³⁰ Rasim Bayraktar, “Zorunlu Göçten Ulus-ötesi Yurttaşlığa”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, 2013, s. 118.

³¹ Massey vd., s. 24.

³² Hein de Haas, *Migration and Development, A Theoretical Perspective*, International Migration Institute, University of Oxford, London 2008, s. 227-230.

³³ Nermin Abadan Unat, *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 15.

süreçlerindeki hiyerarşik ayrımlaşmanın (işveren-işçi) bir benzeri uluslar arasında da ilintili bir süreç doğurmuş, sermaye birikimine odaklanan sistem, bu birikimi gerçekleştirilmeye yönelik ulusal ve uluslar arası bir “hiyerarşik” yapı temelinde gelişmiştir.³⁴

Bu kuramın temel nitelikleri özetlenecek olursa:

1. Uluslararası göç, gelişen dünyadaki kapitalist pazar sisteminin doğal bir sonucudur; küresel ekonominin çevresel bölgelere nüfuz etmesi, uluslararası hareketin katalizörüdür.

2. İşgücünün uluslararası akışı, metalar ile sermayenin uluslararası akışını takip eder. Kapitalist yatırımlar, çevre ülkelerinde köklerinden kopmuş hareketli nüfusu yaratan değişimleri tetikler; diğer yandan aynı zamanda merkez ülkelerle güçlü maddi ve kültürel bağlantılar oluşturarak ulus ötesi hareketlere yol açarlar.

3. Uluslararası göç, özellikle eski sömürgeci güçlerle eski sömürgeler arasındadır; çünkü kültürel, dilsel, idari, yatırımsal, ulaşımsal ve iletişimsel bağlar erken dönemde oluşmuştur ve sömürge dönemi esnasında dışsal rekabet ortamının özgür bir şekilde gelişmesine izin vermiştir. Bu durum, belli ulusötesi pazarlar ile kültürel sistemlerin oluşumuna yol açmıştır.

4. Uluslararası göç, pazar ekonomisinin küreselleşmesinden kaynaklandığı için, hükümetlerin göç oranlarını etkileme biçimi, şirketlerin deniz aşırı yatırım faaliyetlerini düzenlemek ve sermaye ile metaların uluslararası akışını kontrol etmektir. Ancak bu tür politikaların, gerçekleştirilmeleri zor olduğundan, uygulanma ihtimalleri pek yoktur. Çünkü söz konusu politikalar uluslararası ticarete anlaşmazlıklar yaratma eğilimindedir, dünya ekonomisi gerileme riski taşımaktadır ve bunları bloke etmek üzere harekete geçirilebilecek temel politik kaynaklara sahip çokuluslu şirketler bu politikalara genellikle karşı çıkmaktadır.

5. Merkez ülke hükümetleri başarısız olduklarında, yurt dışındaki yatırımlarını korumak ve küresel pazarın gelişimine sempati duyan yabancı hükümetleri desteklemek için yaptıkları politik ve askerî müdahalelerle, belli merkez ülkelere yönelen sığınmacı hareketlerini tetikler. Bu durum bir başka uluslararası göç biçimini doğurmaktadır.

6. Uluslararası göç, nihayetinde ücret oranları veya ülkeler arasındaki istihdam farklarıyla çok az ilişkilidir; pazar oluşumunun dinamikleri ile küresel ekonominin yapısından ileri gelmektedir.³⁵

³⁴ Selim Karyelioğlu, “Ulus Devlet ve Milliyetçiliğin Tarihsel Dayanakları ve Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Etkileri”, *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, Ocak 2012, s. 152.

³⁵ Massey vd., s. 27-28.

Dünya sistemi teorisi, göçü kapitalist sistemin doğal bir çıktısı olarak görmektedir. Gelişmekte olan ülkeler bu sistemin bir parçası olup, göç de bunun önlenemez bir sonucudur. Süreç genellikle sıralı bir şekilde gerçekleşir. Birincisi gelişmiş ülkelerden mal akımı olmaktadır, daha sonra bu durum gelişmekte olan ülkelere işgücü göçünü de beraberinde getirmektedir. Daha sonra, batılı ülkeler kendi ülkelerine gelişmekte olan ülkeleri yeni fırsatlar için davet etmektedirler. Bazen de gelişmekte olan ülkelere sermaye götürmektedirler. Gelişmiş ülkelerin bu ülkelere gitmelerinin nedeni genellikle ihracat ve hammadde değişimidir. Sonra bu ülkelere bu maddelerin taşınması için, ulaşım ve iletişim gereksinimlerini karşılayacak altyapı kurulmakta, hammaddelerin taşınması ve işlerin yürütülmesi sağlanmaktadır. Aynı zamanda bu olaylar bölgelerin altyapısını değiştirmektedir. Sonuçta bu süreç gelişmekte olan ülkelerde artan, boş bir nüfus yaratmakta ve bu insanlar göç etmektedirler.³⁶ Makro bir bakış açısıyla, tüm toplumların durumunu, dünyayı ağırlıklı olarak iktisadi temelde dönüştüren tek bir yapısal sistemle açıklayan “dünya sistemi” kuramının makro yaklaşımına karşın, “ilişkiler ağı teorisi” gibi yaklaşımlar meseleyi daha mikro düzeyde ele almaktadır.

C- İlişkiler Ağı Teorisi

İlişkiler ağı modeli, göç süreçlerini tarihsel bir çerçeve içerisinde yaşanmış olay ve zamanla kurulmuş bireysel ve kitlesel düzeyde ağlar ile açıklamaktadır. Bu kuramın yaklaşımında, “göçmenlerin göç ettikleri ülkede kurdukları, aynı zamanda göç alan ülke ile göç veren ülke arasında da kurulan sosyal ağların varlığı ve bu ağların süregiden karşılıklı göçler üzerine etkisi” vurgulanmaktadır.³⁷

Bu teori, göç olaylarını sadece nedensellik ilişkisi ile değil aynı zamanda göçmenler arasındaki iletişim açısından da değerlendirmektedir. Belirli bir ülkeye göç etmiş olup yerleşenler ile göç etmeyi düşünen ya da yeni göç eden kişiler arasında bir iletişim ve ilişki söz konusu olmaktadır. İlişkiler ağına akrabalar, hemşeriler ya da dostlar dayanışma içine girmekte ve bu dayanışma da göçü özendirir bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ağlar aynı zamanda yer değiştirmeden kaynaklanan maliyet ve riskleri azalttıkları için uluslar arası göç olasılığını arttırmaktadır.³⁸ İlişkiler ağı teorisi, göçmenlerin geldikleri ülke ile yeni yerleştikleri ülkelerde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantılara vurgu

³⁶ Fuat Güllüoğlu, “Göç Olgusunun Ekonomi-Politiği ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2012, s. 68.

³⁷ Savaş Çağlayan, “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, 2006, s. 25.

³⁸ Rasim Bayraktar, s. 118.

yapar.³⁹ Söz konusu bağlantılar tek boyutlu olmayıp, karşılıklı etkileşim çerçevesinde cereyan etmektedir.

Göçmen ilişki ağlarının ekonomik, sosyal, psikolojik ve kültürel bağlamda hem göçmenlere hem de göç hareketlerine olumlu ve olumsuz etkileri vardır. Crisp'e göre uluslararası göçmen ağlarının ilk etkisi bilgiye yöneliktir. Kurulan ağ potansiyel göçmenler için önemli bir bilgi kaynağıdır ve göçe katılacaklar bu bilgi ile desteklenmektedir. Bu bilgi akışı, potansiyel göçmenin nasıl gideceğini, yani transferi ayarlama, ülkeye girişte gerekli olan belgeleri temin etme, farklı ülkelerde göçmenlik yasalarıyla ilgili bilgi verme, gözaltına alma ve sınır dışı etme gibi hukuksal konuları içermektedir. Var olan göçmen ilişkiler ağının ikinci etkisi, potansiyel göçmenin ülkesinden ayrılıp hedef ülkeye gitme maliyetini karşılama ve bu maliyeti en aza indirmeye odaklıdır. Bir diğer ifadeyle göçmen ilişkiler ağı, yeni göçmenler için finansal bir destek kaynağı olarak da iş görmektedir. Uluslararası göçmen ağının bir diğer etkisi, illegal göçü artırma ve illegal göçün organizasyonuna zemin hazırlamaktır. Göçmen ilişkiler ağı bir ülkeden diğerine göç edecek olan kaçak göçmenler için gerekli olan alt yapı organizasyonunu yapmaktadır. Ağın son etkisi ise varılan ülkedeki desteğe yöneliktir. Kurulan ağ, göçmenlerin ilk geldikleri dönemdeki geçimlerini sağlamak ve yeni gelenleri bu bağlamda desteklemektedir.⁴⁰

Göçmen ilişkiler ağı kavramı, terk ettikleri kendi ülkeleri ile yeni yerleştikleri ülkelerde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantıları ifade etmektedir. Göçmenlerin sahip olduğu bu ilişkiler ağı gerektiğinde başvurulabilecek, göçle ilgili yardım sağlayan ve problemlerin çözülmesini sağlayan sosyal bir sermayedir. Ayrıca, zaman içinde bu ilişki ağları, göçmen gönderen ülkenin diğer katmanlarına da yayılmaktadır. Göçmenlerin göç ettikleri ülkede kurdukları ağlar, aynı zamanda göç alan ülke ile göç veren ülke arasında sosyal ağlar kurulmasına neden olabilmektedir.⁴¹ Göçmen ağının yardımlaşma ve dayanışma gibi olumlu etkilerinin yanı sıra, geldikleri yeni toplumdaki kendilerini yalıtma ve kendi grubunun içine kapanma gibi olumsuz etkileri de vardır.⁴² Yani göç ilişkileri, hem terk edilen yer, hem gidilen yer arasında çoklu değişkenleri içeren ağlar yoluyla gerçekleşir.

³⁹ Unat, s. 34.

⁴⁰ Jeff Crisp, *Policy Challenges of The New Diasporas: Migrant Networks and Their Impact on Asylum Flow and Regimes*, Policy Research Unit UNCHR İsviçre, Mayıs 1999, s. 6-7.

⁴¹ Fuat Güllüoğınar, "Göç Olgusunun Ekonomi-Politiği ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4, 2012, s. 72.

⁴² Güllüoğınar, s.76.

Bu ağlar hemen her tür sosyal temele ve değişkene bağlı olarak kurulmuş güçlü ağlardır. İlişkiler Ağı kuramının temel sayılıtları şunlardır:

1. Uluslararası göç, bir kez başladıktan sonra, ağ bağlantılarının “göç veren toplumda hemen herkes güçlükle karşılaşmadan göç edebilir hale gelinceye kadar” yayılmasıyla artarak devam eder ve ancak ondan sonra göç yavaşlamaya başlar.

2. İki ülke arasındaki göçmen akışının büyüklüğünün ücret farklılıkları ya da istihdam oranları ile ilişkisi güçlü değildir. Çünkü göçü destekleyen veya engelleyen bu değişkenlerin başlangıçtaki etkisi ne olursa olsun, zaman içinde göç ağlarının gelişmesinden dolayı göç maliyet ve ilişkili risklerin düşüşünden dolayı bu ilişki (ücret-istihdam-göç akım büyüklüğü) geri planda kalır.

3. Uluslararası göç, ağların oluşumu ve güçlenmesi yoluyla bir kez kurumsallaştıktan sonra, başlangıçta göçe yol açan yapısal ya da bireysel nedenlerden giderek bağımsız hale gelir.

4. Ağlar genişledikçe ve “göç etme”nin maliyetleri ve riskleri düştükçe, göç akışlarının sosyo-ekonomik seçiciliği azalır ve göç edenler göç veren toplumun genelini daha fazla temsil etmeye başlarlar.⁴³

5. Göçmen ilişkiler ağı, gönderen ülke topluluğunu daha fazla temsil eder hale gelebilmektedir. Göçmen ilişkiler ağı pekiştikçe, göçün sosyo-ekonomik nedenleri belirsizleşmeye başlamaktadır.

6. Göçmenlerin aile birleşmeleri yoluyla bir araya gelmesini hedefleyen politikalar, göçmen ilişki ağlarını gittikçe daha da güçlendirmektedir. Çünkü, belli bir ilişkiler ağına ya da göçmen ailesine mensup olan bireylere özel giriş hakkı tanınmaktadır.

7. Ağlar, göçmenleri, yeni gittikleri toplumdan yalıtlırlar ve onların kendi yurtlarıyla ilişkilerinin devamını sağlarlar.

8. Ağlar, göçün başlangıcını ve hedef yerini etkileyerek önemli ölçüde kimlerin göçeceğini belirlerler.⁴⁴

D- Göç Sistemleri Teorisi

Göç sistemleri kuramı, uluslararası ilişkiler kapsamında, ekonomik ve siyasal temelli olarak geliştirilmiş kuramsal bir çerçevedir. Bu kurama göre, belirli nedenlerle tarihsel bir bağı ya da ilişkisi bulunan iki ya da daha fazla ülke arasında, göçmen protokolleri ile bir göç sistemi oluşturulmaktadır. Teorideki önemli nokta, söz konusu ülkeler arasında göç ilişkisinden önce, ekonomik, siyasal ya da askerî bir bağın bulunmuş olmasıdır. Bu anlamda,

⁴³ Massey vd., s. 29-30.

⁴⁴ Güllüpinar, s. 76.

Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olarak yer almış Almanya ile Türkiye arasında sonradan kurulan göç sistemi bu teori çerçevesinde değerlendirilebilir.⁴⁵ Suriye'den Türkiye'ye yaşanan göçün bazı yönleri bu teorik çerçeveye uygun özellikler göstermektedir. Bu teoride, göç sisteminin nasıl oluştuğu ayrıntılı biçimde analiz edilmektedir.

Buna göre, bir göç sistemi birbirlerinden karşılıklı göçmen alan-veren iki ya da daha fazla ülke tarafından oluşturulur. Bu kurama göre göç hareketi, göç veren ve alan iki ülke arasındaki göçten önceki makro ve mikro düzeydeki ilişkiler temeline dayanmaktadır. Genel anlamda bu yaklaşıma göre, göç veren ve alan iki ülke arasında, göçten önce tarihsel, politik ve sosyal bir ilişki mevcut ise göçün gerçekleşme olasılığı çok daha yüksektir. Bu ilişkinin temeli, sömürgecilik dönemine ve sömürge ilişkilerine, ticari ve mali ilişkilere, siyasal ve kültürel bağlara ya da siyasal nüfuz ve askerî işgale de dayanabilir. *Göç sistemleri teorisine göre*, göç hareketleri genellikle veren ve alan ülke arasındaki makro ve mikro ilişkilere dayanmaktadır. Bu bağlamda veren ve alan ülkeler arasında geçmişte sömürgecilik, sosyal etkileşim, ticaret, yatırım veya kültürel bağlar ve bağlantılar varsa, göç ortaya çıkmaktadır.⁴⁶

Göç Tipleri

1. Nüfus Hareketini Sağlayan Faktörlere Göre Göç Tipleri

Göçün oluşmasında rol oynayan nüfus hareketini sağlayan faktörler açısından göç çeşitlerini gruplandıran Akkayan, iki farklı göç çeşidini tanımlamıştır. “Göç, fertlerin kendi inisiyatifleriyle gerçekleştirdikleri, serbestçe oluşan bir mobilite olabileceği gibi, fertlerin arzuları dışında çeşitli kuvvetlerin etkisiyle de gerçekleşebilir. Nüfus hareketini sağlayan faktörlere göre göçler ‘serbest göç’ ve ‘güdümlü göç’ olarak iki gruba ayrılmaktadır”.⁴⁷ Göç edenler açısından, birincisi daha iradi tercihleri yansıtırken, ikincisi daha irade dışı koşulları ifade etmektedir.

a) Serbest Göç

“Fertler, daha iyi hayat şartları, iş imkânları, mali olanaklar, emniyet, istikrar ve çeşitli sosyal imkânlar elde edebilmek arzusu ile serbestçe yer değiştirebilirler. İşte bu yer değiştirme ‘serbest göç’ olarak tanımlanır.”⁴⁸

Koçak ve Terzi de gönüllü göç kavramını şu şekilde tanımlamışlardır:

⁴⁵ Bayraktar, s. 118

⁴⁶ Güllüpinar, s. 77.

⁴⁷ Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 22.

⁴⁸ Akkayan, s. 23.

“Hiçbir baskıya maruz kalmadan insanların kendi tercihleri doğrultusunda yaptıkları göçlerdir. İnsanların daha iyi yaşam koşullarında hayatlarını sürdürebilmek, iyi bir eğitim alabilmek, sağlık olanaklarından yararlanabilmek ve daha fazla para kazanabilmek için devlet tarafından hiçbir baskı aracı kullanılmadan gönüllü olarak yaptıkları göçlerdir.”⁴⁹

“Gönüllü göç” olarak da adlandırılan serbest göç, olumlu bir tanımlamayı içermektedir. Örneğin, bireylerin yeni yerler görmek, maddi durumlarını düzeltmek ya da refah düzeyini arttırmak, ailelerinin ve çocuklarının geleceğini garanti altına almak gibi bir takım kişisel isteklerini tatmin amacıyla gerçekleştirdikleri göçler serbest göçlerdir.”⁵⁰

b) Gündümlü Göç

Fertlerin, kendi arzuları dışında çeşitli güçlerin etkisi ile yer değiştirmeye zorlandıkları nüfus hareketlerini “gündümlü göç” olarak tanımlamak mümkündür. “Devletlerin çeşitli sosyal, ekonomik, güvenlik vb. konularda aldıkları kararların tatbikatı sonucunda nüfusta yarattıkları hareketlilik, gündümlü göçü oluşturur.”⁵¹ Gündümlü göçü, “zorunlu göç” ve “zorlama göç” olarak iki sınıfa ayırmak mümkündür.

b1- Zorunlu Göç

“Zorunlu göçler, terör, asayişsizlik ve kan davası türünde toplumsal rahatsızlıklar, cezalandırılma korkusu ve baskı gibi kişisel özgürlüklerin sınırlandırılmasıyla bireyleri kendilerine daha güvenli bir yer aramaya iten göçlerdir.”⁵² Zorunlu göçler, insanların içinde buldukları şartların zorlaması nedeni ile yaşanan göçlerdir.

b2- Zorlama Göç

Zorlama göç, otoriter bir gücün, insanları kendi istekleri dışında zorla yer değiştirtmesidir. inşa edilen barajlar neticesinde, toprakları sular altında kalan insanların, yaşamak için başka yerlere gitmeleri zorlama göçe bir örnektir.⁵³ Bu tür göçler, insanların hükümetin ya da herhangi bir otoritenin emir ve talimatları ya da baskı ve şiddeti doğrultusunda göç etmesidir. Hareketin temeli nedeni baskı ve şiddettir ya da yasal zorlamadır. Özellikle, sürgün edilen toplulukların yer değiştirmesi bu göç türüne girer.

⁴⁹ Yüksel Koçak- Elvan Terzi, “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”, *Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, Kars 2012, s. 171.

⁵⁰ Zeynep Gökçe Akgür, *Türkiye’de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgeler Arası Dengesizlik (1970-1993)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 52.

⁵¹ Akkayan, s. 24.

⁵² Akgür, s. 52.

⁵³ Akgür, s. 52.

Nüfus Hareketinin Yöneldiği Siyasal Alana Göre Göç Tipleri

a) İç Göç

Bir ülkenin milli sınırları içerisinde yaşanan ve genel göç özellikleri gösteren nüfus hareketlerini iç göçler olarak tanımlamak mümkündür. İç göçte göç mesafesi önemli değildir. Önemli olan göç hareketinin aynı devlet sınırları içerisinde başlayıp son bulmasıdır. İç göç, bir memleket dâhilinde bir yerden (bölge, şehir, kasaba, köy vs) diğerine yerleşmek maksadı ile gerçekleşen nüfus hareketleri olarak da tanımlanmaktadır.⁵⁴ Bu yer değiştirme hareketinin nedenleri çeşitlilik gösterebilir.

b) Dış Göç

Dış göç, bir ülkenin sınırlarını aşarak suretiyle meydana gelen ve uzun süre kalmak ve çalışmak, ya da yerleşmek amacıyla yapılan nüfus hareketidir. Dış göç hareketleri, nüfusun memleket sınırlarını aşarak bir memlekete diğer bir memlekete doğru kayması şeklinde tecelli eder.⁵⁵ Bu göçün de sebepleri muhtelif olabilir.

Zaman Faktörüne Göre Göç Tipleri

a) Mevsimlik Göç

Mevsimlik göçte, göç edilen yörenin (kaynak noktanın) ekonomik faaliyetinin yoğun olduğu süre dışındaki zamanlarda, kişilerin yerlerini (memleketlerini) gelecek döneme kadar, yani geçici süreyle terk edip diğer bölgelerde çalışmaya gittikleri bilinmektedir. Önemli olan husus, göçe katılanların gittikleri yerde ne kadar müddet kalacaklarının belirli olmasıdır.⁵⁶ Yani, normal koşullar altında, göç edenlerin göç ettikleri yerden geri dönmeleri söz konusudur.

b) Daimî Göç

Daimî göçte göçe katılanların belirli bir süre için değil yeni yere, sürekli yerleşmek üzere göç etmeleri söz konusudur. Burada devamlı yerleşme arzusu ile gerçekleştirilen bir nüfus hareketi vardır.⁵⁷ Yani, göçmenler gittikleri yere bir daha dönmek üzere giderler.

Günümüz açısından bakıldığında, yukarıda sözü edilen kuramlar ve göç tipleri, dünyanın bazı bölgelerinde çeşitli nedenlerden ötürü gerçekleşen göçleri açıklayıcı nitelikler taşımaktadır. Özellikle, tüm dünyanın odaklandığı bir yer olarak Suriye, sözü edilen niteliklere oldukça elverişli bir

⁵⁴ Akkayan, s. 23.

⁵⁵ Akkayan, s. 23.

⁵⁶ Akkayan, s. 24.

⁵⁷ Akkayan, s. 24.

göç örneği oluşturmaktadır. Türkiye'yi de doğrudan ve “en fazla” etkileyen göç hareketi olması itibarı ile Suriye'den yaşanan göç, bazı yönleriyle araştırma konusu olmakta ve daha birçok yönüyle de araştırılmayı beklemektedir.

ÇAĞDAŞ GÖÇ (TEHCİR) ÖRNEĞİ: SURİYELİ GÖÇMENLER

Suriye ve İç Savaş

Suriye, bilinen en eski uygarlıklarının yer aldığı Mezopotamya ve Ortadoğu arasında kalan oldukça eski tarihe sahip bir ülkedir. Türkiye'nin güneyinde yer alması ve en uzun sınıra sahip olan ülke olması itibarıyla, dahası yüzyıllar boyu Osmanlı egemenliği altında kalması nedeniyle “tarihsel sosyo-kültürel bağlar anlamında da önem arz eden bir ülkedir. 2010 yılında Tunus'ta başlayıp, 2011 yılının Mart ayında Suriye'ye de sıçrayan, “Arap Baharı” olarak adlandırılan süreç, Türkiye ile Suriye arasında son yıllarda görece “olumlu” seyreden devletler nezdindeki ilişkilerin yerini gerilimli bir sürece bırakmıştır. Deraa şehrinde başlayan ve daha sonra ülkenin birçok yerine yayılan protesto gösterileri, isyana ve ardından silahlı ayaklanmaya dönüşmüş, birçok isyancı grup ile Suriye rejim güçleri arasında çatışmaların gittikçe yayılması ve yoğunlaşmasıyla birçok sivil hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte milyonlarca insan evlerini terk ederek başta Türkiye olmak üzere çeşitli ülkelere göç etmiştir.

Suriye'deki iç savaşın nedenleri üzerine birbirinden farklı birçok yorum yapılmaktadır. Ancak temelde iki farklı bakış açısı söz konusudur. Suriye rejiminin karşısında olanlar meseleyi genellikle, baskıcı, zalim ve diktatoryal bir rejimin kendi iktidarını sürdürmek için halkın demokratik ve haklı taleplerini şiddet yoluyla bastırması biçiminde değerlendirmektedir. Bu nedenle rejim ya gayri meşru veya meşruiyeti tartışmalı kabul edilmektedir. Rejimden yana olanlar ise daha ziyade, başta ABD olmak üzere batılı emperyal güçlerin kışkırtmasıyla bazı aşırı İslamcı grupların silahlandırılarak rejime karşı bir terörist kalkışmanın organize edildiğini ve dünyanın birçok yerinden cihatçıların yasadışı şekilde bu ülkeye sokularak terörist faaliyetlerin önünün açıldığını iddia etmektedir.

Hangi bakış açısı kabul edilirse edilsin sonuçta, 20 milyonun üzerinde nüfusa sahip bir ülkenin büyük kısmında, devasa bir sosyo-ekonomik yıkım ve ölçsüz bir şiddet yaşanmakta, bunun sonucunda sadece Suriye değil, tüm dünya sarsılmaktadır. Suriye İç Savaşı'nın yarattığı uluslararası problemler, neredeyse tüm dünyayı farklı biçimlerde doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Söz konusu tesirlerin belki de en önemli boyutu, sorunun uluslararası kitlesel göç hareketi biçiminde bir sonuç yaratmış olmasıdır. Bu coğrafyadan, dünyanın farklı birçok ülkesine yaşanan kitlesel göç hareketi en çok Suriye ile coğrafi anlamda sınırı olan ülkeleri etkilemektedir. Bu

ülkeler içerisinde yer alan Türkiye, gerek Suriye'den Türkiye'ye yaşanan göçün yoğunluğu ve yarattığı sonuçlar, gerekse coğrafi konum itibarı ile Avrupa ile Suriye arasında tampon bölge olması nedeniyle Suriyelilerin göçünden en fazla etkilenen ülkelerin başında yer almaktadır.

Göçün kayıt dışı ve sistematik olmayan özelliğinin yanı sıra, özellikle deniz yolunu kullanan göçmenlerin yaşadığı kazalar sonucunda can kayıplarının yoğun ve tespitinin zor olması yüzünden, göçmen sayıları ile ilgili kesin bir veri ortaya koymak mümkün değildir. Ancak konuyla ilgili yaklaşık verilere bakıldığında, toplamda Suriye'den göç edenlerin sayısı beş milyon insandan fazladır ve bu göçmenlerin üç milyondan fazlası Türkiye'de yaşamını sürdürmeye çalışmaktadır.

Suriyeli Göçmenler

Bugün, Türkiye'nin hemen her kentinde yoğunluk açısından farklılıklar olmakla birlikte, göç eden Suriyelilere rastlanmaktadır. Bunların yaklaşık ancak yüzde 10'u Türkiye'nin farklı yerlerinde oluşturulmuş olan 26 sığınma kampında yaşamlarını sürdürürken, büyük kısmı toplumsal hayatın günlük akışı içerisinde çeşitli zorluklarla baş etmeye çalışarak yaşamlarını idame ettirmeye çalışmaktadır. Bunun sonucunda, yaşadıkları şehirlerde, buranın yerleşik halkıyla zorunlu bir etkileşim süreci ortaya çıkmakta ve iki farklı kültürel kökene sahip toplum arasındaki iletişim, çeşitli biçimlerde sosyo-ekonomik etkiler doğurmaktadır. Meselenin bir boyutu Suriyeli göçmenlerin yaşadıkları ile ilgili iken, bir diğer boyutu Türkiye'de yaşayanların sosyo-ekonomik düzlemde buraya göç edenlerin yarattıkları etkiler nedeniyle yaşamlarının bir değişim süreci içerisine girmesidir. Suriyeli göçmenlerin, ucuz işgücü olarak piyasada yaygın biçimde tercih edilmeleri, bazıları çocuk yaşta olan birçok Suriyeli kadının, Türkiye'deki erkeklerle ikinci (belki üçüncü) eş olarak evlen(diril)meleri, çeşitli asayiş sorunlarının artış kaydetmesi gibi birçok etmen, göç eden Suriyelilerle "yerel halk" arasındaki ilişkileri şekillendirmektedir. Söz konusu etmenler, gerek Suriyelilerin "Türkiye-Türk" algısı, gerekse Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının "Suriyeli" algısını şekillendirmede büyük ölçüde belirleyici olmaktadır. Bu nedenle konu, uluslararası boyutunun yanı sıra, Türkiye'nin sosyolojik yapısı açısından da önem arz etmektedir ve sırf bu yüzden araştırılmayı hak eden bir nitelik taşımaktadır. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda artış olmakla birlikte, meselenin birçok yönü halen araştırılmayı beklemektedir.

Aşağıda yer alan veriler, konunun daha ziyade göçmenler açısından nasıl algılandığını ve göçmenlerin göç esnasında ve sonrasında yaşadıklarını betimlemektedir ve bu anlamda konunun sınırlı bir yanını yansıtmaktadır. Bu bağlamda, göçün çok yoğun yaşandığı Hatay'ın merkez ilçesi

Antakya’da 2016 Temmuz ve Ağustos aylarında Suriyeli göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı Akevler ve Odabaşı mahallelerinde ve Suriyelilerin çalıştığı bazı iş yerlerinde katılımlı gözlem ve göçmenlerle konuyla ilgili sohbetler yapılmıştır. Akabinde, konuyla ilgili yapılan gözlemlerden hareketle hazırlanan soru ölçeği kullanılarak, 6’sı kadın, 6’sı erkek 12 göçmenle derinlemesine mülakat yapılmış ve konunun aydınlatılmasına yönelik bazı veriler elde edilmiştir.

Göç edenler her türlü sosyo-ekonomik düzeyden ve birbirinden farklılık gösteren meslek kesiminden gelmektedir. En yaşlısı 55, en genç olanı 32 yaşında ve tamamı evli olan; derinlemesine görüşme yapılanların sahip olduğu meslekler; kadın kuaföründen avukata, ev hanımından inşaat dekorasyon ustasına, devlet memurundan çiftçiye kadar oldukça çeşitlilik göstermektedir. Dolayısıyla, aynı çeşitlilik eğitim düzeyleri açısından da ortaya çıkmaktadır. Bu durum, Suriye’nin meslek sahibi olan ve kalifiye eleman olarak ülke ekonomisi içerisinde yer alan yetişmiş işgücünün önemli bir kısmını kaybettiğini göstermektedir. Zira ülkenin ikinci büyük kenti ve ticaret merkezi olan Halep’in büyük kısmının yıkılması ve ülkenin iktisadi dinamiklerinin dışında kalması bile, başta insani boyutta olmak üzere birçok açıdan başlı başına trajik bir durumu yansıtmaktadır. Göç kuramları çerçevesinde bakıldığında; hem terkedilen yerin güvensiz hem de gidilen yerin daha güvenli olmasının itme-çekme etkisi yarattığı söylenebilir. Mahallelerde yapılan gezi ve gözlemlerde; özellikle kadınların ve aynı zamanda bazı yetişkin erkeklerin iş hayatı açısından nitelikli bir vasıflarının olmaması dikkat çekmektedir. Özellikle kadınlar, ekonomik bakımdan büyük oranda başkalarının yardımına bağımlı durumdadır.

Yapılan görüşmelerde savaşın insanların görece istikrarlı yaşamını alt üst eden özelliği ve acımasızlığına ilişkin birçok veri elde edilmiştir. Sınırdaki daha yakın şehirler daha yoğun bir göç kaynağı oluşturmaktadır. Örneğin, Hatay’a mesafe açısından yakın olan Lazkiye, Halep ve İdlib bu şehre en çok göç veren yerlerdir. Buna mukabil, Azaz, Menbiç gibi yerlerden daha ziyade Kilis’e göç olurken, Talabyad, Resulayn gibi yerlerden çoğunlukla Urfa’ya yoğun göç yaşanmaktadır. Türkiye’ye gelenlerin bir kısmı, savaş öncesi de buraya geldiklerini beyan etmektedir. Olayların başlangıcından önceki süreçte, iki ülke arasında var olan “pozitif” politik iklim dikkate alındığında, bu durum doğaldır. Göç edilecek yer tercihi konusunda, söz edilen durum belli oranda etkili olurken, temel belirleyici etken, savaşın yarattığı şiddet ve belirsizlik ortamından kaçarak hayatta kalma (canını kurtarma) kaygısıdır.

Ayrıca, Avrupa ülkelerine gitmek isteyenler açısından da Türkiye bir geçiş güzergâhı konumundadır. Hatta savaş öncesi buraya çalışmak üzere gelip yerleşenler de söz konusudur. Göçün büyük kısmı, çatışmaların

tırmadığı evrelerde gerçekleşmiştir. Göç edenlerin bir kısmı, geri dönmek amacıyla Türkiye'ye gelmiş ancak özellikle sınır geçişlerinin durdurulmasıyla ülkelerine geri dönememişlerdir. Görüşülen kişilerin beyanlarından, sınırlar kapanıncaya kadar otorite boşluğunun da etkisiyle iki ülke arasındaki insan akışının iki yönlü biçimde yoğun olduğu ortaya çıkmaktadır. İlişkiler ağı teorisinde işlenen göç edenlerin birbirleriyle işbirliği yaptığına ilişkin değerlendirme, Suriyeli göçmenler açısından oldukça geçerli bir veridir. Zira hem ülkeleriyle iletişimleri devam etmekte, hem de geldikleri Türkiye'de birbirleriyle bir araya gelerek dayanışma ağları oluşturmaktadırlar.

Göç sorununun yarattığı bir diğer sonuç da, ailelerin parçalanması ve Suriye'de kalan aile üyeleriyle bir daha hiç görüşülemeyecek olmasına ilişkin duyulan kaygıdır. Savaş öncesi nüfusu 20 milyon civarında olan ülkenin, farklı ülkelere göç eden nüfusunun 5 milyonu geçtiği düşünülürse, göç sorunundan doğrudan veya dolaylı etkilenmeyen neredeyse hiçbir ailenin olmadığı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu etki, geldikleri yerde yakınlarını, akrabalarını bir şiddet ve belirsizlik ortamında bırakmanın yanı sıra, savaş esnasında bazı yakınlarının hayatını kaybetmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır:

Babam orada kaldı, 2 amcam, eşimin kuzenleri öldü, çok ölüm oldu... (G1)⁵⁸ Kardeşlerim, amcalarım, çoğu akrabamız orada kaldı...(G2) Oğlum evli, orada kaldı, kocam onları ziyarete gitti bir daha dönemedi, kocamın eniştesi ve akrabaları, eniştemin kardeşi ve yeğeni, köyde çok ölen oldu... (G3) Suriye'de 14, 15, 16 yaşlarında 3 erkek çocuğum kaldı, eniştem, yeğenim öldü, her aile mutlaka kayıp vermiştir... (G4) Ailem, kardeşlerim Suriye'de kaldı. Kardeşim öldü, 22 yaşındaydı...(G5) Oğlum orada kaldı, yaşadığımız yerde onlarca kişi hayatını kaybetti, otururken bir bomba düşüyordu herkes ölüyordu. Kardeşlerim, amcalarım Suriye'de kaldı. Bizim orda çok kişi öldü; özellikle uçaklar vurduğunda halk kaçıyor, kaçanları cihatçılar vuruyor...(G7) Sadece ben Türkiye'deyim, rejim askerleri kayıvalidemi tutukladılar, bir daha haber alamadık, eşim Filistinli, çocukları alıp oraya kaçtı, ben buraya apar topar kaçtım. Komşulardan çok ölen oldu...(G8) Bütün ailem Suriye'de kaldı, ben yalnız geldim...(G9) Bizim aileden en son biz geldik, akrabalarımızdan yaklaşık 10 kişi hayatını kaybetti, bunların bir kısmı hükümet güçleri içerisindeydi, bir kısmı Işid saflarındaydı, kimisinin hiçbir şeyle ilgisi yoktu, bombalara hedef oldular...(G10) Annemi, babamı, kardeşimi, evimi, işimi, öğrencilerimi bırakıp geldim. Babamın dayı çocukları, teyzemin oğlu, halamın kızının 4 çocuğu öldü...(G11) Herşeyimi bırakıp geldim. Yengemin ailesinde bir anda 25 kişi öldü. Sanırım ailesinde ölü olmayan kimse kalmadı...(G12)

⁵⁸ Görüşmecisi 1.

Göç etmedeki temel neden canını kurtarma kaygısı olmakla birlikte, göç edenlerin, ülkelerinden ayrılırken amaçladıkları hedefler konusunda, farklılıklar söz konusudur. Kimi, daha iyi yaşam koşullarına sahip olabilecekleri bir yer olarak düşündükleri Avrupa'ya geçebilmek ve buranın görece yüksek refah düzeyinden faydalanarak kendileri ve yakınları için bir "gelecek" kurmayı, biraz daha istikrarlı bir gelire sahip olanlar ise, Türkiye'deki yaşam koşullarını daha iyi bir düzeye ulaştırmayı amaçlamaktadır.

Göç edenler, birbirinden farklı birçok mesleğe sahiptir ve bu durum, Suriye'de olası bir barış ve istikrar süreci söz konusu olduğunda, göç edenlerin ülkelerine geri dönmemesi hâlinde, bu ülkenin yeniden inşası noktasında "sıkıntılı" bir durum yaratacaktır. En azından başlangıç aşamasında "insansız topraklar"ın inşası biçiminde gelişecek muhtemel durum, ülkenin zaten büyük oranda yok olmuş altyapı donanımının çok uzun sürede ve çok zorlu bir süreçte yeniden oluşturulabileceğini işaret etmektedir.

Terk edilen yerle gelinen yer arasındaki mesafe, görece kısa olmakla birlikte, katedilen yolun bir hayli sapa, izlenen yöntemin ise çoğunlukla "illegal" olması, göç esnasında birtakım problemlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Söz konusu problemler, normal koşullarda sınırda uygulanması gereken kurumsal uygulamalardan değil, doğal koşulların veya fiili durum itibarı ile otorite boşluğunun yarattığı problemlerdir. Özellikle, iki ülke arasında doğal bir sınır işlevi gören Asi nehrinden karşı kıyıya sandalla veya yüzmek suretiyle geçerek göç etmek sık kullanılan bir yöntem olmuştur. Bunun yanı sıra, dağları aşarak veya giriş çıkış yapan otobüslere binerek belli bir ücret karşılığı giriş yapmak da söz konusu olmuştur. Ancak özellikle otobüsü tercih edenler, yolda hangi taraf olduğunu tam kestiremedikleri kişiler tarafından durdurulmuş, bazen yanlarındaki nakit veya "kıymetli eşyalar" karşılığında geçiş yapmaları mümkün olabilmektedir. Gerek göç olayının ani gelişen bir durum olması, gerekse maddi yetersizlik gibi nedenlerden ötürü, çoğunlukla tercih edilen patika yollardan ve kaçak olarak yapılan göç, uygulanan tedbirler ve geçiş yollarının kontrol altına alınması ile birlikte günümüzde artık çok zorlaşmıştır.

Fakat yine de, olayların başlangıcından son bir yıla kadar iki ülke arasındaki giriş çıkışların kontrolsüz yapılabildiği bir ortamda, yüzbinlerce kişi Türkiye'ye giriş yapmış ve Türkiye ile özellikle Avrupa ülkeleri arasında birtakım politik gerilimlere neden olan bir durum ortaya çıkmıştır. Zira bir süre sonra, göçmenlerin önemli bir kısmı, daha iyi yaşam koşullarına sahip olabileceklerini umdukları Avrupa ülkelerine geçiş yapabilmek için, kitleler hâlinde kara ve deniz yolunu kullanarak illegal yollarla Avrupa'ya yönelmişlerdir. Bu yönelişin temelinde, Türkiye'de bulabildikleri yaşamsal

olanakların kendilerine yeterli olmamasının yanı sıra, ilk giden göçmenlerden Avrupa’da görece belli bir yaşam düzeni kuranların, geride kalanları “özendirmeleri” de etkili olmuştur. Türkiye’deki durum için de aynı neden geçerli görünmektedir. Sonradan göç edenler, ilk geldiklerinde, daha önce göç etmiş olan akraba veya tanıdıklarının yanına yerleşmişler, bir kısmı halen bu durumu sürdürmekte iken, bir kısmı ise bir süre sonra kendi düzenlerini kurmuşlardır. Bu durum, göçmenlerin belirli mahallelerde yoğunlaştıkları ve kendi kültürel yapılarını da bir dereceye kadar taşıdıkları “gettolar”ın oluşmasına neden olmuştur.

Türkiye’nin birçok yerinde, sığınma kampları dışında yaşayan Suriyeliler, anlaşılabilir bir “kollektif kimlik” refleksi olarak, büyük oranda aynı mahallelerde barınmayı tercih etmektedir. Barınılan yerlerin niteliği, barınanların ekonomik kazancına paralel olarak farklılık göstermekle birlikte ekseriyetle kirası en ucuz, dolayısıyla yapılaşmanın en eski olduğu, çoğunlukla da gecekondular tarzı evlerin bulunduğu bölgeler tercih edilmektedir.

Yerel halk, göçler ilk başladığında, dönemin siyasi atmosferi içinde göçmenleri daha “olumlu” karşılarken, göçmen sayısının gittikçe artması ve etkileşimin yoğunlaşması ile ortaya çıkan sorunlar, göçmenlerle ilgili başlangıca göre daha olumsuz bir algı ve tavıra dönüşmüştür. Kültürel ve etnik farklılıklardan kaynaklanan sorunlar zaman zaman yaşanmakla birlikte, ortaya çıkan sorunların ağırlıklı kısmı ekonomik koşullarla bağlantılıdır. Düşük ücretle çalıştırılma, hak ettiği ücreti alamama veya bir kısmını alma sıklıkla rastlanan durumlardır. Göçmenlerin Türkiye piyasasında istihdam edilmeleri, bir yanıyla ucuz işgücü olmaları nedeniyle bazı sektörlerde çalışan işçilerin ücretlerinin düşmesine yol açarken, sigorta primi vb. talepleri olmadığı için Türk işçilere göre daha fazla tercih edilmelerine neden olmaktadır. Bu durum Türkiye’de işsizliğin artışına etki eden faktörlerden biri olma potansiyeli taşımaktadır.

İstikrarlı ve düzenli bir ekonomik gelire sahip olamamanın getirdiği problemler, birbirleriyle akraba olanların bir araya gelerek aynı mekânda yaşadıkları dayanışmacı bir yaklaşımın yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Suriyeli göçmenlerin yaşadıkları evlerin çoğu birden fazla ailenin aynı çatı altında yaşadığı bir çeşit çekirdek aileler birliği biçiminde yapılanmaktadır. Mümkün olduğunca herkesin ekonomik katkı sağlamaya çalıştığı, genellikle fizik gücüne dayalı gününbirlik işlerde çalışmanın yaygın olduğu bir durum söz konusudur. Bazı durumlarda Suriye’de uğraşılan iş, göç edilen yer için de istihdam konusunda kolaylık sağlayabilmektedir. Yani bazı göçmenler, ülkelerinde edindikleri mesleki formasyonu, Türkiye’de de icra etme olanağı bulmaktadır. Suriyeli göçmenler en çok ekonomik temelli sorunlardan şikayet etmektedir. Hak ettiği parayı alamama, çok ucuz bir ücrete

çalıştırılma, kazanılan paranın yetersiz olması, hayat pahalılığı ve sömürüldüğünü düşünme en fazla beyan edilen sorunlardır. Ayrıca, göçmenlerden bir kısmı, Türkiye Cumhuriyeti devletinin ilgisizliğinden ve Birleşmiş Milletlerin sağladığı aynı ve nakdi yardımların yetersizliğinden yakınmaktadır.

Memlekete duyulan özlem, savaşın bitmesine yönelik istek ve birgün yeniden memleketine geri dönme umudu belirgin biçimde ön plana çıkan duygulardır. Savaşın nedeni çoğunlukla dış güçlerin kışkırtmasına ve iktidar mücadelesine bağlanırken, savaşın bitmesine yönelik istek yoğun biçimde dile getirilmektedir. Görüşme yapılanların tamamına yakınının aşağıdakine benzer bağlamda açıkladığı durum, meselenin halk açısından beklenmedik biçimde geliştiğini ortaya koymaktadır:

Bazı insanlar düzene karşıydı, Daha sonra bu düzene karşı olanlar, silahlandırıldı... Daha sonra dünyanın dört bir yanından cihatçılar geldi ve iş çığrından çıktı. Bütün dünya Suriye’de savaşıyor. Çok zor bir durum, katliamların arasından çıktık. Bu olan hiçbir yerde olmadı. Neye uğradığımızı şaşırдық. Kendimizi bir anda savaşın ortasında bulduk. Bu durum hiçbir Suriyelinin aklına bile gelmezdi. Birileri ileride böyle bir durumun yaşanacağını söyleseydi, onun deli olduğunu düşünürdüm... Tabii ki savaş öncesi Suriye’yi çok özleyyoruz. Gelecek çok karanlık, çok belirsiz... (G12)

Küresel çağın en belirgin sorunlarından birini yansıtan Suriye Savaşı, milyonlarca insanın yurtsuz kalması ve binlercesinin hayatını kaybetmesinin yanı sıra, insanları bütün sosyal ve tarihsel bağlarından kopararak onları belirsizlik, umutsuzluk ve zorluklarla dolu bir gelecek algısına mahkum etmiştir.

SONUÇ

Göç, özellikle de zorunlu göç, tarihin birçok döneminde, birçok toplumun maruz kaldığı ve farklı kültürel etkileşim seçeneklerini harekete geçiren bir olgu olmuştur. Ayrıca, büyük acıların, yıkımların, trajedilerin yaşandığı göç hareketleri toplumların hafızalarında yer almış ve onların “trajedi sonrası” algısını sürekli gerilimli bir biçimde duyumsamalarına neden olmuştur. Bu nedenle, göçe ilişkin kuram ve alan çalışmaları, meselenin tüm insanlığı kapsayan boyutu nedeniyle büyük önem taşımaktadır.

Günümüzde, Suriye’de yaşanan ve milyonlarca insanın en temel insani gereksinimlerini bile karşılamalarını engelleyici rol oynayan olaylar, sadece yaşanan çatışma ve şiddeti değil, hayatta kalanların travmatik insanlar hâline dönüşmesini de beraberinde getirmiştir. Dahası burada yaşanan olaylar bu coğrafyayla sınırlı kalmamış, dünyanın birçok yerini farklı biçimlerde etkilemiştir. Bu etkilerin en yoğun yaşandığı başlıca yerlerden biri de Türkiye’dir. Altı milyon civarında Suriyeli’nin ülkelerini terk ettikleri düşünüldüğünde, bunların yarısından fazlası Türkiye’ye gelmiş ve buradaki toplumsal hayata tutunma çabası içinde yerel halkla etkileşim çerçevesi ortaya çıkmıştır.

Gerek, meselenin büyük oranda insani bir boyut taşıması, gerek dünyayı ilgilendiren bir sorun olması, gerekse Türkiye’yi büyük oranda etkileyen bir olgu olması, genel anlamda ve Suriye özelinde göç olgusunun yeniden ele alınıp irdelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle, Suriyelilerle gerçekleştirilen alan çalışmalarının artırılması önem taşımaktadır. Göçmenlerin yaşadıkları sorunların irdelenip çözümlenmesine yönelik tavsiyeler sorunun insani boyutuna ilişkin ilk adımı oluşturmaktadır. Ancak bundan da önemlisi, bu mesele özelinden hareketle, savaşın sona erdirilmesine yönelik bir duyarlılık geliştirilmesi ve daha yaşanabilir bir dünya hedefi için yapılması gerekenlere yönelik geniş ve ses getiren tartışmaların başlatılması, bütün sosyal bilim disiplinleri için en azından bir başlangıç teşkil etmelidir.

KAYNAKÇA

ABADAN UNAT, Nermin: *Bitmeyen Göç, Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık, İstanbul 2002.

AKGÜR, Zeynep Gökçe: *Türkiye’de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgeler Arası Dengesizlik (1970-1993)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

AKKAYAN, Taylan: *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.

AKSOY, Zeynep: “Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 20, İzmir 2012, ss. 291-304.

BAL, Hüseyin: *Kent Sosyolojisi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.

BAYRAKTAR, Rasim: “Zorunlu Göçten Ulus-ötesi Yurttaşlığa”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, 2013, ss. 109-126.

BİLGİLİ, Ahmet- AYDOĞAN, Feramuz- GÜNGÖR, Celil: “Doğu Anadolu Bölgesinde Zorunlu Göç Olgusunun Sosyolojik Çözümlemesi: Van Örneği”, *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, (Toplum ve Göç)*, 20-22 Kasım 1996 Mersin, DİE Matbaası, Ankara 1997, ss. 327-338.

BÜLBÜL, Serpil- KÖSE, Ali: “Türkiye’de Bölgeler Arası İç Göç Hareketlerinin Çok Boyutlu Ölçekleme Yöntemi İle İncelenmesi”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt 39, Sayı 1, İstanbul 2010, ss. 75-94.

CASTLES, Stephen: “Towards A Sociology of Forced Migration And Social Transformation”, *Sociology*, Cilt 37, Sayı 1, 2003, ss. 13-34.

CASTLES, Stephen- MİLLER, Mark J.: *Göçler Çağı, Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, Çev. Bülent Uğur Bal-İbrahim Akbulut, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

CRISP, Jeff: *Policy Challenges of the New Diasporas: Migrant Networks and Their Impact on Asylum Flow and Regimes*, Policy Research Unit, UNCHR, Mayıs, CH-1211 Geneva, İsviçre 1999.

ÇAĞLAYAN, Savaş: “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 17, 2006, ss. 1-25.

ÇELİK, Fatih: “İç Göçlerin İtici ve Çekici Güçler Yaklaşımı ile Analizi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 27, Kayseri 2006, ss. 20-27.

EMİROĞLU, Kudret- KUTLU, M. Muhtar: *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara 2003.

ERKAL, Mustafa- BALOĞLU, Burhan- BALOĞLU, Filiz: *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul 1997.

FICHTER, Joseph, *Sosyoloji Nedir?*, Atilla Kitabevi, Ankara 1996.

GÖNÜLLÜ, Müzeyyen: “Dış Göç”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, 1996, ss. 94-105.

GÜLLÜPİNAR, Fuat: “Göç Olgusunun Ekonomi-Politiği ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4, 2012, ss. 53-86.

HAAS, Hein De: “Migration and Development a theoretical perspective”, *International Migration Review*, Cilt 44, Sayı 1, University of Oxford 2008, ss. 227-264.

KARPAT, H. Kemal: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahadır Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2003.

KARYELİOĞLU, Selim: “Ulus Devlet ve Milliyetçiliğin Tarihsel Dayanakları ve Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Etkileri”, *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, Ocak 2012, ss. 137-169.

KESKİNKILIÇ, Ö. Murat, “Türkiye’de Kentleşme ve Organize Suç İlişkisi”, 2008. www.muratkeskinkilic.com/belge.doc, 24.06.2014.

KLAINER, R. J.: “International Migration and Internal Migration: A Comprehensive Theoretical Approach”, in I. A. Glazier and Luigi De Rosa (Ed.), *Migration Across Time and Nations: Population Mobility in Historical Contexts*, Holmes and Meier Publications, London 1986, ss. 305-317.

KOÇAK, Yüksel- TERZİ, Elvan: “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”, *Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, 2012, ss. 163-184.

KÜMBETOĞLU, Belkıs: “Göçmen ve Sığınmacı Gruplardan Bir Kesit; Bulgaristan Göçmenleri ve Bosnalı Sığınmacılar”, *Yeni Balkanlar-Eski Sorunlar*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, ss. 229-255.

MARSHALL, Gordon: *Sosyoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

MASSEY, Douglas- ARANGO, Joaquin- GRAEME, Hugo- KOUAOUCHI, Ali- PELLEGRINO, Adela- TAYLOR, J. Edward: “Uluslararası Göç Kuramlarının Bir Değerlendirmesi”, *Göç Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ekim 2014, ss. 11-46.

MOILANEN, I.- ANTERO, M.- HANNA, E.- VARPU P.- LAURI, V.: “Long Term Outcome of Migration in Childhood and Adolescence”, *International Journal of Circumpolar Health*, Sayı 57, 1998, ss. 180-187.

OZANKAYA, Özer: *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Savaş Yayınları, Ankara 1984.

ÖNGÖR, Şamil: *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

ÖZER, İnan: *Kentleşme Kentlileşme ve Kentsel Değişme*, Ekin Kitabevi, Bursa 2004.

ŞAHİN, Cengiz: “Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisi İlişkin Kuramsal Bir İnceleme”, *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 2, 2001, ss. 57-67.

TEKELİ, İlhan: *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

TÜRKYILMAZ, Ahmet: *Doğu ve Güneydoğu'dan Terör Nedeniyle Göç Eden Ailelerin Sorunları*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.

YALÇIN, Cemal: *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2004.

DOĞU KARADENİZ KÜLTÜREL İMGELEMİNDE “GURBET” DENEYİMİNE FENOMENOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Ayşula KURT*

Giriş

Göç insanlık tarihinin başlangıcından bugüne yerleşik ya da göçer olmanın sınırlarını belirleyen bir durumdur. Kültürel sınır ve geçişlerle birlikte göç varoluşun kesintiye uğramasıdır ve geride kalan yerle bir kavgaya tutuşma biçimidir¹. Kavgaya tutuşma, bir yanı ile tarafını belli etmeyi de içerir. Bu çalışmanın konusu olarak gurbet ve memleket, bir mekâna ait olma ve olmama arasında sıkışmış bir kimliği inşa etmektedir. İşte bu noktada, toplumsal bir tipleştirme olarak gurbetçi kimliğinden söz etmek gerekmektedir. Gurbet-memleket arasındaki gidiş gelişlerin deneyimsel tarifi maniler, atma türküler ve anılarda bulunabilmektedir. Olgusal süreçlerin toplumsal hafızaya yansımada gurbette geçen yaşam, öteki zaman olarak âdetâ zaman dışı bırakılmak istenirken gurbet de öte bir mekân olarak kodlandığından yeniden üretilmektedir. Göçün uzamsal ayağının tanımlayıcı bir unsuru olarak gidenin, uzaklaşmanın toplumsal tahayyüldeki mekânsal konumu olan gurbet, doğulup büyülenen yerden uzak olarak tanımlanan öteki mekân söylemini oluşturmaktadır. Ekonomik bir uğraş olarak gurbetçilik, Doğu Karadeniz cinsiyet kültürü içinde erkek uğraşı olarak kodlanmıştır. Kadınların daha iyi yaşam koşullarına ulaşmak için göç kervanına katıldığı kültürel iklim ve coğrafyalardan farklı olarak, Türkiye'nin birçok bölgesinde olduğu gibi, Doğu Karadeniz'de de erkekler göç etmektedir. “Gurbetçi” erkek olmakla birlikte, kadının gurbetçi olarak tanımlanması cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesinde ya da hanenin erkek üyesine bağlı olarak değişmektedir. Bu durumda erkeğin yanında kadının değil ailenin tamamının gurbetçi olma durumu söz konusu olabilmektedir. Hanenin erkek üyelerinin gurbet deneyimi, bazen geride kalanların deneyimlerini de barındıran mani, fıkra ve türkülerinde bazen de gurbetçinin dilinden dökülmüş ucu yanık mektuplara yansıyan bir izlektir. Buradan hareketle, çalışmada Doğu Karadeniz'de ekonomik bir uğraş olarak gurbetçilik, “gurbetçi” toplumsal tipleştirme üzerinden kavramsallaştırılmaya çalışılacaktır. Gurbetçinin mekânsal konumu olarak

---

* Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, aysulakurt@ktu.edu.tr

¹ Lain Chambers, *Göç, Kültür, Kimlik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005, s. 10-11.

gurbet de, kültürel imgelemde yer edinmiş toplumsal bir mekândır ve bu bağlamda öte bir mekân olarak bölgenin sözlü kültüründe yer almıştır.

Göç, sadece fiziki anlamda mekânları, insanları değil deneyimin kendisinin kültürel yapı unsurlarındaki etkisi itibariyle de önem arz eden bir konudur. Söz konusu önemden hareketle, göçün toplumsal betimlemesi kültürel ve ekonomik yapının sınırları çerçevesinde yapılmaktadır denilebilir. Kültürel yapının toplumsal imgelem oluşumuna etkisi ve bu etkinin yapıyı dönüştürücü gücü göz ardı edilemez. Bu nedenle gurbetçilik olgusunun anlamlandırılmasında, yapı-imelem ilişkisi karşılıklı etkileri bakımından düşünülmelidir. Çalışmanın sınırlılıkları açısından gurbetçilik, mekân ve toplumsal tahayyül kavramlarıyla ilişkili görülmekle birlikte söz konusu kavram seti kültürel yapı itibariyle anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Doğu Karadeniz, gurbetçilik faaliyetlerinin bir yaşam stratejisi olarak kullanıldığı, Türkiye'nin yoğun göç veren bölgelerinden biridir. Gurbetçilik olgusunun bölge insanının kültürel dünyasındaki sınırlarını çizen, bölgenin işbölümüne inşa eden cinsiyet kültürüdür. Gurbetçilik faaliyetinin cinsler arası işbölümünden kaynaklı dayanaklarına geçmeden önce gurbet ve gurbetçiliğin kelime anlamlarına göz atmak gereklidir.

Gurbet, “*Arapça garp kökünden türetilmiş bir kelime olarak, garibin bulunduğu mekândır. Gurbetçilik ise, yabancı bir mekânda garip olmaktır*”². Gurbet kelimesinin anlam haritasında “1. gariplik, yabancılık, 2. yabancı bir memleket, yabancı yer, vatan dışı, yadel”³ kelimenin bilinen, ait hissedilen mekândan fiziksel ve duygusal olarak uzak olma durumu ile ilişkilendirildiği aşikârdır. Kelime anlamı ne olursa olsun göç olgusu ile bu kadar içli dışlı bir kelimenin anlam dünyası da göçün yaşandığı mekân ve zaman dilimlerine bağlı olarak kültürel çeşitlilik gösterebilmektedir. Gurbet kelimesinin kültürel farklılıklar ekseninde oluşan anlam dünyasının çatısında kelimenin “öte bir mekân” olarak tahayyül edilmesi yer almaktadır. Öyle ki gurbet, kültürel kimliğin sınır hattının dışına taşmış, yabancılaşma, değişme, uzaklaşma ve farklılaşma korkularının yansıtıldığı ötelede bir mekân olarak tasavvur edilmektedir. Kelimenin anlamı, gurbetçiliği deneyimleyenler açısından değil, olgunun etki alanında bulunan birçok unsurun da dâhil olduğu bir kaygı dünyasında inşa olur.

“Bugün Türkçeden Almancaya çevrilmez hale gelmiş bir kelime: Gurbet. Gurbet Almancaya “fremde” diye çevriliyor. “Fremd”- yabancı

² Kadir Canatan, “İğreti Hayatın Yarattığı İğreti Tip: Gurbetçi”, *Sosyoloji Divanı Dergisi*, Sayı 3, 2014, s. 44.

³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Kitabevi, Ankara 2005, s. 294. Yukarıda belirtilen anlamlara ilaveten, “*gurbet-gâh: yabancı memleket, gurbet-zede: gurbet görmüş, gurbete düşmüş olan, memleketinin dışında kalan (kimse)*” gibi türetilmiş kelimeler de mevcuttur.

kelimesinden türemiş, tekrar Türkçeye çevirirsek “yaban el” diyebiliriz. Gurbetin Almanca Türkçe sözlükte tanımı şöyle: sıkıntılar içeren yaban el; sürgün; dış ülke, yurtdışı”. “yan anlamları bakımından çevrilmesi imkânsız bir kelime; yabancı bir diyarda yaşayanları, o yabancı diyarın bütün olumsuzluklarını çağrıştırarak dile getirir; fakat kelimenin başka çağrışımları da vardır: evsiz barsız, uzak olan diyarlar, hasret...”⁴

Yatay hareketliliğin giderek attığı toplumsal yaşamda mekân ve kültürel değerler arasındaki ilişkilerin zayıflamasına rağmen kültür, daima bir mekâna ait olma ya da ayağı yere basma⁵ isteğini canlı tutmaktadır. Kültürel farklılıklar, mekâna ilişkin toplumsal bilginin inşa süreci ve zaman içinde mekânsal yer değişimlerine verilen toplumsal anlamın muhtevasına ilişkin de belirleyici rol oynamaktadır. Kültürün birincil simgesi olarak uzam, farklı toplumlarda uzam kültürlerinin varlığı ile kendini göstermektedir.⁶ Bu bağlamda gurbet deneyimi, Doğu Karadeniz’in coğrafi yapısı ve geçim kaynaklarından biri olarak uzam kültürüne eklenmekle beraber ilden ile belki de ilçeden ilçeye farklılaşabilmektedir. Örneğin, Hemşinliler hem şartların zorunluluğu hem de aile kurmak için gurbeti deneyimlemişlerdir. Yöre insanı, erkek çocuklarını pastacılığı öğrenmek için kentteki akrabalarının yanına (gurbete) göndermektedir. Umudun yolcuları olan “gurbet uşakları”⁷ geleceklerini kazanmak için pastacılığı öğrenmeye gitmişlerdir. Gurbetin anlamı, mekânı deneyimleyenlerin kültürel ikliminde yeniden inşa edilirken aynı coğrafyayı paylaşan insanların gurbet mekânlarını da farklılaştırabilmektedir. Kültürel farklılaşma ve yaşam biçimi kesişmeleri bir yandan gurbetçilik faaliyetini önüne geçilemeyen bir yazgı olarak toplumsal tahayyülde olumsuz kodlarken, diğer yandan gurbetin umudun mekânı olarak olumlanmasını da sağlamaktadır.

⁴ Bischoff, gurbet kelimesinin Almanca karşılığı olan “elend” kelimesinin anlamını şöyle aktarıyor: “*Bu güzel, ilhamını hasretten alan kelimenin kökeninde yurtdışında, yabancı diyarda oturmak vardır. Latince’nin exsul, exsilium kelimelerine- yani yurtsuz, terki diyar etmiş, yabancı ülkede yaşayan, yurtdışında gönüllü veya mecburi olarak kalan.*”. Comelius Bischoff’tan aktaran: Halit Çelikbudak, *Umut Peronu: Almanya’ya Göç Serüveni*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 19.

⁵ Michael G. Kenny- Kirsten Smille, *Antropolojiye Giriş: Kültür ve Mekân Hikâyeleri*, Dipnot Yayınları, Ankara 2016, s. 254-255.

⁶ Kern’e göre uzam anlayışı ya da genişleme, kültürün “birincil simgesidir” ve siyasal kurumlarda, dini mitlerde, ahlaki ideallerde, bilim ilkelerinde; ayrıca resim, müzik ve heykel biçimlerinde içkindir. Örneğin; Mısır kültüründe uzam, birey ruhunun sonunda ecdadının yargıçları huzuruna çıkacağı dar bir yol olarak görülür. Çin kültüründe ise uzam, dünyayı dolaşan bir yol olarak tahayyül edilmiştir. Doğu Karadeniz kültüründe göç hareketliliği “gurbet” mekâna ilişkin imgelerin oluşmasına katkı sağlamıştır. Gurbet mekânı imgesi, kültürel bellekte yer etmesi bakımından mevcut uzam kültürü içinde oluşan yeni mekân kavrayışının ve tahayyüllünün ürünü olarak okunabilir. Stephen Kern, *Zaman ve Uzam Kültürü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 215.

⁷ Uğur Biryol, *Gurbet Pastası: Hemşinliler, Göç ve Pastacılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 18.

Fenomenolojik Yaklaşım Bağlamında Öte Bir Mekân Tahayyülü Olarak “Gurbet”

Kültürel imgelemede gurbet ve gurbetçi yaşamına ilişkin unsurların toplumsal tahayyüldeki yerini belirlemede sözlü kültür ürünleri üzerinden yapılacak bir okuma, toplumsal olguların anlamına ilişkin motif ve değer sistemini önemli kılmaktadır. Bu bağlamda mekân ve yaşam arasında kurulan ilişki biçimlerinin toplulukların sözlü kültür geleneklerine yansıdığı savından hareket edilmiştir. Gaston Bachelard’ın da ifade ettiği gibi mekân, “*peteklerinin binlerce gözünde zamanı sıkıştırılmış olarak tutar*”⁸. Metaforik anlamda gurbette geçen zaman peteklerden biri olarak düşünülebilir. Gurbetin deneyimlendiği zaman da mekânla ilişkili olarak imgeleme yansıtıldığından çalışmada mekâna ilişkin yaklaşım biçimlerinden yorumlayıcı yöntem kullanılmıştır. Bu yaklaşım biçimi kullanılarak yaşanmış deneyimlerin kültürel imgelemedeki izdüşümüne ilişkin yorumlamalar yapılmıştır. Mekâna bu açıdan yaklaşmak, onun sadece salt maddesel hâlini değil, aynı zamanda ürettiği anlamları da içeren bir yorumlamaya imkân vermektedir.⁹ İnsanlık tarihinin en yakın tanığı olarak mekân, içine hapsedtiği zaman kabarcıklarında bireysel ya da kolektif yaşanmışlıkları saklayarak belirli zaman dilimlerinde deneyimlenen olguların da ev sahipliğini yapmaktadır. Fenomenolojik yaklaşım, bireylerin tecrübelerinden hareket etmektedir. Öyle ki, gurbete gidenlerin arkasında kalan ve kimi zaman Fadime tipleştirilmesiyle¹⁰ gündelik yaşam deneyimlerinin ortak yazgı kurgusunda buluşturulan, kadınların hane içi çalışmalarının da gurbet tecrübesinde önemli bir yeri vardır.

Fenomenolojik yaklaşım, sadece betimleme değil, araştırmacının yaşanmış deneyimlerin anlamına ilişkin yorum yaptığı zaman zaman deneyimin farklı anlamları arasında arabulucu¹¹ olduğu bir yorum sürecidir. Bu arabuluculuktan hareketle, Doğu Karadeniz kültürel imgeleminde gurbetçilik olgusunun tezahürleri olarak gurbet metaforu ve gurbetçi tipleştirmesinin sözlü kültüre yansımalarıyla anlamları arasındaki geçiş ve çatışmalar toplumsal kültürel yapı itibarıyla ilişkili görülmektedir. Edmund Husserl’e göre fenomenolojik yaklaşımın ne olduğuna ve ne yaptığına ilişkin

⁸ Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, İthaki Yayınları, İstanbul 2014, s. 39.

⁹ Beyhan Bolak Hisarlıgil, “Martin Heidegger’de Mekân Düşüncesi: Hermeneutik-Fenomenolojik Bir Yaklaşım”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 25, Kayseri 2008 s. 23-34.

¹⁰ Kolivar, Hemşinli kadınlar konulu çalışmasında Fadime tipolojisinin karakteristik özelliği olarak yaşamlarının genelinde mücadeleci bir kadın portresi çizmeleri ve tüm yaşamlarını etkileyecek kritik bir karar noktasında erkek egemen bir karara rıza göstermek zorunda kalmaları olduğunu ileri sürer. Ayşenur Kolivar, “Fadime Tipolojilerinden Biri: Kritik Eşiğin Mağlupları”, *Fadime Kimdir*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007.

¹¹ Creswell, s. 80.

yapılacak en kestirme açıklama; söz konusu yaklaşımın anlam belirleyerek ve anlam ayrımı yaparak yol aldığıdır. Yol alışı belirli eylem duraklarında bekleyerek ilerleyen fenomenoloji karşılaştırır, ayırım yapar, bağlar, ilişkiye sokar ve parçalara böler.¹² Bireylerin sahip oldukları bilgilerin temelini edinmiş oldukları deneyim tarafından oluşturduğunu ileri süren Husserl'e göre amaç, insanların idrak, his ve deneyimleri ile ilgili esaslı bir anlayışa ulaşabilmek için bireysel tecrübeleri doğru ve tarafsız bir şekilde çalışmaktır¹³. Dolayısıyla bireylerin kültürel ortam ve sınırları imgelemde vuku bulabilmektedir. Kültürel imgelemde vuku bulan deneyim, tecrübe, hissiyat kaynağı olabilecek her tür kültür ögesi fenomenolojik yaklaşımla ele alınıp kültürel yapı ilişkisi bağlamında incelenebilir. Fenomenolojik yaklaşım, sadece bireysel deneyim açısından görüşme ve sözlü tarih çalışmalarında değil, deneyim ve tecrübe ürünü olarak kültürel süzgeçten geçip mekânın peteklerine saçılan sözel kültür ürünleri için de kullanılabilir.

İnsan bedeni ontolojik olarak mekânda yer kaplamakla kalmaz, toplumsal yanı itibariyle mekânla ilişki içerisine girer. Öyle ki, insanın tüm yapıp etmeleri herhangi bir mekân içinde gerçekleşmektedir. Sosyolojik açıdan mekânın anlamı, yaşam biçimine bağlı olarak değişmektedir. Salt fiziksel mekân tanımlamaları yalın ve toplumsallıktan uzak kalacaktır. İnsan ve mekân arasındaki ilişkinin kurulmasında mekâna, nesneliliği dışında, insan deneyim ve yaşantısını da içeren bir bakış açısıyla yaklaşmak gerekmektedir. Böyle bir yaklaşım, mekânı içinde geçen yaşamla birlikte düşünebilme ve bu yaşam biçiminin toplumsal tahayyüle ilişkisini kurabilme imkânı vermektedir. “Anlamakla–yapmak, bilmekle–çizmek arasındaki boşluğu birleştiren ve bireysel deneyime dayanan fenomenoloji; insan ile yaşadığı çevreyi deneyim ve anlam boyutuyla betimlenmektedir.”¹⁴ Mekân, insan etkileşiminden doğan deneyimin anlamı, motif ve değerlerle inşa edilmektedir. İnsanın yaşadığı çevre ve deneyimler dünya anlayışıyla ilişkilidir. Merleau-Ponty’in dediği gibi dünya düşünülen değil, yaşanılan şeydir”.¹⁵

Cinsiyete Dayalı İşbölümünün Kültürel Kodları: Erkek İşgücü Göçü Olarak “Gurbetçilik”

Göç edilen mekân ve arkada bırakılan memleket mekânı arasında fiziksel uzaklığın dışında kültürel, ekonomik ve tarihsel farklılıklar vardır.

¹² Edmund Husserl, *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2012, s. 48.

¹³ Dowling (2007)’den akt.: Ahmet Güler- Mustafa Bülent Halıcıoğlu- Serkan Taşğın, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2015, s. 233.

¹⁴ Derya Adıgüzel Özbek, “Şiirsel İmgelem Olarak Mekânı Düşlemek: Gaston Bachelard’ın Mekân Düşüncesi”, 4. *İç Mimarlık Sempozyumu*, 6-7-8 Mayıs 2015, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 2015, s. 2.

¹⁵ Merleau-Ponty, s. 47.

Denilebilir ki, gurbetçilik bu farklılıkları daima bölen ve ayıran şeklinde değil, gidiş geliş trafiği içinde kapıları açan menteşeler¹⁶ olarak olgusallaşmaktadır. Kitlesele bir göç faaliyeti olarak gurbetçilik, ilkin 1960'lı yıllarda Türkiye ve Almanya arasında başlamıştır. Türkiye'nin her yerinden olduğu gibi Doğu Karadeniz Bölgesi'nden de söz konusu yıllarda yurt dışına işgücü göçü yaşanmıştır. Türkiye resmi olarak 1961'de Almanya ve daha sonra sırasıyla 1964'te Avusturya, Belçika ve Hollanda, 1965'te Fransa, 1967'de İsveç'le işgücü gönderme anlaşmaları imzalayarak dış göçün önünü açmıştır.¹⁷ Dış işgücü göçü veren Doğu Karadeniz'in kültüründe "gurbete gitmek" para kazanmak, ailenin bir anlamda gurbetten gelecek parayla refah seviyesinin yükselmesi anlamlarını barındırıyordu. Öyle ki ne gurbete çıkanların arkada bıraktığı zaman ve mekân, ne de gurbette geçen yaşam aynı kalmıştır. Birinin biriktirmek, diğerinin olanla yetinmek ve hayatını devam ettirmek gibi kaygıları vardı elbette. Değişim çift yönlü olmakla birlikte ekonomik şartlar ve coğrafi şartların zorunlu kıldığı göç daha iyi yaşam koşulları olduğu düşünülen her mekânın bireysel ve toplumsal deneyimde gurbet mekânına dönüşebilme ihtimalini barındırmaktadır. Gurbetçilik sadece yurt dışına yapılan göçleri değil, mevsimsel olarak ülke içindeki işgücü göçlerini de kapsamaktadır. Gurbetçiliğin ilk örneklerinin görüldüğü Karadeniz'de dışa iş gücü göçü yüksek olduğu kadar, içe iş gücü göçü de oldukça yüksektir.¹⁸ Yurt içindeki iş gücü göçleri sebebiyle, hemen hemen her haneden bir ya da daha fazla erkek, değişik yerlerinde çalışmaya gidip, sadece belirli aylarda geri geldiğinden bir ömür içinde çoğu eşlerin sadece birkaç yıl bir arada olabildiği¹⁹ yaşam biçimleri ortaya çıkmaktadır. Gurbetçilik, bir kurum olarak ailenin değişim ve dönüşümünde etkin rol oynayan bir olgu olmasıyla özellikle kırsal bölgelerde kadının toplumsal konumuna da etki etmektedir.

Geçim kaynağı olarak gurbetçilik, erkek eyleyen "gurbetçi" tipleştirilmesi üzerinden kavramsallaştırıldığında, cinsiyet kültüründe erkek uğraşı olarak kodlandığı görülmektedir. "Gurbetçi" erkek olmakla birlikte, kadının gurbetçi olarak tanımlanması cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesinde ya da hanenin erkek üyesine bağlı olarak değişmektedir. Kültürel kimliğin önemli bileşenlerinden biri olan toplumsal cinsiyet, kadın ve erkek olmanın toplumsal anlamını inşa ederken, işbölümü ile inşa ettiği kimlikleri yeniden üretmektedir. Bu açıdan gurbetçilik, Doğu Karadeniz kültürü içinde kadın ve erkek olmanın kültürel anlamından bağımsız ele alınamayacak bir olgudur.

¹⁶ Chambers, s. 10.

¹⁷ Kadir Canatan, *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1990, s. 14.

¹⁸ Cengiz Güleç, "Karadeniz Kültürü ve Kişiliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, s. 201.

¹⁹ Vahit Tursun, "Sancılı Geçmişten Sessiz Sona", *Karardı Karadeniz*, Der. Uğur Biryol, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 36.

Öyle ki gurbetin kültürel tahayyüldeki anlamı, çalışmak amacıyla hanenin dışında olan erkek işlerinin de kadınlar tarafından üstlenilmesi ve kabullenilmesi gibi hane kadınlarının toplumsal yaşamda artan rolleri ile pekişen bağlar oluşturur. Ildiko Beller Hann, Doğu Karadeniz üzerine yaptığı çalışmasında bu bağlardan biri olan, kadın imgesinin, erkeklerin sürekli dışa göç etmesinden dolayı kaldırabileceğinden daha fazla çalışan kadın²⁰ deneyimine bağlı olarak ortaya çıktığını ileri sürer. Hann'a göre bölgenin cinsiyete dayalı işbölümünden kaynaklı, kadınlar niteliksiz emekle özdeşleştirildiğinden, kadınların uğraş alanları bilindik çevre sınırlarında, erkeklerin işleri ise daha uzaklara gitmesini²¹ sağlamaktadır. Hane ve hanenin mülkiyetindeki arazi sınırlarından yaylalara uzanan sınırları çizilmiş kadın emeğin karşısında Avrupa'nın birçok ülkesinden Rusya'ya inşaat işçiliğine uzan bir alanda ise erkek emeğinin etkinliği söz konusu olmaktadır. Dantele Kergoat'a göre cinsiyete dayalı işbölümünü cinsiyetin toplumsal ilişkilerinden kaynaklanan, tarihsel ve toplumsal biçimlenmiş iş bölüşümü şekli olarak tanımlarken işbölümünün iki düzenleyici ilkeye sahip olduğundan söz eder. Biri kadın ve erkek işini "birbirinden ayırma ilkesi" ve bir erkek işinin kadın işinden daha "değerli" olduğunu belirleyen hiyerarşik ilkedir.²² Gurbetçilik, belirli dönemlerde çalışmak ve gelir elde etmek için hane dışına çıkan erkeğin göç etmesi, para kazanmak için memleketinden, ailesinden uzak kalması gibi durumları içeren bir yaşam biçimine sebebiyet vermektedir. Erkeğin cinsiyete dayalı işbölümünde hiyerarşik konumunu yeniden üretmektedir. Cinsiyet kültüründe emek-değer ilişkisiyle hiyerarşik olarak aşağıda görülen kadın emeği, gurbetçilikten kazanılan ve haneye dönen gelirle yarışacak konumda değildir. Erkek, para kazanmak için gurbette yaşamak zorunda kalmakta, kadın ise memlekette zaten değersiz görülen işlerle meşgul olmaktadır. Yapılan işin maddi getirisi alınan ücretle ilişkilendirildiğinden kadının hane içinde ücretsiz emeği değersiz kılmaktadır. Cinsiyetlendirilmiş toplumsal roller ve işbölümü kadın ve erkeğin hiyerarşik konumunu yeniden üretmektedir. Bir kültürel yapıda toplumsal rollere yüklenen anlam ve rollerin yeri farklılaşabilmektedir. Gurbete gidip para kazanan erkek emeği ile hanede kalıp geçimlik faaliyetleri yürüten kadın emeğinin hiyerarşik konumlanışı ailenin yeniden üretiminde birçok rolü üstlenen kadınların çalışma biçimlerini meşrulaştırmasını sağlamaktadır. Erkeğin mekânsal olarak ev dışında, il dışında hatta ülke dışında olması durumu işbölümünün bir parçası olarak kabul edilmektedir. Öyle ki gurbetten gelen hanenin erkek üyelerinin rahat

²⁰ Ildiko Beller Hann- Chris Hann, *İki Buçuk Yaprak Çay: Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 25.

²¹ I. B. Hann- C. Hann, s. 180-181.

²² Dantele Kergoat, "Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri", *Praksis Sosyal Bilimler Dergisi (Maddecı Feminizm)*, Sayı 20, Ankara 2009, s. 10.

ettirilmesi için deyim yerindeyse dört dönen kadınlara göre gurbetin anlamı, katlanılan çalışma zorlukları ve uzak kalınan memleket mekânı ile yakından ilişkilidir.

Kültürel farklılıklar cinsiyet rollerinin sınırlarını belirleyip içeriğine ilişkin davranış kalıplarının aktarımında görülebilmektedir. Kültürel kimliklerin inşası, gurbetçi kimliğinin oluşumunda da etkindir. Gurbete çıkma ve gurbetçi olma hâlleri gidilen mekâna göre değişebildiği gibi memleket mekânına göre de değişebilir. Doğu Karadeniz’de kadın işi olarak kodlanan faaliyetlerin sürdürülmesi, hanenin geçiminin sadece gurbetten gelecek paraya bağlı kalmaması ve kısa vadede hane ihtiyaçlarının sağlanmasında işlevsellik göstermektedir.²³ Örneğin, Fidanbaşı köyünde²⁴ 1950’li yıllarda başlayan gurbetçilikte kadın, yaşamının büyük bölümünde gurbete çıkan erkeklerin ardından aileyi ayakta tutmak, toparlamak gibi sözsüz işbölümünün üyeleri olarak ekonomik yaşama katılmaktadır. Köyde evin erkekleri ise:

“evlerinin ve çocuklarının geçimlerini sağlamak, köylerine kendileri için ayrı bir ev yapmak ve çocuklarının okutmak için gurbete çıkmaya başlamışlardı. Gurbet ise tamamen sorunların daha büyümesi demektir. Evin erkeklerinin çoğu büyük şehirlere çalışmaya gidiyorlar. Arkalarında evleri, hanımları ve çocukları kendi başlarına kalıyorlardı. Gayeleri biraz çalışmak ve doğa harikası yurtlarına geri dönmektir. Gurbete çıkan ailelerin hanımlarına bir de evin erkek işlerini üstelenip yapmak da ekleniyor, kadınların çilesi yetmemiş gibi üzerine yeni yükler yeni çileler ekleniyordu. Annelerin isyan ettiğini bu kadar zorlu hayat içinde duyan olmuyordu. Belki de karşı duracak kadar düşünmeye vakit bulacak boş bir an bulamıyorlardı...”²⁵

İlk göçmenlerin ve dolayısıyla gurbetçilerin çoğunlukla erkek, genç ve risk üstlenmeye açık bir grup olduğu ve gurbetçinin kırsal kesimin en dinamik ögesi olarak kırsal kesimden çekilmesiyle geride üretken olmayan, yaşlı ve yoksul bir nüfusun kaldığı²⁶ savında cinsiyet kültürü farklılaşmaları dikkate alınmamaktadır. Türkiye’den yurt dışına işgücü göçlerinde, arkada

²³ Bu noktada bir parantez açmak gerekirse, Doğu Karadeniz’de kadın işi olarak kodlanan tarla bağ, bahçe işleri doğrudan eve gelir sağlamayan faaliyetler olarak görünmesine rağmen evin kısa vadeli geçim kaynaklarını sağlayan tarım, hayvancılığın sürdürülmesinde hayati konumdadır. Bu nedenle Karadeniz kırsal yaşamında kadınların, yaylacılık faaliyetlerinden kışlık odun ihtiyacına, hayvansal gıda üretiminden hayvanlarının kışlık yiyeceğini sağlamaya kadar uzanan, birbiri ile bağlantılı faaliyet zincirinde hane içi emeğin önemli bir halkasını oluşturduğu söylenebilir.

²⁴ Fidanbaşı, Trabzon’un Şalpazarı ilçesine bağlı bir köydür.

²⁵ Harun Özdemir, *Sis Dağının Çocukları*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2015, s. 107.

²⁶ Kadir Canatan, “İğreti Hayatın Yarattığı İğreti Tip: Gurbetçi”, *Sosyoloji Divanı Dergisi*, Sayı 3, Konya 2014, s. 46.

kalanların büyük çoğunluğunun kadın olduğu gerçeği yadsınmaz.²⁷ Fakat bölgesel ve kültürel farklılıklar gözetilmeden gurbete çıkan erkeklerin arkasında kalan nüfusun aktif olmayan bir kesimi temsil ettiği genellemesi, kadın emeğinin değersizleştirilmesinin bir parçası olarak görülebilir. Yaşamın yeniden üretilmesinden haneye bağlı birçok iş kolunda etkinlik gösteren Doğu Karadeniz kadınları aktif nüfus içerisinde değerlendirilebilir. Göç çalışmaları erkeği göçün aktörü, kadını ise aktif olmayan nüfus olarak kodlamaktaydı. Fakat son dönem göç çalışmalarında “göçün kadınlaşması”²⁸ kavramlaştırması, cinsiyete bağlı işbölümünün kültürel ve toplumsal yapı farklılıklarıyla şekillendiği coğrafyalarda gurbetçiliğin kadınlar tarafından üstlenildiği göçlere dikkat çekilmektedir.²⁹ Doğu Karadeniz’de gurbetçilik erkek işi olarak kodlanırken, bölgenin cinsiyet kültürü dikkate alınmadan yapılacak genellemelerde hane içinde yaşamın yeniden üretimde elzem konumda olan kadının emeği görünmez kılınmamalıdır. Nitekim bu tarz bir yaklaşım biçimi kültürel yapının bağlamına ilişkin anlamlandırma işlemi imkânsız kılar. Bölge kırsalında yaşayan kadınların, cinsiyete dayalı işbölümüyle üstlendiği roller arasında geçimlik ekonomik faaliyetler ilk sırada yer almaktadır. Hane ihtiyaçlarını sağlayacak düzeyde yapılabilen tarım ve hayvancılık³⁰tan elde edilen ürünler

²⁷ Fındıkçioğlu ve Güler’in ifadelerinden bakıldığında Almanya’ya ilk giden ve günümüzde birinci nesil olarak tabir edilen göçmenlerin çoğunluğunu erkekler oluşturuyordu. Çünkü kadın müracaatçıların sayısı az olmakla beraber talep edilen iş gücü daha ziyade ağır çalışma koşullarının hâkim olduğu sektörlerde istihdam edilmekteydi... Almanya’ya gitmek üzere başvuran kadınlar ağırlıklı olarak orta sınıfa mensup kent kökenli kadınlardı ve 1960’lı yıllarda özellikle hizmet sektörü elektronik ve gıda sanayisinde kadın iş işgücü talepleri Türkiye’de yeterli bir biçimde karşılanamadı”. Ülkü Sözbir Fındıkçioğlu- E. Zeynep Güler: *Bir Bavul, Umut ve Hayalleriyle Çıktılar Yola: Almanya’ya Emek Göçü*, Yazılama Yayınevi, İstanbul 2012, s. 15.

²⁸ Çağla Ünlütürk Ulutaş- Alican Kalfa, “Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri”, *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, No. 1 Sayı 2, Ankara 2009, s. 14-15. Bu çalışmaya göre, 1970’lerden itibaren kadınların işgücüne katılım oranlarının artmasıyla cinsiyet rollerinin değişmesi ve küresel ekonomik dönüşüm, göçün küresel düzlemde “kadınlaşması”yla sonuçlanmıştır. Dikkate değer bir husus da gelir adaletsizliği ve artan yoksullaşma nedeniyle kadınların ailelerini ayakta tutmak üzere göç etmeleridir. Buna göre kadınların bağımsız birer birey olarak karar verici durumda oldukları ve “aile, akrabalık, arkadaşlık ve komşuluk ya da hemşerilik bağlarına dayanarak kurulan ağlara güvenerek” göç ettikleri bulgularına ulaşılmıştır.

²⁹ Kadınların daha fazla oranda göçe başvurduğu son dönem göç çalışmaları ile görünür kılınmıştır. Nitekim Doğu Karadeniz bölgesi de söz konusu kadın göçlerinden etkilenmiş bir bölgedir. Fakat kültürel farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda bölgede yaşayan kadınlar gurbete ailenin erkek üyelerini gönderirken kendileri ise hane içinde kalmaktadırlar.

³⁰ Adnan Genç, *Hemşin: Çalışkan Kadınlar Ülkesi*, Rize 2010, s. 7’de şöyle bir ifadeye yer vermiştir: “Bölge insanını tanımak biraz da bölgenin toprağını, suyunu tanımaktan geçecektir. Coğrafyanın iyi bilinmesinin, algılamayı kolaylaştıracağını unutmamak gerekli... Karadenizli yaşadığı yeri, kültürel beslenmesini sağladığı sürprizlerle dolu topraklara benzetmeyi sever...”. Bölgede üretilen tahılların başında yer alan mısır iç tüketimde mutfağın

kadınların iş alanında üretilmektedir. Bölge mutfağının önemli parçası olan hayvansal ürünlerin üretim ve satım işleri de kadın işi olarak kodlanmış sosyo-ekonomik faaliyetlerdir.

Tipleştirilmiş Bir Kimlik ve Mekânlar Arası Bir Beden: “Gurbetçi”

Toplumsal tanımlama ve aidiyet söyleminde, yerli/yabancı ikili karşıtlığında “gurbetçi”nin yeri ara bir form olarak okunabilir. Gurbetçi, sözlük anlamı itibariyle gurbete çıkan ve geçimini gurbetten kazanan kimseyken, ontolojik konumu itibariyle ne tamamıyla yerli ne de yabancıdır. Öyle ki, dönemseller bir karakter olarak ortaya çıkan gurbetçi, sosyo-ekonomik faaliyetler sebebiyle yatay hareketliliğin oluşturduğu koşulların bir ürünü olarak okunabilir. Toplumsal hayatın faileri olarak bireyler, hayatın damarlarını birbirine bağlayan anlam haritalarını oluşturur. Söz konusu anlam haritalarının bir arada durmasını sağlayan noktalar da anlamın bağlamını oluşturmaktadır denilebilir. Bağlam, anlamı göreceleştiren eylem failinin kültürel arka planını da kapsayan yapının bütünlüğüne katkı yapar. Yapı içerisinde toplumsal olguları anlamak için tipleştirme ve tipolojilerden yararlanabilir. Toplumsal tipler bedene bürünmüş kişiler üzerinden çözümlenebileceği gibi, kurgulanmış herhangi bir edebî türün karakterleri üzerinden de okunabilir.³¹ Toplumsal yaşamda, ete kemiğe bürünen tipler, gündelik yaşamın içinden gelen deneyimlerin aktarıldığı sözlü kültür ürünlerinde de görülebilmektedir. Tipolojilerde özümlenen, nesneleşen toplumsal tipin kendisi değil, temsil ettiği toplumsal ilişki ve anlam olmaktadır. Kelime anlamı olarak belirgin özelliklerin ön plana çıkarılmasını vurgulayan tip, insanları ya da insan topluluklarını diğerlerinden ayıran vasıf olarak okunduğunda toplumsal alanın tasnifine ışık tutar. Toplumsal alanın tasnifinde yön gösterici olan tipleri konuşmak ve çözümlenmek bir anlamda toplumsal yapıyı konuşmak demektir.³²

Avrupa'nın birçok ülkesi işgücü göçü almasına rağmen en fazla gurbetçinin bulunduğu Almanya, aldığı göçlerin toplumsal adlandırılması sonucu gurbetçi tipleştirmesiyle yarışacak boyutta bir isimlendirmeyi ortaya

---

önemli besin kaynağını oluşturur. Bunun dışında fasulye, mısırdan sonra en çok ekilen baklagil olup, yerel mutfakta önemli oranda tüketildiğinden ticareti yapılmamaktadır. Bölgelerin üretim faaliyetleri içinde belirli besin kaynaklarının ticaretinin yapılmamasının nedeni olarak ürünün bölge içi tüketim fazlalığını üretilen ürünlerden turşu yapımına bakılarak anlaşılabilir. Turşu yapımının işlevlerinden biri mevsiminde tüketilen herhangi bir besin kaynağının mevsim dışında da tüketilebilmesidir.

³¹ M. Ali Aydemir “Sosyal Alanın Tipleştirilmesi: Toplumsal Tipler”, *Sosyoloji Divanı Dergisi*, Sayı 3, Konya 2014, s. 10.

³² Aydemir, s. 11-12.

çıkarmıştır. Nam-ı diyar “Almancı ya da Alamancı.”³³ Bu isimlendirme Almanya’nın değil, Türkiye’nin gurbetteki vatandaşları için kullandığı bir tanımlama biçimidir. Türkiye’den Avusturya, Belçika, Hollanda, Danimarka da dış göç almasına rağmen Almanya bu ülkeler arasında film ve kitaplara konu olmuş bir gurbet mekânıdır. Almanya, gurbetçilerin aile birleşmesi ile zamanla ikinci ve üçüncü kuşak olan gurbetçilerin yaşadığı bir yere dönüşmüştür. Bu bakımdan hem doğulan hem de doyulan bir mekân olarak gurbettekilerin ikinci vatani olmuştur denilebilir. Almanya, ikinci vatan olarak görülse de göç edenlerin “Almancı” olarak adlandırılması değişmemiştir. Gurbetçilerin doğdukları iller, kültürleri, bölgesel farklılıklar arz etse de gurbette yaşamaları, memleketteki akrabalarının gözünde daha yüksek hayat standartlarına sahip olmaları “Almancı/Alamancı” isimlendirilmesi için yeterli görülmüştür.³⁴ Denilebilir ki “Almancı/Alamancı” gurbetçi tipleştirilmesinin anlamı, ekonomik ve sosyal şartların daha makul olup olmadığına göre yapılan mekân kıyaslamalardan doğmuştur.

Almancı, tıpkı gurbetçi gibi bavu bir kelimedir. İçine aldığı bireylerin ortak noktası, mekânsal anlamda uzak oluşları ve çalışmak için gitmiş olmalarıdır. Hem bir tipleştirme hem de kimliksizleşme paradokosunu barındıran bir isimlendirme biçimidir. Tipleştirilmiştir; çünkü yaşadığı mekâna göre isimlendirilmiş ve yaşam biçimleri hem gurbet hem de memleket kültüründen kesitler içerdiğinden arada kalmış bir kültürün “ne buralı ne de oralı” olma halini vurgulamaktadır. Certeau’a göre, ortak yaşam ilişkilerine bağlı olarak yapılan dağılımlar bir düzenin yer olup olmasını belirler. Bu durumda ait olma durumu söz konusu olduğundan iki yerde bulunma ontolojik olarak dışlanır.³⁵ Kimliksizliktir; çünkü bu bavu ismin içindeki insanların nasıl yaşayıp ne iş yaptıkları önemli değildir. Mekân birey arasındaki ilişkinin belirleyici boyutlarından biri de kimliğin

³³ Cahit Geleği, “Türkiye’den Yurt Dışına Gerçekleşen İşçi Göçlerine Bağlı Olarak Dilimize Yerleşen Bir Kavram: “Almancılar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, Güz 2014 s. 104-107. Geleği ’ye göre, “Almancı” veya “Alamancı” kavramları 1960’lı yıllardan itibaren Batı Avrupa’nın birçok ülkesine çalışmak üzere gönderilmiş olan Türk işçilerini ve onların ailelerini tanımlamak üzere kullanılmıştır. İşçi göçü kapsamında Batı Avrupa ülkelerinde çalışmak üzere gitmiş olan Türklerin ailelerini de yanlarında götürmeleri sonucunda 1970’li ve 1980’li yıllarda sayılarında yaşanan artışın yanında isimlendirilmelerinde de değişiklikler meydana gelmiştir. Türkiye’de, “Almancı”, “Alamancı”, “Almanyalı”, “gurbetçi” gibi isimlerle çağrılırken Almanya’da bu insanların adı “misafir işçi”, “yabancı” olarak adlandırılmıştır”. Türkiye’den yurt dışına çalışmak üzere gitmiş, daha sonra ise aile birleşimleri yoluyla eş ve çocuklarını yanlarına alan Türkleri tanımlamak için “Almancı, Alamancı, gurbetçi” kavramları dilimize yerleşmiştir”.

³⁴ Halit Çelikbudak, *Umut Peronu: Almanya’ya Göç Serüveni*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 79.

³⁵ Michel de Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi I*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s. 214-216.

tipleştirilme yoluyla kimliksizliğe dönüşebilme ihtimalidir. Gurbet mekânın söylemsel baskınlığı karşısında gurbetçi kimliği, tipleştirme yoluyla toplumsal söylemde isimleri, deneyimlerinden çok kültürel bellekte gurbete gitme ve gelmeleri vurgulanarak tipleştirilmektedirler.

Kültürel İmgelemden Bir Kesit: *Gurbet Adı Bed*

Arka plan kavrayışla bakıldığında gurbetçiliği bölge kültüründe anlamlı kılan ve dikkat çeken noktalardan biri, bölgenin düşün dünyasında önemli isimlerin deneyim, tecrübe ve gözlemlerine dayalı olan şiir, hikâye, masal, roman ya da anı gibi ürünlerde gurbetin temel bir izlek olarak kullanılmasıdır. Gurbetin sözlü kültür ürünlerinde olumsuzlanan anlamında kadınların söylemleri dışında erkek söylemlerine de rastlanmaktadır. Örneğin; Çiğdem Sezer, *Kalbimin Kuzey Kapısı: Trabzon* isimli kitabında gurbetçilik ve bölge kültürü arasındaki bağlantıyı şöyle ifade etmektedir:

“Aile büyükleri, komşu teyzeler, önce derin bir iç çeker, ardından “gurbet adı bet” derlerdi... Gurbet sözcüğünün Trabzonlu kadın için ne anlama geldiğini öğrenmem epey zaman aldı. Çocuk yaşlardaydım ve eşleri “Almanci” olan pek çok komşumuz, tanıdığımız vardı. Onların eş baba özlemine tanık oldum, yıllık izinlerde yaşadıkları sevince de.”³⁶

“O yıllarda yaşanan tek gurbetlik “Almanci” olmak değildi elbette; Trabzon’un dağlık yapısı, tarıma elverişsiz arazisi nedeniyle erkekler yılın büyük bölümünü gurbette geçirir, zor koşullarda geçim derdine çare ararlardı. Evi idare etmek, var olan tarlayı ekip biçmek, hayvanlara bakmak, yük, odun ve ot vb. taşımak gibi işler de kadına kalır. Bölgenin coğrafi yapısı nedeniyle evler dağınıktır; bu da kadının işini güçleştirir... Çünkü erkek gurbettedir, para kazanmalıdır.”³⁷

Yurt dışında yaşama, doğup büyüdüğü topraklara özlem duyma muhakkak ki her dil ve kültürde kelimelere dökülmüş, duygu ve deneyimlerin ifade edildiği sesleri bir araya getiren sözcükler üretilmiştir. Ama Çelikkbudak’ın da dediği gibi gurbet bizdendir. Gurbet, sadece yabancılik, özlem, yoksulluk içermez. Treni, türküleri, ucu yanık mektupları, şiirleri de anlatır.³⁸ Öyle ki gurbet, kolektif olarak üretilmiş, içinde bulunduğu kültürün tüm unsurlarına bürünen bir kelimedir. Bu kelimenin anlamına ilişkin kültürel dayanak, bireyseldeki toplumsalı açığa vurmak için kullanılan “metaforların”³⁹ zenginliğinden gelmektedir. İnsan, içinde

³⁶ Çiğdem Sezer, *Kalbimin Kuzey Kapısı: Trabzon*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2010, s. 154.

³⁷ Sezer, s. 158-159.

³⁸ Halit Çelikkbudak, *Umut Peronu: Almanya’ya Göç Serüveni*.

³⁹ George Lakoff- Mark Johnson, *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil*, İthaki Yayınları, İstanbul 2015, s. 27. Lakoff ve Johnson’ın belirttiği gibi, gündelik hayatta sadece dilde değil, düşünce ve eylemde de yaygın olan metaforlar, belirli şeyi kavramlaştırmak, somutlaştırmak ve açıklamak için kullanılan söz ya da söz öbeklerine denir.

yaşadığı gerçekliği ancak metaforlar vasıtasıyla ve metaforik olarak inşa edebilir. Bir bakıma hayatı, kendimizi ve ötekini anlamının yegâne yolu⁴⁰ olan metaforlar, insanın kavramlaştırma ve tanımlama çabalarının ürünü olarak içinde bulunan zaman ve mekâna göre zenginleşen kültürel imgelemden beslenmektedir. Öyle ki her kültür metaforlarını kendi anlam dünyasında belirli bir bağlam çerçevesinde üretmektedir. Bağlamlar da topluluğun kültürel birikimi ve belleği ile alışveriş içerisinde. Haydar Gedikoğlu, Doğu Karadeniz kültürüne ait masal, söylence, öykü ve destanları bir araya getirdiği çalışmasında “gurbet arkadaşları” başlıklı öyküye de yer vermiştir. Öykünün kahramanlarının isimleri yoktur fakat ortak deneyimlerinden aldıkları isimleri gurbetçidir. Öykü, “Köylerindeki daracık topraklarda geçimlerini sağlayamayan üç arkadaş, para kazanmak umuduyla gurbete çıkmaya karar verirler”⁴¹ cümlesiyle başlayan ve peşi sıra gelen olaylarla devam etmektedir. Çelik’in de dediği gibi gurbet, Doğu Karadeniz insanının kaderi olarak algılanmakta⁴² ve sözlü kültür geleneğinde bu algıdan mütevellit yerini almaktadır. Doğu Karadeniz manilerinde gurbet temasının ön plana çıktığı görülmektedir. Örneğin; Trabzon manilerinde gurbet temasının nasıl işlendiğine bakılabilir. Toplumsalın hem zamansal hem de mekânsal ayağından bağımsız olmayan gurbet, sabit bir mekânı olmamasına rağmen en fazla rağbet gören yerlerle adlandırılmaktadır. Türkiye’den en fazla işgücü göçü alan Almanya, kültürel imgeleminde sıklıkla vurgulan bir mekândır. Manilerde erkekler “gurbete gitme” deneyimi üzerine dil kullanırken kadınların seslendirdiği manilerde gurbetçinin gelişi ve gurbet mekânını olumsuzlayan bir dil kullanıldığına rastlamak mümkündür.

Gül Nisanda ekilir	Ah Almanya Almanya	Gideyirum gurbete
Mayıs gelir dikilir	Oldun gurbet ocağı	İki at bir katırla
Gurbet baş belasıdır	Saldun gurbet illere	Sana mektup yollarım
Baş gelen çekilir	Bu sevdali uşağı	Oku beni hatırla ⁴³

Görüldüğü gibi gurbet, gözden ve gönülden uzak kalan mekân olmanın yanı sıra göç edenin kim olduğu ve yokluğundaki yaşam deneyimi

⁴⁰ Gökhan Yavuz Demir, “Metafora Dönüş”, *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil*, İthaki Yayınları, İstanbul 2015, s. 15. Demir’e göre, “Grekçe “metaphora”dan gelen “metafor” kelimesi, meta: öte ve pherein: taşımak, yüklemek kelimelerinden mürekkeptir ve “bir yerden başka bir yere götürmek” anlamındadır”

⁴¹ Haydar Gedikoğlu, *Doğu Karadeniz: Masallar, Öyküler, Söylenceler, Destanlar*, Serander Yayınları, Trabzon 2008, s. 32.

⁴² Çelik, s. 106.

⁴³ Çelik, s. 106.

bağlamında da anlamlandırılmaktadır. Öyle ki kırsal bölgelerde kadınların gündelik yaşam uğraşları arasında omuzlarındaki maddi manevi yükün serzenişi olarak ortaya çıkan türkü, mani ve ağıtlarda bu anlamlandırmanın örneklerine rastlamak mümkündür. Örneğin; Trabzon Maçka ilçesinin İstama (Başar) köyünden bir kadın Almanya’da ölen kocasının ardından şöyle ağıt yaktmaktadır:

Gökte uçan tiyare	Asma yaprağ deşurdum
Boyaların soldı mi?	Yara sarma bişurdum
Aldın gittin yârimi	Kıymaz iken bakmağa
Boş yerlerin doldı mi? ⁴⁴	Gurbet ele düşurdum ⁴⁵

Gurbet yaşamının aile ve evlilikler üzerindeki etkisinden daha önce söz edilmişti. Yusuf Bulut, Trabzon Sürmene’nin Aksu köyünde yaşayan bir kadının gurbette olan eşiyile yaşayamadığı 56 yıllık evlilik hikâyesini aktarmıştır⁴⁶:

“Cumhuriyet öncesinde, Doğu Karadeniz insanları Rusya’ya gurbete giderlerdi. Bolşevik ihtilali sonrası Rusya’daki Türkler geri döndü ama istemeyenler de orada kaldı. Sürmene’nin aksu köyünden Aslan ağanın ağabeyi de bu gurbetçiler arasında yer alıyordu ve ihtilal sonrasında geriye dönmemişti. 1973 kışında geri döneceği haberi köyüne ulaşmış ve 56 yıldır evlenmeden kendisi bekleyen, yaşı seksenleri bulmuş eşinin de içinde olduğu bir karşılama töreni için hazırlıklar başlatılmıştır. Köyün delikanlıları hazırlıklar kapsamında gurbete giderken evli olan ve eşinin kendisini 56 yıldır beklemesi durumundan dolayı gelin ve gelin arabası hazırlıkları da yapılmıştı. Aksu köyü sakinleri eski gurbetçileri Trabzon limanında karşıladılar. Seksenlik gelin eşinin de içinde olduğu arabaya binen eski gurbetçi eşinin keşanın altından kendisine gülümsemesine kayıtsız kalmıştı. Eşi de hatırlayamadı beni diye düşünmüştü. Gözden irak olanlar gönülden de irak olurlar, hâlbuki birbirlerine anlatacakları 56 yılları vardı fakat susmayı ve anıları saklamayı uygun görmüşlerdi... Gurbetçi eş kendi evine değil de kardeşinin evine gitmeyi yeğlemişti, ihtiyar kadının evi köyün başındaydı, o da değneğinden destek olarak ağır ağır yokuş yukarı yürüdü, geriye bakmadı bile...”⁴⁷

Gurbette geçen onca yıl hem gidenin hem de kalanların yaşamında derin izler bırakmıştır. Gurbetçiliğe erkek göçü olarak güç, kuvvet, gençlik

⁴⁴ Mustafa Duman, *Maçka Yolları Taştı*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2014, s. 146.

⁴⁵ *Aynı yer.*

⁴⁶ Yusuf, Bulut, “*Gurbetçi’nin Dönüşü*”, *Temel Kimdir*, Ed. Ömer Asan, Heyamola Yayınları, İstanbul 2006, s. 166-169.

⁴⁷ Bulut, s. 166-169.

ve uzakta geçirilen yaşam noktalarında vurgu yapılmaktadır. Örneğin; Âşık Mustafa Bal'ın mektubunda gurbet, küçük yaşta tanışılan bir olgu olarak yaşamın büyük bölümünü kapsayan yönü ile yansıtılmıştır:

“On iki yaşlarımda alışmışım gurbeti
Gurbet elde harcadım gençlik ile kuvveti
Altmış sekiz yılında aldım çıktım külfeti
İlkbahar ve sonbahar geldik ömrün sonuna”⁴⁸

Mekânlar arası bir beden olarak gurbetçi, nesnel varlığı itibariyle öte bir mekânda yaşam ve deneyimi simgeleyen kimlik örüntülerine sahiptir. Bu hâliyle gurbet yaşamı, göçü deneyimleyenlerin yanı sıra arkada kalan aile fertlerinin de iştirak ettiği ikili yaşam biçimidir. Gurbette olan, kültürel kimliğini koruma güdüsüyle yaşama tutunmaya çalışırken geride kalan kadınlar etrafına saçılmış yaşam kırıntılarından yeni filizler çıkartmaya ve yaşamın üretimini sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu yaşam hengâmesinde gündelik uğraşları arasında kadınların dilinden dökülen namerler, cenaze törenlerindeki ağıtlar bir bakıma tüm bu yaşanmışlıkların sözcükler yoluyla hayat bulması ve yeniden deneyimlenmesidir. Aksoy'a göre Laz kültüründe cinsiyete dayalı işbölümüne bağlı olarak kadın erkek uğraşları, cinslerin dil kullanımını da etkilemektedir. Ona göre dış işlerle uğraşmak, askerlik ve gurbetçilik erkeklerin bir şekilde dışarı açılmasını, kadınların ise köyde ev ve tarla işiyle uğraşması dillerini korumalarını sağlamıştır.⁴⁹ Bu yönüyle gurbet, dil kullanımı bağlamında da değişimin mekânı olarak algılanmaktadır. Chambers, dilin belirli bir yerden biri adına konuştuğunu belirterek dilin, mekân bağlamında aidiyet ve evdelik duygusunun inşa ettiği savını ileri sürer.⁵⁰ Gidenlerin ardından yakılan her ağıt, atılan her türkü, söylenen her mani kalanların uzamsal konumu ile evdelik duygusunu yeniden inşa eder. Olgunun diğer boyutunda evdelik duygusu gurbette olanlar tarafından da üretilebilmektedir. Emiroğlu, gurbetteki Karadenizlilerin kimlik inşalarında önemli bir simge olan hamsiden söz eder. Ona göre “hamsinin gurbetteki Karadenizliyi tanımlar oluşu, onların da “kimlik” olarak hamsiyi benimsedikleri bir ortam yaratmıştır.”⁵¹ Kültürel simge olarak hamsi, gurbetteki Karadenizlilerin evdelik duygusunu inşa eder. Bu açıdan bakıldığında iş gücü göçlerinin hedef mekânı neresi olursa olsun kültürel imgeleme “gurbet mekânı” olarak yansıdığı görülmüştür.

⁴⁸ Duman, *Maçka Yolları Taşlı*, s. 160.

⁴⁹ Kamil Aksoy, *Laz Kültürü: Tarih, Dil, Gelenek ve Toplumsal Yapı*, Phoenix Yayınları, Ankara 2010, s. 76.

⁵⁰ Chambers, s. 39.

⁵¹ Kudret Emiroğlu, *Hamsi Kurban O Göze: Deniz, Tarih ve Mutfak Kültürü*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2008, s. 38.

SONUÇ

Gurbetin toplumsal tahayyüldeki yeri, sınırları ve ne'liği kültürel deneyim bağlamında mekân tahayyülü çerçevesinde belirlenmektedir. İnsanın içinde bulunduğu koşullar hayallerinin sınırlarını belirlediği gibi imgelemde üretim sürecini de belirleyebilmektedir. Bachelard'ın da ifade ettiği gibi hayal gücünde canlanan mekân yaşanmışlıkların, taraflılığın mekânıdır ve bu yönüyle deneyim ve tecrübe barındırır.⁵² Deneyim ve tecrübeler, ben ve ötekinin konumlandırılışıyla bağlantılı ve dış etkenlere açık olarak kültürlenme ve toplumsallaşma süreciyle de yakından ilişkilidir. Fenomenolojik açıdan Doğu Karadeniz'den işgücü göçü alan, isimleri, kültürleri, fiziki büyüklükleri ve coğrafi konumları farklı olan gurbet mekânlarının ortak paydası gurbetçilerin göç deneyimleridir. Söz konusu deneyimler, hanede kalanların deneyimlediği memleket mekânıyla yakından ilişkilidir. Bu açıdan deneyimin kendisini yaşayan ya da sonuçlarından etkilenen bölge insanının bir ressam olarak tualine yansıttığı gurbet figürü, kültürel algıda göçün rengini, şeklini ve anlamını imlemektedir. Kültürel kimlik bakımından kadın ve erkek olmanın anlamı göz önüne alındığında gurbetçi tipleştirilmesinin cinsiyete dayalı iş bölümünde erkek uğraşı olarak kabul edildiği görülmektedir. Kadının hane işleri ve ailenin yeniden üretiminden sorumlu tutulması, fiziksel mesafe olarak haneden uzak kalmayı gerektiren gurbetçilik faaliyetlerinin erkek işi olarak kodlanmasını sağlamıştır. Gurbetçilikte il ya da ülke dışına giden evin erkek üyelerinden kalan işlerin koordinasyonunun kadınlar tarafından sağlanması ve kadınların hane içinde daha fazla sorumluluk almasını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla geride kalanların gündelik yaşamlarını devam ettirmesinde önemli rolleri üstlenen kadınlar, pasif değil aktif ve üretken nüfusun bir parçasıdır denilebilir. Sonuç olarak denilebilir ki gurbet, hane geçiminde önemli bir mekân olmasına rağmen, hanenin erkek üyelerinin yılın belli zamanlarında bazen de ömürlerinin büyük bölümünde ailelerinden uzak kalması bakımından toplumsal deneyimde yabancılaşmanın mekânıdır ve kültürel imgelemde olumsuzlanmaktadır.

---

⁵² Bachelard, s. 28.

KAYNAKÇA

AKSOYLU, Kamil: *Laz Kültürü: Tarih, Dil, Gelenek ve Toplumsal Yapı*, Phoenix Yayınları, Ankara 2010.

AYDEMİR, Mehmet Ali: “Sosyal Alanın Tipleştirilmesi: Toplumsal Tipler”, *Sosyoloji Divanı Dergisi*, Konya 2014, ss. 9-13.

BACHELARD, Gaston: *Mekânın Poetikası*, İthaki Yayınları, İstanbul 2014.

BİRYOL, Uğur: *Gurbet Pastası: Hemşinliler, Göç ve Pastacılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

BULUT, Yusuf: “Gurbetçi ’nin Dönüşü”, *Temel Kimdir*, Ed. Ömer Asan, Heyamola Yayınları, İstanbul 2006, ss. 158-169.

CANATAN, Kadir: “İğreti Hayatın Yarattığı İğreti Tip: Gurbetçi” *Sosyoloji Divanı Dergisi*, Konya 2014, ss. 43-61.

_____ : *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1990.

CERTEAU, Michel De: *Gündelik Hayatın Keşfi- 1*, Dost Yayınları, Ankara 2008.

CHAMBERS, Lain: *Göç, Kültür, Kimlik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005.

CRESWELL, John W.: *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2016.

ÇELİK, Ali: *Manilerimiz ve Trabzon Manileri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

ÇELİKBUDAK, Halit: *Umut Peronu: Almanya’ya Göç Serüveni*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.

DEMİR, Gökhan Yavuz: “Metafora Dönüş”, (Önsöz), *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil*, İthaki Yayınları, İstanbul 2015, ss. 9-18.

DEVELLİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Kitabevi, Ankara 2005.

DUMAN, Mustafa: *Maçka Yolları Taşlı*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2014.

_____ : *Trabzon Halk Kültürü*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2011.

EMİROĞLU, Kudret: *Hamsi Kurban O Göze: Deniz, Tarih ve Mutfak Kültürü*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2008.

FINDIKÇIOĞLU, Ü.- SÖZBİR, E.- GÜLER, Z.: *Bir Bavul, Umut ve Hayalleriyle Çıktılar Yola: Almanya'ya Emek Göçü*, Yazılama Yayınevi, İstanbul 2012.

GEDİKOĞLU, Haydar: *Doğu Karadeniz: Masallar, Öyküler, Söylenceler, Destanlar*, Serander Yayınları, Trabzon 2008.

GELEKÇİ, Cahit: “Türkiye’den Yurt Dışına Gerçekleşen İşçi Göçlerine Bağlı Olarak Dilimize Yerleşen Bir Kavram: “Almancılar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, Güz 2014, ss. 103-108.

GENÇ, Adnan: *Hemşin: Çalışkan Kadınlar Ülkesi*, Bileşim Yayınları, İstanbul 2010.

GÜLEÇ, Cengiz: “Karadeniz Kültürü ve Kişiliği” Üzerine Bazı Düşünceler”, (içinde). *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, ss. 199-205.

GÜLER, Ahmet- HALICIOĞLU, Mustafa- TAŞĞIN, Serkan: *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2015.

HANN, İldiko Beller- HANN, Chris: *İki Buçuk Yaprak Çay: Doğu Karadeniz’de Devlet, Piyasa, Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

HİSARLIGİL, B. Beyhan: “Martin Heidegger’de Mekân Düşüncesi: Hermeneutik-Fenomenolojik Bir Yaklaşım” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 25, Kayseri 2008, ss. 23-34.

HUSSERL, Edmund: *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2012.

KENNY, G. Michael- SMİLLE, Kirsten: *Antropolojiye Giriş: Kültür ve Mekân Hikâyeleri*, Dipnot Yayınları, Ankara 2016.

KERGOAT, Dantele: “Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri” , *Praksis Sosyal Bilimler Dergisi: “Maddeci Feminizm”* Sayı 20, Ankara 2009, ss. 9-16.

KERN, Stephen: *Zaman ve Uzam Kültürü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

KOLİVAR, Ayşegül: “Fadime Tipolojilerinden Biri: Kritik Eşiğin Mağlupları”, *Fadime Kimdir*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007, ss. 56-73.

LAKOFF, George- JOHNSON, Mark: *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil*, İthaki Yayınları, İstanbul 2015.

PONTY, Merleau Maurice: *Algının Fenomenolojisine Önsöz*, Afa Yayınları, İstanbul 1994.

ÖZBEK, A. Derya: “Şiirsel İmgelem Olarak Mekânı Düşlemek: Gaston Bachelard’ın Mekân Düşüncesi”, 4. *İç Mimarlık Sempozyumu*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 2015.

ÖZDEMİR, Harun: *Sis Dağının Çocukları*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2015.

SEZER, Çiğdem: *Kalbimin Kuzey Kapısı: Trabzon*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2010.

TURSUN, Vahit: “Sancılı Geçmişten Sessiz Sona”, *Karardı Karadeniz*, (Der). Uğur Biryol, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, ss. 15-42.

ÜNLÜTÜRK ULUTAŞ, Çağla- KALFA, Alican: “Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri”, *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, Sayı 2, Ankara 2009, ss. 13-25.